

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 88

Sayı: 311

Nisan 2024

ANKARA - 2024

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri:

Sayfa

SARI, DENİZ: Anadolu Tarih Öncesi Dönemlerine Yeni Katkılar: İnhisar Gedikkaya Mağarası (MÖ 14500-4500)	1
TEKİN, MURAT: Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Pontos Tapınak Devleti Ameria'nın Konumu Üzerine Yeni Bir Öneri	45
KEÇİŞ, MURAT-BAYKARA, REFİK: Menteşâ Emîrliği'nin İbtidâsı ve Menteşâ İmlası	81
TORUN, M. FATİH-TURNA, NALAN: The Role of Artisans in the Circumcision Festival of 1675 During the Reign of Sultan Mehmed IV	111
GEZER, ÖMER: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Elçiliği	147
KOYUNCU, DERViŞ TUĞRUL-KÜÇÜKKALAY, ABDULLAH MESUD: Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues in the Ottoman Empire in Respect to Laffer Theorem as Applied to Raki and Wine Figures (1792-1839)...	185
YÜKSEL, AHMET: At, Araba ve Kaza: Osmanlı Cephesinden İstanbul'un Trafik Çilesi (1860-1890)	231
TUNA, SERHAT ARAS: Osmanlı Salnamelerinde Tashih Meselesine Dair Bir İnceleme	267
GÜNGÖR, EBUBEKİR: Rus Salnamelerine Göre Türkistan Askerî Valiliği'nde Nüfus Hareketleri (1867-1917).....	297
KÜÇÜKUGURLU, MURAT: Sardinya-İtalya Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesindeki Rolü	341

BELLETEN

Bellesten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 311 (Nisan/April 2024)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
Prof. Dr. YÜKSEL ÖZGEN

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU
Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society/ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Hacettepe Mah. Kızılay Cad. No: 1 06230 Altındağ/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.bellesten.gov.tr • bellesten@ttk.gov.tr

Nisan-April 2024 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), American History and Life (EBSCO),
Scopus, ULAKBİM TR Dizin, ERIH PLUS, L'Année philologique, Linguistic
Bibliography (Brill), RILM Abstracts of Music Literature (Répertoire International
de Littérature Musicale), Historical Abstracts (EBSCO), MLA - Modern Language
Association Database.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 88 - Sayı/Issue: 311 (Nisan/April 2024)

Yayın Komisyonu Commission of Publications

Prof. Dr. Ebru ALTAN
İstanbul Üniversitesi/ealtan@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/atakuman@metu.edu.tr

Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Yıldız Teknik Üniversitesi/fdemirel@yildiz.edu.tr

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/femecen@29mayis.edu.tr

Prof. Dr. Nejla GÜNAY
Gazi Üniversitesi/ngunay@gazi.edu.tr

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
Ankara Üniversitesi/musakadioglu@ankara.edu.tr

Doç. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr

Prof. Dr. Yunus KOÇ
Hacettepe Üniversitesi/yunusk@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Ankara Üniversitesi/horuc@ankara.edu.tr

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN
Türk Tarih Kurumu/yozen@ttk.gov.tr

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Haluk SELVİ
Sakarya Üniversitesi/hselvi@sakarya.edu.tr

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ
Selçuk Üniversitesi/ssolmaz@selcuk.edu.tr

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Yeditepe Üniversitesi/ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

Prof. Dr. Arzu TERZİ
İstanbul Üniversitesi/terzi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi/maunal@pau.edu.tr

Doç. Dr. Hasan YILMAZYAŞAR
Anadolu Üniversitesi/hyyasar@anadolu.edu.tr

Hüseyin Murat YÜCEL
Türk Tarih Kurumu/hmyucel@ttk.gov.tr

Hakemler Listesi/Referees List

Prof. Dr. Hüseyin Sabri ALANYALI
Anadolu Üniversitesi/hsalanyali@anadolu.edu.tr

Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/atakuman@metu.edu.tr

Prof. Dr. Bilgin AYDIN
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/bilgin.aydin@medeniyet.edu.tr

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ
Ege Üniversitesi/yayonu@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Cumhuriyet BEKAR
Samsun Üniversitesi/cumhuriyet.bekar@samsun.edu.tr

Prof. Dr. Abdulkadir BULUŞ
Necmettin Erbakan Üniversitesi/akbulus@erbakan.edu.tr

Doç. Dr. Emel DEMİR GÖRÜR
Dicle Üniversitesi/emeldemirgorur@gmail.com

Dr. Öğr. Gör. Sinem ERDOĞAN İŞKORKUTAN
Sabancı Üniversitesi/sinem.iskorkutan@sabanciuniv.edu

Prof. Dr. Hüseyin Nejet ERTUĞ
Sakarya Üniversitesi/nertug@sakarya.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/krhaykiran@adu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Zeki İZGÖER
Sağlık Bilimleri Üniversitesi/izgoer@yahoo.com

Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
İstanbul Medeniyet Üniversitesi/
selim.karahasanoglu@medeniyet.edu.tr

Prof. Dr. Metin KARTAL
Ankara Üniversitesi/kartalm@ankara.edu.tr

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Marmara Üniversitesi/ilyas.kemaloglu@marmara.edu.tr

Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY
Marmara Üniversitesi/rahmideniz@marmara.edu.tr

Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/mhsayar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA
Karadeniz Teknik Üniversitesi/alaaddin@ktu.edu.tr

Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ
Sakarya Üniversitesi/fyavuz@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Serkan YAZICI
Sinop Üniversitesi/syazici@sinop.edu.tr

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Marmara Üniversitesi/oyesilot@marmara.edu.tr

Anadolu Tarih Öncesi Dönemlerine Yeni Katkılar: İnhisar Gedikkaya Mağarası (MÖ 14500-4500)

Deniz Sari*

Öz

Gedikkaya Mağarası, Bilecik ili İnhisar ilçesinin yaklaşık 1 km güneydoğusunda, Gedikkaya Mevkii'nde yer alan Gedikkaya Nekropolü içerisinde bulunmaktadır. Mağara, Epi-paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik olmak üzere üç farklı dönemde yerleşime sahne olmuştur. Bunun yanı sıra düzensiz bir şekilde Hellenistik Dönem'e ait az sayıda ele geçen malzeme; mağaranın yer aldığı kayalık tepenin eteklerinde yer alan yerleşim yerinin sakinlerinin zaman zaman belli amaçlarla mağarayı ziyaret ettiği işaret etmektedir. Karbon 14 yaş tayini analizlerinin sonuçlarına göre mağarada bugüne dek bilinen ilk yerleşim Epi-paleolitik Dönem'e denk gelen MÖ 14500'lere aittir. Mağaranın iskân edildiği en geç tarih ise Orta Kalkolitik Dönem'e denk gelen MÖ 4500'lerdir. Mağaradaki Epi-paleolitik Dönem buluntuları Avrupa Üst Paleolitik Dönem kültür öğeleri ile Anadolu ve Doğu Akdeniz'in Çanak Çömleksiz Neolitik kültürleri arasında bağlantılar olduğunu düşündürmektedir. Neolitik Dönem sonuna ait bulgular burada kısa süreli bir yerleşime işaret etmektedir; söz konusu kontekstlere ait tarihler, 8.2 ka olarak bilinen iklim olayına ve küresel soğumanın zirve yaptığı süreç

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü - Assoc. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Bilecik/TÜRKİYE, deniz.sari@bilecik.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2779-0757>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

denk gelmektedir. Kalkolitik Dönem'in ilk yarısı Gedikkaya'da mimarisi ile daha uzun süreli fakat sezonluk iskânın olduğu bir zaman dilimidir. Neolitik ve Kalkolitik Dönem buluntuları şaşkıncu bir şekilde Balkanlar, Kafkaslar, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu gibi uzak bölge kültürleriyle ortak öğeler içermektedir. Gedikkaya'daki iskân büyük oranda iklim olayları ile ilişkilendirilen ama yine de tam olarak kesinleşmemiş sebeplere bağlı "kültürel kırılmaların" olduğu dönemlere denk gelmektedir. Dolayısıyla barınma, yeni yer arayışı, güvenlik ve konaklama gibi çeşitli sebeplere bağlı bölgeler arası insan hareketliliğinin yaşandığı süreçlerde mağarada yerleşilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gedikkaya Mağarası, Anadolu, Epi-paleolitik, Neolitik, Kalkolitik, Tarihöncesi kültürel etkileşimler.

New Contributions to Anatolian Prehistory: İnhisar Gedikkaya Cave (14500-4500 BC)

Abstract

Gedikkaya cave is situated about 1 km southeast of İnhisar district in Bilecik province. The Cave was occupied in several distinct periods during the Epipalaeolithic, Neolithic, and Chalcolithic periods. A few items from the Hellenistic period show that residents from the nearby settlement occasionally visited the cave. According to calibrated radiocarbon dating results, the oldest cultural layer derives from 14500 BC in the Epipalaeolithic period, and the most recent to 4500 BC in the Middle Chalcolithic Period. Artifacts dating to the Epipalaeolithic period suggest links between European Upper Palaeolithic Period cultural entities and the Pre-Pottery Neolithic cultures of Anatolia and the Levant. The sparse late Neolithic findings seem to indicate the short-term occupation of the cave in a period that coincides with the so-called '8.2-kiloyear event', in which global cooling peaked. With its architectural features, the first half of the Chalcolithic suggests somewhat more settled populations or perhaps transhumance. Findings from the Neolithic period and Chalcolithic period reveal interactions between communities from the Aegean and Mediterranean and those of the Caucasus and south-eastern Anatolia. The inhabiting phases in Gedikkaya coincide with periods of "cultural breaks" due to reasons still not fully determined but largely associated with climatic events. Therefore, the cave was settled during the processes of interregional human mobility due to various reasons such as shelter; search for a new place, security, and accommodation.

Keywords: Gedikkaya Cave, Anatolia, Epipaleolithic, Neolithic, Chalcolithic, Prehistoric cultural interactions.

Giriş

Bilecik İnhisar'da yer alan ve Orta Sakarya Vadisi'nin yerleşime elverişli mağaralarından olan Gedikkaya Mağarası'nda gerçekleştirilen çalışmalar bugüne dek bilinen tarihöncesi dönemlerdeki insan hareketliliğine sahne olan Kilikya-Konya Ovası-Eskişehir-Bozüyük hattı gibi yaygın ana güzergahlara ek olarak Orta Sakarya Vadisi üzerinden, Kuzey Anadolu Fay hattı boyunca ve/veya Karadeniz'in kuzey kıyısı boyunca da bir hareketlilik ve kültürel etkileşimin varlığına işaret etmektedir. Doğu Akdeniz ve Orta Anadolu kültürleri ile Kuzey Ege, Balkan ve Avrupa kültürleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak bağlamında yeni veriler sunmaktadır. Gedikkaya Mağarası, Epi-paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik olmak üzere üç farklı dönemde kısmi olarak iskân edilmiştir. Mağarada, şimdilik bilinen ilk yerleşim Epi-paleolitik Dönem'e denk gelen MÖ 14500'lere aittir. Mağaranın iskân edildiği en geç tarih ise Orta Kalkolitik Dönem'e denk gelen MÖ 4500'lerdir. Gedikkaya Mağarası'nda iskân büyük oranda iklim olayları ile ilişkilendirilen ama yine de tam olarak kesinleşmemiş sebeplere bağlı "kültürel kırılmaların" olduğu dönemlere denk gelmektedir.

GÖ 50000-42000 yılları modern insanın Afrika Kıtası'ndan çıkarak Levant ve Anadolu üzerinden Avrasya'ya ulaştığı süreçtir. Bu hareketliliğe sahne olan güzergahlar üzerinde yer alan yerleşmeler veya buluntular Yakındoğu Ahmarian veya Avrupa Aurignacian kültürel gelişimi içinde değerlendirilmektedir. Türkiye'de en geç GÖ 28000'e tarihlendirilen Üst Paleolitik Dönem'de, Akdeniz Bölgesi'nin batısında Karain Mağarası Aurignacian kompleksinde değerlendirilirken, bölgenin doğu ucunda yer alan Üçağzlı Mağarası Ahmarian kültür kompleksinde değerlendirilmektedir. Marmara Bölgesi'nin Karadeniz kıyı şeridi üzerindeki yüzey araştırmaları ile saptanmış bazı merkezler, bu bölgede Üst Paleolitik Dönem'in sadece erken evrelerini içeren bir Aurignacien kültürünün varlığını ortaya koymuştur¹. Gedikkaya Mağarası'nda Epi-paleolitik Dönem tabakaları altındaki dolgularda bu sürecin temsil edilmiş olma ihtimali yüksektir; hayvan kemiğinden elde edilen yaş tayini analizi sonucunda, GÖ >48618 olan Karbon 14 yaşı elde edilmiştir². Mağarada karışık dolgularda ele geçirilen bazı malzeme grupları bu tarihi

1 Paul Mellars, "The earliest modern humans in Europe", *Nature* 479, 2011, s. 483-485; Erksin Güleç-İsmail Baykara, "Üçağzlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmarian Taş Alet Kültürü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 54/S. 1, 2014, s. 149-170; Kadriye Özçelik, "Türkiye de Üst Paleolitik Dönem Çeşitli Yaklaşımlar ve Problemler", *Apad-1 Anadolu Prehistory Araştırmaları Dergisi (Journal of Anatolian Prehistoric Research)* 1, 2015, s. 123-138.

2 Yaş tayini analizleri ve değerlendirilmesi Tübitak MAM Laboratuvarı'nda, Turhan Doğan

desteklemekle beraber, söz konusu dolgunun bir kültür tabakası olup olmadığı, diğer bir deyişle modern insanın Afrika'dan Avrupa'ya yayılım sürecinde Gedik-kaya'nın bir durak olup olmadığı daha geniş alanda yapılacak kazı çalışmaları ile netlik kazanacaktır.

Yakındoğu'da, ilk yerleşik hayata geçen avcı toplayıcı toplulukları temsil eden süreç, Paleolitik Çağ ile Neolitik Çağ geçişinin kesintisiz bir şekilde takip edilebilmesinden dolayı Epi-paleolitik Dönem olarak tanımlanır ve kabaca MÖ 20000 ile MÖ 9500 yılları arasına tarihlendirilir. Epi-paleolitik Dönem'in geç aşaması olan MÖ 12500-9500 yılları, Levant'ta Natuf kültürü ile temsil edilmektedir. Epi-paleolitik Dönem, bölgelere göre bazı farklılıklar göstermekle beraber en genel şekli ile mikroburinler ve ince düzeltili dilgiciklerden sırtlı dilgiciklere ve sonrasında geometrik mikrolitlere evrilen bir yontma taş endüstrisinin yanı sıra havan, havan eli ve el taşı taşlarından oluşan sürtme taş aletler, diş ve deniz kabuklarından süsleme objeleri ile karakterize olmaktadır³.

Türkiye'de, Epi-paleolitik Dönem içeren buluntu yerlerinin çoğu mağaralar, kaya altı sığınakları, açık hava yerleşimleri ve ışık alanlarından oluşmaktadır. Akdeniz Bölgesi'nin batısında, Antalya'da, sistematik kazılar sonucunda Karain B, Öküzini ve Kızılın gibi mağara yerleşmelerinden elde edilen buluntu grupları, radyokarbon tarihleri ile Epi-paleolitik Dönem'in baştan sona tüm aşamalarını ortaya koymuştur⁴. Yoğun olarak Öküzini'nden bilinen, iç yüzeylerinde düzeltisi olmayan, yoğun yarınmaylar ve geometrik mikrolitler ile temsil edilen Anadolu'ya özgü yerel mikrolitli endüstriler olarak tanımlanan grup bölgenin Epi-paleolitik kültürünü temsil eder⁵.

---

tarafından yapılmıştır. Lab. No: Tübitak-2174, Karbon 14 Yaşı (GÖ) >48618.

- 3 Ofer Bar-Yosef - Anna Belfer-Cohen, "The Levantine Upper Palaeolithic and Epipalaeolithic", ed. Elena A. Garcea, *South-eastern Mediterranean peoples between 130,000 and 10,000 years ago*, Oxbow Books, Oxford 2010, s. 144-167.
- 4 Metin Kartal, *Köner-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-Paleolitik Dönem Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009; Marcel Otte-Işın Yalçınkaya, Jean Marc Leotard-Metin Kartal-Ofer Bar-Yosef, Janusz Kozłowski, Ignacia L. Bayón- Alexander Marshack, "The Epipaleolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and its mobility art", *Antiquity* 69/266, 1995, s. 931-944; Eşref Erbil - Gizem Kartal - Zeynep Beyza Ağırsoy, "A New Settlement from the Epi-Palaeolithic Period: The Operational Sequence and Techno-Typology of the Knapped Stone Industry at the Kızılın Site (Antalya, Turkey)", *Lithic Technology* Vol. 46/ Issue 2, 2021, s. 143-163.
- 5 Metin Kartal, "Kuzey ve Orta-Batı Türkiye'de Epi-paleolitik Erken Neolitik Buluntular ve Güneybatı Anadolu ile Olan Yontmataş Karşılaştırmalar", *Işın Yalçınkaya'ya Armağan / Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, ed. Harun Taşkıran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, Makbule Beray Kösem, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, s. 167-179.

Geç Epi-Paleolitik Dönem'e denk gelen kabaca MÖ 14000/12000'lerde ise Ege'de ve Akdeniz Bölgesi'nin batısında Ballık ve Girmeler Mağaraları, doğusunda Direkli Mağarası, Eşek Deresi, İç Anadolu'da Pınarbaşı B, Kuzeybatı Anadolu'da Yarımurgaz ve bu makalenin konusunu oluşturan Gedikkaya gibi mağaralar ve kaya sığınakları yeniden veya ilk kez iskân edilmiştir. Girmeler Mağarası geometrik mikrolitleri ile Antalya Bölgesi ile ilişkilendirilirken, Direkli Mağarası, Eşek Deresi ve İç Anadolu'da Pınarbaşı B çoğunluğunu yarımayların oluşturduğu mikrolitler, dentalium boncuklar, öğütme taşları ile temsil edilen Epi-paleolitik Dönem buluntuları Natuf kültürüyle ilişkilendirilmektedir⁶.

MÖ 11000'lerde, Ege ve Akdeniz Havzalarında avcı toplayıcı göçebe topluluklar hakimken, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise kültür tarihimizdeki önemli gelişmelerin ve kırılmaların izi sürülebilmektedir. Yukarı Dicle Vadisi'nde, Batman Hallan Çemi yerleşmesi avcılık ve toplayıcılık yapan, tam yerleşik bir köy yerleşiminin en erken örneğini temsil eder. Yontma taş alet endüstrisi, havan elleri gibi buluntulardan yola çıkarak, burası Toros-Zagros yayı üzerinde yer alan kültürel oluşum içinde değerlendirilmiş ve Epi-paleolitik Natuf kültüründen ziyade Şanidar ve Zawi Çemi gibi yerleşmelerle temsil edilen Zarzi kültürü ile ilişkilendirilmiştir⁷.

MÖ 9500'lerde yaşanan önemli sosyal ve kültürel gelişmeler Yakınoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in başlangıcını tayin eder. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, avcı toplayıcı geçim devam ederken, yoğun bir yerleşik yaşam söz konusudur. Dicle Havzası'nda Çayönü, Körtiktepe ve Fırat Havzası'nda Göbeklitepe, Karahantepe, Sayburç gibi ileri düzeyde mimarlık barındıran yerleşmeler, farklı ölçüde anıtsallıkta dikilitaşlar, kült alanı, özel yapılar ile karakterize olur. Yırtıcı ve yabani hayvanların ve zamanla insanların betimlendiği sembolizm içeren ritüel

- 6 Merih C. Erek, "Güneybatı Asya Ekolojik Nişi İçinde Direkli Mağarası Epi-Paleolitik Buluntularının Değerlendirilmesi", *Anadolu/Anatolia* 38, 2012, s. 53-66; Emma Baysal, "Anadolu ve Levant Epi-paleolitik ışığında direkli mağarası kişisel süs eşyaları", *Anadolu* 42, 2016, s. 137-154; Çiler Algül Altınbilek, Orkun Kaycı et Semra Balcı, "A New Epipalaeolithic Site in the Central Taurus Mountains: Eşek Deresi Cave (Mersin/Turkey)", *ArchéOrient – Le Blog*, 18 Şubat 2022, (Çevirimiçi) <https://archeorient.hypotheses.org/17313>; Douglas Baird, "Pınarbaşı: From Epi-Paleolithic camp site to Sedentary Village in central Anatolia", *The Neolithic in Turkey. Central Turkey*, ed. Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 181-218; Mete Aksan - Güler Ateş - Yavuz Aydın - Eşref Erbil - Bernhard Ludwig - Ulrich Mania - Felix Pirson - Harun Taşkıran, "Ballık Mağarası (Dikili İlçesi) Kazısı", *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2, 2022, s. 357-365.
- 7 Michael Rosenberg, "Hallan Çemi", *The Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization, New Discoveries*, ed. Neziha Başgelen Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

uygulamaları bu yerleşmelerde gelişkin kültüre ve karmaşık yapıya sahip bir toplumun yaşadığını ortaya koyar⁸.

MÖ 8500'lerde Yakındoğu'da çiftçiliğin ilk aşamaları başlar. İç Anadolu'da ise Aşıklı, Boncuklu, Can Hasan, Aşıklı Höyük ve Musular gibi yerleşmelerde yapılan kazılar, önceleri sadece Bereketli Hilal üzerinde saptanan Üretimciliğe Geçiş Aşamaları'nın (PPNB) Konya Ovası ve doğusundaki dağlık bölgede de büyük oranda temsil edildiğini göstermiştir⁹. Neolitikleşme olarak tanımlanan bu süreç, MÖ 7000'lerden itibaren Konya Ovası'nda Çatalhöyük ve Kapadokya Bölgesi'nde Tepecik Çiftlik gibi yerleşmelerde üst üste birçok tabaka ile temsil edilen Erken Neolitik Dönem ile gelişerek devam eder¹⁰.

Ege ve Marmara sahil kesimlerinde ise Üst Paleolitik Dönem yerleşimlerine -her ne kadar deniz seviyelerinin yükselmesiyle batan kıyı şeridi sebebiyle yerleşimlere ulaşılmasına ihtimali yüksek olsa da- rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra Neolitik yaşam biçiminin gelişkin öğeleri ile ortaya çıkmasından dolayı Üst Paleolitik ve Neolitik Dönemler arasındaki söz konusu zaman dilimi çoğunlukla Epi-paleolitik yerine Mezolitik Dönem adı ile anılmaktadır¹¹. MÖ 8200-7600'lere tarihlendiri-

- 8 Peter Kuniholm-Nezih Başgelen-Mehmet Özdoğan (ed.), *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2011; Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen-Peter Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey the Euphrates Basin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2011; Necmi Karul, "The Beginning of the Neolithic in Southeast Anatolia", *Documenta Praehistorica*, Vol. 47, 2020, s. 76-95; Necmi Karul, "Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Arkeoloji ve Sanat*, Vol. 169, 2022, s. 1-8; Eylem Özdoğan, "The Sayburç reliefs: A narrative scene from the Neolithic", *Antiquity*, Vol. 96/Issue 390, 2022, s. 1599-1605.
- 9 Mihriban Özbaşaran-Marion Cutting "Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklıhöyük-Çatalhöyük)", *12000 Yıl Önce "Uygurluğun Anadolu'dan Avrupa'ya Yönelişinin Başlangıcı" Neolitik Dönem*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007; Douglas Baird - Andy Fairbairn - Emma Jenkins,-Louise Martin-Caroline Middleton,-Jessica Pearson-Eleni Asouti- Yvonne Edwards,-Ceren Kabukcu-Gökhan Mustafaoğlu-Nerissa Russell,-Geraldine Jacobsen-Xiaohong Wu-Ambroise Baker-Sarah Elliott, "Agricultural origins on the Anatolian plateau", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018, s. 115.
- 10 James Mellaart, *Çatal Höyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, 1967; Ian Hodder (ed.), *Excavating Çatalhöyük: South, North and KOPAL Area Reports from the 1995-99 Seasons*, British Institute at Ankara 2007; Erhan Bıçakçı-Martin Godon-Yasin Gökhan Çakan, "Tepecik Çiftlik", *The Neolithic in Turkey - Central Turkey*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul 2012, s. 89-134.
- 11 Mehmet Özdoğan, "Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı", *TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, 10, 2018, s. 9-30; Eylem Özdoğan-Erge Yurtdaş-Şafak Nergiz-Hazal Azeri-Zeynep Kelpetin-Özge Birol-Peter Zidarov, "Manyas Gölü Doğu Kesim Yüzezy Araştırmaları", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 164, 2020, s.1 - 20.

len Fethiye Girmeler Erken Holosen tabakaları ile Bozburun ile Karaburun yüzey araştırmalarında saptanan yontma taşlar içinde ise bu defa Ege ilişkilerine işaret eden yonga-dilçik endüstrisi hakimdir¹². Girmeler Mağarası'nda, MÖ 9. bin yılın sonuna tarihlenen, kireç tabanlı yapılar, ocaklar ve kil silolar ile yabancı arpa gibi bitki kalıntıları, yaban domuzu, kızıl geyik, ala geyik ve yaban tavşanı gibi hayvan kalıntıları burada İç Anadolu ile eşzamanlı, avcılık ve toplayıcılık yapan yerleşik toplumların varlığına işaret etmektedir¹³. Kireç taban uygulaması ve bölgenin Mezolitik geleneğini yansıtan yonga teknolojisinin MÖ 7. binyıl boyunca da devam etmesi, İç Anadolu yerine Melos obsidyeninin kullanılması gibi ölçütlerle dayanarak güney Ege sahil kesiminin Neolitikleşmesinin, bölgede yer alan yerel toplulukların etkisiyle gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir¹⁴.

Kuzeybatı Anadolu'da Ağaçlı, Gümüşdere ve Domalı gibi yüzey araştırmalarına dayanan yerleşmeler ile temsil edilen Epi-paleolitik kültürü ise silindirik veya prizmatik dilgi çekirdekleri, sırtlı dilçikler, mikro ön kazıyıcılar ve çok az sayıda geometrik mikrolit ile karakterize olmaktadır¹⁵. Söz konusu grup, MÖ 9 ve 8. binyıllara tarihlendirilen Epigravetien geleneği içinde tanımlanmaktadır. Bulgaristan'ın güneyinden Marmara Denizi'nin kuzey kıyılarına ve Karadeniz'in batı kıyılarına kadar olan bölgede ortak bir yontma taş tipolojisinin varlığından bahsedilirken, çekirdek işleme süreçlerindeki farklılıklardan dolayı, Ağaçlı-Domalı Epi-paleolitik

- 12 Burçin Erdoğu-Taner Korkut-Turan Takaoğlu-Levent Atıcı-Nurcan Kayacan-Denis Guilbeau-Müge Ergun-Turhan Doğan, "Late Pleistocene and Early Holocene Finds from the 2020 Trial Excavation at Girmeler, Southwestern Turkey", *Anatolica* 47, 2021, s. 299-320; Çiğdem Atakuman-Burçin Erdoğu-Hasan Can Gemici-İsmail Baykara-Murat Karakoç, Paolo Biagi-Elisabetta Starnini-Denis Guilbeau-Nejat Yücel-Didem Turan-Murat Dirican, "Before the Neolithic in the Aegean: The Pleistocene and the Early Holocene record of Bozburun - Southwest Turkey", *The Journal of Island and Coastal Archaeology*, Vol. 17/No. 3, 2020, s. 323-355; Çiler Çilingiroğlu-Berkay Dinçer-Ahmet Uhri-Cengiz Gürbıyık-İsmail Baykara-Canan Çakırlar, "New Palaeolithic and Mesolithic sites in the eastern Aegean: the Karaburun Archaeological Survey Project", *Antiquity*, Vol. 90/No. 353, 2016.
- 13 Turan Takaoğlu-Taner Korkut, "M.Ö. 9. bin Yıl Sonunda Girmeler Mağarası", *Doğudan Batıya: 70. Yaşında Serap Yaylı'ya Sunulan Yazılar*, ed. Aydın Erön-Emre Merdan, Bilgin Yayınevi, Ankara 2019, s. 485-500.
- 14 Özlem Çevik-Eşref Abay, "Neolithization in Aegean Turkey: Towards a More Realistic Reading", *Anatolian Metal* VII, Der Anschnitt, Beiheft 31, Bochum 2016, s. 186-198.
- 15 Ivan Gatsov-Mehmet Özdoğan "Some Epi Paleolithic Sites from NW Turkey Ağaçlı Domalı and Gümüşdere", *Anatolica* XX, 1994, s. 97-120.

geleneği Epigravetien¹⁶ endüstri içinde ‘Karadeniz Havzası Doğu Gravette’ geleneği olarak da adlandırılan yerel bir alt grup olarak tanımlanır¹⁷.

Kuzeybatı Anadolu’da, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in bir süreç olarak yaşanmış olabileceğini, diğer bir deyişle yerel avcı toplayıcılığa dayalı yaşam biçiminin besin üretimine dayalı yaşam biçimine evrildiğini gösteren veriler henüz yeterli değildir¹⁸. Marmara Denizi’nin güneyinde, Musluçeşme ve Çalca gibi yerleşmelerin yanı sıra İç Kuzeybatı Anadolu’da, Eskişehir bölgesinde yer alan Keçiçayırı, Kalkanlı ve Asarkaya’da ele geçirilen ve Epi-paleolitik Ağaçlı geleneğinden farklı bir geleneğe sahip, makro dilgiler ve makro deliciler ile karakterize olan yontmataş endüstrisi Konya Ovası’nın -özellikle doğu kesiminde uzun bir geleneğe sahip olan- Çanak Çömleksiz Neolitik kültürü ile ilişkilendirilmektedir¹⁹. Neolitikleşmenin ilk izlerini taşıyan bu yerleşmeler, çiftçilikten çok avcılığa ve

- 16 Epigravetien terimi ise ilk olarak 1960’larda Fransa-İspanya’yı içine alan bölgenin Geç Üst Paleolitik Dönemi için Gravetien sonrası kültürleri için kullanılmıştır. Yine aynı dönemlerde bu terim doğu Orta Avrupa’nın Son Buzul Maksimumu (LGM; MÖ 24500-18000) sonrasına denk gelen Magdalenien özellikleri barındırmayan yontma taş alet endüstrileri için kullanılmıştır. Bu tarihlerden yaklaşık 20 yıl kadar sonra bu terim S. Kozłowski tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve Karpat havzası hariç doğu Orta Avrupa Son Buzul Maksimumu (LGM) yerleşmeleri için kullanılmıştır (György Lengyel-Annamária Bárány-Sándor Béres-Ferenc Cserpák-Mihály Gasparik-István Major-Mihály Molnár-Adam Nadachowski-Adrián Nemergut-Jiří Svoboda-Alexander Verpoorte-Piotr Wojtal-Jarostaw Wilczyński, “The Epigravettian chronology and the human population of eastern Central Europe during MIS2”, *Quaternary Science Reviews*, Vol. 271, 2021, s. 2).
- 17 Ivan Gatsov, “Epipalaeolithic/ Mesolithic, Neolithic Periods Chipped-Stone Assemblages from Southern Bulgaria and Northwest Turkey: Similarities and Differences”, *TÜBA-AR* 4, 2001, s. 102-103; Mehmet Özdoğan, “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar”, *Neolithic in Turkey. Northwestern Turkey and İstanbul*, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen-Peter Kuniholm, Archaeology and Art Publications, İstanbul 2013, s. 167-269.
- 18 E. Özdoğan vd., “Manyas Gölü Doğu Kesim Yüzey Araştırmaları”.
- 19 Mehmet Özdoğan-Ivan Gatsov, “The Aceramic Neolithic Period in Western Turkey and in the Aegean”, *Anatolica* XXIV, 1998, s. 209–232; Turan Efe, “Neolitization in Inland Northwestern Anatolia”, *How Did Farming Reach Europe? BYZAS* 2, ed. Clemens Lichter, Ege Yayınları, İstanbul 2005, s. 107-115; Turan Efe - Ivan Gatsov Petranka Nedelcheva, “The Neolithic Settlement of Keçiçayırı near Seyitgazi, Eskişehir”, *Neolithic in Turkey. Western Turkey and İstanbul*, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen-Peter Kuniholm, Archaeology and Art Publications, İstanbul 2012, s. 227-236.

hayvancılığa uygun ve dağlık olarak nitelendirilebilecek yüksek kesimlerde yer almaktadır²⁰. Musluçeşme’de ele geçirilen yontma taş endüstrisinin yanı sıra Ağaçlı kültüründe saptanmamış olan sürtme taş balta parçalarının varlığına dayanarak bu süreç yeni yeni ortaya çıkan Neolitik topluluklarla ilişkiler içinde olan Mezolitik yerel gelenekli bir yerleşim olarak tanımlanmıştır²¹. Bölgede, MÖ 8. binyıla dair bulgular Yarımburgaz 6²² ve Gedikkaya 2C gibi mağara yerleşmelerinde ise yoğun bir malzeme grubu ile temsil edilmese de özellikle sürtme taş buluntular üzerinden sürecin izleri takip edilebilir. Yoğun bir insan hareketliliğine sahne olan bölgede, bu oluşum sürecinde mağaraların da yeniden iskân edildiği anlaşılmaktadır.

MÖ 8. binyılın çok sonunda ise kabaca Erken Neolitik Dönem’in ilk aşaması olan zaman diliminde ise (MÖ 7100-7050), Bilecik’te, İnhisar’da Gedikkaya Mağarası 2B2’de ve Merkez ilçede Bahçelievler’de çok az miktarda da olsa erken çanak çömlek saptanmıştır. Bahçelievler’de MÖ 7. binyılın tamamında iskân izlerine rastlanırken²³; MÖ 6600’lere dek, Kuzeybatı Anadolu’da yerleşik köy statüsünde yerleşmelere dair veriler yok denecek kadar azdır.

MÖ 6600’lerde, İç kuzeybatı Anadolu’da Keçiçayırı, Demircihöyük ve Barcin Höyük’te ilk yerleşmeler kurulmuştur²⁴; Gedikkaya Mağarası’nda geçici süreyle konaklanılmıştır (MÖ 6600-6450). Söz konusu yerleşmelerde tam bir yerleşik yaşama işaret etmeyen ve sınırlı alanlarda saptanmış taban altı veya taban üstü yuvarlak yapı ve ahşap dikme deliklerinden oluşan belli belirsiz mimari izler, çanak çömlek buluntuları, Gedikkaya Mağarası’nda saptanan aykırı bazı gömü uygulamaları gibi bulguları içeren süreç, Ege, Balkan, Orta ve Kuzey Anadolu arasın-

- 20 Mehmet Özdoğan, “The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective”, *Journal of European Archaeology*, Vol. 5/Issue 2, 1997, s. 18.
- 21 E. Özdoğan vd., “Manyas Gölü Doğu Kesim Yüzey Araştırmaları”, s. 17.
- 22 Özdoğan, “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, s. 176, resim 35.
- 23 Erkan Fidan-Savaş Sarıaltun-Turhan Doğan-Sezer Seçer Fidan-Erhan İlkmen, “Radiocarbon Dating Evidence and Cultural Sequencing in Chronology of Neolithic Settlement at Bilecik Bahçelievler from Northwest Anatolia”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 22/No. 3, 2022, s. 133-148.
- 24 Fokke A. Gerritsen - Rana Özbal, “Barcin Höyük and the PreFikirtepe Neolithisation of the Eastern Marmara Region”, *Anatolian Metal VII*, 2016, s. 199-208; Deniz Sarı-Şemsettin Akyol, “The Early Neolithic pottery of Keçiçayırı and its place in the North-western Anatolian Neolithisation process”, *Documenta Praehistorica*, Vol. 46, 2019, s. 138-156.

da geçiş bölgesi konumunda olan ve gelişli-gidişli insan hareketliliğine sahne olan Kuzeybatı Anadolu’da, dışarıdan gelen topluluklar ile yerel toplulukların bir araya geldiği bir yapılanma süreci ile temsil ediliyor gibi gözükmektedir.

MÖ 6300’ler ile Gedikkaya Mağarası’nda ise yerleşim izlerine rastlanmazken, Marmara Bölgesi’nde yoğun yerleşim söz konusudur; Menteşe, Aktopraklık C, Fikirtepe, Pendik’te ilk kez yerleşilir. Çiftçilik, avcılık ve de balıkçılık ile geçinen köy yerleşmelerinin hâkim olduğu bölge MÖ 5800’lere dek Fikirtepe Kültürü ile karakterize olur²⁵. Çatalhöyük VII-IV. katlarda Orta Gelenek olarak tanımlanan çanak çömlek ‘pervez dudaklı kaseler, s-profilli kaseler, basık boyunlu çömlekler ve ip delikli tutamaklar’²⁶ gibi belirleyici özellikleri ile Arkaik Fikirtepe çanak çömleğinin de tanımlayıcı unsurlarını yansıtır. Kabaca MÖ 6200’lerden itibaren ise Arkaik Fikirtepe’den farklı olarak daha canlı yüzeylere sahip koyu yüzlü malların, az da olsa kırmızı astarlı malların, tüp tutamakların ortaya çıkması, çizi bezemenin yaygınlaşması gibi özellikler gösteren Klasik Fikirtepe kültürü hakimdir²⁷. Kuzeybatı Anadolu’da bu süreçte kültürel bir kırılma yoktur. Bununla beraber Menteşe ve Barcın’da yerleşim son bulurken Iıpınar’da ilk yerleşim başlar. Gedikkaya Mağarası ise yeniden iskân edilmiştir.

Aynı süreçte Konya Ovası’nda kültürde bir kesinti olmazken mimari ve ölü gömme geleneklerinde önemli bir değişiklik görülür. MÖ 6200-6000’lerde, Çatalhöyük’te 0-I katlarda, bölgede 2000 yıllık geleneğe sahip kümelenmiş mahalle düzenlemesi son bulur, kapı, cadde ve sokaklar ortaya çıkar ve artık birbirinden bağımsız sosyal kimlikleri olan haneler söz konusudur. Ölü gömme geleneklerinde ise Gedikkaya Mağarası’nda biraz daha erken bir aşamada rastlanan uygulamalarla ilişkiler kurulabilir; Çatalhöyük’te önceki gibi gömmek yerine zemin üzerine, kafatasları ve diğer kemikleri ayrıştırılarak yerleştirilen ve üzerleri kireç kaplanarak yakılmış, hayvan ve insan iskeletlerinin yığın hâlinde bir arada bulunduğu yeni uygulamalarına rastlanır²⁸.

25 Necmi Karul, “Kuzeybatı Anadolu’da Anahatlarıyla Neolitik-Kalkolitik Dönemler”, *Haberler* 28, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009, s.1-8; Necmi Karul, *Aktopraklık, Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy*, Ege Yayınları, İstanbul 2017; Özdoğan, “Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, 2018, s. 6.

26 Serap Kutlu Özdöl, “Reconsidering the Late Neolithic Pottery of the Anatolian Plateau: Current Evidence from Çatalhöyük”, *TÜB-AR* 17, 2014, s. 41-42.

27 Özdoğan, “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, s. 194.

28 Arkadiusz Marciniak-Czerniak Lech, “Social Transformations in the Late Neolithic and the Early Chalcolithic Periods in Central Anatolia”, *Anatolian Studies*, Vol. 57, 2007, s. 115-30.

MÖ 6000-5800 arası, Gedikkaya Mağarası'nda 2A tabakasında ele geçirilen çanak çömlek içinde Fikirtepe Kültürü'nden farklı, Balkanlar, Trakya, Kafkaslar ve bir yandan da Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu kültürleriyle ilişkilendirebileceğimiz yarımaya, kurtçuk, yumrucuk kabartma bezeme, baskı, baskı-bant bezeme, içi beyaz dolgulu çizi ve nokta bezemeli gibi öğeler yer almaktadır. Bu süreçten sonra mağarada MÖ 5300'lere dek iskân olmamıştır.

8.2 ka olayı olarak anılan ve günümüzden yaklaşık 8200 yıl önce yaşanmış hızlı iklim değişikliği iki evreli (MÖ 6600-6300 ve 6300-6000) olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte, Güneydoğu Anadolu'da ve Doğu Akdeniz'de alçak bölgeleri ve sahil kesimindekiler dâhil tüm yerleşmeler terk edilmiştir²⁹. Yakınoğu'da çok sayıda yerleşimin son bulduğu söz konusu bu iklim olayının erken evresinde, Orta Anadolu'da önceki dönemden evrilen bir kültüre ve yeni bir yapılanmaya işaret eden yukarıda bahsedilen gelişmeler olurken, geç evresinde Güney Ege ve Göller Bölgesi'nde Geç Neolitik Dönem'in başlangıcını belirleyen unsurlardan olan ve Hacılar Kültürü olarak tanınan geleneği temsil eden kırmızı boya bezemeli çanak çömlek ortaya çıkar.

MÖ 6000'den itibaren ise Konya Ovası'nda bazı höyüklerde yerleşim hemen yakınına taşınırken (Batı Çatalhöyük ve Can Hasan I Höyüklerinin iskân edilmesi), bazıları ilk kez iskân edilir (Köşk Höyük). Göller Bölgesi'nde ve güney Ege sahil kesiminde, kabaca MÖ 5800 ile tarımcı köy topluluklarını barındıran bölgede iskân son bulur³⁰. Hacılar kültürünü temsil eden kırmızı/beyaz boya bezemeli çanak çömleğin Karain ve Latmos'da yer alan mağaralarda saptanması³¹, bölgedeki

29 Paul Bernhard Weninger-Lee Clare-Fokke Gerritsen-Barbara Horejs-Raiko Krauß-Jörg Linstädter-Rana Özbal - J. Eelko Rohling , "Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe During the 6600–6000 calBC Period of Rapid Climate Change", *Documenta Praehistorica*, Vol. 41, 2014, s. 13-14.

30 Birkaç yüzyıl aradan sonra MÖ 5600-5460'lere tarihlendirilen Ulucak III. tabakada çok zayıf iskân izlerine rastlanır. Kulübe tarzı yapılar ve bir önceki evreden tamamen farklı, koyu yüzlü, kazı, oluk ve açkı bezemeli, içten kalınlaştırılmış dudaklı kâse ve tabaklar, dışa açılan ağız kenarlı küresel gövdeli çömlekler, dışa dönük dudaklı boyunlu çömlekler, boynuz kulplar ile temsil edilen çanak çömlek Marmara Bölgesi ile ilişkilendirilmiştir (Özlem Çevik - Osman Vuruşkan-Çoşkun Sivil, "Ulucak Höyük (MÖ 6850-5460)", *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2020, s. 11-39).

31 Ayşegül Aykurt - Nurperi Ayengin, "Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği", *İşın Yalçınkaya'ya Armağan*, *Studies in Honour of İşın Yalçınkaya*, ed. Harun Taşkıran-Metin Kartal-Kadriye Özçelik- M. Beray Kösem-Gizem Kartal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, s.47-66; Anneliese Peschlow-Bindokat-Christoph Gerber, "The Latmos-Beşparmak Mountains Sites with Early Rock Paintings in Western Anatolia", *The Neolithic in Turkey: Western Turkey*, ed. Peter Kuniholm-Nezih Başgelen-Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

gruplardan bir bölümünün tepelik alanları ve mağaraları iskân ettiğini göstermektedir. Güneybatı Anadolu'da yerleşmelerin son bulmasıyla buradaki insan gruplarının bir kısmı yakın bölgedeki yüksek alanlara yerleşirken bir kısmı da sahiliden Trakya'ya veya İçbatı Anadolu platosu üzerinden Eskişehir'e gelerek boyalı çanak çömlek ögesini getirmiş gibi gözükmektedir. MÖ 5800'den sonra MÖ 5300'lere dek Gedikkaya Mağarası'nın iskân edildiğine dair veri yoktur; buna karşın MÖ 5800'lerde, Porsuk Vadisi'nde, Porsuk Kültürü olarak tanınan kültürü temsil eden baskı, nokta, kazıma, yiv bezemeli koyu yüzlü çanak çömlek ile Hacılar Kültürünü karakterize eden kırmızı boya bezemeli çanak çömleğin bir arada bulunduğu Kanlıtaş ve Orman Fidanlığı gibi tepeüstü yerleşmeleri kurulmuştur³². Eş zamanlı olarak, Marmara Bölgesi'nin batısında Yarımburgaz Mağarası'nda IV. tabakada iskân izlerine rastlanırken, Trakya'da Aşağı Pınar gibi yeni yerleşmeler kurulur³³.

MÖ 5800'lerden sonra, Marmara Bölgesi'nde yerleşme yoğunluğu Balkan etkilerinin ilk görüldüğü MÖ 5500/5400'lere kadar devam eder ve sonrasında Güney Marmara sahil kesiminde MÖ 4. binyıla dek bir yerleşim boşluğu olur; Trakya, Gelibolu ve Marmara Denizi'nin kuzeyinde ve Gedikkaya Mağarası'nın yer aldığı Orta Sakarya Vadisi'nde ana hatlarıyla kültürel bir bütünlüğün olduğu Toptepe ve Kumtepe IA olarak tanımlanan kültürler hakimdir. Gedikkaya Mağarası'nda kabaca 5300-4800 yıllarında iskân izlerine rastlanır; Kanlıtaş ve Orman Fidanlığı I-IV'ün hemen arkasından gelen bu zaman diliminde, bölgenin sakinlerinden bazı gruplar yeniden mağarayı iskân etmiş gözükmektedir; boynuz kulpların yanı sıra görülen boyalı çanak çömlek bu defa daha ince çizgisel motiflerle kahverengi ve siyah üzerine beyaz boyama şeklinde uygulanmıştır. Bunun yanı sıra mermer kaplar ve Kilia figürini aynı kontekstte ele geçirilmiştir.

Gedikkaya Mağarası'ndaki tarihöncesi dönemlerdeki son iskân izleri MÖ 4750-4500 arasındadır; monokrom çanak çömleğin yoğunluk oluşturduğu, boyalı çanak

32 Turan Efe, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, İstanbul 2001. Ali Umut Türkcan-Duygu Ertemin, "Inner Western Anatolian Prehistoric Period Porsuk Culture Kanlıtaş 2018 Final Report", *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018-2020)*, ed. Sharon R. Steadman - Gregory McMahon, Cambridge Scholars Publishing, 2021, s. 33-44.

33 Karul, Aktopraklık, Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy. Jacob J. Roodenberg, Songül Alparslan-Roodenberg, "İlpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara", *The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul*, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen-Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 69-91; Şemsettin Akyol-Şafak Nergiz-Eylem Özdoğan, "Earliest occupation at aşağı pınar: layer 7", *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, S. 26, 2022, s. 27-40.

çömlek ile nokta ve çizi bezemeli çanak çömleğin yok denecek kadar çok azaldığı bu zaman diliminde, bu defa Orta Sakarya Vadisi'nden Karadeniz Bölgesi'ne doğru bir hareketlilik gözükmemektedir. Siyah üzerine beyaz boyama, boynuz kulp gibi uygulamalar Sivrihisar dağlarının doğu kesiminden (Yazır), Batı ve Orta Karadeniz'e (İnönü Mağarası V, İkiztepe, Dündartepe Tekkeköy) ve Kuzey Orta Anadolu'ya dek (Çadır Höyük, Alişar, Alaca Höyük, Büyükkaya) yayılım alanı bulur³⁴, bölgede Orta/Geç Kalkolitik Çağ'ın başlangıcını tayin eder ve bu özellikler MÖ 3. binyıl içlerine dek devam eder.

Gedikkaya Mağarası Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Gedikkaya Mağarası, Bilecik ili İnhisar ilçesinin yaklaşık 1 km güneydoğusunda, Gedikkaya Mevkii'nde yer alan Gedikkaya Nekropolü içerisinde bulunmaktadır. İn Mağarası olarak tescillenmiş olan mağara İnkaya olarak adlandırılan kayalık tepenin kuzeye bakan yamacında, tamamen Sakarya Vadisi'ne hâkim bir konumda yer alır (resim 1). Mağaranın hemen önündeki yamaçlar üzerinde yoğun olarak klasik dönemlere ait yapı kalıntıları bulunmaktadır. Mağaranın yaklaşık 500 metre kuzeyinde ise Tekyönlü olarak anılan mevkide, çalılıklar arasında Orta Çağ yapıları yer almaktadır. Bu yapılara ait kalıntılar içinde bir çukur açılmıştır; atılan toprak yığımında MÖ 3. binyıl sonu-MÖ 2. binyıl başları için karakteristik olan çanak çömleğe rastlanmıştır.

Mağara güney yönünde dağın içine girer. Mağara ağız kuzeye açılmaktadır. Mağaranın ağız 6 metre genişliğinde ve 3,5 metre yüksekliğindedir; deniz seviyesinden yüksekliği 354 metre, kuzeyinden akan Sakarya Nehri'nden yüksekliği ise 180 m ve yol seviyesinden yüksekliği ise 125 metredir. Mağaranın tüm uzunluğu yaklaşık 180 metre kadardır; içinin seviyesi ise yak. 15-20 metre yüksekliğe ve genişlik ise 30 metreye ulaşmaktadır. Gedikkaya Mağarası, Üst Jura-Alt Kretase yaşlı Bilecik kireçtaşları içinde gelişmiştir³⁵. Büyük bir çöküntü mağarası olan ve ana galeriyi oluşturan iç kesimde ise yer yer 10 metreden fazla kalınlığa sahip kalker blokları tavandan koparak oda zeminini kaplamıştır. Mağara kireçtaşındaki çatlakların aşındırıcı genişlemesiyle oluşmuştur; iki veya birkaç tektonik kırılma yönü geçirmiştir. Mağaradaki kalkerler

34 Gülden Ekmen, "İnönü Mağarası Kazıları Işığında Kalkolitik Çağ'da Batı Karadeniz Bölgesi", *TÜBA-AR* 26, 2020, s.45-4; Ulf D. Schoop, *Das Anatolische Chalkolithikum, Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Verlag, 2005.

35 Lütfi Nazik-Koray Törk-Cangür Acar-Emrullah Özel-Hamdi Mengi-Bekir Aksoy-Kadir Tunçer-İ. Noyan Güner-Mehmet Ekmekçi-Aylin Başal, *Orta Sakarya Havzasının (Eskişehir ve Bilecik doğusu) Doğal Mağaraları*, MTA Raporu, Derleme No:10420, Ankara 2001, s. 57.

tektonik bakımdan şiddetle yarılmıştır. Yeraltı suyunun aşındırıcı etkisiyle tabakalı alanlar oluşmuştur. Bu kesim yarasaların doğal yaşam alanını oluşturmaktadır. Ana galeride, bugün büyük oranda kapanmış olmakla beraber ışığı ve havalandırmayı sağlayan doğal bir baca açıklığı yer almaktadır. Üst ve alt mağaralar olmak üzere üç kesimden oluşan mağarada alt kesimde yer alan damlataş oluşumlar son derece ilgi çekicidir. Mağarada 1960 yılında Karl Heinz Rupprecht fosforit araştırmaları kapsamında MTA adına çalışmalar gerçekleştirmiş, mağaranın planını çizip raporlamıştır³⁶. 2001 yılında ise MTA adına Lütfi Nazik başkanlığında bir ekip Orta Sakarya Havzası doğal mağaraları projesi kapsamında mağarayı ziyaret etmiş ve raporlamıştır³⁷. Bununla beraber tüm bu araştırmalar sırasında mağaranın içinde yer alan arkeolojik malzemenin varlığından bahsedilmemiştir. Gedikkaya Mağarası içerisinde çok yoğun bir Prehistorik Dönem kültür dolgusunun yer aldığı, Deniz Sarı başkanlığında yürütülen “Bilecik İli ve İlçelerinde Kültürel Mirasın Belgelenmesi” konulu Bilecik İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları sırasında 2017 yılı sezonunda ilk kez saptanmıştır³⁸. Araştırmalar sırasında, mağaranın içinde ve etrafında film çekimi, kaçak kazı gibi çok çeşitli sebeplerden yoğun bir tahribat tespit edilmiştir. MTA'nın 1960 yılı raporunda “Tünel biçimindeki giriş yeri 4 m'den fazla kalınlıkta koyu gri renkte killi toprakla dolmuş olup, bu tabakanın üstünde yer yer sulp açık gri toprak (75 cm kadar kalın) yer almaktadır” ifadesi yer almaktadır³⁹. Bu bağlamda mağaradaki tahribatın boyutu oldukça büyüktür ve Geç Kalkolitik Çağ tabakaları büyük oranda kesilmiştir.

2019-2022 yılları arasında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Bilecik Müzesi'nin başkanlığında ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Deniz Sarı'nın bilimsel danışmanlığında bir ekip tarafından yürütülen kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir⁴⁰. Söz konusu çalışmalar T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ve İnhisar Belediyesi'nin destekleri ile gerçekleştirilmiştir.

36 Karl Heinz Rupprecht, *İnhisar Civarındaki Gedikkaya Mağarasında Bulunan Fosforit Zuhurunun Etiüdü*, MTA Raporu, Derleme No: 02770, Ankara 1960.

37 Nazik vd., *age*.

38 Deniz Sarı, “Bilecik İli 2017 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 1, Ankara 2019, s. 439-454.

39 Rupprecht, *age*, s. 5.

40 Deniz Sarı - Harun Küçükaydın-Erdal Mean-Tuba Konuk-Tülay Şimşek-Fatma Şahin-Fadime Arslan-Arslan-Osman Dengiz-Şemsettin Akyol, “Gedikkaya Mağarası Kurtarma Kazıları 2019-2020 Yılı Çalışmaları”, ed. A. Özme, *2019-2021 Yılı Kazı Çalışmaları* C 1, Ankara 2022, s. 7-18.

Tabakalanma

Gedikkaya Mağarası'nda bugüne dek Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik olmak üzere üç farklı dönemde yerleşilmiştir; bunun yanı sıra düzensiz bir şekilde Hellenistik Dönem'e ait az sayıda ele geçirilen malzeme; mağaranın ön kesimlerinde yer alan yerleşim sakinlerinin zaman zaman belli amaçlarla mağarayı ziyaret ettiğine işaret etmektedir.

Mağarada, Paleolitik ve Neolitik Dönem tabakalarından elde edilen kemik ve kömür örneğinden alınan Karbon 14 yaş tayini analizlerinin⁴¹ kalibre edilmiş sonuçlarına göre şimdilik bilinen en eski kültür tabakası 3. Tabakadır. 3. Tabakaya ait kalibre edilmiş Karbon 14 tarihlendirmesi Epi-paleolitik Dönem'e denk gelen MÖ 13309-13023, MÖ 14495-14121 ve MÖ 11227-11131 yıllarını vermiştir.

Neolitik Dönem'e tarihlendirilen 2. tabaka ise en azından üç evre içermektedir (2A, 2B, 2C). Gedikkaya Mağarası'nda Neolitik Dönem'e ait en erken tarihler MÖ 8. binyıla denk gelmektedir. Karbon 14 analizlerinden MÖ 7946-7641; MÖ 7520-7319 kalibre edilmiş tarihleri elde edilmiştir. Bununla beraber, MÖ 8. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen 2C tabakası konteksti henüz stratigrafik bir alanda açığa çıkarılmamıştır; mağaradaki çeşitli tahribatlardan dolayı üst dönem dolguları ile karışık bir şekilde saptanmıştır.

2B tabakası Neolitik Dönem'in erken evresine denk gelmektedir. Eldeki kalibre edilmiş MÖ 7187-7046 tarih aralığı, Mağarada, Ön Neolitik Dönem'de (2B2) ve yine MÖ 6591-6542; MÖ 6593-6451; MÖ 6246-6077 tarihlerinde Erken Neolitik Dönem'de (2B1) yerleşilmiş olduğunu göstermektedir. Neolitik Dönem'e ait en yoğun buluntular kalibre edilmiş MÖ 5990-5831 tarihlerini veren Geç Neolitik Dönem tabakasına aittir. Geç Neolitik Dönem'e denk gelen 2A tabakasında, platform olarak adlandırdığımız birimin hemen önünde Epi-Paleolitik Dönem'e ait killi dolgu kesilmiş ve içine yaklaşık 60-70 cm derinlikte ve 4 m çapında bir çukur açılmıştır.

Kalkolitik Dönem ise mağarada 1. tabaka ile temsil edilmektedir. Mağarada pre-historik tabakalara ait en geç tarih ise MÖ 4416-4456 aralığını vermiştir. Erken Kalkolitik Dönem olarak kabul edilen 1B tabakasına ait Karbon 14 tarihlendirmesi MÖ 5316-5212 ile MÖ 5041-4879 tarihlerini vermiştir. Orta Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen 1A tabakasına ait iki adet kalibre edilmiş Karbon 14 tarihi bulunmaktadır. Bunlar MÖ 4729-4584; MÖ 4616-4456'dir.

41 Yaş tayini analizleri *TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi'nde* (MAM) Turhan Doğan tarafından yapılmıştır.

Tabaka	Evre	Dönem	Kalibre edilmiş Karbon 14 Tarihleri (2 σ)	Görelî Tarihlendirme
1	1A	Orta Kalkolitik	MÖ 4729-4584; MÖ 4616-4456	MÖ 4500-5000
	1B	Erken Kalkolitik Sonu	MÖ 5041-4879; MÖ 5316-5212	MÖ 5000-5500
2	2A	Geç Neolitik	MÖ 6246-6077; MÖ 5990-5831	MÖ 5500-6000
	2B1	Erken Neolitik	MÖ 6593-6451; MÖ 6591-6542;	MÖ 6000-6500
	2B2	Ön Neolitik	MÖ 7187-7046	MÖ 6500-7100
	2C	Akeramik Neolitik	MÖ 7946-7641; MÖ 7520-7319	MÖ 8. binyıl
3		Epi-Paleolitik	MÖ 13309-13023 MÖ 14 495-14 121	

Mağaranın mutlak ve görelî tarihlendirmeler esas alınarak oluşturulmuş tabakalanması aşağıdaki gibidir:

Paleolitik/Epi-Paleolitik Dönem (3. Tabaka)

Epi-Paleolitik Dönem bulguları mağaranın batı duvarı boyunca ve duvarda oluşmuş doğal nişler içerisinde saptanmıştır (resim 2a.1-3). Mağara girişinden yaklaşık 20 metre ileride mağaranın giriş zeminini oluşturan killi sarı dolgu üzerine tavandan koparak oturmuş, ‘platform’ olarak adlandırdığımız kalker bloklarının altında Pleistosen sonlarına tarihlenen dolgular başlamaktadır. Söz konusu alanın hemen önünde 2x2 metre boyutlarındaki alanda yaklaşık 15 cm kalınlığında yanık bir dolgu saptanmıştır; herhangi bir malzeme içermeyen yanık dolgunun hemen altında ise blok levha şeklinde yassı taşlardan oluşan bir döşeme açığa çıkarılmıştır (resim 2a.4). Bilinçli olarak yapılmış izlenimi veren bu döşeme mağara duvarında yer alan nişlere eğilimli bir şekilde dayanmaktadır. Nişlerin içinde öbek hâlinde hayvan kemiklerine ve yontma taş aletlere rastlanmıştır (resim 3b). Söz konusu buluntular içinde, kalkerden yontulmuş olup bir düzeltiyeye sahip olmayan yontma taşlar ile çakmaktaşı ve kuvarstan yapılmış yontma taş aletlerin yanı sıra kalsedon çekirdek, omurga, alt çene kemikleri, kaplumbağa kabuğu ve boynuzların dikkat çekici bir şekilde göze çarptığı hayvan kemikleri sayılabilir. Bu kemik grubu içinde omurlar, boynuzlar, pelvis kemikleri, yırtıcı bir kuşa ait pençe şamanik bir ritüelin parçası olarak buraya konmuş izlenimi vermektedir. Nişin içinde boynuzlar dikey bir şekilde duvara applike edilmiştir (resim 2b). Nişlerin hemen kuzeyine, platforma

yarımay şeklinde birleşen küçük taş dizileri ile oluşturulmuş yaklaşık 1x1 metre genişliğindeki bir birimde (Resim 3b) ise Epi-gravettian özellikleri gösteren sırtlı dilgicikler, mikro uç ve yarımaylardan oluşan 70 adet yontma taş alet bir arada açığa çıkarılmıştır (resim 4). Söz konusu aletler ile turna kuşuna ait olduğu düşünülen kemikten tüp biçiminde işlenmiş bir nesne ele geçirilmiştir. Bu alanı özel kılan bir başka buluntu ise nişlerin önünde, taş döşeme üzerinde devrilmiş bir şekilde saptanan hayvan heykelidir. 45 cm yüksekliğinde ve 40 cm genişliğinde olan, yer yer tahrip olmuş heykel iki bacağı üzerine yatmış olan stilize bir hayvan heykelidir; bacak kısmı düzleştirilmiş ve sol ayağındaki pençeler yivlerle belirtilmiştir (resim 2a5, resim 5).

Epi-Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen bir başka önemli bulgu ana mağara odasına geçiş noktasında, girişten yaklaşık 40 metre içeride saptadığımız ve adak çukuru olarak tanımladığımız birimdir. Bu birim mağara duvarına dayalı, iç içe geçmiş ve yarımay şeklinde düzenlenmiş iki taş dizisi ile sınırlandırılmıştır. İç halkadaki taşlar yassıdır ve özenle seçilmiştir (resim 6). Çukurun içinde ilk aşamada çok büyük olasılıkla alt mağaradan yükselen çok büyük ve kalın bir dikitin üst kısmı saptanmıştır. Stel olarak adlandırdığımız bu dikitin üst kısmı bilinçli olarak düzleştirilmiştir. Kenarlarında ise kullanım izleri ve aşınmalar mevcuttur. Mağaranın doğal bir oluşumu olan bu dikit Epi-Paleolitik Dönem mağara sakinlerinin dikkatini çekmiş olmalıdır ki, dikitin etrafı taşlarla örülmüş ve içindeki buluntularla beraber burası özel bir alan olarak kullanılmıştır. Söz konusu çukur sonradan kademeli olarak kapatılmıştır. Yaklaşık 1,20 metre genişliğindeki çukurda bugüne dek ulaşılan ilk taban 1 metre derinliğindedir.

Adak çukuru içerisinde kumtaşından ve kemikten çeşitli objeler bulunmuştur (resim 7). Bunlar arasında en önemli buluntu ise stilize olarak şekillendirilmiş kumtaşından oturan bir heykelciktir. Ünik bir eser olarak kabul edebileceğimiz söz konusu heykelcik erken Prehistorik Dönem sanatı açısından çok önemli bir buluntudur. Stilize olarak şekillendirilmiş ve çok fazla işlem görmemiş olan heykelciğin arka ve alt kısmı düzleştirilmiştir; üste doğru sivri kesim baş olarak stilize edilmiştir. Bacaklar iki yana açık, oturur pozisyonda şekillendirilmiştir (resim 7b). Anadolu'da Epi-paleolitik Dönem'e tarihlendirilen en erken stilize insan heykelcikleri Akdeniz Bölgesi'nde Kızılın Mağarası'ndan kumtaşı bir

örnekten⁴² ve Direkli Mağarası'ndan ise pişmiş toprak bir örnekten⁴³ bilinmektedir. Marmara Bölgesi'nde ise İstanbul Beykoz ilçesi yüzey araştırmalarında çok sayıda taştan stilize heykelcik ele geçirilmiştir. Üst Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen ve "taşınabilir kaya sanatı" tanımlaması ile değerlendirilen taştan heykelcik ve objeler Gedikkaya adak çukurunda ele geçirilen kumtaşından objelerle yakından ilişkili gözükmektedir⁴⁴. Avurupa'da ise bu formda betimlenen Venüs heykelciklerinin Gedikkaya örneğine en yakın benzeri Çekya Moravia'da yer alan Gravettian yerleşimi olan Dolní Věstonice'den bilinmektedir. Mamut fildişinden şekillendirilmiş küçük boyutlu bu kadın figürinleri meme biçimli boncuklar (breast-shaped beads) olarak da yorumlanmaktadır⁴⁵.

Heykelcik, Yakındoğu Neolitik kültürleri için karakteristik olan ana tanrıça heykelciklerinin taştan ve stilize erken bir örneği izlenimini vermektedir. Söz konusu eser bir yandan Avrupa Paleolitik Dönem sanatından bilinen "Venüs" heykelcikleri diğeryandan Yakındoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den itibaren görülen ve nihayetinde Çatalhöyük ile karakterize olan Erken Neolitik Dönem ana tanrıça heykelcikleri arasında bir bağ oluşturmaktadır.

Adak çukurunda rastlanan kemik objeler fazla işlem görmemiş; bir delik açılmak veya yiv yapmak suretiyle idol veya alet hâline getirilmişlerdir (resim 7a). Bu grubun en yakın benzerleri 1800'lerin sonundan itibaren bâton de commandement /bâtons percée olarak anılan⁴⁶ ve Avrupa Üst Paleolitik kültürlerinden bilinen, işlevleri tam olarak netlik kazanmamış olan komuta esaslı olarak anılan delikli asarlardır. Gedikkaya'da ele geçmiş yabancı öküze ait parmak kemiğine şekillendirilmiş, sadece göz bebeği kısmında işlem görmüş yırtıcı bir kuş figürünün en yakın benzerleri yine Avrupa Üst Paleolitik Magdalenian kültüründen bilinmektedir

42 Mustafa Demirel, Gizem Kartal, Eşref Erbil, Zeynep B. Ağırsoy, İsmet B. Erdem, Pınar Perçin, Burcu C. Bal, Murat Mutlu, Metin Kartal, "Kızılın Kazıları (II) 2018 Sezonu", *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, ed. Adil Özme, Ankara 2019, s. 221-236, resim 7-8, 10-11

43 Merih Cevdet Ere, "Direkli Cave: The Significance of Fire and Female Figurines in the Paleolithic-Landscape during the Epi-paleolithic Period", *Seleucia Ad Calycadnum* S. IV, 2014, s. 151-164, resim 3-4.

44 Emre Güldoğan, *İstanbul İli Yüzey Araştırmaları 2018-2019, Beykoz*, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

45 Martina Lázničková-Galetová, "The Symbolism of Breast-Shaped Beads from Dolní Věstonice I (Moravia, Czech Republic)", *Quaternary International*, Vol. 503 (Part B), 2019, s. 221-232; Jiří A. Svoboda, "Upper Paleolithic Female Figurines of Northern Eurasia", *Petrkovice: the Dolní Věstonice Studies 15*, ed. Jiří A. Svoboda, Academy of Sciences, Çek Cumhuriyeti, Brno 2008, resim 46.

46 André Rigaud, "Les bâtons percés: décors énigmatiques et fonction possible", *Gallia préhistoire*, tome 43, 2021, s. 101-151.

(resim 7b4). Fransa'nın Dordogne bölgesinde yer alan Roc de Marcamps yerleşiminde ele geçirilen bir örnek, insan veya kartal veya baykuş türü bir kuş betimi olarak yorumlanmıştır⁴⁷. İlginç bir şekilde bu tip kuş betimleri birkaç bin yıl sonra Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Körtik Tepe⁴⁸, Nemrik⁴⁹, Hallan Çemi⁵⁰ gibi yerleşmelerde bu defa taştan şekillendirilmiş örnekleri ile Anadolu ve Mezopotamya'da karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu buluntuların yanı sıra mağarada adak çukurunun merkezinde yer alan dikit anlayışı Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tapınak mimarisinde Hallan Çemi, Nevali Çori, Göbeklitepe, Karahantepe gibi yerleşimlerde bilindiği üzere basit ve karmaşık örnekleri ile karşımıza çıkmaktadır.

Gedikkaya Mağarası'nda bulunan adak çukuru ve içindeki buluntular Epi-paleolitik Dönem'de tanımlı bir çukur ritüelinin varlığını ortaya koymaktadır. Adak çukuru, dikit ve içindeki buluntular, İnsanoglunun doğaya bağımlı yaşadığı tarihöncesi dönemlerde, başlarda hangi şartlarda ve ne zaman karşılaşacağını bilemediği yıldırım, deprem, sel ve vahşi hayvan saldırısı gibi baş edemediği doğa olayları ile ilgili nedensellik zinciri oluşturamamış olması ve dolayısıyla korkularının üstesinden gelmek için zaman içinde yaratmış olması muhtemel tinsel uygulamalar ve ritüellerin mağara yerleşmelerinde şekillenmiş olabileceğine işaret etmektedir. İlerleyen zamanla birlikte kültürel bir seyir izleyen bu süreç Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kültürlerinde görüldüğü üzere toplumsal bir olguya dönüşmüş ve çeşitli uygulamaların gelişmesine yol açmış gibi görünmektedir.

Neolitik Dönem (2. Tabaka)

Gedikkaya Mağarası'nda Neolitik Dönem'e ait en erken tarihler MÖ 8. binyıla denk gelmektedir. Karbon 14 analizlerinden MÖ 7946-7641; MÖ 7520-7319 ve MÖ 7187-7046 kalibre edilmiş tarihleri elde edilmiştir. Bununla beraber, MÖ 8. binyılın ilk yarısına tarihlenen kontekst henüz stratigrafik bir alanda açığa çıkarılmamıştır; mağaradaki çeşitli tahribatlardan dolayı üst dönem dolguları ile karışık

47 Alain Roussot-Jean Ferrier, "Le Roc de Marcamps (Gironde): quelques nouvelles observations", *Bulletin de la Société préhistorique française. Études et travaux*, tome 67/1, 1970, resim 5, s. 299.

48 Vecihi Özkaya - Aytaç Çoşkun, "Körtik Tepe", *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, ed. Peter. Kuniholm-Nezih Başgelen-Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul 2011, resim 24, 36, 37.1.

49 Stefan Kozłowski, "Nemrik 9, a PPN Neolithic Site in Northern Iraq", *Paléorient*, Vol. 15/No. 1, 1989, resim 8.

50 Rosenberg, "Hallan Çemi", resim 4.1-7, b 15.

bir şekilde saptanmıştır. Neolitik Dönem'e ait en yoğun buluntular 2A tabakasına, MÖ 6246-6077 ve MÖ 5990-5831 tarihlerine denk gelen zaman dilimine aittir.

Geç Neolitik Dönem'e denk gelen 2A tabakasında, platform olarak adlandırdığımız birimin hemen önünde Epi-Paleolitik Dönem'e ait killi dolgu kesilmiş ve içine yaklaşık 60-70 cm derinlikte ve 4 m çapında bir çukur açılmıştır. Bu çukurun içine düzgün bir hat oluşturan iki sıra taş ve aralarına yerleştirilmiş somon biçimli kil topaklarından oluşturulan bölme duvarı yapılmıştır (resim 3c).

Neolitik Dönem'e ait diğer bir kontekst ise CD 8 plankaresinde, doğal oluşum olan bir odağın içinde açığa çıkarılmıştır. Mağaranın batı duvarında odaya açılan ve yine doğal olarak oluşmuş yuvarlak bir açıklık vardır. Söz konusu alan esasında mağarayı genişleten derivasyonlardan bir tanesi olmakla beraber Epi-Paleolitik Dönem sonrasındaki bir süreçte odacık hâlini almış olmalıdır. Odanın girişi tamamen kapanmış bir şekilde saptanmıştır. Girişi kapatan dolgu toprağı, mağara sularının damlaması neticesinde bu kesimde taşlaşmaya yüz tutmuştur; söz konusu dolguyu mağara duvarından ayırt etmek çok güçtür. Bu durumdan ötürü, odanın varlığı kazıların ilk iki kazı sezonunda fark edilememiştir. 2021 yılında odanın girişinin önünde yer alan tabanda derinleşme çalışmaları sırasında burada içi toprakla dolmuş bir oda girişi olduğu anlaşılmıştır. Odanın açığa çıkarılan kısmı 3.5x2 metre boyutlarındadır; iç kısımda tavan seviyesi yaklaşık 10 metredir. Odanın içinde yaklaşık 70 cm kalınlığında bir toprak dolgusu birikmiştir. Odaya giriş güneydendir (resim 2c, resim 3c). Bu odacıkta üst evrede Hellenistik Dönem'e ait çok az sayıda buluntu ele geçmiştir. Bunlar içinde en önemlisi ise Afrodit ve Eros'un betimlendiği bir terakota figürin parçasıdır. Büyük olasılıkla bunlar mağara kapandıktan sonra yandaki pencereden atılmış olmalıdır (resim 10g).

Odadaki dolgular Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e aittir. Oda içindeki farklı seviyelerde saptanan hayvan kemiklerine yapılan analizler MÖ 5990-5831, MÖ 5041-4789 tarihlerini ve insan kemiklerine yapılan analizler sonucunda kalibre edilmiş mutlak tarihler MÖ 6591-6442 ile MÖ 6593-6451 tarihlerini vermiştir. Bununla beraber, Oda içindeki dolgular söz konusu birimin en azından Epi-Paleolitik Dönem'den itibaren kullanıldığına işaret etmektedir. Zamanla odanın içi dolmuş, odaya giriş daralmış ve kullanımı kısıtlanmış gibi gözükmektedir.

Oda içinde çok yoğun olarak çeşitli hayvanlara ait çene kemiklerinin yanı sıra insana ait kemikler, çene kemikleri, iki insan kafatası ele geçirilmiştir. Odanın dip kısmında, üst üste en az beş katmandan oluşan bir taş yığını saptanmıştır. Bu

yığının en üstünde bir kafatasına rastlanmıştır. Her katmanın altında ise dağınık şekilde tüm buluntu alanına yayılan kemiklere rastlanmıştır. Odanın batı duvarında yer alan bir nişin önünde ise yine insan ve hayvan kemikleri karışık bir kemik yığını açığa çıkarılmıştır. Bu grupta ise en altta çitlembik kabukları ve kuşlara ait kemiklerinden bir yatak üzerinde insan kafatası parçası konulmuştur.

Oda içinde aşı boyası yumruları, taştan şekillendirilmiş stilize insan figürinleri, bir koç figürini, dilgi, kimisi yanmış olmakla beraber çok sayıda vurgu taşı ve bakır iğne ele geçirilmiştir (resim 8). İnsan başı heykelciğinde, göz çukurları sivri bir aletle minik vurgularla delikler açılarak şekillendirilmiştir (resim 9). Odadan gelen, insan kemikleri üzerindeki çalışmalar Hacettepe Üniversitesi İskelet Biyolojisi Laboratuvarı'nda Yılmaz Selim Erdal tarafından yürütülmektedir. Kendisinin ilk değerlendirmelerine göre buradan ele geçen insan kalıntıları en az altı-yedi bireyden oluşmaktadır. İncelenen 70 kadar insan kemiği parçasında kesik izleri saptanmıştır. Bir yetişkin bireyin kafatasında ölümcül delici ve küt silah yaralanmaları saptanmıştır. İnsan kemikleri üzerindeki kesik izleri ilgili; bunlar bir ritüelin parçası mı? yoksa bölgede yaşanan bir kıtlık sonucunda beslenme amacı ile mi yapıldı? veya şiddetin izi mi? ya da her ikisi mi? gibi soruların yanıt bulması için henüz erkendir. Yılmaz Selim Erdal tarafından yapılan ilk değerlendirmeler mağarada çarpıcı bir şekilde kanibalizm varlığını ortaya koymuştur. Hacettepe İskelet Biyolojisi Laboratuvarındaki (Husbio_L) çalışmalar devam etmektedir. Bu çalışmalardan elde edilecek verilerle insan kalıntılarında antik DNA (Human_G) analizleri yapılması planlanmaktadır. Söz konusu çalışmalar sonlandığında daha somut verilere dayalı yorumlar yapmak mümkün olacaktır.

Kalkolitik Dönem (1. Tabaka)

Kalkolitik Dönem'in geç evreleri mağarada yoğun olarak tahrip edilmiştir. MÖ 5000-5500 yılları arasına denk gelen Erken Kalkolitik Dönem mimarisi 1B tabakasında açığa çıkarılmıştır. Söz konusu kalıntılara yoğun olarak mağara girişinden dağın içine doğru yaklaşık yirmi beş metre ileride yer alan kesimde rastlanmıştır. Mağaranın artık tamamen loştan karanlığa döndüğü bu kesimde ocaklar alanı yer almaktadır. Mağara ağzından 40 metre içerde, giriş koridorunun son bulunduğu kesimde ise doğal bir baca açıklığı yer almaktadır. Bacanın ön kesiminde ocak yerleri ile ilişkili birkaç taş sırasından meydana gelen oval biçimli silolar yer almaktadır (resim 2d, resim 3a). Ocaklar arasında yaklaşık 2,0 metrelik bir mesafe bulunmaktadır; ocaklar etrafında çeşitli sürtme taş aletler ele geçirilmiştir. Bacanın tam altında ise bir ışık alanı açığa çıkarılmıştır. Bu kesimde mağara duvarı

ile yukarıdan düşen kalker bloğu arasına taş sırası örülmüştür. Mağaranın ana galerisine geçişin yer aldığı bu kesimde mağaranın karanlıkta kalan ve dağın içine doğru devam eden kullanıma elverişli olmayan kesimden ışık alanını izole etmek ve sınırlandırmak amacıyla söz konusu taş sırası örülmüş olmalıdır. Bacanın yer aldığı bu alanda küçük bir ocağın yanı sıra, çok sayıda kemik, kemik alet, öğütme taşı, vurgu taşı, dilgi, çanak çömlek parçaları, metal iğne, amulet ve ağırşakların yer aldığı buluntu grubuna rastlanmıştır (resim 10a). Yine kırmızı ve sarı aşı boyası ile, üzerinde aşı boyası kalıntıları korunan öğütme taşı parçası bu alandan ele geçmiştir (resim 10c). Mağaranın kuzey duvarı boyunca çok sayıda hayvan kemiği saptanmıştır. Büyük olasılıkla mağaranın birçok kesiminde rastladığımız üzere burada da duvar dipleri çöp alanı olarak kullanılmaktadır.

Küçük Buluntular

Küçük buluntuların çoğunluğunu dioritten ve serpantinden yassı baltalar, vurgu taşları, öğütme taşları, el taşları, mermer kap parçaları, aşı boyları, ağırşaklar, delikli keramikler, tuğ, delici, mablak gibi çeşitli kemik aletler oluşturmaktadır (resim 10). Söz konusu buluntular mağarada gerçekleştirilen taş işçiliği, ahşap işçiliği, dokumacılık gibi zanaat kollarıyla ilgili önemli veriler sağlamaktadır. Bakırdan iğneler, malahit bir külçe ve malahit boncuk Erken Kalkolitik Dönem'e tarihlenmektedir ve Anadolu madenciliği ile ilgili erken buluntular arasında yer almaktadır (resim 10b). Mağarada farklı evrelerde sık sık aşı boyası kullanılmıştır. Aşı boyasının kırmızı yoğun olmakla beraber sarı örneklerine de rastlanmıştır. Kalkolitik Dönem'e tarihlendirilen ışık alanında in situ olarak ele geçirilen bir öğütme taşı üzerinde boya kalıntıları çok iyi korunagelmıştır (resim 10c). Büyük olasılıkla mağaranın ana galerisinden getirilen aşı taşları buradaki gibi öğütme ve vurgu taşlarının yardımı ile toz hâline getirilmekte ve boya pigmenti elde edilmekteydi. Mağarada ele geçirilen bir diğer önemli buluntu grubu mermer kaplar ve mermerden bir figürin başı oluşturmaktadır (resim 10 e-f). Söz konusu figürin başı Kilya tipi olarak literatüre geçmiş figürin grubuna aittir.

Çanak Çömlek

Mağaradan bilinen en eski çanak çömlek, 2B tabakasına ait olan ve MÖ 7100'e tarihlenen kontekstlerde az sayıda bulunmuştur. Mağaranın bu en erken çanak çömleği açık kahverengi bir yüzeye, beyaz kum katkılı homojen bir hamura, çok düşük bir pişme derecesine, kumlu bir dokuya ve çok kırılğan bir yapıya sahiptir (resim 11).

Geç Neolitik Dönem 2A tabakasında bulunan çanak çömleğin birçoğu, şaşırtıcı bir şekilde, Kuzeybatı Anadolu'yu karakterize eden Fikirtepe kültüründen farklı özellikler içermektedir (resim 12-14). Bunların arasında Balkanlar, Kafkaslar, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu kültürleriyle ilişkilendirebileceğimiz çanak çömlekler bulunmaktadır. 2A tabakasında ve devamında Erken Kalkolitik 1B tabakasında, koyu yüzlü malların ağırlıkta olduğu kahverengi ve kırmızı açkılı çanak çömlek söz konusudur. Parlak kırmızı ve siyah açkılı ince cidarlı mallar yoğun olmamakla beraber ele geçirilmiştir (resim 12:1). Bunlar içinde yer yer siyah ağız kenarlı (black-topped) kaselere rastlanmaktadır (resim 12: 2, resim 13:1-5). Bezeme uygulamaları içinde baskı bezeme (resim 12: 3-8, resim 14:43-45) ve çizi ve kabartma bant bezeme (resim 12: 21-26, resim 14:30, 31, 33-34) içeren çanak çömleğin yanı sıra yoğun mikalı, astarsız ve kaba görümlü bir mal grubuyla temsil edilen çizi ve baskı bezemeli (resim 12: 11-14, resim 14:32), kabartma kurtçuk ve yumrucuk bezemeli çanak çömlek (resim 12: 9-10, resim 14:26, 28, 29) Gedikkaya'da MÖ 7. binyıl sonu-MÖ. 6 binyıl başında görülür. Gedikkaya'da gövde ve ağız kenarı altında görülen memecik bezemenin (resim 12: 9-10, 15-16,19-20, resim 14:27) benzerlerine Çayönü'nde Halaf öncesi döneme tarihlendirilen II. Tabaka'da ele geçirilmiştir ve Keban bölgesi Erken Koyu Yüzlü Açkılı Malları (DFBW) ile ilişkilendirilen çanak çömlek içinde rastlanılmıştır. Bununla beraber bu kontekste görülen memecik bezemenin Koyu Yüzlü Açkılı Mallardan farklı olarak Çayönü için ünik olduğu vurgulanmıştır⁵¹.

Gedikkaya'da rastlanan mika katkılı, astarsız, koyu yüzlü kabartma ve yumrucuk bezemeli bu grubun (resim 12: 9-10; 15-20) en yakın benzerlerine birbirlerine uzak mesafelerde yer alan Çayönü II'de⁵², Azerbaycan'da yer alan Göytepe'de⁵³, Gürcistan'da yer alan Arukhlo'da MÖ 5770-5660'ye tarihlenen Neolitik tabakalarda⁵⁴, Ege'de Latmos Beşparmak Dağlarında yer alan Malkayası Mağara-

51 Mehmet Özdoğan-Aşlı Özdoğan, "Çayönü. A Conspectus of Recent Work", *Paléorient*, 1989, Vol. 15/No. 1, s. 66.

52 Aşlı Erim Özdoğan, "Çayönü", *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, ed. Peter Kuniholm-Nezih Başgelen-Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları İstanbul, 2011, resim 36-38. Aşlı Erim Özdoğan-Nurcan Yalman Katkılı, "Kil Kaplar ve Çanak Çömlek: Çayönü Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömleklili Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum", *TÜBA-AR* 7, 2015, resim 11.

53 Farhad Guliyev - Yoshihiro Nishiaki, *The Starting Point of Civilization: the Early Village of Goytepe*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA), Azerbaycan Bakı 2012, s. 16 resim 9.

54 Svend Hensen, *Neolithic Settlement and Ritual Place in Georgia, Southern Caucasus. Presented at the 81st Annual Meeting of the Society for American Archaeology*, Vancouver, British Columbia, 2017, resim 10; Katrin Bastert-Lamprichs, "The Pottery", *Ancient Kura 2010-2011: the First Two Seasons of Joint*

sı'nda⁵⁵ rastlanmıştır. Bunun yanı sıra aynı mal grubunda üretilmiş çizi bezemeli örneklerle (resim 12: 11-14) ise Trakya'da Aşağı Pınar 7-8. Tabakalarda⁵⁶, Hocaçeşme IV'te⁵⁷, Latmos Malkayası Mağarası'nda⁵⁸, Mersin'de XXVII ve XXVI. tabakalarda rastlanmaktadır⁵⁹. Görüldüğü üzere bu çanak çömlek, Neolitik Dönemin sonlarında, Batı Asya ve Avrupa'nın birçok bölgesinde önemli kırılmaların yaşandığı bir zaman diliminde, kabaca MÖ 6. binyıl sonunda, Trakya ve Ege'den, Kafkaslara, Fırat havzasından Doğu Akdeniz'e dek çok farklı bölgelerde MÖ 6. binyıl boyunca yayılım alanı bulmaktadır.

Mağarada ele geçirilen çanak çömlek içinde en yoğun grubu ise beyaz boyamalı çanak çömlek oluşturmaktadır. Kahverengi ve siyah yüzeylere uygulanmış olan beyaz boyamalı çanak çömleğin gelişimi mağarada Geç Neolitik Dönem'den Kalkolitik Dönem sonuna dek izlenebilen uzun bir aralıkta görülmektedir (resim 14: 1-16). Geç Neolitik 2A tabakasında az sayıda örnekle temsil edilen beyaz boyama 1B tabakasında çok yoğun olarak ele geçirilmiştir. Beyaz boyama uygulamasının temsil edildiği çanak çömlek çok ince cidarlı ve parlak açkılı mallardan orta kalitede açkılı mallara değişkenlik göstermektedir. Açkılı bezeme uygulamasına Geç Neolitik Dönem'de rastlanmazken, bu uygulamaya Kalkolitik Dönem tabakalarında az sayıda olmakla beraber beyaz boyama uygulamasının bir türevi olarak rastlanır (resim 13). İçten kalınlaştırılmış dudaklı (rolled-rim) kaseler (resim 14:20-22), omurgalı kaseler (resim 14:23-24), mantar biçimli (resim 14:47) ve memecikli (resim 14: 35-37) kulplar ise bu dönemde tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi, ortak bir özellik⁶⁰ olarak Gedikkaya'da da görülmektedir.

Field Work in the Southern Caucasus. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 44, ed. Bertille Lyonnet-Farhad Guliyev-Barbara Helwing-Tevekkul Aliyev-Svend Hansen-Guram Mirtskhulava, Berlin 2012, s. 79, resim 111; Katrin Bastert-Lamprichs, "Das neolithische Aruchlo: die Keramik der Kampagnen 2012–2014", *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing - Katrin Bastert-Lamprichs, Berlin 2018, resim 1, 4.

55 Peschlow-Bindokat vd. agm., resim 42.

56 Özdoğan, "Neolithic Sites in the Marmara Region: Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar", resim 130-131.

57 Özdoğan agm., s. 69

58 Peschlow-Bindokat agm., resim. 45.

59 Francesca Balossi Restelli, "Yumuktepe Early Ceramic Production: Dark Versus Light Coloured Wares and the Construction of Social Identity", *The Emergence of Pottery in West Asia*, ed. Akira Tsuneki - Olivier Nieuwenhuys - Stuart Campbell, Oxbow Books, Oxford 2017, resim 9.4-5; 13.

60 Ayşegül Aykurt-Nurperi Ayengin, "Karain Mağarası Orta Kalkolitik Dönem Seramiği" *Belleten*, C 86/S. 305, 2022, s. 1-37; Tayfun Caymaz, "Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağ Kültürü", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, S. 18, 2013, s. 39-112; Özlem Çevik, "What follows

Arkeozoolojik Veriler

Gedikkaya Mağarası hayvan kemik kalıntılarının arkeozoolojik çalışmaları Can Yümeni Gündem ve ekibi tarafından yapılmaktadır⁶¹. Kendisinin ön değerlendirmelerine göre; Neolitik ve Kalkolitik tabakalara ait toplamda yaklaşık 3500 adet (26.2 kg) çalışılan hayvan kemiği içinde Neolitik Dönem malzemesinin hesaplamaları devam ederken, Kalkolitik Dönem için tanımlanan faunanın yarısını küçükbaş geviş getirenler (koyun/keçi) oluşturmakta; onları sığır ve domuz kalıntıları takip etmektedir. Çok renkli bir yabani memeli hayvan faunasına sahip olan mağarada tanımlanan türler arasında vaşak, kurt, ayı, tilki, tavşan ve farklı geyik türleri yer almaktadır. Gündem'in ön değerlendirmesi, memeli yabani hayvan kalıntılarının yoğunluğu ve kemik ağırlıkları Kalkolitik Dönem'de kırmızı et tüketiminin 1/4'nin yaban eti olduğu, dolayısıyla bu dönem sakinlerinin doğaya hâlâ ne kadar bağımlı olduğu şeklindedir. Yine, mağarada ele geçirilen koyun ve keçilere ait eklem ve diş yaşlandırmaları hesaplandığında, bu bireylerin önemli bir bölümünün ölüm yaşlarının, mağaradaki yoğun iskânın bahar aylarının sonu ile yaz aylarında olduğuna işaret ettiği yönündedir⁶².

Genel Değerlendirme ve Sonuç

İnsanlık kültür tarihinde, modern insanın Afrika kıtasından çıkıp Avrupa kıtasına ulaşması insanoğlunun göç hafızasının ilk adımı gibi görünmektedir. Sonraki aşamalarda çok büyük oranda buzulların erimesi ve buzullaşmaya bağlı çevresel şartlar farklı zaman dilimlerinde (Son Buzul Maksimumu/LGM, 8.2 ka olayı gibi) birçok topluluk yaşadığı çevreyi değiştirip kendine yeni yaşam alanı bulmak için belli gidiş ve geri dönüşler içeren ana güzergâh örüntüleri oluşturarak göç etmiştir. Üst Paleolitik Dönem'de Afrika'dan Levant-Anadolu-Avrupa yönünde bir insan hareketliliği söz konusuysen, arkeolojik malzeme, Epi-paleolitik Dönem'de, buzulların erimesiyle Avrupa'dan Anadolu-Levant yönünde bir hareketliliğe işaret

---

the Late Neolithic occupation in Central-Western Anatolia? A view from Ulucak?, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, ed. Søren Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoğlu, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 506-512; Sevinç Günel, "New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in Meander Region: Çine-Tepecik", *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, ed. Barbara Horejs-Mathias Mehofer, Wien 2014, s. 83-103; Turan Takaoğlu, "The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad", *Hesperia*, 75, 2006, s. 289-315.

61 Tugay Gümüş, Namet Yüksel, Aylin Badem ve Yağmur Temel tarafından hayvan kemikleri farklı zaman dilimlerinde tanımlanmış ve veri bankasına girilmiştir.

62 Mağaradan çıkarılan arkeozoolojik buluntular Can Yümeni Gündem danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanmaktadır.

etmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem sonunda bu defa Levant'dan Kıbrıs ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya giden topluluklar ilk tarımcı köylerin ortaya çıkmasına etki etmiştir.

Pleistosen sonlarında, Batı Avrupa Üst Paleolitik kültürlerinin Balkanlar, Kafkasya ve Akdeniz'e yayıldığı süreçte, söz konusu kültürün temsilcisi insan grupları, mağara ve kaya sığınakları gibi yaşamaya uygun yerlerde belli bir süre konaklayıp Anadolu'yu kuzeyden (Kuzey Marmara -Batı Karadeniz-Orta Anadolu) ve güneyden (Akdeniz Bölgesi) katederek uzun bir süreç içerisinde ideal çevresel şartları barındıran Yakınoğu'ya ulaşmış gibi gözükmektedirler. Ana Tanrıça heykelticikleri ve kemik objeler, etrafi taşla çevrili dikitler/dikilitaşlar gibi birtakım semboller ve ritüel uygulamaları kökeni Avrupa Üst Paleolitik kültürlerine dayanan kültürel hafızanın farklı zaman dilimleri ve coğrafyalarda tekrar etmesi şeklinde yorumlanabilir. Bu süreçte bir durak olarak iskân edilmiş Gedikkaya Mağarası'nda Epipaleolitik tabakalarda (MÖ 14500-13500) ele geçirilen antropomorfik ve zoomorfik heykelticik ve objeler Avrupa Üst Paleolitik kültürleri ile Doğu Akdeniz-Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kültürleri arasında bir bağa işaret etmektedir.

Gedikkaya Mağarası Erken Neolitik Dönem başlarında ve Geç Neolitik Dönem sonlarında kısmi iskân edilmiştir. MÖ 7. binyılın ilk yarısı 8.2 ka olarak bilinen iklim olayına ve küresel soğumanın zirve yaptığı sürece denk gelmektedir. Bu süreçte Yakınoğu'da birçok yerleşme terk edilmiştir. Bir ihtimal bu iklim olayının yol açtığı yeni yaşam alanları bulma kaygısı ile hareket hâlindeki insan topluluklarından bazıları Gedikkaya Mağarası'nda bir süreliğine konaklamış olmalıdır. Neolitik yaşam biçiminin çekirdek bölgeler dışına yayıldığı ve zamanla ilk çiftçi toplulukların yapılandığı, uzak bölgeler arası dolaşımın yaşandığı bu süreçlerde Gedikkaya'nın da içinde yer aldığı geniş bir coğrafyada yoğun mikalı, kabartma ve baskı bezemeli farklı özellikleri ile yayılım alanı bulmaktadır. Tam bu evrede zaten korunaklı bir konumda yer alan Gedikkaya mağarasında da kuytu ve çukur alanlarda yerleşilmesi, küçük buluntuların az sayıda olması, geçici ama hayatta kalma adına sorunlu bir sürece işaret etmektedir.

Kalkolitik Dönem'de Gedikkaya Mağarası, dokumacılık, ahşap işçiliği, hayvancılık ve madencilik faaliyetlerinin yapıldığı, bir yerleşimdir ve Geç Neolitik Dönem yerleşimine kıyasla daha güvenli bir ortama işaret etmektedir. Gedikkaya'da bu süreç mimarisi ile daha uzun süreli ama sezonluk iskanın olduğu bir zaman dilimidir. Arkeozoolojik buluntular, mağaradaki yoğun iskanın bahar aylarının sonu ile yaz aylarında olduğuna işaret ettiği yönündedir. İnhisar'ın bugün olduğu gibi tarih

öncesi dönemlerde de bahar aylarından itibaren aşırı sıcak ve nemli olması ve mağaranın içinin son derece serin olması; buranın birkaç ailenin barındığı yayla yerleşimi olarak kullanılmış olabileceği izlenimini vermektedir. Bununla beraber yakın bölgede bu dönem izlerini taşıyan bir höyük veya düz yerleşme saptanamamıştır; mağaranın önünde yer alan tepelik alanda Orta Çağ yapılarının altında erken dönemler içeren bir yerleşme olasılığı söz konusudur. Bu dolguların en azından MÖ 3. binyıl sonuna kadar gittiğini kaçak kazı çukurundan çıkan toprak öbeğinde ele geçirilen çanak çömlek buluntularından anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Anadolu'daki diğer mağara yerleşmeleri gibi Gedikkaya'daki iskân büyük oranda iklim olayları ile ilişkilendirilen ama yine de tam olarak kesinleşmemiş sebeplere bağlı "kültürel kırılmaların" olduğu dönemlere denk gelmektedir. Dolayısıyla, barınma, yeni yer arayışı, güvenlik, konaklama gibi çeşitli sebeplere bağlı bölgeler arası insan hareketliliğinin yaşandığı süreçlerde mağarada yerleşilmiştir. Gedikkaya'nın bulunduğu İnhisar, Akdeniz iklim özellikleri gösteren bir mikroklima alanında yer almaktadır. Bu nedenle gerek kültürel kırılma süreçlerinde gerekse yaz aylarında burası uzun veya kısa süreli konaklamaya çok elverişlidir. Bu sayede Gedikkaya gibi mağara yerleşmelerinde farklı zaman dilimlerinde yerel topluluklar ile uzak veya yakın bölgelerden gelen yeni topluluklar ve dolayısıyla kültürler çekişmeli ve veya çekişmesiz bir şekilde kaynaşp, yeni kültürel oluşumların ortaya çıkmasına yol açmış olmalıdır.

Teşekkür

Mağaranın arkeozoolojik verileri ile ilgili ön değerlendirmeler Can Yümni Gündem ve ekibi tarafından yapılmıştır, antropolojik veriler ile ilgili ön değerlendirmeler Yılmaz Selim Erdal tarafından yapılmıştır. Kendilerine değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Gedikkaya Mağarası Kurtarma Kazıları ve Araştırmaları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Bilecik İl Kültür Müdürlüğü, Bilecik Müzesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Rektörlüğü, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (2019-01.BŞEÜ.04-04) ve İnhisar Belediyesi'nin destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Bu vesile ile başta özverili çalışmalarından dolayı tüm ekip üyelerine, maddi desteklerinden dolayı Sayın Gülsün İnan'a ve yukarıda adı geçen kurumlara teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

Aksan, Mete - Ateş, Güler - Aydın, Yavuz - Erbil, Eşref - Ludwig, Bernhard - Mania, Ulrich - Pirson, Felix - Taşkıran, Harun, “Balık Mağarası (Dikili İlçesi) Kazısı”, *42. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2, Ankara 2022, s. 357-365.

Akyol, Şemsettin - Nergiz, Şafak - Özdoğan, Eylem, “Earliest occupation at aşığı pınar: layer 7”, *Anadolu Araştırmaları-Anatolian Research*, S. 26, 2022, s. 27-40.

Algül Altınbilek, Çiler - Kaycı, Orkun - Balcı, Semra, “A New Epipalaeolithic Site in the Central Taurus Mountains: Eşek Deresi Cave (Mersin/Turkey)”, *ArchéOrient - Le Blog*, 18 Şubat 2022, (Çevirimiçi)] <https://archeorient.hypotheses.org/17313>

Atakuman, Çiğdem - Erdoğan, Burçin - Gemici, Hasan Can - Baykara, İsmail - Karakoç, Murat, Biagi Paolo - Starnini, Elisabetta - Guilbeau, Denis - Yücel, Nejat - Turan, Didem - Dirican, Murat, “Before the Neolithic in the Aegean: The Pleistocene and the Early Holocene record of Bozburun - Southwest Turkey”, *The Journal of Island and Coastal Archaeology*, Vol. 17/No. 3, 2020, s. 323-355.

Aykurt, Ayşegül - Ayengin, Nurperi, “Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği”, *Işın Yalçınkaya'ya Armağan, Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, ed. Harun Taşkıran-Metin Kartal- Kadriye Özçelik-M. Beray Kösem-Gizem Kartal, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2011, s.47-66.

Aykurt, Ayşegül - Ayengin, Nurperi, “Karain Mağarası Orta Kalkolitik Dönem Seramiği” *Belleten* C 86/S. 305, 2022, s. 1-37.

Ayobi, Rania, “Les objets en terre du Levant néolithique avant l’invention de la céramique: cuisson intentionnelle ou accidentelle? ”, *Syria* 91, 2014, s. 7-34.

Baird, Douglas, “Pınarbaşı: From Epi-Paleolithic camp site to Sedentarising Village in central Anatolia”, *The Neolithic in Turkey: Central Turkey*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 181-218.

Baird, Douglas - Fairbairn, Andy - Jenkins, Emma, - Martin, Louise - Middleton, Caroline, - Pearson, Jessica - Asouti, Eleni - Edwards, Yvonne - Kabukcu, Ceren - Mustafaoğlu, Gökhan - Russell, Nerissa, - Jacobsen, Geraldine - Wu, Xiaohong - Baker, Ambroise - Elliott, Sarah, “Agricultural origins on the Anatolian plateau”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2018.

Bar-Yosef, Ofer - Belfer-Cohen, Anna, “The Levantine Upper Palaeolithic and Epipalaeolithic”, ed. Elena A. Garcea, *South-eastern Mediterranean peoples between 130,000 and 10,000 years ago*, Oxbow Books, Oxford 2010, s. 144-167.

Baysal, Emma L., “Anadolu ve Levant Epi-paleolitikü ışığında direkli mağarası kişisel süs eşyaları”, *Anadolu* 42, 2016, s. 137-154.

Balossi Restelli, F., “Yumuktepe Early Ceramic Production: Dark Versus Light Coloured Wares and the Construction of Social Identity”, *The Emergence of Pottery in West Asia*, ed. Akira Tsuneki - Olivier Nieuwenhuys - Stuart Campbell, Oxbow Books, Oxford 2017, s. 83-96.

Bastert-Lamprichs, Katrin, “The Pottery”, *Ancient Kura 2010–2011: the First Two Seasons of Joint Field Work in the Southern Caucasus. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 44*, eds. Bertille Lyonnet- Farhad Guliyev - Barbara Helwing - Tevekkul Aliyev - Svend Hansen - Guram Mirtskhulava, Berlin 2012, s. 71-82.

Bastert-Lamprichs, Katrin, “Das neolithische Aruchlo: die Keramik der Kampagnen 2012–2014”, *The Kura Projects: New Research on the Later Prehistory of the Southern Caucasus*, ed. Barbara Helwing - Katrin Bastert-Lamprichs, D. Reimer Berlin 2018, s. 233-246.

Biçakçı, Erhan - Godon, Martin - Çakan, Yasin Gökhan, “Tepecik Çiftlik”, *The Neolithic in Turkey - Central Turkey*, ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, İstanbul 2012, s. 89-134.

Caymaz, Tayfun, “Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağ Kültürü”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, S. 18, 2013, s. 39-112.

Çevik, Özlem - Abay, Eşref, “Neolithization in Aegean Turkey: Towards a More Realistic Reading”, *Anatolian Metal VII*, Der Anschnitt, Beiheft 31, Bochum 2016, s. 186-198.

Çevik, Özlem, “What follows the Late Neolithic occupation in Central-Western Anatolia? A view from Ulucak”, *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC*, eds. Sören Dietz, Fanis Mavridis, Žarko Tankosić, Turan Takaoglu, Oxbow Books, Oxford 2018, s. 506-512.

Çevik, Özlem - Vuruşkan, Osman - Sivil, Çoşkun, “Ulucak Höyük (MÖ 6850-5460)”, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2020, s. 11-39.

Çilingiroğlu, Çiler - Dinçer, Berkay - Uhri, Ahmet - Gürbıyık, Cengiz - Baykara, İsmail - Çakırlar, Canan, “New Palaeolithic and Mesolithic sites in the eastern Aegean: the Karaburun Archaeological Survey Project”, *Antiquity*, Vol. 90/No. 353, 2016.

Çilingiroğlu, Çiler - Dinçer Berkay- Uhri Ahmet- Baykara İsmail - Çakırlar Canan. “A possible Late Pleistocene forager site from the Karaburun Peninsula, western Turkey”, *Antiquity* Vol. 92/No.362, 2018.

Demirel, Mustafa - Kartal, Gizem - Erbil, Eşref – Ağırsoy, Zeynep B. – Erdem, İsmet B. – Perçin, Pınar – Bal, Burcu C. – Mutlu, Murat – Kartal, Metin, “Kızılın Kazıları (II) 2018 Sezonu”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 3, ed. Adil Özme, Ankara 2019, s. 221-236.

Efe, Turan, “Neolitization in Inland Northwestern Anatolia”, *How Did Farming Reach Europe? BZAS 2*, ed. Clemens Lichter, Ege Yayınları, İstanbul 2005, s. 107-115.

Efe, Turan, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, TASK, İstanbul 2001.

Efe, Turan - Gatsov, Ivan - Nedelcheva, Petranka, “The Neolithic Settlement of Keçiçayırı near Seyitgazi, Eskişehir”, *Neolithic in Turkey. Western Turkey and İstanbul*, ed. Mehmet Özdoğan-Nezih Başgelen-Peter Kuniholm, Archaeology and Art Publications, İstanbul 2012, s. 227-236.

Ekmen, Gülден, “İnönü Mağarası Kazıları Işığında Kalkolitik Çağ'da Batı Karadeniz Bölgesi”, *TÜBA-AR 26*, 2020, s. 45-4.

Erbil Eşref - Kartal Gizem - Ağırsoy Zeynep Beyza, “A New Settlement from the Epi-Palaeolithic Period: The Operational Sequence and Techno-Typology of the Knapped Stone Industry at the Kızılın Site (Antalya, Turkey)”, *Lithic Technology* Vol. 46/Issue 2, 2021, s. 143-163.

Erdoğu, Burçin - Korkut, Taner - Takaoğlu, Turan - Atıcı, Levent - Kayacan, Nurcan - Guilbeau, Denis - Ergun, Müge - Doğan, Turhan, “Late Pleistocene and Early Holocene Finds from the 2020 Trial Excavation at Girmeler, Southwestern Turkey”, *Anatolica*, Vol. 47, 2021, s. 299-320.

Erek, Merih Cevdet, “Güneybatı Asya ekolojik nişi içinde Direkli Mağarası Epi-paleolitik buluntularının değerlendirilmesi”, *Anadolu S.* 38, 2012, s. 53-66.

Erek, Merih Cevdet, “Direkli Cave: The Significance of Fire and Female Figurines in the Paleo-Landscape during the Epi-paleolithic Period”, *Seleucia Ad Calycadnum* S. IV, 2014, s. 151-164, resim 3-4.

Fidan, Erkan - Sarıaltun, Savaş - Doğan, Turhan - Fidan, Sezer, Seçer - İlkmen, Erhan, “Radiocarbon Dating Evidence and Cultural Sequencing in Chronology of Neolithic Settlement at Bilecik Bahçelievler from Northwest Anatolia”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 22/No.3, 2022, s. 133-148.

Gatsov, Ivan, “Epipalaeolithic/ Mesolithic, Neolithic Periods Chipped-Stone Assemblages from Southern Bulgaria and Northwest Turkey: Similarities and Differences”, *TÜBA-AR 4*, 2001, s. 102-103.

Gatsov, Ivan - Özdoğan, Mehmet, “Some Epi-Paleolithic Sites From NW Turkey: Ağaçlı, Domalı and Gümüşdere”, *Anatolica*, S. XX, 1994, s. 97-120.

Gerritsen Fokke, A. - Özbal, Rana, “Barcin Höyük and the PreFikirtepe Neolithisation of the Eastern Marmara Region”, *Anatolian Metal VII*, 2016, s. 199-208.

Guliyev, Farhad - Yoshihiro, Nishiaki, *The Starting Point of Civilization: the Early Village of Goytepe*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA), Baku 2012.

Güldoğan, Emre, *İstanbul İli Yüzye Araştırmaları 2018-2019*, Beykoz, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Güleç, Erksin - Baykara İsmail, “Üçağzlı Mağarası Üst Paleolitik Dönem Ahmariyen Taş Alet Kültürü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 54/S. 1, 2014, s. 149-170.

Günel, Sevinç, “New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in Meander Region: Çine-Tepecik”, , *Western Anatolia Before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?*, ed. Barbara Horejs - Mathias Mehofer, Wien 2014, s. 83-103.

György Lengyel - Annamária Bárány - Sándor Béres - Ferenc Cserpák - Mihály Gasparik - István Major - Mihály Molnár - Adam Nadachowski - Adrián Nemergut - Jiří Svoboda - Alexander Verpoorte - Piotr Wojtal - Jarosław Wilczyński, “The Epigravettian chronology and the human population of eastern Central Europe during MIS2”, *Quaternary Science Reviews*, Vol. 271, 2021,

Hansen, Sven, “Arukhlo: Neolithic Settlement and Ritual Place in Georgia, Southern Caucasus”, *Presented at the 81st Annual Meeting of the Society for American Archaeology*, Vancouver, British Columbia, 2017.

Hodder, Ian (ed.), *Excavating Çatalhöyük: South, North and KOPAL Area Reports from the 1995-99 Seasons*, British Institute at Ankara, 2007.

Kartal, Metin, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-Paleolitik Dönem Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Kartal, Metin, “Kuzey ve Orta-Batı Türkiye’de Epi-paleolitik Erken Neolitik Buluntular ve Güneybatı Anadolu İle Olan Yontmataş Karşılaştırmalar”, ed. Harun Taşkıran, Metin Kartal, Kadriye Özçelik, Makbule Beray Kösem, *Işın Yalçınkaya’ya Armağan / Studies in Honour of Işın Yalçınkaya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2011, s. 167-179.

Karul, Necmi, “The Beginning of the Neolithic in Southeast Anatolia”, *Documenta Praehistorica*, Vol. 47, 2020, s. 76-95.

Karul, Necmi, “Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, *Arkeoloji ve Sanat* Vol. 169, 2022, s. 1-8.

Karul, Necmi, *Aktopraklık, Tasarlanmış Prehistorik Bir Köy*, Ege Yayınları, İstanbul 2017.

Karul, Necmi, “Kuzeybatı Anadolu’da Anahatlarıyla Neolitik-Kalkolitik Dönemler”, *Haberler* 28, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2009, s.1-8.

Kozłowski, Stefan, “Nemrik 9, a PPN Neolithic Site in Northern Iraq”, *Paléorient*, Vol. 15/No. 1, 1989, s. 25–31.

Kuniholm, Peter - Başgelen, Nezih - Özdoğan, Mehmet (ed.), *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Lázničková-Galetová, Martina, “The Symbolism of Breast-Shaped Beads from Dolní Věstonice I (Moravia, Czech Republic)”, *Quaternary International* Vol. 503 (Part B), 2019, s. 221-232.

Marciniak, Arkadiusz – Lech, Czerniak, “Social Transformations in the Late Neolithic and the Early Chalcolithic Periods in Central Anatolia.” *Anatolian Studies*, Vol. 57, 2007, s. 115-130.

Mellars, Paul, “The earliest modern humans in Europe”, *Nature* 479, 2011, s. 483-485

Mellaart James, *Çatal Höyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Thames and Hudson, 1967.

Nazik, Lütfi - Törk, Koray - Acar, Cangür - Özel, Emrullah - Mengi, Hamdi - Aksoy, Bekir - Tuncer, Kadir - Güner, İ. Noyan - Ekmekçi, Mehmet - Başal, Aylin, *Orta Sakarya Havzasının (Eskişehir ve Bilecik doğusu) Doğal Mağaraları*, MTA Raporu, Derleme No:10420, Ankara 2001.

Otte, Marcel - Yalçinkaya, Işın - Leotard, Jean Marc – Kartal, Metin - Bar-Yosef, Ofer - Kozłowski, Janusz - Bayón, Ignacia L. - Marshack, Alexander, “The Epipaleolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and its mobility art”, *Antiquity*, Vol. 69/No. 266, 1995, s. 931-944.

Özçelik, Kadriye, “Türkiye de Üst Paleolitik Dönem Çeşitli Yaklaşımlar ve Problemler”, *Apad-1 Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi (Journal of Anatolian Prehistoric Research)* 1, 2015, s. 123-138.

Özbaşaran, Mihriban - Cutting, Marion, “Orta Anadolu’da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Asıklıhöyük-Çatalhöyük)”, *12000 Yıl Önce “Uygurluğun Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

Özdoğan, Mehmet - Başgelen Nezih - Kuniholm Peter (ed.), *The Neolithic in Turkey the Euphrates Basin*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

Özdoğan, Mehmet, “The Beginning of Neolithic Economies in Southeastern Europe: An Anatolian Perspective”, *Journal of European Archaeology*, Vol. 5/Issue 2, 1997, s. 1-33.

Özdoğan, Mehmet, “Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, *TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, S. 10, 2018, s. 9-30.

Özdoğan, Mehmet, “Neolithic Sites in the Marmara Region: Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, *The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul*, ed. Mehmet Özdoğan - Nezih Başgelen - Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 167-269.

Özdoğan, Mehmet - Gatsov, Ivan, “The Aceramic Neolithic Period in Western Turkey and in the Aegean”, *Anatolica XXIV*, 1998, s. 209-232.

Özdoğan, Mehmet- Özdoğan, Aslı Erim, “Çayönü: a Conspectus of Recent Work”, *Paléorient*, Vol. 15/1, 1989, s. 65-74.

Özdoğan, Aslı Erim, “Çayönü”, *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, ed. Peter Kuniholm - Nezih Başgelen - Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 185-269.

Özdoğan, Aslı Erim - Nurcan Yalman, “Katkılı Kil Kaplar ve Çanak Çölek: Çayönü Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömleklili Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum”, *TÜBA-AR 7*, 2004, s. 67-92.

Özdoğan, Eylem - Yurtdaş, Erge - Nergiz, Şafak - Azeri, Hazal - Kelpetin, Zeynep - Birol, Özge - Zidarov, Peter, “Manyas Gölü Doğu Kesim Yüzey Araştırmaları”, *Arkeoloji ve Sanat*, S. 164, 2020, s. 1-20.

Özdoğan, Eylem, “The Sayburç reliefs: A narrative scene from the Neolithic”. *Antiquity*, Vol. 96/Issue 390, 2022, s. 1599-1605.

Özdöl Kutlu, Serap, “Reconsidering the Late Neolithic Pottery of the Anatolian Plateau: Current Evidence from Çatalhöyük”, *TÜB-AR 17*, 2014, s. 25-48.

Özkaya Vecihi - Çoşkun, Aytaç, “Körtik Tepe”, *The Neolithic in Turkey: the Tigris Basin*, eds. Peter Kuniholm - Nezih Başgelen - Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-127.

Peschlow-Bindokat, Anneliese - Gerber, Christoph, “The Latmos-Besparmak Mountains Sites with Early Rock Paintings in Western Anatolia”, *The Neolithic in Turkey: Western Turkey*, eds. Peter Kuniholm - Nezih Başgelen - Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 67-115.

Rigaud André, Les bâtons percés: décors énigmatiques et fonction possible, *Gallia préhistoire*, tome 43, 2021, s. 101-151.

Roodenberg, Jacob J., - Alparslan-Roodenberg, Songül, “Ilpınar and Mentese Early Farming Communities in the Eastern Marmara”, *The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul*, eds. Mehmet Özdoğan- Nezih Başgelen - Peter Kuniholm, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 69-91.

Rosenberg, Michael, “Hallan Çemi”, *The Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization, New Discoveries*, eds. Nezih Başgelen - Mehmet Özdoğan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 9-18.

Roussot, Alain - Ferrier, Jean, “Le Roc de Marcamps (Gironde): quelques nouvelles observations”, *Bulletin de la Société préhistorique française. Études et travaux*, tome 67/1, 1970, s. 293-303,

Rupprecht, Karl Heinz, *İnhisar Civarındaki Gedikkaya Mağarasında Bulunan Fosforit Zuhurumun Etiyüdü*, MTA Raporu, Derleme No: 02770. Ankara 1960.

Sarı, Deniz, “Bilecik İli 2017 Yılı Yüzey Araştırmaları”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 1, Ankara 2019, s. 439-454.

Sarı, Deniz - Akyol, Şemsettin, “The Early Neolithic pottery of Keçiçayırı and its place in the North-western Anatolian Neolithisation process”, *Documenta Praehistorica*, Vol. 46, 2019, s. 138-156.

Sarı, Deniz - Küçükaydın, Harun - Mean, E. - Konuk, Tuba - Şimşek, Tülay - Şahin, Fatma- Arslan, Fadime - Dengiz, Osman - Akyol, Şemsettin, “Gedikkaya Mağarası Kurtarma Kazıları 2019-2020 Yılı Çalışmaları”, *2019-2021 Yılı Kazı Çalışmaları*, C 1, ed. Adil Özme, Ankara 2022, s. 7-18.

Takaoğlu, Turan, “The Late Neolithic in the Eastern Aegean: Excavations at Gülpınar in the Troad”, *Hesperia*, 75, 2006, s. 289-315.

Takaoğlu, Turan – Korkut, Taner, “M.Ö. 9. bin Yıl Sonunda Girmeler Mağarası”, *Doğudan Batıya: 70. Yaşında Serap Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, eds. Aydın Erön - Emre Merdan, Bilgin Yayınevi, Ankara 2019, s. 485-500.

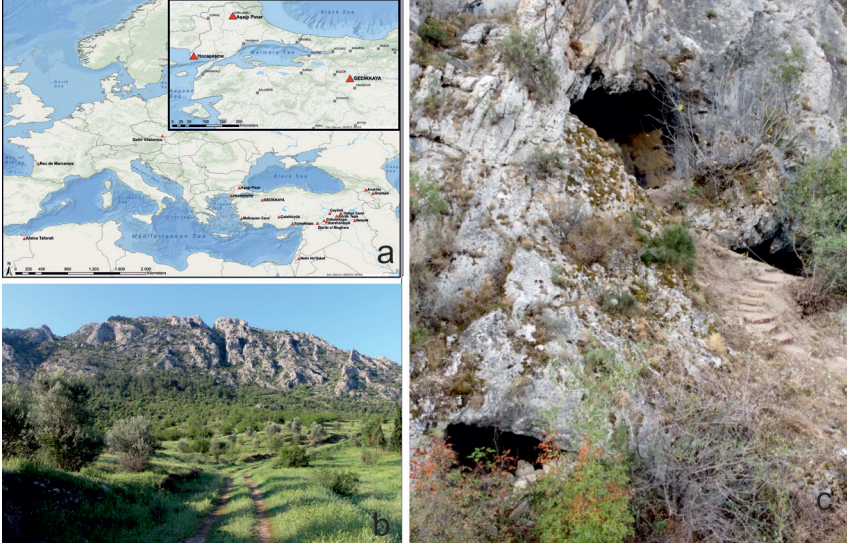
Schoop Ulf D., *Das Anatolische Chalkolithikum, Eine chronologische Untersuchung zur vorbronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Verlag, 2005.

Svoboda, A. Jiří, “Upper Paleolithic Female Figurines of Northern Eurasia”, *Petrkovice: the Dolní Věstonice Studies 15*, ed. Jiří A. Svoboda, Academy of Sciences, Çek Cumhuriyeti, Brno 2008, s. 193-223.

Türkcan, Ali Umut - Ertemin, Duygu, “Inner Western Anatolian Prehistoric Period Porsuk Culture Kanlıtaş 2018 Final Report”, *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018-2020)*, eds. Sharon R. Steadman - Gregory McMahon, Cambridge Scholars Publishing, 2021, s. 33-44.

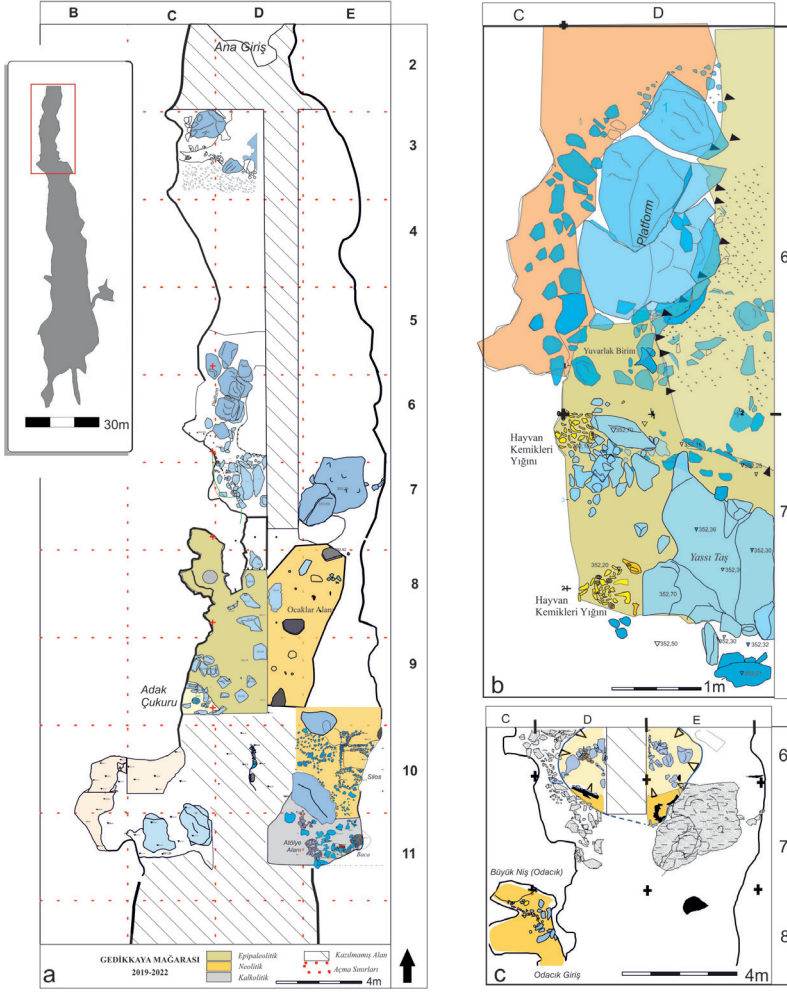
Weninger, Bernhard Paul - Clare, Lee - Gerritsen, Fokke - Horejs, Barbara - Krauß, Raiko - Linstädter, Jörg - Özbal, Rana - Rohling, J. Eelko, “Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe During the 6600-6000 calBC Period of Rapid Climate Change”, *Documenta Praehistorica*, Vol. 41, 2014, s. 1-31.

EKLER

Resim 1: Gedikkaya Mağarası Konumu ve Metinde Adı Geçen Yerleşmeler

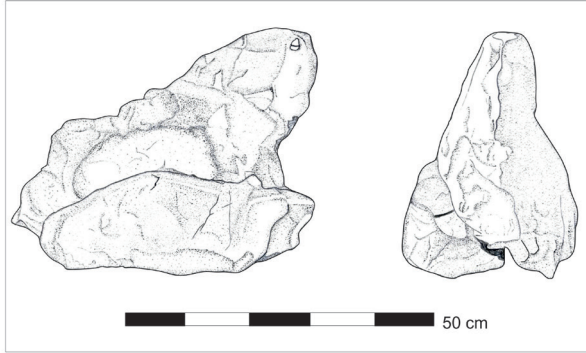

Resim 2: a-b. Epipaleolitik Dönem'de kullanılan Nişler c. Sonradan içi boşaltılmış odacık (Ritüel Odası) d. Kalkolitik Dönem oval silolar

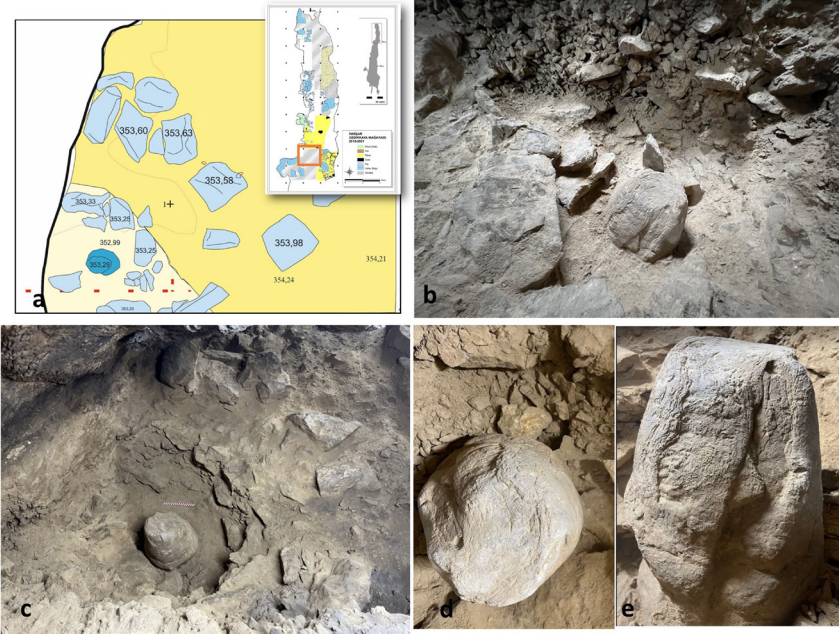

Resim 4: Epipaleolitik Dönem yontmataş aletleri

Resim 5: Hayvan Heykeli

Resim 6: Epipaleolitik Dönem Adak Çukuru

Resim 7: Adak çukurunda ele geçirilen kemik ve taş objeler

Resim 8: Ritüel Odasında ele geçirilen dilgi ve bakır iğneler

Resim 9: Ritüel odasında ele geçirilen heykelcikler

Resim 10: a-f. Mağarada ele geçirilen Neolitik ve Kalkolitik Dönem küçük buluntular
g. Hellenistik Dönem Eros ve Afrodit terrakotası

Resim 11: Ön Neolitik Dönem Çanak Çömleği

Resim 12: Geç Neolitik ve Kalkolitik Dönem Çanak Çömleği

Resim 13: Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem Boya ve Açık Bezemeli Çanak Çömleği

Resim 14: Neolitik ve Kalkolitik Dönem Kap Formları

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 311
Nisan/April 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 15.11.2021
Kabul/Accepted: 18.04.2022

DOI: 10.37879/belleten.2024.045

Araştırma Makalesi/Research Article

Arkeolojik ve Epigrafik Veriler Işığında Pontos Tapınak Devleti
Ameria'nın Konumu Üzerine Yeni Bir Öneri

Murat Tekin*

Öz

Ameria, Strabon'dan öğrenildiğine göre Hellenistik Dönem'de Pontos'ta yer alan Komana Pontika ve Zela ile birlikte üç önemli kült merkezinden biriydi. Günümüz araştırmacıları tarafından tapınak devleti olarak adlandırılan bu kült merkezleri, bugün Tokat il sınırları içerisinde yer almaktadır.

Ameria Tapınak Devleti, ay tanrısı Men'e aitti ve bu tanrının kültürünün buradaki kurucusu I. Pharnakes'ti. Bu yüzden söz konusu tanrı, Pharnakes'in Men'i ya da Men-Pharnakou olarak adlandırılmıştı. Bugüne kadar tanrı Men hakkında yapılan araştırmalar sayesinde bahsedilen tanrıya dair oldukça fazla bilgiye sahip olunduğu söylenebilir. Buna karşılık Pontos'ta Men'in tapınağının yani evinin nerede olduğuna ilişkin araştırmalarda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Dolayısı ile Ameria'yı bir şekilde konu edinen yayınlarda daha çok tanrı Men veya Men-Pharnakou kültürü ön plana çıkartılırken, Ameria'nın neresi olduğuna dair açıklamalar hep bu tanrının veya söz konusu kültürün gölgesinde kalmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assist. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Tokat/TÜRKİYE, murat.tekin@gop.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3497-2791>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Antik kaynaklar bağlamında, Ameria tapınak devletinin konumuna yönelik ilk ve tek açıklamayı yapan Strabon'dan elde edilen bilgiler doğrultusunda söz konusu yerin lokalizasyonuna ilişkin olarak yakın zamana kadar bilimsel düzlemde sadece iki öneri ortaya atılmıştır ki, bunların da sağlam kanıtlardan yoksun olduğu söylenebilir. Yakın zamanda ise Ameria ile fonetik benzerliğinden dolayı Tokat'ın Erbaa ilçesine bağlı Bağpınar köyünün eski adı olan Emeri arasında bir yakınlık kurularak Ameria'nın Emeri ile eşleştirilebileceği önerisi getirilmiş, ancak ya bunu destekleyecek kanıtlar sunulmamış ya da kanıtlar konunun uzmanı olmayanlar tarafından sunulup değerlendirildiğinden ortaya eksik ve hatalı sonuçlar konulmuştur. Bu çalışmada söz konusu köyden elde edilen arkeolojik ve epigrafik veriler doğrultusunda, bugüne kadar üzerinde çok fazla durulmayan Ameria'nın konumu hakkında bir analiz yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Dönem, Ameria, Emeri, Tapınak Devleti, Ay Tanrısı Men, I. Pharnakes.

A New Proposal on the Localization of the Pontic Temple State of Ameria in the Light of Archeological and Epigraphic Data

Abstract

According to what is learned from Strabon, Ameria was one of the three important cult centers along with Komana Pontika and Zela in Pontos during the Hellenistic Period. These cult centers, which are called the temple state by today's researchers, are currently located within the current borders of Tokat province.

Ameria temple state belonged to the moon god Men, and the founder of this god's cult here was Pharnaces I. This is why this god was named Men of the Pharnaces, or Men-Pharnakou. We can say that we have a great deal of knowledge about the god in question thanks to the research carried out on the god Men to date. On the other hand, it is not possible to make the same claim through the research about the location of the temple of the god mentioned in Pontos. Therefore, while the god Men or the cult of Men-Pharnakou was more prominent in the publications relating to Ameria in a way, explanations about where Ameria was always remained in the shadow of this god or the cult in question.

In the context of ancient sources, in line with the information obtained from Strabon, who made the first and mere explanation regarding the location of the temple state of Ameria, only two suggestions have been put forward regarding the localization of the place in question until recently, which, in my opinion, lack solid evidence. Recently,

due to its phonetic similarity with Ameria, a link was established between Emeri, the former name of Bağpınar village in the Erbaa district of Tokat, and a suggestion was made that Ameria could be Emeri, however, either there was no evidence to support this or the evidence was presented and evaluated by non-experts, resulting in incomplete and erroneous results. In this study, an analysis will be made regarding the location of Ameria, which has not been emphasized much until today, in line with the archaeological and epigraphic data obtained from the village in question.

Keywords: Hellenistic Period, Ameria, Emeri, Temple State, Moon God Men, Pharnaces I.

Giriş

Anadolu'da Hellenistik Dönem'de ve henüz Roma hakimiyetinin olmadığı zamanlarda, bazı küçük yerel toplulukların bir tapınağın etrafında bağımsız olarak varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Kutsal bir yapının etrafında örgütlenmiş olan bu yerel topluluklar, tapınağa hizmet ederek hem tapınağın varlığını devam ettirmesini sağlamışlar hem de bu kutsal gücün koruması altına girerek kendilerini siyasi ve ekonomik açıdan güvence altına almışlardı. Bu kapsamda tapınak sözü konusu toplulukları bir araya getiren ve onlara yön veren siyasi açıdan bağımsız bir yönetim merkezi olmuştur. Büyük arazileri denetimleri altında bulduran ve kökleri Sumerlilere dek uzanan bir geçmişe sahip bu tür oluşumlar, “tapınak devleti” olarak adlandırılmıştır¹. Bu terim, dinî toplulukların normalde kalıtsal bir rahipliğin neredeyse mutlak yönetimi altında olduğu ve kült organizasyonundan bağımsız hiçbir sivil kurumun bulunmadığı yerleri tanımlamak için kullanılmıştır².

- 1 Emine Sökmen, “Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri”, *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1, 2006, s. 119. Tapınak devleti kavramı erken Sumer arşiv kayıtları esas alınarak, ilk kez 1920'lerde A. Deimel tarafından Sumer toplumunun MÖ 3. binyıldaki organizasyonu ile ilgili olarak öne sürülen bir tanımlamadır. Bu teze göre, MÖ 3. binyılın ortalarında Sumer Bölgesi'nde tarım arazilerinin çoğu veya tamamı tapınaklara aitti ve dolayısıyla Güney Mezopotamya'nın ekonomisini bu dönemde tapınaklar kontrol etmekteydi. Bu nedenle de buradaki kentler ve kent devletleri, siyasi liderlerin yetkilerini tanrıların evlerinin yönetiminden aldıkları teomerkezci (tanrıyı her şeyin merkezi olarak kabul eden) malikaneler olarak işlev görüyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Benjamin Foster, “A New Look at the Sumerian Temple State”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 24/No. 3, 1981, s. 225-241.
- 2 Susan Sherwin-White - Amélie Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: a new approach to the Seleucid Empire*, Berkeley 1993, s. 60.

Pontos Bölgesi'nde Strabon'un eserinde aktardığı kadarıyla bilgi sahibi olduğumuz, Komana Pontika ya da Pontos Komana'sı³, Zela⁴ ve üzerinde durulacak olan Kabeira ile bağlantılı Ameria olmak üzere tapınak devleti olarak tanımlanabilecek üç önemli kült merkezi bulunmaktaydı. Ancak Pontoslu yazar, bunlardan bahsederken söz konusu kült merkezlerini tapınak devleti olarak tanımlamamıştır. Strabon kendi zamanında; yani kraliçe Pythodoris'in⁵ iktidarda olduğu dönemde (MÖ 8/7⁶-MS 20'li yılların sonu veya 30'lu yılların başı⁷) bu kült merkezlerinden Komana Pontika ile Zela'yı idari birim açısından sahip oldukları statüleri esas alarak *polis* (kent) olarak nitelendirmiştir. Bunu yaparken aynı zamanda bu yerleşimlerin krallar zamanında; yani Pontos Krallığı döneminde kral tarafından atanan bir başrahip⁸ tarafından yönetilen, tanrılara ait kutsal araziler ya da alanlar olduğunu da belirtmiştir. Ameria'nın bu konuyla ilgili durumuna ise Strabon, Pontos Bölgesi'nin en iyi kısmı olarak tasvir ettiği Phanaroia'da yer alan yerleşimlerden bahsederken şu şekilde değinmiştir:

“Pompeius tarafından bir kent hâline getirilen ve Diospolis olarak adlandırılan Kabeira'ya gelince, Pythodoris sonradan burayı bayındırlaştırarak, ismini Sebaste olarak değiştirmiştir ve şimdi kenti kraliçe ikametgâh olarak kullanmaktadır. Burada Ameria Kasabası⁹ denen yerde, Pharnakes'in Men Tapınağı da bulunur. Bu yerde birçok tapınak hizmetkârı ve geliri daima

- 3 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015, XII.3.32-36.
- 4 Strabon, XII.3.37.
- 5 Roma İmparatoru Augustus döneminde Pontos Kraliçesi olarak kraliçe ikametgâhı Kabeira'dan bölgeyi yönetmekteydi. Strabon'un *Geographika (Coğrafya)* adlı eserini, Pythodoris'e ithafen yazmış olabileceği belirtilmiştir (Jacob Munk Højte, “Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria”, ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster*, Sortehavsstudier 2, Aarhus 2004, s. 92).
- 6 Christian Marek, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen 1993, s. 52.
- 7 Søren Lund Sørensen, *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, *Geographica Historica* 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, s. 162. D. Magie, Pythodoris'in torununun (II. Polemon'u kastetmektedir) İmparator Gaius (Caligula) tarafından ülkenin (Pontos'un) kralı olarak MS 38'de ilan edildiğini belirtmiştir (David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Vol. I, Princeton 1950, s. 487). Dolayısı ile bu bilgi esas alınacak olursa, Pythodoris'in iktidarının MS 38'de son bulduğu söylenebilir.
- 8 Başrahibin, kralın yakın çevresinden ya bizzat kraliyet ailesinden ya da kralın arkadaşlarından birisi olabileceği düşünülmektedir (Matthew P. Canepa, *Iranian Expanse: Transforming Royal Identity Through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE-642 CE*, University of California Press, Oakland 2020, s. 190).
- 9 Aslında, Strabon tarafından *Komopolis*; yani “Köykent” olarak tanımlanmıştır.

başrahip tarafından toplanan kutsal bir arazi de vardır. Krallar tapınağa o kadar saygı duymuşlardır ki, krallık yeminini “Kralın kaderi ve Pharnakes’in Men’i” şeklinde değiştirmişlerdir. Burası, Albania ve Phrygia’da olduğu gibi aynı zamanda Selene’nin¹⁰ de tapınağıdır”¹¹.

Strabon’un bu anlatımından yola çıkılarak Pontos krallarının Ameria’daki Men ve Selene’ye ait tapınak devletinde “Kralın Tykhe’si (Kaderi) ve Men Pharnakou adına yemin ediyorum” şeklinde geleneksel bir yemin ederek¹² tahta çıktıkları ve bu tanrının Pontos’un krali tanrısı olduğu belirtilmiştir¹³. Yine aynı anlatı esas alınarak, burada kralın tebaasının aynı ifadelerle alınan bir sadakat yeminini kralın ve rahibin huzurunda ettiği¹⁴ de söylenmiştir.

Tanrı Men ve Men-Pharnakou Kültü

Pontos Krallığı’nın baş tanrılarından biri olan Men, tarımsal bereket ve mezarların korunmasıyla ilgili bir ay tanrısıydı¹⁵. Ay tanrısı özelliğiyle birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi Pontos’ta “yemin tanrısı” idi. Ayrıca Strabon’un verdiği bilgilere¹⁶ ve Men’e ait bazı adak stelleri üzerinde görülen kimi organ betimlemelerine göre bu tanrıya Phrygia’da “sağlık ve şifa tanrısı”, Pisidia ile birlikte Anadolu’nun birçok bölgesinde ise “kehanet tanrısı” olarak tapınılmıştır¹⁷. Men’i tanımlayan betimlemelere bakıldığında, omuzlarının arkasında hilal olduğu hâlde başına Phryg başlığı takmış genç bir adam şeklinde tasvir edilmesinin ortak ve ayırt edici özelliği olduğu görülmektedir¹⁸.

10 Ay Tanrıçası.

11 Strabon, XII.3.31.

12 Sergej Ju. Saprykin, “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, ed. J. M. Højte, *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 259-260.

13 Hülya Boyana, “Phrygia Epiketos’taki Men Kültü Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 10/S. 1, 2019, s. 72.

14 Sørensen, *age.*, s. 110, 112.

15 Canepa, *age.*, s. 190.

16 Strabon, XII.8.20.

17 Nuriye Karayaka, *Hellenistik ve Roma döneminde Pisidia Tanrıları*, Ege Yayınları, İstanbul 2007, s. 33.

18 Afif Erzen, “Ay Tanrısı Men’in Adı ve Menşei Hakkında”, *Belleten*, C 17/S. 65, 1953, s. 6; Højte, “Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria”, s. 94; Karayaka, *age.*, s. 33; Ahmet Türkan, “Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü”, *Ömer Çapar’a Armağan*, ed. T. Yiğit-M. A. Kaya-A. Sina, Ankara 2012, s. 338; Julie Dalaison, “Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period”, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, ed. T. Bekker-Nielsen, *Geographica Historica* 29, Stuttgart 2014, s. 139; Hülya Boyana,

Men'in Anadolu'da geniş çapta tapınım gören eski bir Anadolu, muhtemelen Phryg ay ve bereket tanrısı olduğuna inanılmakla birlikte Men kültü üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen E. N. Lane, söz konusu tanrının Pers ay tanrısı Mao'nun nispeten geç tarihli yerel bir uyarlaması olduğunu iddia etmektedir¹⁹. Dolayısı ile Men'in kökenini Anadolu ve İran'da arayan başlıca iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilki W. M. Ramsay ve A. Erzen'in başını çektiği bir grup tarafından temsil edilirken, diğeri E. N. Lane ve destekçileri tarafından temsil edilir²⁰. Men'in Pers kökenli bir tanrı olduğu görüşünde olan E. N. Lane'nin önerisi, bir yönüyle Ameria'daki Men kültüyle de bağlantılıdır. Nitekim E. N. Lane söz konusu önerisini desteklemek için Men'in Anahita ile olan ilişkisini, Pers ay tanrısı Mao ile ikonografik benzerliğini, Men kültürünün ikonografisinde boğanın öne çıkmasını ve kendilerinin Pers kökenli olduğunu iddia eden Pontos kralları tarafından yemin tanrısı olarak kullanılmasını kanıt olarak göstermiştir²¹. E. N. Lane'nin Men'i yemin tanrısı olarak göstermesi, Strabon'un Ameria'daki Men tapınağına Pontos krallarının çok saygı duyduklarını, bu yüzden krallık yeminini burada ettiklerini ve yemini de bu tanrının üzerine edecek şekilde değiştirdiklerini belirten açıklamasına²² dayanır.

Anadolu'da Men'e adanmış üç büyük tapınak bulunmaktaydı. Bunlar Pisidia'da Antiokheia antik kentinde²³, Karia'da Laodikeia ile Karoura arasında²⁴

"Nikomedeia Kenti ve Men Kültü", ed. H. Selvi-M. B. Çelik, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C 1, 2015, s. 65.

19 Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 94.

20 Men kültürünün kökeni hakkında öne sürülen görüşlerin topluca bir değerlendirmesi hakkında bk. Banu Büyükgün, *Men Kültüyle ilgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006, s. 67-106; Karayaka *age.*, s. 36-37; Türkan, *agm.*, s. 333-334; Boyana, "Nikomedeia Kenti ve Men Kültü", s. 64.

21 Eugene N. Lane, *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis III*, Brill, Leiden 1976, s. 67-68, dipnot 5, s. 113.

22 Strabon, XII.3.31.

23 Strabon, XII.3.31.

24 Bu alanda, Men Karou adında bir tapınağın olduğunu bildiren Strabon'dur (Strabon, XII.8.20). Yeri tam olarak tespit edilemeyen bu tapınağın lokalizasyonuna yönelik olarak B. Söğüt, değerlendirmelerde bulunmuştur. B. Söğüt, Strabon'un Menderes ve Lykos vadileri boyunca uzanan yolu takip ederken bu tapınağı gördüğünü belirterek, tapınağın bulunduğu yerin Laodikeia ile Karoura arasında ve vadi içinde aranması gerektiğini söylemiştir. Men Karou Tapınağı'nın Attouda sikkeleri üzerinde yer almasını da bu kutsal mekânın kesinlikle Attouda antik kentinin sınırları içerisinde bulunduğunun kanıtı olarak göstermiştir. Ancak ona göre söz konusu kutsal alan kent merkezinde değil, biraz önce konumu zikredilen vadinin içindeki bir yerde olmalıdır (Bilal Söğüt, "Attouda (Hisar) Antik Kenti", *Cedrus*, V (2017), s. 252-253.

konumlanan bir yerde, Pontos'ta ise Kabeira yakınlarındaki Ameria'daydı. Pontos kralları tarafından kraliyet yemininin edildiği bir yer olan Ameria'daki tapınak, Pharnakes'le ilişkili olduğu için Pharnakes'in Men (Men Pharnakou) Tapınağı olarak adlandırılmaktaydı. Men Pharnakou kültürünün Neo-Pers krallığını temsil eden Mithradates Hanedanlığı'nın aşlamaya çalıştığı ideolojilerin bir ürünü olarak ortaya çıktığı belirtilmiştir²⁵. Buna benzer bir açıklama getiren S. Mitchell'e göre de Pontos Krallığı'nın temel ideolojisi, kendilerinin Akhaimenidlerden geldiği iddiasına dayanıyordu. Bu siyasi ve ideolojik duruş, krallığın kalbinde büyük İran kültürlerinden oluşan bir ağın teşvik edilmesiyle bilinçli olarak güçlendirilmiştir. Kabeira'daki kutsal alan bu yerlerden birisiydi²⁶. Konuyla ilgili olarak, S. J. Saprykin de Ameria'daki kültürün kurucusu olarak kabul edilen I. Pharnakes'e atıfta bulunarak, kralın İran adı olan "Pharnakes" ile Persçe "mutluluk" anlamına gelen "farrukh" arasında bir bağlantı²⁷ olduğunu iddia etmiştir. Böylelikle tapınının bir İran kültürü gibi görüldüğünü söyleyerek Men-Pharnakou adını "Mutluluğa sahip olan Mên" olarak tercüme etmiştir²⁸.

Ay tanrısı Men'in, Pontos'taki Ameria'da Men-Pharnakou olarak adlandırılmasının aslında burada kültürünü kuran kişiyi gösterdiği²⁹ konusunda genel bir kabul vardır. Ancak bu kişinin hangi Pharnakes olduğu tartışmalı olduğundan, buna bağlı olarak farklı öneriler getirilmiştir. W. Drexler, söz konusu kültürün kurucusunun Kappadokia ve Pontos krallarının ortak atası olarak gösterilen ve Kyros'un teyzesi Atossa'nın eşi olan Pharnakes olduğunu söyleyerek³⁰ bu kültürün Akhaimenid Dönemi'nde ortaya çıktığını öne sürmüştür. E. Olshausen ise söz konusu tapınak devletinin kuruluşunun genellikle I. Pharnakes dönemine (yaklaşık MÖ 185'ten³¹

25 Canepa, *age.*, s. 190-191.

26 Stephen Mitchell, "In Search of the Pontic Community in Antiquity", *Representation of Empire: Rome and Mediterranean World*, ed. A. K. Bowman et al., Proceeding of the British Academy 114, Oxford 2002, s. 59.

27 Bu konuyla ilgili farklı bir değerlendirme için bk. Canepa, *age.*, s. 191.

28 Saprykin, *agm.*, s. 259-260.

29 Erzen, *agm.*, s. 8; Lane, *age.*, s. 67; Boyana, "Nikomedeia Kenti ve Men Kültü", s. 65.

30 Wilhelm Drexler, "Men", *Ausführliches Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie (ML) II*, 2, ed. M. L. Roscher-W. H. Roscher, 1896, s. 2752; Lane *age.*, s. 67.

31 J. M. Højte ise, I. Pharnakes'in iktidarının MÖ 197 yılında başladığını ve MÖ 155 yılına kadar 42 yıl boyunca devam ettiğini belirtir. Konuyla ilgili ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Jacob Munk Højte, "The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and Its Implications", *Chronologies of the Black Sea Area: in the Period c. 400- 100 BC*, ed. V. F. Stolba-L. Hannestad, Black Sea Studies 3, Aarhus University Press, Aarhus 2005, s. 141-144.

160/59 veya 155/54'e kadar) tarihlendirildiğini belirterek³² daha geç bir döneme işaret etmiştir. I. Pharnakes'in Karadeniz kıyısında kurduğu Pharnakeia kentinde basılan erken döneme ait bir sikkenin³³ üzerinde Men tasvirinin olması da söz konusu kral ile Men arasındaki yakın bağlantının bir kanıtı olarak gösterilmiştir³⁴. Bu açıklamalarla ilişkili olarak I. Pharnakes döneminde Pontos kraliyet ailesinin, Komana'daki Ma rahibinin antik otoritesine karşı bir tür denge olarak Men gibi büyük bir Anadolu tanrısı ile özellikle yakın bir bağ kurmak istemiş olabileceği düşünülmüştür³⁵. Mevcut veriler ışığında, aktardığımız bu görüşlerden ikincisinin yani bu kültün I. Pharnakes'le ilişkili olabileceğini öne süren açıklamanın daha yüksek bir ihtimal gibi gözüktüğü söylenebilir.

I. Pharnakes tarafından kurulan ve Kabeira'dan çok uzakta olmayan Ameria'da bir tapınağa sahip olan Men-Pharnakou kültü, VI. Mithradates zamanında da devam etti³⁶. Roma Dönemi'nde ise Men'in Pontos Panteonu'ndaki önemli konumunu devam ettiremediği³⁷, zira VI. Mithradates'in Roma'ya yenilmesinin ardından Ameria'nın eski önemini yitirdiği ve bunun nedeninin de muhtemelen, bu kült ile Pontos Hanedanı arasındaki yakın bağlantıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır³⁸. Bu bağlamda, Roma generali Pompeius'un VI. Mithradates'e karşı kazandığı zaferden sonra tapınak devletleri Zela ve Ameria'nın içinde yer aldığı Kabeira'nın kent devletlerine dönüştürüldükleri bilinmektedir. Bu da beraberinde birtakım değişiklikleri getirmişti. Bu değişiklik, tapınak devletlerine daha fazla arazi tahsis edilmiş olduğu anlamına gelse de aslında tapınak devletlerle birlikte rahiplerin de eski konumlarını zaman içerisinde kaybetmelerine yol açan bir idari düzenleme idi³⁹.

32 Eckart Olshausen, "Der König und die Priester. Die Mithradatiden im Kampf um die Anerkennung ihrer Herrschaft in Pontos", *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums I*, (1980), ed. E. Olshausen-H. Sonnabend, Geographica Historica 4, Bonn 1987, s. 195; Benzer görüşler için bk. David Raoul Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Oxford University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford 1960, s. 242-243; Mitchell, agm., s. 57.

33 Bu sikkenin MÖ 150-125 yılları arasında tarihlenebileceği belirtilmiştir (Dalaison, agm., s. 141).

34 Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 94-95.

35 Brian C. McGing, "Iranian Kings in Greek dress? Culture Identity in the Mithradatid Kingdom of Pontus", *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, ed. T. Bekker-Nielsen, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, s. 27; Canepa, age., s. 191.

36 Saprykin, agm., s. 259-260.

37 Dalaison, agm., s. 141.

38 Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 95.

39 Sørensen, age., s. 110-111.

Yerleşim yerlerinin kentlere dönüştürülmesini ve bunlara yeni bölgelerin eklenmesini içeren bu yeniden düzenleme farklı kent ve bölgelerdeki yerel koşullara bağlı olarak değişiklik gösterdi. Örneğin Komana Pontika tapınak devletinin özerkliği, kutsallığı ve saygınlığı yüzünden muhtemelen başlangıçta korundu. Hatta Komana'ya yeni bölgelerin eklenmesiyle sınırları genişletildiği gibi *asylia*⁴⁰ hakkı da verildi. Ancak burada görevli rahibi atayan artık Romalıları⁴¹. Yine bu yöntem ile Roma, Anadolu'nun iç kısımlarındaki bazı tapınakların mülkiyetine vasiyetler ve dinî bağış yolu ile farklı yerlerde bulunan toprakların eklenmesiyle dağınık hâle gelmiş olan tapınak alanlarını da kontrolü altına aldı. Zela örneğinde sınırların genişletilerek kent hâline getirilmesi, bu kentin yetki alanını artırdı ve böylece dağınık tapınak arazileri bir araya getirildi ve Roma tarafından atanan rahip de tapınak arazisini ve gelirlerini yönetti⁴².

Ameria da yukarıda bahsettiğimiz süreçte kendi özelinde bir dönüşüm yaşadı. Örneğin Strabon'un zamanında Ameria'daki tapınak, tapınak köleleri ve kutsal toprakları olan bir tapınak devleti olarak hâlen varlığını sürdürüyordu⁴³. Ancak bu dönemde Pythodoris, yönetimi altındaki Ameria'da kendi zamanına kadar devam eden, Mithradatesler'in tebaaya Pharnakes'in kaderi üzerine yemin ettirme geleneğini ortadan kaldırdı ve bunun yerine krallığının sakinlerine Zela'da ant içirme uygulamasını başlattı⁴⁴. Hatta başkenti Kabeira'nın adını da Roma İmparatoru'nun (Augustus) onuruna Sebaste olarak değiştirdi⁴⁵. MS 2. yüzyılın ilk yarısında ise ay tanrısı Men'in tapınağının yer aldığı Ameria, bir parçasını oluşturduğu Kabeira'nın bu dönemdeki adı olan Neokaisareia ile birlikte aynı zamanda bir tapınağı da bulunan İmparator Hadrian kültüründen sorumlu hâle getirildi⁴⁶ ve bu kentle ilişkili olarak kendisine ikincil bir rol verildi⁴⁷. Böylelikle eski tapınak devletleri olan Zela, Komana Pontika ve Neokaisareia yakınındaki Ameria'ya başka yeni

40 "Dokunulmazlık" anlamına gelen bu terim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sevgi Sarıkaya, "Asyilia: Tarihsel Gelişimi", *Akron 2: Eskiçağ Yazıları 2*, ed. A. V. Çelgin-N. E. Akyürek Şahin, İstanbul 2012, s. 67-91.

41 Emine Sökmen, "Characteristics of the Temple States of Pontos", *Mithridates VI and Pontic Kingdom*, ed. J. M. Højte, Black Sea Studies 9, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 284.

42 Sökmen, "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", s. 121.

43 Strabon, XII.3.31; Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 95.

44 Strabon, XII.3.37.

45 Sørensen, *age.*, s. 149.

46 Sørensen, *age.*, s. 47.

47 Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 95.

tapınakların eklendiği ve imparator kültürünün bölgedeki geleneksel tanrı kültürleriyle birleştirildiği ve bazen de bunların yerini aldığı belirtilmiştir. Neticede coğrafi ve kült açısından manzaranın Pompeius döneminden itibaren yeniden tasarlandığı, ancak bu sürecin Augustus ve birbirini izleyen imparatorlarla hızlandığı vurgulanmıştır⁴⁸. Bu bağlamda, Pompeius'un Anadolu'da idari ve siyasi düzenlemeler yaptığı MÖ 64 yılı ile Vespasianus'un Anadolu'da yeni eyaletler kurarak Roma hakimiyetini yeniden düzenlediği MS 72 yılı arasında geçen dönemde Anadolu'daki tapınak devletlerinin işlevlerini yitirip, topraklarının yeni kurulan kentlerin arazilerine dâhil edildikleri ve böylelikle tapınak devletlerinin giderek ortadan kalkmaya başladığı anlaşılmaktadır⁴⁹.

Tapınak devletlerinin varlığını devam ettirmesine mâni yukarıda belirtilen olumsuzluklara rağmen, Ameria'daki Men tapınağının mevcudiyetini Neokaisareia'lı Gregorius Thaumaturgus'un yaşadığı dönemde (MS 213-270) de sürdürmüş olabileceği S. L. Sørensen tarafından önerilmiştir. Bu önerinin dayanağı olarak Nyssa'lı Gregor tarafından yazılan ve Gregorius Thaumaturgus'un hayatını konu edinen eserde geçen bir bölüm⁵⁰ gösterilmiştir. Bu bölümde, Gregorius'un çekildiği inzivasından Neokaisareia'ya dönerken⁵¹ hava kararıp geceye dönerken şiddetli bir yağmura yakalandığı için beraberindekilerle birlikte bir tapınağa sığındığı ve geceyi orada geçirdiği anlatılır. Bu tapınakta, Gregorius'un tapınak kâhini tarafından gerçekleştirilen kehanetle ilgili bir pagan ayinine şahit olduğuna ve bir Hristiyan olarak bundan rahatsızlık duyduğuna değinilir. Sonrasında ise Gregorius ile kâhin arasında yaşanan olaylar aktarılır. S. L. Sørensen, Gregorius'un girdiği adı belirtilmeyen, fakat görünüşe göre ünlü tapınak ve kutsal alanın bu dönemde Neokaisareia'nın bir parçasını oluşturan Ameria Tapınak Devleti olabileceğini iddia

48 Sørensen, *age.*, s. 184.

49 Mustafa Hamdi Sayar, "Olba: Tapınak Devletinden Şehir Devletine", *Seleucia*, S. VI, 2016, s. 110.

50 *The Fathers of the Church St Gregory Thaumaturgus: Life and Works*, Vol. 98, trans. M. Slusser, Catholic University of America Press, Washington 1998, s. 913-917.

51 Gregorius, Pontos'ta Hristiyanlığı yayma faaliyetlerini sürdürdüğü yıllarda Hristiyanlara karşı özellikle MS 249-250 yılı kışında Roma İmparatoru Decius (MS 249-251) tarafından çıkarılan buyruk sonucundaki şiddetli takip yüzünden Gregorius ve beraberindeki birçok kişi Neokaisareia yakınlarındaki dağlara kaçmak zorunda kalmışlar ve ancak takibin sona ermesiyle birlikte bu kente dönebilmişlerdi (Ümmühan Melda Ermiş, "Neokaisareia/Niksar'da Roma ve Bizans Dönemine Ait Arkeolojik Veriler", *Höyük*, S. VII, 2014, s. 48-49).

etmiştir⁵². Çünkü Men Pontos'ta ve diğer birtakım yerlerde⁵³, gerek yazılı kaynaklardan gerekse kabartma ve sikkelerdeki tasvirlerden anlaşıldığına göre kehanet tanrısı olarak da bilinmekteydi⁵⁴ ve bu yüzden Men tapınakları genellikle kehanet merkezleri şeklinde de işlev görmekteydi⁵⁵.

Ameria'nın Konumuna Yönelik Lokalizasyon Önerileri

Strabon'un Kabeira'yla bağlantılı olarak Ameria hakkında verdiği bilgileri kendilerine rehber edinerek, Men Pharnakes tapınağıyla ünlü bu köykenti bulmak için 1900'lü yılların başında Niksar ve çevresinde ilk araştırmaları gerçekleştirenler F. Cumont ile kardeşi E. Cumont'tur. Cumont kardeşler, Argosti⁵⁶ köyündeki incelemeleri sırasında kendilerine bronzdan küçük bir boğa başının getirildiğini söyledikten sonra, tasvirlerinde tanrı Men'in ayağıyla boğa başına basar şekilde betimlenmiş⁵⁷ olmasının boğanın bu tanrının kutsal hayvanı olduğunu gösterdiğine dikkati çekmişlerdir. Ayrıca söz konusu araştırmacılar, Strabon'un Ameria ile ilgili verdiği bilgileri de göz önünde bulundurarak ziyaretleri sırasında köy sakinleri tarafından kutsal etkinliklerde hâlen kullanılmaya devam eden, bronzdan boğa başının bulunduğu ve birtakım eski mimari kalıntıları da barındıran kutsal tepenin zirvesini Men Pharnakou Tapınağı'nın konumlandığı yer olarak önermişlerdir. Dolayısı ile de Ameria'yı Argosti'ye lokalize etmişlerdir⁵⁸.

Cumontlar'ın önerisi, E. Olshausen ve J. Biller tarafından 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren Pontos'un tarihî coğrafyası çalışmaları kapsamında başlatılan araştırmalarla ilişkili olarak Ardıçlı'yı (eski adı Argosti) da içine alan Niksar çevresinde yapılan gözlemlerin sonuçlarına dayalı olarak benimsenmemiştir. Bu araştırmacılar, Cumontlar'ın Ameria olarak önerdiği Ardıçlı civarının Pontos'taki diğer tapınak devletler olan Komana Pontika ve özellikle Zela'da görülen temel

52 Sørensen, *age.*, s. 184-186.

53 Örneğin, Attaleia'daki bazı yazıtlarda Men'in adının *phosphoros* (parlak) epitetiyle birlikte geçmesi (Karl Buresch, *Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reise Früchte*, Leipzig 1898, s. 83; Türkan, agm., s. 344; Boyana, "Phrygia Epiktetos'taki Men Kültü Üzerine Notlar", s. 66) bu tanrının kehanetle ilgili bir tanrı olarak da kabul gördüğünün bir göstergesidir.

54 Erzen, agm., s. 12.

55 Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 95.

56 Eski bir Rum köyü olarak bilinen ve günümüzde Niksar'ın 13 km kuzeydoğusunda bulunan Ardıçlı köyü.

57 Örnek bir tasvir için bk. Erzen, agm., res. 6.

58 Franz Cumont-Eugene Cumont, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie, Studia Pontica II*, Bruxelles 1906, s. 270-273; Ermiş, agm., s. 44.

tapınak yerleşim politikasına uymadığını belirtmişlerdir. Çünkü Ardıçlı'nın coğrafi konumunun ve arazi yapısının Strabon'un Ameria'yla bağlantılı olarak tasvir ettiği manzarayla benzeşmediğini, dolayısı ile başrahibin kontrolü altında tapınağa bağlı olarak çalışan emekçilerle ayakta tutulan ekonomik etkinlikleri karşılayabilecek nitelikte tahıl ya da üzüm yetiştiriciliğine uygun olmadığını söylemişlerdir. Daha sonra E. Olshausen ve J. Biller, Ameria'nın ekonomik temellerini teşkil eden toprakların Phanaroria'da aranması ve Ameria'nın yönetim merkezinin de bu toprakların hemen yakınında yer alması gerektiğinin altını çizerek bu esaslar çerçevesinde kendi önerilerini açıklamaya geçmişlerdir. Bu bağlamda Kelkit Çayı Ovası'ndaki Hüseyingazi köyü⁵⁹ (eski adı Tisköy) civarında bulunan tapınak cepheli kaya mezarının konumlandığı bir tepeye işaret edilerek bu tepenin Antik Çağ'daki bir yerleşim yerini gösteren mimari kalıntılara ev sahipliği yaptığı ve aşağısında da tarımsal etkinliklerin rahatlıkla yapılabileceği büyük bir ovanın yer aldığı belirtilmiştir. Dolayısı ile buranın Strabon'un Ameria'yla ilgili olarak tanımladığı coğrafyayla örtüştüğü vurgulanarak söz konusu tapınak devletinin Hüseyingazi köyündeki bu yerde olabileceğine dair yeni bir lokalizasyon önerisi getirilmiştir⁶⁰.

Yukarıda bahsedilen lokalizasyon önerilerini, Ameria'nın Erbaa ilçesine bağlı yeni adı Bağpınar olan Emeri köyüyle⁶¹ eşleştirebileceğine ilişkin yakın zamanda öne sürülen az sayıdaki görüş izlemiştir. Bunlardan ilki konunun uzmanı olmayan iki eğitimcinin Erbaa ilçesi ile ilgili hazırlanmış olduğu bir kitapta geçerken, diğer ikisi sadece Ameria ile Emeri arasındaki fonetik benzerliğe dikkati çeken kısa bir bilgi-den ibaret olmak üzere tezlerde karşımıza çıkmaktadır.

1996 yılında basılmış ve Ş. Temiz ile Ş. Peynirci tarafından hazırlanmış olan *Erbaa (Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür)* adlı kitapta Ameria ile Emeri arasında bir bağlantı kurulması da fonetik benzerlikle ilgili gibi gözükmektedir. Bununla birlikte söz konusu yazarlar bu köyde bulunduğunu bildirdikleri arkeolojik ve epigrafik veriler hakkında da bilgiler vermişler ve bunları Ameria ile ilişkilendirerek değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede Emeri Kalesi'ndeki kaya mezarının Amasya'daki Kral Kaya Mezarlarına benzediğine işaret edilmiştir. Emeri ile Geyne (Yeni adı Yoldere) köyü⁶² arasındaki sınırda yer alan ve yöre sakinleri tarafından

59 Niksar'ın 7 km güneyinde yer alır.

60 Olshausen, agm., s. 194-195; Hojtc, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", s. 96-97.

61 Erbaa'nın 17 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.

62 Emeri'nin 2 km doğusundaki komşu köy.

Teknetaş olarak adlandırılan mezarlardan da bahsedilerek hem Emeri'deki kaya mezarının hem de bu mezarların Men tapınaklarının ruhani liderlerine ait olabileceği söylenmiştir. Bunun nedenini ise Teknetaş yakınlarında bulunarak Geyne köyüne götürülen bir mezar taşında “Büyük Tanrıça'nın Rahibi” ibaresinin yer almasına bağlamışlardır. Ayrıca Emeri köy merkezinde bir kitabe bulunduğunu ve bu kitabede “Pharnakes'in oğlu Nikolas şahsi bütçesinden (burayı) yaptırdı” ifadesinin geçtiğini ve bu ifadeye göre de kitabenin Men tapınaklarıyla ilgili bir binaya ait olabileceğini, çünkü kitabede geçen Pharnakes'in, Men tapınaklarını Ameria'da (Emeri) kuran kral olduğunu belirtmişlerdir⁶³. E. Sökmen ise, 2016 yılında tamamlamış olduğu *Mithradat Krallık Coğrafyasındaki Kalelerin Tanınlanması* başlığını taşıyan doktora tezinde Ameria ile Emeri arasındaki fonetik benzerliğe dikkati çekerek Ameria'nın Emeri olabileceği görüşünü paylaşmıştır⁶⁴. 2017 yılında A. E. Bulut tarafından tamamlanmış olan *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri* başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında da Ameria ile Emeri arasındaki isim benzerliği vurgulanarak, bunun Ameria köyünün Emeri'de olabileceği ihtimalini güçlendirdiği söylenmiştir⁶⁵.

Bu çalışmanın ortaya çıkışı da aslında, Emeri adının Ameria'yı çağrıştırması ve bu konu hakkında yaptığımız yayın taramaları sırasında yukarıda bahsedilen *Erbaa* adlı kitapta Emeri ve Geyne köylerinde arkeolojik ve epigrafik bulguların olduğu bilgisinin verilmesiyle ilgilidir. Ancak bu veriler, yukarıda da belirtildiği gibi konunun uzmanı olmayan iki eğitimci tarafından değerlendirildiğinden bunlara ilişkin bilimsel bir çalışma yapmak için söz konusu köylere gidilmiştir.

Emeri Köyü'ndeki Arkeolojik ve Epigrafik Veriler

Eski adı Emeri, yeni adı Bağpınar olan köy; bağlı bulunduğu Erbaa ilçesinin 17 km kuzeydoğusunda, Niksar ilçesinin ise kuş uçuşu 27 km kuzeybatısındadır. Antik Çağ'da Paryadres olarak adlandırılan Canik Dağlarının içerisinde yer alan Karınca Dağlarının Kelkit Çayı'na bakan güney eteklerindeki bu köy, ev sahipliği yaptığı bir kaya mezarı ve üzerinde Hellence bir yazıtın bulunduğu taş bir bloğun varlığıyla dikkat çekmektedir. Bunlardan öncelikle kaya mezarı üzerinde durulacak ve Ameria ile Emeri arasındaki isim benzerliği ele aldığımız konuya dair önerimizin

63 Şehri Temiz-Şükrü Peynirci, *Erbaa (Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür)*, Erbaa 1996, s. 40, 48, res. 2.

64 Emine Sökmen, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 150.

65 Ahmet Emirhan Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s.16, dipnot 103.

dayanak noktalarından birini oluşturduğu için bu çalışmada artık köyün eski adı olan Emeri adlandırması kullanılacaktır.

Emeri Kaya Mezarı

Emeri Kaya mezarı, köyün kuzeydoğusunda ve Karınca Dağları'nın eteklerindeki Emeri Kalesi olarak adlandırılan 482 m rakımlı bir kireçtaşı kaya kütesinin köye bakan yüzündedir. Kayanın yüzeyinde basamaklar olmadığı için ancak uygun yerlerine basılarak zorlukla da olsa ulaşılabilecek bir yükseklikte yer alan bu kaya mezarı, halk arasında Emeri Kaya Mezarı olarak bilinmektedir. Kaya mezarının bulunduğu kaya kütesinin önünde Kelkit Çayı'na kadar kesintisiz bir şekilde devam eden ve Erbaa Ovası'nın bu kesimindeki parçasını oluşturan verimli ve geniş bir ova uzanmaktadır. Emeri Kaya Mezarı, güneybatıya ve dolayısı ile önünde uzanan bu ovaya bakmaktadır.

Emeri'deki kaya mezarından ilk kez bahseden kişi Anderson'dur. Ancak Anderson söz konusu kaya mezarını mimari açıdan tanımlamadığı gibi tarihlendirmemiş, hatta nasıl adlandırıldığına bile değinmemiştir. Sadece, kaya mezarının içinde kayaya oyulmuş bir lahit olduğu bilgisini vermiştir⁶⁶.

Emeri Kaya Mezarı, 1.80 m genişliğinde ve 1.73 m yüksekliğinde bir ön cephe açıklığına sahiptir (resim 1). Cephenin her iki köşesinde alçak kabartma şeklinde kayaya işlenmiş iki sütun bulunmaktadır. Bunlar silikleşmiş olduğu için belli belirsiz bir görünüm sergileyen sütun altlıkları üzerinde yükselmektedir. Dıştan içe doğru kademeli olarak hafif derinliği düşen dikey üç şeritli olarak tasarlanmış bu sütunlar, 0.29 m. genişliğinde, 0.30 m kalınlığında ve 1 m yüksekliğindedir. Sütunların üzerinde ise dışarıya doğru hafif çıkıntı yapar şekilde kayaya işlenmiş bezemesiz sütun başlıkları vardır. Bunların üzerine oturan bir kemerle, sütunlar birbirlerine bağlanmaktadır. Alttaki sütun gibi üç şeritli fakat ondan farklı olarak kademeli değil düz şekilde tasarlanmış ve bazı kısımlarda tahribattan dolayı silikleşmiş durumda olan kemerli bu kısım, üzerine oturduğu sütun başlıklarından itibaren hafif içeriye doğru kaydırılmış olarak devam etmektedir. Kemerin orta kısmında görülen tahribat ve bununla bağlantılı olarak mezar odasının tavanında da devam eden büyük ve derin çatlaklar dikkat çekicidir. Kemerin tahrip olmuş orta kısmından sağa doğru devam eden üç şeritli kemerli kısım da tahribattan dolayı silikleşmiş bir görünüm sergilemektedir.

66 John George Clark Anderson, *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles 1903, s. 74.

İçinde odanın neredeyse tümünü kaplayacak şekilde oluşturulmuş bir *khamosorion*'un bulunduğu mezar odası, enine dikdörtgen formdadır (resim 2). Ön cephedeki kemerli düzenlemeyle uyumlu olarak tonozlu bir tavana sahip mezar odası, 2.33 m uzunluğunda, 1.44 m genişliğinde ve 2 m yüksekliğindedir. *Khamosorion* mezar ise 2.07 m uzunluğa, 0.58 m genişliğe ve 0.50 m derinliğe sahiptir. Bu kaya mezarı, sahip olduğu mimari özellikler (resim 3) açısından daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız gibi Amasya'daki Pontos Kral Kaya Mezarlarından Mezar E'ye ve bu gelenekle ilişkili mezarlara benzemektedir.

Yazıtlı Blok Taş

Emeri köyündeki bu epigrafik veri köyün yeni adını taşıyan caminin; yani Bağpınar Köyü Camii'nin 65 m batısında yer alan Bahattin Arslan'ın evinin dış kapısının hemen kenarında atıl vaziyette bulunmaktadır⁶⁷. Ön yüzünde üç satırlık Hellence bir yazıtı sahip kireçtaşı bu blok, 1.13 m uzunluğunda, 0.94 m eninde ve 0.37 m kalınlığındadır (resim 4). Bu yazıtın ilk iki satırı, 0.54 m uzunluğunda ve 0.15 m enindeki dikdörtgen bir çerçeve içerisinde, son satırı ise bu çerçevenin hemen altında bulunmaktadır. Yazıtlı çerçevenin ve alttaki kısmın hemen sol tarafı dışa doğru kademelidir. Yazıtın sonlandığı yerden itibaren tamamen kırılmış olan bu blok taşın kabaca işlenmiş üst yüzeyinin hemen hemen merkezinde bir kanalcığa sahip, yuvarlak formlu ve 0.40 m çapında muhtemelen sütun yuvası olabilecek sığ bir çukur vardır. Bu mimari blok taşın ön yüzündeki Hellence yazıt ve çevirisi:

Νεικόλαος Φαρνά-
κου ἐκ τῶν ἰδίων
ΛΘ. ἔτους.

“(Bunu) *Pharnakes*'in oğlu *Nikolaos* kendi parası ile (yaptırdı). ...yılında”.

Teknetaş *Khamosorion*'ları

Yöre sakinlerinin Teknetaş olarak adlandırdığı mezarlar, Emeri Kalesi'nin yaklaşık 1 km güneydoğusunda ve Emeri ile yeni adı Yoldere olan Geyne köyü arasındaki sınırda bulunan Yaka Mevkii'ndedir⁶⁸. Mezarlar, bu mevkideki alçak bir tepenin yamacında ve ova seviyesinden yaklaşık 7-8 m yükseklikteki etrafi

67 Komşusu, Bahattin Arslan'ın Hellence yazıtlı bu blok taşı uzun yıllar öncesinde, evinin 500 m güneyinde yer alan tarlasını sürdüğü sırada pulluğa takılması neticesinde bularak buraya getirdiğini söylemiştir.

68 Temiz-Peynirci, *age.*, s. 341.

kısmen ağaçlarla çevrili ve batıdan doğuya, güneyden kuzeye doğru meyilli kireçtaşı kayalık bir alanda yer almaktadır. Güneydoğu-kuzeybatı aksında ana kayaya oyulmuş *khamosorion* tipindeki bu mezarlar, iki tanedir. İki mezarın hemen yanında aynı tipte, fakat tamamlanmadan bırakılmış olduğu anlaşılan ve diğer iki mezara göre daha küçük boyutta olan bir mezar daha bulunmaktadır. Yan yana olan bu mezarlar, oyulmuş oldukları kayanın yapısıyla uyumlu olarak kademeli bir şekilde sıralanmış bir görünüm sergilemektedir (resim 5). *Khamosorion* mezarların en üstte ve diğerlerine göre daha batıda olanı Mezar 1, bu mezarın yanında ve biraz aşağısında yer alanı, Mezar 2 olarak adlandırılmıştır (resim 6). Bu iki mezara göre daha aşağıda ve küçük olanı ise tamamlanmamış mezar olarak tanımlanmıştır.

Mezar 1, 2.10 m uzunluğunda ve 0.70 m enindedir. Mezarın derinliği, kayanın yukarıda ifade edilen yapısıyla ilgili olarak güneydoğudan kuzeybatıya doğru azalmaktadır. Mezarın konumu göz önünde bulundurulduğunda cesedin mezara güneydoğuya başı gelecek şekilde yerleştirilmiş olduğu söylenebilir ki aynı durum Mezar 2 için de geçerlidir. Bu esas alınarak Mezar 1'in ölçüleri verilecek olursa derinlik başta ve ortada 0.60 m, ayakucunda ise 0.44 m'dir. Mezar 1'in batı tarafında ve 1.20 m uzağında, bahsedilen mezarlarla aynı ana kayaya oyulmuş iki basamak bulunmaktadır. İlk basamak, 0.32 m yüksekliğinde ve 0.93x0.85 m ölçülerindedir. 0.28 m daha üstte yer alan ikinci basamak 0.71 m eninde olup, güneye doğru uzanan kısmında tahribat olduğu için bu basamağın uzunluğunu tam olarak söyleyebilmek mümkün değildir.

Mezar 1 ile doğu tarafında yer alan Mezar 2 arasındaki mesafe değişiklik göstermektedir. Cesedin mezara yatırılış şekline göre söz konusu iki mezar arasındaki mesafe başta 0.68 m, ortada 0.75 m, uçta yani ayakucunda ise 0.87 m'dir. Mezar 2, 2.24 m uzunluğundadır. Eni, başta ve uç kısmında 0.72 m iken, ortada 0.76 m'dir. Derinliği başta 0.73 m, ortada 0.63 m, uç kısmında ise 0.50 m'dir. Mezar 2 ile tamamlanmamış mezar arasındaki mesafe 0.28 m'dir. Tamamlanmamış mezarın uzunluğu 1.53 m, eni 0.63 m, derinliği ise 0.20 m olarak ölçülmüştür. Söz konusu mezarların bulunduğu kayalık alan ve çevresinde mezarların kapak taşlarına ait hiçbir parçaya rastlanılmadığı gibi tarihlendirilmelerine katkı sağlayacak arkeolojik herhangi bir veriye de rastlanılmamıştır.

Geyne Köyü'ndeki Epigrafik Veri

Geyne köyü, yukarıda sözü edilen Emeri köyünün 2 km güneydoğusundadır. Bu köydeki epigrafik veri, Hacı Mehmet Yıldırım'a ait evin bahçesinde atıl vaziyette

bulunan kısmen tahrip edilmiş bir mezar taşıdır. 1.16 m uzunluğunda, 0.73 m eninde ve 0.54 m kalınlığında olan bu mezar taşı üzerinde yedi satırdan oluşan Hellence bir yazıt yer almaktadır (Resim 7). Bu yazıtın ilk altı satırı *tabula ansata*'nın 0.58x0.54 m ölçülerindeki kareye yakın dikdörtgen çerçevesi içerisinde, son satırı ise *tabula ansata*'nın altındadır. Yazıtın beşinci ve altıncı satırlarının son harfleri bahsedilen çerçevenin dışına taşmıştır. Hellence mezar yazıtı ve çevirisi:

[?Μάξι]μος

[Σ]εουήρου

ἱερεὺς Μα-

4 ξίμη φιλάν-

δρω καὶ Διοδώ-

ρω φιλαδέλφω

Μνήμης ἕνεκε.

“Severus’un oğlu Rahip [?Max]imus (bu mezarı/mezarları) kocasına düşkün Maxima ile kardeşine düşkün Diodoros’un anıları için (yaptırdı)”.

Değerlendirme ve Sonuç

Ameria'nın lokalizasyonuna dair yegâne bilgi kaynağı, Amaseia'lı ve dolayısıyla Pontoslu olan Strabon'un bu konuya ışık tutan açıklamalarıdır. Strabon, söz konusu kült merkezine Phanaröia'da bulunan yerleşmelerden bahsederken değinir. Bu kapsamda Pontoslu yazar önce Eupatoria ve Magnopolis'i, sonra Kabeira'yı ve bununla bağlantılı olarak da Kainon Khorion ile Ameria'yı anlatır. Dolayısı ile E. Olshausen'in de belirttiği gibi Ameria, bu coğrafi kapsamda aranmalıdır. Ayrıca Ameria tapınak devletine bağlı toprakların anlatılan ekonomik etkinliklere göre Kelkit Çayı Ovası'nda olduğu da tahmin edilebilir⁶⁹. Bunların yanı sıra göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus da bu bilgilerin ne zamana ait olduğudur. Strabon adları geçen yerleşmelerden söz ederken bu dönemde kraliçe Pythodoris'in başkenti Kabeira'dan bölgeyi yönetmekte olduğunu da belirtir. Dolayısı ile Ameria'nın lokalizasyonu hakkında getirilecek öneride bu bilgiyi de dikkate almak gerekir. Bu yüzden Ameria, günümüz Niksarı olan Kabeira ile bağlantılı olarak düşünülürken aynı zamanda bu yerleşmenin Antik Çağ'daki durumu da göz önünde bulundurularak günümüz sınırları değil Antik Çağ'daki sınırları esas alınarak bir değerlendirme yapılmalıdır. Örneğin Strabon'un Kabeira'yla bağlantılı olarak anlattığı Kainon Khoiron Kalesi günümüzde Erbaa'ya bağlı Akgün köyünde yer alır. Söz konusu kale Erbaa'nın kuş uçuşu yaklaşık 27 km kuzeydoğusunda, Niksar'ın ise yaklaşık 23 km kuzeybatısında bulunur. Ancak Antik Çağ'da, Strabon'dan öğrenildiğine göre hem Kainon Khorion hem de Ameria, Kabeira'nın sınırları içerisinde yer alıyordu. Muhtemelen bu durum çok dikkate alınmadığı için Ameria'yı keşfetmeye yönelik yapılan araştırmaların Niksar ve yakın çevresiyle sınırlı kalınarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu araştırmaların ilki 1900'lü yıllarında başında F. ve E. Cumont kardeşler, diğeri ise 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren E. Olshausen ve J. Biller tarafından yapılmıştır.

F. ve E. Cumont kardeşler, Ameria'yı Niksar'ın 13 km kuzeydoğusunda bulunan ve ziyaretleri sırasında adı Argosti olan 1200 m rakımlı Ardıçlı köyüne lokalize etmişlerdir. Bu önerilerini, burada köylüler tarafından kutsal olarak kabul edilen bir tepeden küçük bir bronz boğa başının ele geçmiş olmasına ve bu tepede eski yapı kalıntılarının bulunmasına dayandırmışlardır. Bunlardan boğa başı buluntusunun bu önerilerinin muhtemelen temel dayanak noktasını oluşturduğu söylenebilir. Çünkü boğa, tanrı Men'in kutsal hayvanı olarak bilinmektedir. Dolayısı ile öneri, özellikle bu bağlantı üzerinden kurgulanmış gibi gözükmektedir. Nitekim söz

69 Olshausen, agm., s. 194.

konusu arkeolojik bulgunun dışında bu öneriyi destekleyecek herhangi bir kanıt güçlü bir şekilde dillendirilmemiştir. Örneğin bahsedilen eski yapı kalıntılarının ne zamana tarihlendiğine dair bir açıklama yapılmadığı gibi bu köyün arazi ve coğrafi yapısının Strabon'un Ameria'yla ilgili olarak betimlemiş olduğu manzarayla benzerlik gösterdiğine dair de tatmin edici bir değerlendirmede bulunulmamıştır. Son olarak ifade edilen husus üzerinden bu öneriyi eleştiren E. Olshausen ve J. Biller ise, Ameria'yı Niksar'ın 7 km güneyinde bulunan Hüseyingazi köyüne lokalize etmiştir.

E. Olshausen ve J. Biller, Kelkit Çayı Ovası olarak adlandırdıkları Niksar Ovası'nda yer alan Hüseyingazi köyündeki tapınak cepheli bir kaya mezarıyla dikkat çeken bir tepeyi⁷⁰ Ameria'nın bulunduğu yer olarak önermişlerdir. Söz konusu araştırmacılar tarafından bu tepenin Eski Çağ'a ait mimari kalıntılara da ev sahipliği yaptığı belirtilmiştir. Ancak bunlarla ilgili kapsamlı bir tanımlama ve tarihlendirme yapılmadan söz konusu veriler Ameria'ya ilişkin arkeolojik kanıtlar olarak gösterilmiştir. Bu öneride söz konusu tepenin aşağısında tarımsal etkinliklerin gerçekleştirilebileceği büyük bir ovanın bulunduğu dikkat çekilerek buranın Strabon'un Ameria ile ilgili olarak tanımladığı bir tapınak devletini ayakta tutabilecek bir coğrafi manzarayla örtüştüğü özellikle vurgulanmıştır. Gerçekten de önerilerinin en güçlü dayanağının bu olduğu söylenebilir. Ancak önerilerini desteklemek için göstermiş oldukları arkeolojik kanıtların yeterli ve ikna edici olduğunu söyleyebilmek pek mümkün değildir.

Ameria-Emeri eşleştirmemize ilişkin önerimizle ilgili olarak öncelikle şunu belirtmek istiyoruz. Her ne kadar buna dair yakın zamanda sadece fonetik benzerliği ya da aynı arkeolojik ve epigrafik kanıtları dayanak noktası alan açıklamalar olmakla birlikte bu açıklamalardan ilkinde kanıtların sunulmadığı ikincisinde ise kanıtların eksik ele alındığı ve bilimsel açıdan da doğru değerlendirilemediği için ortaya hatalı ve eksik sonuçların konulduğu tespit edilmiştir. Kanıtlara da dayandırılmaya çalışılan ikincisinde örneğin, ele alınan epigrafik verilerden Emeri köyünde yer alan yazıtlı blok taşın çevirisinin eksik yapıldığı, Geyne köyündeki mezar yazıtının çevirisinin ise hiç yapılmadığı görülmektedir. Dolayısı ile önerimiz sadece fonetik benzerliği esas almadığı gibi söz konusu kanıtların eksiksiz bir şekilde ele alınarak değerlendirilmesiyle elde edilen sonuçlar itibarıyla de bu konuyla ilgili olarak yapılan açıklamalardan oldukça farklıdır.

70 Burasının köyün kuzeyinde bulunan Hüseyingazi (diğer adı Tekke) Tepesi olduğu anlaşılmaktadır.

Ameria'nın Emeri köyüne lokalize edilebileceğine dair önerimiz 3 sacayağı üzerine oturmaktadır. Bunlardan ilki Ameria ile Emeri arasındaki dikkat çekici fonetik benzerlik, ikincisi Emeri'nin Strabon'un Ameria'yı konumlandığı ve tanımladığı coğrafyaya benzer bir manzara sergilemesi, üçüncüsü ise bu manzarada öneriyi destekleyecek nitelikte arkeolojik ve epigrafik kanıtların olmasıdır (resim 8). Bu bağlamda önerimizin temel tapınak yerleşim politikası bakımından Pontos'taki diğer tapınak devletler olan Komana Pontika ve Zela'da görülen yerleşim düzeniyle uyuştuğunu başlangıçta söyleyebiliriz.

Ameria ile eşleştirilebileceğini önerdiğimiz 400 m rakımlı Emeri köyü bağlı bulunduğu Erbaa'nın kuş uçuşu 10 km, karayolu takip edilecek olursa 17 km kuzeydoğusunda bulunur. Köy, Kabeira ile eşleştirilen Niksar'ın ise kuş uçuşu 27 km, karayolu üzerinden gidildiğinde de 33 km kuzeybatısında yer alır. Strabon'un Ameria'dan bahsetmeden önce Kabeira'yla bağlantılı olarak değindiği Kainon Khorion Kalesi, Emeri'nin 18 km kuzeydoğusundadır. Daha önce de belirtildiği gibi Emeri köyü, Antik Çağ'da Paryadres olarak adlandırılan Canik Dağlarının içerisinde yer alan Karınca Dağlarının Kelkit Çayı'na bakan güney eteklerinde kurulmuştur. Dolayısı ile kuzeyi tamamen dağlık ve kayalık olan bu köyün güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan muazzam genişliğe sahip bir ova yer almaktadır. Ayrıca bu ova güneyde Kelkit Çayı'na kadar kesintisiz bir şekilde devam etmekte olup, bu kısımdaki uzunluğu 4 km'dir. E. Olshausen ve J. Biller'in yaptığı gibi bu çayla ilişkilendirilerek Kelkit Çayı Ovası olarak tanımlanabilecek bu ova, aslında Erbaa Ovası'nın bu kesimindeki parçasını oluşturmaktadır. Yeni adı olan Bağpınar isminden de anlaşılacağı üzere köy, üzüm bağlarıyla meşhurdur. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan köyde, buğday ve tütün yetiştiriciliği de yapılmaktadır.

Emeri köyünün kuzeydoğusunda ve Karınca Dağları'nın eteklerinde yer alan Emeri Kaya Mezarı, Emeri Kalesi olarak adlandırılan 482 m rakımlı bir kireçtaşı kaya kütesinin köye bakan yüzüne açılmıştır. Bu yüzden yukarıda bahsedilen ovaya bakar şekilde tasarlanmış olduğu görülmektedir. Söz konusu kaya mezarı, sahip olduğu mimari özellikler bakımından Amaseia'daki Pontos Kral Kaya Mezarlarının kronolojik açıdan sonuncusu ve tamamlanmamış olmakla beraber I. Pharnakes için yaptırılmış olduğu kabul edilen, aynı zamanda Hellen değil yerel bir mezar mimarisini yansıtan Mezar E⁷¹ ile karşılaştırılabilir. Bu bağlamda, Pontos Kral Kaya Mezarlarının kuş uçuşu yaklaşık 70 km doğusunda yer alan Emeri

71 Robert Fleischer, *Die Felsgräber der Könige von Pontos in Amasya*, İstanbul Forschungen, Tübingen: Wasmuth 2017, s. 70-88.

Kaya Mezarı'nın, dış cephe mimarisi açısından tipolojik olarak Mezar E'nin küçültülmüş ve basitleştirilmiş bir benzeri olduğu söylenebilir. Çünkü Mezar E ile birlikte gerçek anlamda başlayan kemerli bir cephe⁷² düzenlemesi bu mezarda karşımıza çıkmaktadır. Kemer düzenlemesinin mimari ayrıntıları bakımından da söz konusu iki mezar arasında bir benzerlik vardır. Bu bakımdan Mezar E'de iki şeritli ve hafif içeriye doğru kaydırılmış bir kemer düzenlemesi görülürken, Emeri Kaya Mezarı'nda üç şeritli ve aynı şekilde tasarlanmış bir kemer düzenlemesi görülür. Ancak Emeri Kaya Mezarı'nda Mezar E'de olduğu gibi oyulduğu kaya bloğundan bağımsız bir görünüm sergilemesi adına, tamamlanmamış olsa da mezarı çepeçevre saran bir koridor oluşturma tasarımı yoktur. Bunun yerine bu kaya mezarında, kaya bloğuna basit bir şekilde işlenmiş olduğu için bu blokla bütünlüklü bir görünüm sergileyen ve daha az işçiliği yansıtan bir mimari anlayış söz konusudur. Her ne şekilde olursa olsun Emeri'deki bu kaya mezar örneğinin Pontos kralı yerel kaya mezar geleneği içerisinde yer aldığı kesin olarak söylenebilir.

R. Fleischer tarafından Mezar E'yi taklit etmiş olduğu belirtilen Amasya'daki Aynalı Mağara olarak bilinen Tes'in Mezarı⁷³, Emeri Kaya Mezarı'nın bir diğer benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mezar daha sonra bahsedeceğimiz Hikesios'un Mezarı ile birlikte Pontos kralı yerel kaya mezar geleneğinin büyük boyutlu örneklerindedir. Giriş açıklığının üzerinde yer alan Hellence bir yazıt sayesinde yüksek statüye sahip bir rahip olduğu anlaşılan Tes'e ait bu mezar Yeşilirmak (Iris) Vadisi'nin kuzey ucunda, Amasya'nın yaklaşık 3 km kuzeydoğusunda ve Ziyaret beldesi yolu üzerindeki bir kayanın güneydoğuya bakan yüzünde yer almaktadır. Rahip Tes'in Mezarı sütunlar üzerinde yükselen kemerli bir cephe düzenlemesine, tonozlu bir mezar odasına ve bu odada da kayaya oyulmuş sabit lahit biçiminde bir ölü yatağına sahiptir. Bu bağlamda Emeri Kaya Mezarı söz konusu kaya mezarıyla hem dış cephe tasarımı hem de mezar odasının sergilemiş olduğu mimari özellikler bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak Emeri'deki biraz daha farklı bir örneği olarak, Mezar E'de olduğu gibi Rahip Tes'in Mezarı'nın da basitleştirilmiş, küçültülmüş ve koridorsuz bir modelini oluşturmaktadır. Yine de yukarıda belirtildiği gibi Mezar E'yle bağlantılı yerel bir mimariyi yansıtmaması nedeniyle, R. Fleischer'in Mezar E ile karşılaştırdığı Rahip Tes'in Mezarı'nı tanımlamak ve tarihlemek için kullandığı ifadelerin Emeri Kaya Mezarı için

72 Aslında Mezar E'den önce Mezar C'de kemerli bir cephe ortaya çıkar, ancak bunun girişinin tamamı öncellerinde olduğu gibi yataydır (Fleischer, *age.*, s. 54).

73 Fleischer, *age.*, s. 89-100.

de geçerli olduğu söylenebilir: “Tipolojik olarak kraliyet mezarlarının yalnızca I. Pharnakes’in bitmemiş mezarı ile ulaştığı aşamayı temsil eder ve bu nedenle en erken MÖ 2. yüzyılın seksenlerine tarihlenir”⁷⁴.

R. Fleischer’in Mezar E’yi model alan ya da taklit eden mezarlar arasında gösterdiği diğer mezarlardan ikisi Amasya’da, birisi ise Çorum’da bulunmaktadır. Amasya’dakiler, Tabakhane Caddesi’ndeki Mezar ile Rahip Tes’in Mezarı’nın çapraz olarak üzerinde yer alan Küçük Mağara olarak adlandırılan mezardır⁷⁵. Bunlar bu geleneğin küçük boyutlu örnekleridir. Çorum’daki ise Laçın ilçesi yakınlarındaki Hikesios’a ait mezardır ve bu mezar, aynı geleneğin en anıtsal örneğini oluşturur⁷⁶. Söz konusu mezarların sahip olduğu mimari özelliklere bakıldığında bunlardan ilkinin, yukarıda karşılaştırılan iki mezara göre Emeri Kaya Mezarı’nın daha yakın bir benzeri olduğu söylenebilir. Çünkü Amasya’da Beyazıtpaşa Mahallesi’nde, batıya bakan kayalık bir sırtın batı ucunda ve adını aldığı Tabakhane Caddesi’nin kuzey ucuna yakın bir konumda yer alan yaklaşık 3.33 m yüksekliğe sahip bu mezar, Mezar E tipindeki bir kaya mezarının küçültülmüş bir örneğini oluşturmaktadır. Söz konusu mezarda dış cepheye ait sütun ve kemer gibi mimari unsurların tipin daha büyük örneklerinden alındığı, ancak bunların sadece 0.17 m çıkıntı yapar şekilde tasarlandığı vurgulanmıştır. Ayrıca mezar odasının tonozlu bir tavana ve dikdörtgen bir plana sahip olduğu bildirilmiştir⁷⁷. Bu mezarın daha küçük bir örneği olarak 1.73 m yüksekliğindeki Emeri Kaya Mezarı, bahsedilen mimari özelliklere benzer bir görünüm sergiler. Ancak iki mezar arasında bazı farklılıklar da vardır. Tabakhane Caddesi’ndeki Mezar’da karşımıza çıkan, cephenin merkezine yerleştirilmiş büyük bir dikdörtgen kapı açıklığına, sığ olsa da mezarı çevreleyen bir koridor izlenimi veren bir görünüme ve mezar odasının arka duvarında gömü için tasarlanmış *arkosol* benzeri bir niş detayına⁷⁸ Emeri Kaya Mezarı’nda rastlanmaz. Emeri Kaya Mezarı’nda *khamosorion* biçiminde bir ölü yatağı bulunmakta olup, mezar odası ancak bunun sığabileceği büyüklüktedir. Buna karşılık Emeri Kaya Mezarı’nda görülen sütun başlığı benzeri bir çıkıntı detayı ise Tabakhane Caddesi’ndeki Mezar’da görülmez.

74 Fleischer, *age.*, s. 98-99.

75 Fleischer, *age.*, s. 100-101.

76 Fleischer, *age.*, s. 102-106.

77 Fleischer, *age.*, s. 100-101.

78 Fleischer, *age.*, s. 100-101.

Mezar E'yi model alan Hikesios'un anıtsal kaya mezarı⁷⁹, Amasya'daki Pontos Kral Kaya Mezarlarının kuş uçuşu yaklaşık 78 km batısında, Çorum iline bağlı Laçın ilçesinin 3 km güneydoğusunda ve Kırkdilim Mevkii'nde yer alır. Çorum-Osmancık Karayolu'nun ise 27'nci kilometresinde bulunur. Cephesindeki Hellence yazıt sayesinde Hikesios adına yaptırılmış olduğu anlaşılan bu mezar, yöre sakinleri tarafından Kapılıkaya Mezarı olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu mezar, Pontos krali yerel kaya mezar geleneğinin anıtsal bir örneğini oluşturmaktadır. Pontos Kral Kaya Mezarlarının kuş uçuşu yaklaşık 70 km doğusunda yer alan Emeri Kaya Mezarı ise bu geleneğin en azından şimdilik en küçük modelini temsil etmektedir. Bu yüzden yukarıda belirtilen büyük boyutlu kaya mezar örneklerinde olduğu gibi uzaktan bakıldığında bile görülecek kadar anıtsal ve etkileyici değildir.

Yukarıda anlatılanları kısaca toparlayacak olursak Pontos krali yerel kaya mezar mimarisi I. Pharnakes adına yaptırılan, fakat tam olarak bitirilmemiş olduğu belirtilen Mezar E ile birlikte ortaya çıkar. R. Fleischer tarafından bu prototipi model aldığı bildirilen ikisi büyük, ikisi de küçük boyutlu olmak üzere toplam dört kaya mezarı vardır. Büyük boyutlu olanlar Hikesios ile Rahip Tes'e ait mezarlar, küçük boyutlu örnekler ise Tabakhane Caddesi'ndeki Mezar ile Küçük Mağara olarak adlandırılan mezardır. Bunlardan Hikesios'un Mezarı Çorum'da, diğerleri ise Amasya'dadır. R. Fleischer söz konusu mezarlarla Mezar E arasındaki benzerliklerin çok güçlü olduğunu vurgulamış ve bu yüzden aynı gelenekle ilişkili olduklarını söyleyerek mezarların MÖ 183'te başkentin Amaseia'dan Sinope'ye taşınması nedeniyle Mezar E'nin tamamlanmadan bırakılmasından kısa bir süre sonra yapılmış olduğunu önermiştir⁸⁰. Bu çalışma, söz konusu gelenekle ilişkili yeni bir örneğin Pontos Bölgesi'nde olduğunu ortaya çıkarmıştır. Belirtilen örnek Ameria-Emeri eşleştirmemizin dayanak noktalarından birini de oluşturan Emeri Kaya Mezarı'dır. Emeri Kaya Mezarı, Pontos krali yerel kaya mezar mimarisini model alan kaya mezarları içerisinde en küçük boyutlu olanıdır. Boyutu küçük olmakla birlikte hem bu geleneğe ışık tutması hem de bahsedilen eşleştirmeye sağladığı katkı açısından önemi büyüktür. Ancak bu mezarla ilgili olarak yanıtı aranması gereken bir soru karşımıza çıkmaktadır: Emeri Kaya Mezarı kim için yaptırılmıştı?

R. Fleischer da tanıtmış olduğu mezarlar bağlamında yukarıda belirtilen sorunun yanıtına yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. R. Fleischer öncelikle bunları genel bir tanımlama içerisinde sokarak "kraliyet mezar biçimini benimseyenler"

79 Fleischer, *age.*, s. 102-106.

80 Fleischer, *age.*, s. 137.

olarak adlandırmış, sonrasında ise mezar yazıtlarını göz önünde bulundurarak bu konuyla ilgili birtakım çıkarımlar yapmıştır. Böylelikle yazıtlarda Tes'in "Archie-reus", aynı mezarın sonraki kullanıcısı olan Egateos'un "Menandros'un oğlu" olarak nitelendirildiği, Hikesios'un ise sadece bu adla anıldığı belirtilmiştir. Bunlardan Tes'in sahip olduğu ünvanın yüksek statülü bir rahibe işaret etmesinden hareketle, Egateos'un yanı sıra Hikesios'un da Tes gibi dini bir kişilik olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur⁸¹. Ayrıca bu veriler ışığında, böyle kişilerin mezarları varken Pontos'taki Komana, Zela ve Ameria tapınak devletlerinin önemli mevki-lere sahip başrahiplerinin herhangi bir kaya mezarı bırakmamasının şaşırtıcı oldu-ğuna işaret edilmiştir⁸². Ameria tapınak devletiyle ilişkilendirdiğimiz Emeri'deki kaya mezarının işte bu şaşırtıcı duruma ışık tutabileceğini, dolayısı ile söz konusu mezarın Ameria tapınak devletinin başrahibine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak mezarda herhangi bir yazıtta rastlanmaması, mezarın sahibinin kim oldu-ğunu karanlıkta bırakmaktadır. Aslında daha önce de bahsedildiği gibi, Pontos Krallığı döneminde kral tarafından atanan tapınak devletlerinin başrahiplerinin kralın yakın çevresinden ya bizzat kraliyet ailesinden ya da kralın arkadaşlarından birisi olabileceği⁸³ göz önünde bulundurulduğunda Emeri'deki Hellençe yazıtta adı geçen Pharnakes'in oğlu Nikolaos'un ilk bakışta böyle birisi olma ihtimali akla gelmektedir. Bu bağlamda yazıtın ne zamana tarihlendiğinin belirlenmesi konuya ışık tutacaktır.

Emeri köyündeki yazıtın son satırında verilen tarihin ilk iki rakamı 39 olarak rahatlıkla okunabilecek şekildedir. Tarihi netleştirecek olan son rakam ise maalesef çok fazla tahrip olduğu için okunamamıştır. Bu yüzden yazıtı tam olarak tarihlen-direbilmek mümkün değildir. Bununla birlikte yazıttaki harflerin yapısı yazıtın MS 2.-3. yüzyıllara tarihlenebileceğine işaret etmektedir. Emeri'nin Ameria olduğu varsayımını ve yazıtın da buraya ait olduğunu (toprağın sürülmesi esnasında Em-e-ri'deki bir tarladan ortaya çıkartılmış olması bu ihtimali güçlendirmektedir) kabul edecek olursak ve yazıttaki harflerin yapısını da göz önünde bulundurursak bu ya-zıtta, Ameria'yı da kapsayan bir bölgede Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlen-en bir *era*'nın kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Zira Ameria'nın, bu dönem-deki adı Neokaisareia olan kentle tarihî ilişkisi dikkate alındığında bu kentte geçerli olan *era* Ameria'da da geçerli olmalıdır. Pontus Polemoniacus olarak adlandırılan

81 Fleischer, *age.*, s. 106.

82 Fleischer, *age.*, s. 138.

83 Bk. dipnot 8.

bölgede yer alan Neokaisareia'nın MS 64 yılında Roma İmparatorluğu tarafından Galatia Eyaleti'ne ilhak edilmesiyle⁸⁴ bu tarihi, başlangıç olarak alan *era*'nın Neokaisareia'da kullanılmaya başladığı bilinmektedir⁸⁵. Dolayısı ile yazıttaki tarihte, bu kentte geçerli olan Pontus Polemoniacus *era*'sının kullanıldığı varsayılırsa yazıtta okunabilen 39 rakamı esas alındığında yazıt MS 2. yüzyıla, okunamayan tarih göz önünde bulundurulduğunda ise bu yüzyılın da sonrasına tarihlenebilir. Zaten yazıttaki harflerin yapısının da MS 2.-3. yüzyıllara işaret etmesi bunu teyit eder niteliktedir. Ortaya çıkan bu netice yazıtta adı geçen Pharnakes'in oğlu Nikolaos ile Emeri'deki Hellenistik Dönem'e tarihlendirdiğimiz kaya mezarını ilişkilendirebilmenin kronolojik olarak mümkün olmadığını göstermiştir.

Emeri'deki yazıtta geçen şahıs adlarının Pontos Bölgesi'ndeki yayılımına bakıldığında, Nikolaos adına bölgede rastlanmadığı, Pharnakes isminin Amaseia'da MÖ 190-170 yıllarına⁸⁶, Amisos'da (Samsun) MÖ 2.-1. yüzyıllara⁸⁷ tarihlenen yazıtlarda karşımıza çıktığı görülmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi Emeri'de ise Pharnakes ismi MS 2.-3. yüzyıllara tarihlenebileceğini önerdiğimiz bir yazıtta ortaya çıkmıştır. Bu yazıtı içerik, mekân ve kronolojik bağlamı içerisinde değerlendirdiğimizde, yazıtta adı geçen Pharnakes'in I. Pharnakes olmadığı ortaya çıkmakla birlikte Ameria ile eşleştirilebilecek coğrafi bir mekânda Men kültürünün kurucusu olan I. Pharnakes'le aynı adı taşıyan bir isme rastlanmış olmasının oldukça dikkat çekici olduğunu ve Pharnakes adının söz konusu kült açısından özel bir anlam taşımış olabileceğini söyleyebiliriz. Yerelden bir kişi olarak Nikolaos'un kendisini Pharnakes'in oğlu olarak tanımlamasının dışında yazıtta kimliğine ışık tutacak başka herhangi bir bilgi vermediği için Nikolaos'un toplumsal konumunu ve söz konusu kültle olan ilişkisini kesin olarak ortaya koyabilmek mümkün değildir. Ancak yazıtın bulunduğu yerin Ameria, dolayısı ile de bir tapınak devleti olduğu varsayımı esas alındığında bununla ilgili birtakım tahminler yürütülebilir. Tapınak devleti teriminin daha önce de belirtildiği gibi, dini toplulukların normalde kalıtsal bir rahipliğin neredeyse mutlak yönetimi altında olduğu ve kült organi-

84 Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 24/S. 38, 2005, s. 20.

85 Wolfgang Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien Nördlich des Tauros*, Historia Einzelschriften 81, Stuttgart 1993, s. 471-474.

86 John George Clark Anderson-Franz Cumont-Henri Gregoire, *Studia Pontica III: Recueil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont et de l'Arménie*, Bruxelles 1910, s. 114, no. 94.

87 SEG 42, s. 339, no. 1132.

zasyonundan bağımsız hiçbir sivil kurumun bulunmadığı yerleri tanımlamak için kullanıldığı düşünüldüğünde böyle bir yerde sadece bir başrahip ve onunla birlikte burayı yöneten sınırlı sayıda rahipler topluluğu ile bunların emri altında tapınağın arazisinde çalışan çok sayıda tapınak hizmetkarının yaşadığı akla gelir. Bu da kùlten bağımsız bir kişinin burada olmayacağına işaret eder. Bu veriyle beraber yine yukarıda belirtildiği gibi mezar yazıtlarında, Tes'in rahip olarak nitelendirilmesine karşılık bu mezarın sonraki kullanıcısı olan Egeatheos'un "Menandros'un oğlu" olarak tanımlandığını ve ikisi arasında böylelikle bir bağlantı kurularak ikincisinin de ilki gibi bir rahip olabileceğine dair bir değerlendirme yapıldığını hatırlayacak olursak Nikolaos'un Men kùltüyle bir şekilde irtibatlı olabileceği önerilebilir.

Nikolaos'un kendi parası ile yaptırdığını söylediği şeyin ne olduğunu da tam olarak tespit etmek oldukça zordur. Yine mevcut veriler ışığında buna dair birtakım çıkarımlarda bulunabiliriz. Yazıtın arşitrav parçası olarak nitelendirilebilecek mimari bir elemanın ön yüzünde bulunması bunun bir tapınağa ait olma ihtimalini düşündürse de yazıtın ve üst yüzeyinin merkezinde yer alan sütun yuvasının bu mimari blok taşta sonradan eklenmiş ve böylelikle yazıtlı blok taşın en az iki kullanım evresi geçirmiş olabileceğinin anlaşılması söz konusu ihtimale ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu yüzden yaptırılan şeyin en azından Men kùltüyle ilgili bir işleve hizmet ettiği söylenebilir.

Ameria-Emeri eşleştirmesine katkı sağlayabilecek diğer arkeolojik ve epigrafik veriler, Emeri Kaya Mezarı'nın yaklaşık 1 km güneydoğusunda ve Emeri ile bu köyün doğusundaki komşusu olan Geyne köyü arasındaki sınırda yer alan ve Teknetas olarak adlandırılan *khamosorion* tipinde iki adet mezar ile Geyne köyündeki bir mezar yazıtıdır.

Kaya mezarlarının en basit türü olarak tanımlanan *khamosorion*'ların, Anadolu'nun birçok bölgesinde Klasik Çağ'dan Bizans Dönemi'ne kadar uzanan oldukça uzun bir tarihi süreçte kullanılmış olduğunu kanıtlayan örneklerin bulunduğu belirtilerek, bu mezar tipinde kontekt veya yazıt olmadan tarihlendirme yapmanın mümkün olmadığı vurgulanmıştır⁸⁸. Teknetas *khamosorion*larının çevresinde bu mezarların ne zamana tarihlendiğine ışık tutacak herhangi bir bulguya rastlanılmamakla birlikte buranın yaklaşık 1 km doğusunda yer alan Geyne köyündeki Hellenca yazıtlı bir mezar taşı bu mezarlarla ilgili olabilir. Bahsedilen mezar taşının nereden

88 Rifat Eser Kortanoğlu, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008, s. 41.

getirildiği bazı köy sakinlerinden soruşturulmuş olmakla birlikte bu konu hakkında köyde bilgi sahibi olan birisine rastlanılmamıştır. Bununla birlikte daha önce de bahsedildiği gibi *Erbaa* adlı kitabın yazarları eserlerinde, herhangi bir kaynağa dayandırmadan bu mezar taşının Teknetaş yakınlarında bulunarak Geyne köyüne götürüldüğünü yazmıştır. Bu durumda, mezar yazıtında geçen bilgilerle Teknetaş *khamosorion*larının bir şekilde örtüşmesi gerekir. Yazıtta “Severus’un oğlu Rahip [?Max]imus (bu mezarı/mezarları) kocasına düşkün Maxima ile kardeşine düşkün Diodoros’un anıları için (yaptırdı)” şeklinde bir bilgi verilmektedir. Yazıtın anlaşıldığına göre Maximus, hem karısı hem de kardeşi için mezar yaptırmıştır. Teknetaş’ta *khamosorion* tipinde iki mezarın bulunmasının yazıtta verilen bu bilgiyle uyduğu ve bu yüzden söz konusu mezar yazıtının Teknetaş’tan Geyne köyüne götürülmüş olmasının oldukça güçlü bir ihtimal olduğu söylenebilir. Mezar yazıtında bir tarih verilmemekle birlikte yazıtta harflerin yapısı, yazıtın MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceğini göstermektedir. Bu yazıtla ilişkilendirilebileceğini teklif ettiğimiz Teknetaş *khamosorion*ları için de aynı zaman diliminin önerilmesi mümkündür.

Teknetaş *khamosorion*’larının ve bunlarla ilişkili olabileceğini düşündüğümüz mezar yazıtının Emeri’nin hemen yakınında bulunuyor olmasını tesadüfle açıklamak pek mümkün gibi gözükmediğinden bu arkeolojik ve epigrafik verilere ev sahipliği yapan toprakların, Ameria-Emeri eşleştirmesi esas alındığında Emeri merkezli Ameria tapınak devletinin sınırları içerisinde yer aldığı söylenebilir. Zaten mezar yazıtında Maximus’un kendisini rahip olarak tanımlaması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu yazıtın MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceği anlaşıldığından Maximus’un belirtilen bu zaman diliminde Ameria tapınak devletinde görev yapan bir rahip olması olasıdır.

Maximus şahıs adına Pontos Bölgesi’nde olmasa bile bu bölgenin batı komşusu olan Paphlagonia’daki antik kentlerden Sinope’de MS 1.-2. yüzyıllara tarihlenen bir yazıtta rastlanılmaktadır⁸⁹. Geyne köyündeki yazıt bu ismin Pontos Bölgesi’nde MS 2. yüzyılın ikinci yarısında bir rahibin adı olarak kullanıldığını göstermiştir.

Netice olarak çok güçlü bir şekilde Ameria adını çağrıştıran Emeri adındaki köyde Hellenistik Dönem’e tarihlendirilebileceğini önerdiğimiz, Pontos kralı yerel kaya mezar mimarisini model alan bir kaya mezarı ile üzerinde Pharnakes ve oğlu Nikolaos’un adlarının geçtiği Hellenic yazıtı sahip mimari bir elemanın

89 CIG 3, s. 120, no. 4165; David M. Robinson, “Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 9/No. 3, 1905, s. 315, no. 44.

bulunmasının tarihsel açıdan bir anlamı olmalıdır. Bu anlam burada bir zamanlar Ameria tapınak devletinin var olduğu şekilde yorumlanabilir. Ayrıca Teknetaş *khamosorion*larını ve bununla ilişkilendirilebileceğini düşündüğümüz Rahip Maximus adının geçtiği Geyne köyündeki mezar yazıtını da bu olasılığı güçlendiren diğer kanıtlar olarak gösterebiliriz. Bu arada söz konusu arkeolojik ve epigrafik verilerin şimdiye kadar Ameria'nın lokalizasyonu hakkında bilimsel temel üzerine oturtulmaya çalışılarak öne sürülen görüşlerin dayandırıldığı bulgulara göre daha güçlü kanıtlar olduğunu da vurgulamak gerekir. Dolayısı ile Strabon'un Ameria hakkında anlattıklarını ve bu çalışmanın konusunu oluşturan bütün verileri göz önünde bulundurarak Ameria'nın Emeri'ye lokalize edilebileceğini önermekteyiz (resim 9). Böylelikle Kelkit Çayı'nın hayat verdiği bu geniş ve verimli topraklarda bir zamanlar söz konusu toprakların kutsal sahibi ve efendisi olan Ay Tanrısı Men'e ait Men-Pharnakou tapınağının, bir kaya mezarına da ev sahipliği yapan Emeri Kalesi olarak adlandırılan kaya bloğu üzerinde bulunduğu ve bu tapınakta en azından Severus oğlu Rahip Maximus'un Roma İmparatorluk Dönemi'nde rahip olarak görev yaptığı söylenebilir.

Men kültüne ev sahipliği yapan Ameria'nın tarihi süreçteki seyrine bakıldığında, bu tapınak devletinin Hellenistik Dönem'den en azından MS 3. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürdüğü ve bu kültürün Pontos Bölgesi'nde Pontos Krallığı'yla aynı kaderi paylaştığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ameria'yı da içine alacak şekilde Pontos Bölgesi'nin MÖ 64 yılından itibaren Roma egemenliği altına girmesiyle birlikte Roma tarafından söz konusu bölgede gerçekleştirilen idari düzenlemelerle ve ayrıca bu bölgede ilerleyen süreçte görülen imparator kültürüyle ilişkili olarak Ameria'nın eski önemini ve ayrıcalığını zaman içerisinde yitirmiş olduğu, ancak yine de Roma İmparatorluk Dönemi'nin önemli bir bölümünde varlığını bir şekilde devam ettirmeyi başarmış olduğu görülmektedir.

Teşekkür

Bu çalışmada ele alınan yazıtların çevirisi ve tarihlendirmesi rahmetli Prof. Dr. Hasan Malay, transkripsiyonu Dr. Öğr. Üyesi Şengül Dilek Ful, kaya mezarlarının çizimleri Doç. Dr. Aygün Kalınbayrak Ercan, haritalar ise Rüştü Çallı tarafından yapılmıştır. Adları geçen kıymetli hocalarıma değerli katkılarından dolayı içtenlikle teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca, Emeri'deki yazıtlı blok taşın niteliği ve kullanım evreleriyle ilgili önemli bilgiler veren Prof. Dr. Ali Yalçın Tavukçu hocama da minnettarlığımı belirtmek isterim.

KAYNAKLAR

- Anderson, John George Clark, *Studia Pontica I: A Journey of Exploration in Pontus*, Bruxelles 1903.
- Anderson, John George Clark- Cumont, Franz-Gregoire, Henri, *Studia Pontica III: Recueil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont et de l'Arménie*, Bruxelles 1910.
- Boyana, Hülya, "Nikomedeia Kenti ve Men Kültü", ed. H. Selvi-M. B. Çelik, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, C1, 2015, s. 61 –71.
- Boyana, Hülya, "Phrygia Epiktetos'taki Men Kültü Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 10/S. 1, 2019, s. 66-80.
- Bulut, Ahmet Emirhan, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Buresch, Karl, *Aus Lydien, Epigraphisch-geographische Reise Früchte*, Leipzig 1898.
- Büyükgün, Banu, *Men Kültüyle ilgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2006.
- Canepa, Matthew P., *Iranian Expanse: Transforming Royal Identity Through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE-642 CE*, University of California Press, Oakland 2020.
- CIG: *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Vol. 3, ed. A. Boeckh at al., Berolini 1853.
- Cumont, Franz-Cumont, Eugene, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, *Studia Pontica II*, Bruxelles 1906.
- Dalaison, Julie, "Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period", *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, ed. T. Bekker-Nielsen, *Geographica Historica* 29, Stuttgart 2014, s. 125-156.
- Drexler, Wilhelm, "Men", *Ausführliches Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie (ML) II*, 2, ed. M. L. Roscher-W. H. Roscher, 1896, s. 2687-2770.
- Ermış, Ümmühan Melda, "Neokaisareia/Niksar'da Roma ve Bizans Dönemine Ait Arkeolojik Veriler", *Höyük*, S. VII, 2014, s. 43-66.
- Erzen, Afif, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, C 17/S. 65, 1953, s. 1-14.
- Fleischer, Robert, *Die Felsgräber der Könige von Pontos in Amasya*, İstanbuler Forschungen, Tübingen: Wasmuth 2017.

Foster, Benjamin, "A New Look at the Sumerian Temple State", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 24/No. 3, 1981, s. 225-241.

Højte, Jacob Munk, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster*, ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, Sortehavsstudier 2, Aarhus 2004, s. 75-97.

Højte, Jacob Munk, "The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and Its Implications", *Chronologies of the Black Sea Area: in the Period c. 400- 100 BC*, ed. V. F. Stolba-L. Hannestad, Black Sea Studies 3, Aarhus University Press, Aarhus 2005, s. 137-152.

Karayaka, Nuriye, *Hellenistik ve Roma döneminde Pisidia Tanrıları*, Ege Yayınları, İstanbul 2007.

Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 24/S. 38, 2005, s. 11-30.

Kortanoğlu, Rifat Eser, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008.

Lane, Eugene N., *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis III*, Brill, Leiden 1976.

Leschhorn, Wolfgang, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien Nördlich des Tauros*, Historia Einzelschriften 81, Stuttgart 1993.

Magie, David, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, Vol. I, Princeton 1950.

Marek, Christian, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, Tübingen 1993.

McGing, Brian C., "Iranian Kings in Greek dress? Culture Identity in the Mithradatid Kingdom of Pontus", *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, ed. T. Bekker-Nielsen, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, s. 21-37.

Mitchell, Stephen, "In Search of the Pontic Community in Antiquity", *Representation of Empire: Rome and Mediterranean World*, ed. A. K. Bowman et al., Proceeding of the British Academy 114, Oxford 2002, s. 35-64.

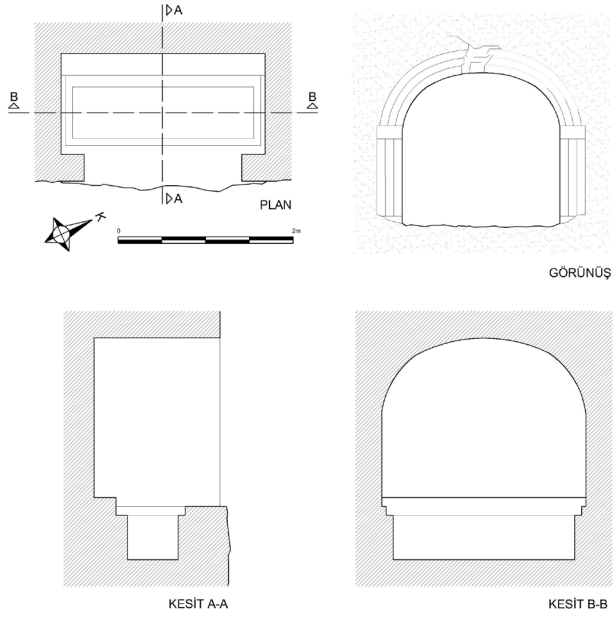
Olshausen, Eckart, "Der König und die Priester. Die Mithradatiden im Kampf um die Anerkennung ihrer Herrschaft in Pontos", *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums I, (1980)*, ed. E. Olshausen-H. Sonnabend, Geographica Historica 4, Bonn 1987, s. 187- 212.

Robinson, David M., "Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs", *American Journal of Archaeology*, Vol. 9/No. 3, 1905, s. 294-333.

- Saprykin, Sergej Ju., "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, ed. J. M. Højte, Black Sea Studies 9, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 249-275.
- Sarıkaya, Sevgi, "Asyria: Tarihsel Gelişimi", *Akron 2: Eskiçağ Yazıları 2*, ed. A. V. Çelgin-N. E. Akyürek Şahin, İstanbul 2012, s. 67-91.
- Sayar, Mustafa Hamdi, "Olba: Tapınak Devletinden Şehir Devletine", *Seleucia*, S. VI, 2016, s. 107-118.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Vol. 42, 1992, ed. Henry W. Pleket-Ronald S. Stroud-Johan H. M. Strubbe, Amsterdam 1995.
- Sherwin-White, Susan- Kuhrt, Amélie, *From Samarkhand to Sardis: a new approach to the Seleucid Empire*, Berkeley 1993.
- Sørensen, Søren Lund, *Between Kingdom and Koimon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, Geographica Historica 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016.
- Söğüt, Bilal, "Attouda (Hisar) Antik Kenti", *Cedrus*, V (2017), s. 241-260.
- Sökmen, Emine, "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1*, 2006, s. 119-128.
- Sökmen, Emine, "Characteristics of the Temple States of Pontos", *Mithridates VI and Pontic Kingdom*, ed. J. M. Højte, Black Sea Studies 9, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 277-288.
- Sökmen, Emine, *Surveying the Pontic Landscape Through the Fortresses of the Mithradatids*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.
- The Fathers of the Church, St. Gregory Thaumaturgus: Life and Works*, Vol. 98, trans. M. Slusser, Catholic University of America Press, Washington 1998.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Temiz, Şehri-Peynirci, Şükrü, *Erbaa (Tarih, Coğrafya, Ekonomi, Kültür)*, Erbaa 1996.
- Türkan, Ahmet, "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü", *Ömer Çapar'a Armağan*, ed. T. Yiğit-M. A. Kaya-A. Sina, Ankara 2012, s. 333-348.
- Wilson, David Raoul, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford University, Oxford 1960.

EKLER**Resim 1:** Emeri Kaya Mezarı**Resim 2:** Emeri Kaya Mezarı Odası

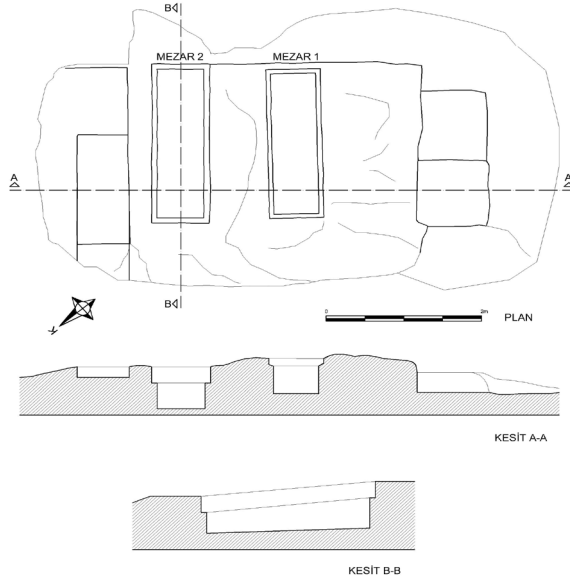
Resim 3: Emeri Kaya Mezarı'nın Görünüş, Plan ve Kesit Çizimleri

Resim 4: Yazıtlı Blok Taş

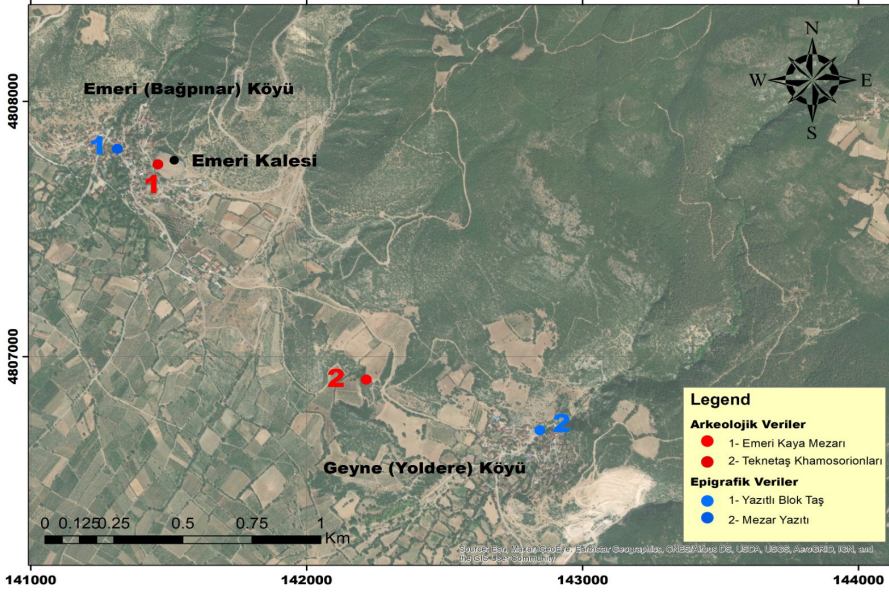
Resim 5: Teknetaş *Khamosorionları*

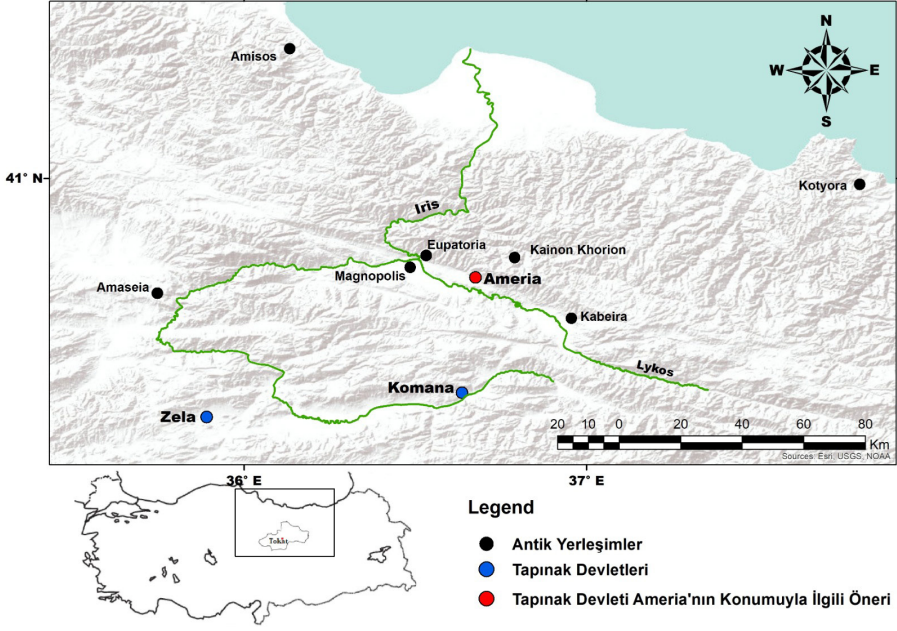
Resim 6: Teknetaş *Khamosorionları*'nın Plan ve Kesit Çizimleri

Resim 7: Mezar Yazıtı

Resim 8: Arkeolojik ve Epigrafik Verilerin Konumları

Resim 9: Tapınak Devleti Ameria'nın Konumuyla İlgili Yeni Öneri

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 311
Nisan/April 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 24.09.2021
Kabul/Accepted: 18.01.2022

DOI: 10.37879/belleten.2024.081

Araştırma Makalesi/Research Article

Menteşâ Emîrliği'nin İbtidâsı ve Menteshâ İmılası

Murat Keçiş* - Refik Baykara**

Öz

Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi bütünlüğünün parçalanmasına sebep olan Moğol İstilas, Anadolu'nun Türkleşme sürecinin son safhası kabul edilen II. Beylikler Dönemi'nin başlamasına yol açmıştır. Bu devrin başlaması aynı zamanda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılma sürecine girmesine ve Türkmen beylerinin, Selçuklu otoritesinin kayb olduğu bölgeler ile merkezi otoritesi zayıflayan Bizans'ın doğu sınırlarında, müstakil ya da yarı müstakil hâlde devletçikler şeklinde teşkilatlanmalarıyla devam etmiştir.

Batı Anadolu'da söz konusu dönemde kurulan siyasi teşekküllerden biri de Menteshâ Emîrliği'dir. İbtidâsı ve kurucusu olarak kabul edilen Menteshâ Bey hakkında 1934 yılından itibaren çeşitli görüşler mevcut olan emîrliğin, erken dönemleri hakkındaki vesikaların günümüze ulaşmaması ya da hiç telif edilmemesi sebebiyle, konuyla ilgili mevcut görüşler kesinlik arz etmemektedir. Bu durum, Menteshâ Emîrliği'nin kökeni hakkında çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmekle kalmayıp, odak noktasından sapmalara neden olmakta ve sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Konuyla ilgili olarak 90 yıllık süreçte yapılan çalışmalarda Menteshâ imılası bir şahıs ismi olarak değerlendirilerek problemin çözüm yollarının arandığı malumdur.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof. Dr., Muğla Sıtkı Kocman University, Faculty of Letters, Department of History, Muğla/TÜRKİYE, muratkecis@mu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9776-3976>

** MA, Muğla/TÜRKİYE, rbykr.rb@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-8262-919X>

Bu çalışmada dönem kaynaklarından ve araştırma eserlerden istifade edilerek, emirliğin zuhuru ve “منتشا” imlasının transkripsiyonunun tespiti ile mevcut önermelerin dhiline konu farklı bir perspektiften tekrar değerlendirilmiş, yeni yaklaşımlar elde edilmiştir. Böylelikle sonucun ve sorunsalın karmaşası büyük ölçüde ortadan kalkmış ve emirliğin ibtidası ile ilgili daha sarih verilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Menteş, Menteş Emirliği, Salpakis Mantakhias, Mandachia, Moğol İstilası.

The Establishment of the Menteşâ Emirate and the Spelling of Menteşâ

Abstract

The Mongol invasion, which caused the collapse of political unity in the Seljuk State of Turkey, led to the beginning of the 2nd Principalities Period, which was the last phase of the Turkification process of Anatolia. At the same time, the beginning of this period continued with the collapse of the Turkish Seljuk State and the organization of Turkmen (*begs*) as independent or semi-independent states in the regions where Seljuk authority was lost and on the eastern borders of Byzantium, whose central authority was weakened.

One of the political formations established in Western Anatolia during this period was the Menteşâ Emirate. There are various opinions about Menteşâ Bey, who is considered to be the founder of the emirate since 1934. However as the documents about the early periods of the emirate have not survived to the present day or have never been compiled, the existing opinions on the subject are not conclusive. This situation not only brings about various debates on the origin of the Emirate of Menteşâ but also causes deviations from the focal point, making it difficult to solve the problem. In studies carried out during the 90-year period on the subject, the spelling of Menteşâ was evaluated as a personal name, and solutions were sought for the problem.

In this study, by making use of sources of period as well as research works, the emergence of the emirate and the transcription of the spelling “منتشا” have been determined, and the subject has been re-evaluated from a different perspective within the existing propositions and new approaches have been obtained. In this way, the confusion between the result and the problem has been eliminated greatly, and more explicit data on the emirate’s emergence have been reached.

Keywords: Menteşâ, Emirate of Menteşâ, Salpakis Mantakhias, Mandachia, The Mongol Invasion.

Giriş

Kösedağ Savaşı'nın ardından Türkiye Selçuklu Devleti'nin otoritesi, üzerinde oluşan tahripkâr Moğol tahakkümü sonucunda zayıflamıştır. İktisadi ve siyasi kriz neticesinde devletin hızlı bir parçalanma ve yıkılma süreci başlamıştır. Sürecin en önemli etkenlerinin başında göç hadisesi gelmektedir. I. Alâeddin Keykubad döneminde gerçekleşen kontrollü ve nitelikli göç dalgasının meydana getirdiği olumlu etkilerin aksine, uç bölgesinde meydana gelen iskân politikalarındaki kontrolün kaybedilmesi, münferit hareket eden Türkmen topluluklarının devletin siyasi bütünlüğünü tehdit eden başat rolü oynamalarına neden olmuştur. Göç hareketinin olumlu etkisi ise Türkmenlerin Anadolu'nun Türk yurdu olma sürecini hızlandırması ve yerleşimin kalıcı hâle gelmesini sağlamasıdır. XIII. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Moğollar, Selçuklu siyasetine tam anlamıyla egemen olmuş, Türkmenler uç bölgelerinde nüfuz sahibi olan beylerin etrafında toplanmak suretiyle siyasi teşekküller meydana getirmeye başlamış, tüm bu süreci istiklallerini ilan ederek tamamlamışlardır.

Bu siyasi teşekküllerin başında Menteşâ Emîrliği¹ gelmektedir. Muğla il sınırlarını, Aydın ve Denizli illerinin bir kısmını kapsayan bölge içinde ortaya çıkan emîrliğin ibtidâsı konusunda 1934 yılından günümüze kadar geçen 90 yıllık süre içinde çeşitli çalışmalar yapılmış ancak tam manasıyla kesinlik kazanmış sonuçlar elde edilememiştir. Menteşâ Emîrliği'nin kökeni üzerine yapılmış sınırlı sayıda çalışmanın en başında, Paul Wittek'in Almanca kaleme aldığı ve âdetâ bir başvuru eseri niteliğinde olan, Türkçeye *Menteşe Beyliği* ismiyle çevrilen monografisi gelmektedir. Bu çalışmada özellikle emîrliğin kurucusu olarak kabul edilen “Sahil Beyi Menteşe” önermesi, daha sonra yapılan birçok çalışmada kabul görmüş ve tekrarlanmıştır. Bu sebeple onların hepsi burada zikredilmeyecek, yeri geldiği zaman bu araştırmalara değinilecektir. Son yıllarda emîrliğin menşei sorununu farklı bir perspektiften ele alan bir diğer çalışma da Vedat Turğut'un “Menteşe

1 Patrimonyal devlet yapısındaki söz konusu siyasi teşekkülü, yöneticileri tarafından bina edilen yapıların kitabelerinde kendilerini “Emîr” olarak zikretmeleri nedeniyle Menteşe Beyliği şeklinde değil, Menteşâ Emîrliği şeklinde zikredilmesinin doğru olacağı kanaatindeyiz. Kitabe metinleri için bk. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği 13-15inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944, s. 133, 135, 137, 139; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler II Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, Isaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, İsparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 150, 156, 157, 162; Remzi Duran, *Menteşe Beyliği Mimarisi I (Metin)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995, s. 95, 102, 138, 203.

Bey'in İsmi, Menşesi ve Menteseoğulları'nın Vakıflarına Dair" adıyla yayınlanmış makalesidir. Bu çalışmada, şecereye dair istinat edilen kaynakların dışında, dikkati çekmemiş yahut mevcut önermelerin ekseninde değerlendirilmiş kaynaklar ve onomastik tartışmalar vasıtasıyla, şecereye ait bilgiler yeniden yorumlanacaktır.

Menteşâ Emîrliğinin İbtidâsı

Menteşâ Emîrliği ve imlasiyla ilgili günümüze ulaşan çağdaş veya geç dönem çeşitli kaynaklarda birtakım bilgiler mevcuttur. Bu kaynaklar içerisinde dolaylı yoldan yahut kesin ifadelerle Mentese Türkmenlerinin erken dönemlerinde nereye iskân edildikleriyle ilgili bilgiler dikkate değerdir. el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun döneminde, Memlûk Devlet erkanında çeşitli görevler alan Rûknüddin Baybars el-Mansûrî'nin, 1324 yılında tamamladığı "*Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*" adındaki umumi tarihinden günümüze ulaşan IX. cildi, Bilâd-ı Rum topraklarının 1257-58 yılındaki sınırları hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Ona göre Selçuklu hudutları şu şekildedir:

"**1.** Ahlat ve havalisi; Ahlat, Van, Yastan, Erciş ve diğer beldeler; **2.** Erzurum ve havalisi (Saltuk-ili): Erzurum, Sibih (İspir), Bâbird (Bayburt) ve Koçmaz. Burası Dar ül-celal adını taşıyan müstahkem bir şehir ve kale olup hudutları Gürcistan'a kadar uzar; **3.** Erzincan ve bölgesi: Erzincan, Akşehir, Dercan, Kemah ve Kögonva (Şibin Karahisar) ve mülhakatı; **4.** Diyârbekir ve beldeleri: Diyar beldi', Harput, Malatya, Sumeysât, Minşar ve başkaları meşhur şehirlerini teşkil eder; **5.** Sivas ve Dânişmend beldeleri: Sivas, Dar ül-'alâ adını alır; şehirleri Niksâr, Amasya, Tokat, Komanat, Kangrı (Çankırı), Engûnye (Ankara), Samsun, Sinop Kastamoniye, Tur-halû (Turhal) ve sahile bitişik olan Borlu (Bolu?) şehir ve kaleleri; **6.** Kayseri ve beldeleri: Kayseri, Niğde, Arakliye (Ereğli) ve Ermenek beldeleri olup bu sonuncuda Mentese oğlu bulunur; **7.** Konya ve tabileri: Konya, Tonguzlu (Denizli) ve tâbileri, Karahisar (Afyon), Demürlü (Karahisar), Aksaray, Antalya ve Alâiye."²

Bu kayıttaki Mentese oğlu adlı emîrin 1257 yılında Ermenek'te iskân hâlinde olduğu ifade edilmiştir. Bu noktada bahsi geçen dönemde gerçekleşen siyasi karmaşa ve kaynakların konumuz özelindeki sessizliği, Anadolu'daki siyasi durumu kısaca ele alma gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

2 Rûknüddin Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, Tahkik: Donald S. Richards, Beyrut 1998, s. 30-31; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 495.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ölümünün ardından tahta II. İzzeddin Keykâvus çıkmıştır. 1246-1249 yılları arasında tek başına hüküm süren Keykâvus'un kardeşi IV. Kılıçarslan ile aralarında taht mücadelesinin başlaması sonucunda Celâleddin Karatay, buhranı önlemek amacıyla üç kardeşi sultanlık tahtına çıkarmıştır³. Karatay'ın ölümünün ardından kardeşler arası rekabetin yeniden alevlenmesi üzerine, Mengü Han ikisinin müşterek saltanat sürmesine karar vermiş ve Selçuklu topraklarını ikiye bölmüştür. Buna göre Kızılırmak'ın batısından Bizans sınırlarına kadar uzanan bölge İzzeddin Keykâvus'a, Sivas'tan Erzurum'a ve Moğol hâkimiyetindeki şehirlere kadar uzanan bölge ise Kılıçarslan'a verilmiştir⁴. Ancak 1259 yılında Anadolu'ya dönen Mahmud Tuğrâi ve Toruntay, Moğolların Anadolu'ya girdiklerini ve iki hükümdar arasındaki mücadelenin devam ettiğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Hülâgû, Suriye seferine çıkarken iki Selçuklu sultanı ile 28 Temmuz 1259 tarihinde Tebriz'de görüşmüş ve Mengü Han'ın yarlığına uygun olarak ülkeyi iki sultan arasında taksim etmiştir⁵.

Selçuklu mülkünün iki sultan arasında yapılan taksiminden sonra Keykâvus, önce Kubâdâbâd'a ardından Antalya'ya geçmiştir. Bu durum, Keykâvus'u sultanlıktan uzaklaştırma niyetinde olan Kılıçarslan ve Muînüddin Pervâne'ye iyi bir fırsatı beraberinde getirmiştir. Pervâne, vergi tahsili için gelen Moğol elçilerine Keykâvus'un Antalya'ya giderek Mehmed Bey'in⁶ idaresinde bulunan Uç Türkleri ile isyan hazırlığında olduğunu söylemiş ve bu nedenle elçilere tahsilatın oradan başlamasına yönelik tavsiyede bulunmuştur⁷. Keykâvus, bizzat beylerbeyi tayin ettiği Hristiyan dayısının etkisinde kalarak Antalya'ya gelen elçilere ödemekle yükümlü olduğu vergiyi ödemiş⁸ ve elçiler durumu İlhan'a bildirmek üzere Tebriz'e dönmüşlerdir. Daha sonra Keykâvus, Moğolları Muînüddin Süleyman'ın tahrik ettiği düşüncesi ile Konya'ya dönüp gerekli olan para tedarikini yapmıştır. Muînüddin ise onun Memlûklerle iş birliği yaparak İlhanlılara karşı bir ittifak oluşturmak düşüncesinde olduğunu ihbar ederek Moğolları kıskırtmıştır. Hülâgû 1261 yılında İzzeddin Keykâvus'u huzuruna çağırmıştır. Sultan kendisine vekaleten saltanat nâibi Yavtaş'ı göndermiştir. Yavtaş Erzincan'da Ermenilerin bazı taşkınlıklarıyla karşılaşmış

3 Faruk Sümer, "Kılıçarslan IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 25, İstanbul 2002, s. 404.

4 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 508.

5 Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 45 vd.; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 509.

6 Aksarayî, *age.*, s. 50.

7 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 511.

8 Aksarayî, *age.*, s. 49.

ve bunlara mâni olmak istemiştir. Ancak Moğol elçileri, bölgenin Kılıçarslan'ın hâkimiyetinde olduğunu söylemiştir. Yavtaş da geri dönüp sultanı Moğollara karşı tahrik etmiştir⁹. Sultan, veziri Fahreddin Ali ile görüştükten sonra Hülâgû'nun yanına gitmek üzere hareket etmiştir. Konya'da Rûzbe Ovası'na geldiğinde Alıncak Noyan'ın büyük bir orduyla Anadolu'ya geldiğini ve Kılıçarslan ile Muînüddin Pervâne tarafından karşılandığını öğrenmiştir. Keykâvus, aralarındaki ilişkileri düzeltmek için vezirini Kılıçarslan'a göndermeye karar vermiştir. Kılıçarslan ile görüşen Fahreddin Ali, İzzeddin Keykâvus'un Moğollarla başa çıkamayacağını bildiğinden iki sultanı tek güç hâlinde birleştirmek niyetiyle onlara katılmıştır. Bu sırada Alıncak Noyan'ın kendisine taarruz hazırlığında olduğunu öğrenen İzzeddin Keykâvus, Antalya'ya dönmüştür. Sultan İzzeddin'in kumandanları Ali Bahadır ve Yavtaş, Moğollara karşı çetin bir savaşa girişmişler fakat mağlup olmuşlar ve çok ağır kayıplar vermişlerdir (1261)¹⁰.

Bizans İmparatorluğu, tarihinin en büyük dönüm noktalarından birini 1204 yılında yaşamıştır. İmparatorluğun, Selçuklu tehdidini bertaraf etmek amacıyla Batı Katolik dünyasından talep ettiği Haçlı birlikleri, Konstantinopolis'i ele geçirerek imparatorluğun bir kent devleti kimliğine bürünmesine yol açmıştır. Büyük bir travmaya sebep olan Latin işgali ile siyasetten kimliğe kadar birçok hususta Bizans uygarlığında büyük bir değişimin başladığını açık bir şekilde görmek mümkündür. IV. Haçlı Seferi, sadece Bizans'ın siyasi yapısını değil, aynı zamanda Anadolu'daki jeopolitik dengeleri de altüst etmiştir. Soylu ve yönetici aileler, başkentlerini terk ederek Anadolu'nun farklı köşelerine sığınmış, Bizans kültürünü ve idaresini yeni merkezlerde devam ettirmeye çalışmışlardır. Akdeniz'deki ticaret egemenliğini ele geçirme isteği, Venedikliler için Haçlı Seferlerinin rotasını çizmede belirleyici bir rol oynamıştır. Venedik Dükü Enrico Dandolo'nun teşvik ettiği bu Haçlı Seferi, Konstantinopolis'in talan edilmesine ve Bizans İmparatorluğu'nun dağılmasına yol açmıştır. Başkentte kurulan Latin İmparatorluğu'nun 57 yıl süren hâkimiyet dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırmış ve Avrupa ile Asya'yı birleştiren tarihsel geçit niteliğindeki imparatorluğun güç kaybetmesine ve yavaş yavaş yok olmasına neden olmuştur. Nihai sona doğru giden yaklaşık iki asırlık bu dönemin kendine has birçok karakteristik özelliği bulunmaktadır: Kutsal olarak kabul edilen Konstantinopolis'in Latinler tarafından yağmalanması; başkent dışında Nikaia (İznik), Trabzon ve Epiros'da yeni Bizans başkentlerinin ortaya

9 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 512.

10 Aksarayî, *age.*, s. 49-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 513.

çıkması ve bu üç yeni başkentte farklı hanedanların Konstantinopolis'i geri alarak Bizans'ı ihya etmek istemek amacıyla birbirleriyle mücadele etmesi; Bizans'ın Anadolu'daki topraklarının büyük kısmını Türkiye Selçuklularına kaybetmesi; Moğol İstilas; 1261'de VIII. Mikhael Palaiologos'un Konstantinopolis'i Latinlerden geri alarak Bizanslıların başkentte sonsuza kadar yaşayacaklarına inandıkları Tanrının kutsadığı imparatorluklarını yeniden inşa etmesi; Bizans'a son verecek Osmanlı Beyliği'nin yükselişi; 14. yüzyılda Batı Anadolu ve Balkanlar'da Türklerin Bizans'ın aleyhine hızla ilerlemesi vb. ana başlıklar altında ifade ettiğimiz bu hususlar çerçevesinde Bizans'ın hâkim olduğu Anadolu ve Balkanlar'daki topraklarda büyük siyasi, ekonomik, demografik ve kültürel değişimler yaşanmıştır¹¹.

VIII. Mikhael Palaiologos'un Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'na 1261 yılında son vererek şehri tekrar Bizans İmparatorluğu'nun başkenti hâline getirmesiyle, Türkler de aynı yıl içerisinde bu siyasi boşluktan faydalanarak Batı Anadolu'da ve Karia bölgesinde hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir¹². Sultan İzzeddin Keykâvus Antalya'da bulunduğu sırada bir yandan Memlûk Sultanı Baybars ile iş birliği yapıyor, diğer yandan da Anadolu'daki Türkmenleri etrafında toplamaya çalışıyordu. Sultan İzzeddin Keykâvus Mısır'dan gelen iki emîrle beraber Nâsiredin Nasrullah ve Hacib Sadreddin el-Ahlâtî adlı elçilerini Baybars'a göndermiştir (1262 Mayıs)¹³. Baybars, yardım talebini kabul edip Şam ve Halep'ten asker gönderdiğini bildirmiştir. Sultan İzzeddin, Baybars'a gönderdiği ikinci mektupta (Haziran 1262) bu ittifaktan haberdar olan Moğolların Konya'yı işgale hazırlandığını haber vermiştir. Baybars bu kadar kısa bir süre içinde yardım gönderemeyince İzzeddin Keykâvus, aile efradıyla birlikte Antalya'dan Konstantinopolis'e hareket etmiştir¹⁴. Böylelikle Türkmenlere ait uçlar, sahiller ve dağlar dışındaki bütün Anadolu Kılıçarslan'ın idaresine geçmiştir. IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın Sultanhanı Muharebesi'ne müteakip II. İzzeddin Keykâvus'a yazdığı bir mektup, Kılıçarslan'ın Moğollar vasıtasıyla saltanatta söz sahibi olmaya çalıştığını, Keykâvus'un ise Moğollarla mücadele içerisinde olması ve bu nedenle Anadolu Türkleri arasında desteklenmesine sebep olduğunu göstermesi açısından önemlidir¹⁵.

11 Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 8-20; Janet Abu-Lughod, *Avrupa Hegemonyasından Önce 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, çev. Cansen Mavituna, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 171-174.

12 Wittek, *age.*, s. 24.

13 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 514.

14 Aksarayî, *age.*, s. 52; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 515.

15 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara

Tüm bu bilgiler ışığında Keykâvus'a ait mülkler içinde bulunan Ermenek'te iskân durumunda olan Menteşâ oğunun Moğollara karşı verdiği mücadele nedeniyle, Sultanla birlikte uç bölgesindeki Denizli ve havalisine gelmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Ermenek ve çevresindeki bölgede Karamanoğulları'nın faaliyetlerine dair ilk bilgiler, bahsini ettiğimiz ihtimali güçlendirmektedir.

İbn Bibî, Karamanoğulları'nın babasının Ermenek ve çevresinde yaşayan Türkmen bir kömürcü olduğunu, bu bölgeden Larend'e kömür taşıdığını ve Baycu Noyan'ın Anadolu'ya ikinci kez geldiğinde (1256) çıkan karışıklıklarda etrafına topladığı Türkmenlerle yol keserek haramilik yapmaya başladığını bildirmektedir. İzzeddin Keykâvus'un, Konstantinopolis'e gidişinin ardından ve Kılıçarslan'ın ülkenin iki parçasını eline geçirmesinden sonra Karamanoğullarına ünvan ve iktâ verdiğini kaydetmiřtir¹⁶. Bu bilgilere istinaden, Menteşâ oğunun bölgeden ayrılması ile oluşan otorite boşluğunun ardından Karamanoğulları'nın etkin bir güç hâline gelmeleri, söz konusu iki Türkmen topluluğunun birbirlerine yabancı olmadıkları ihtimalini arttırır. Bu durum, *Anonim Selçuknâme*'de bahsedilen ve daha sonraki dönemde meydana gelen Karaman-Menteşâ ittifaklarının temelini, söz konusu dönemde atıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Denizli bölgesinde bulunan ve Keykâvus yanlısı tutumu ile bilinen Uç Gazisi Mehmed Bey, kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey, Sevinç ve Salur Bey'in, Kılıçarslan'ın Moğollar vasıtasıyla elde ettiği iktidarını tanımamaları, Selçuklu ve İlhanlı askerlerinden oluşan kuvvetlerin, Uç Türkmenlerini itaat altına almak için 1262 yılında harekete geçmesine neden olmuřtur¹⁷. Bunun üzerine Mehmed Bey, Hülâgû'ya bir elçi göndererek mutlak hâkimiyetini ve vergi ödemeyi kabul ettiğini, menşur ile sancak talep ederek de beyliğinin tanınmasını istemiştir. Hülâgû bu talepleri kabul edip Kulşar adında birini hâkimiyet alâmetleri ile birlikte şihne olarak göndermiştir. Mehmed Bey ve beraberindeki diğer beylerin Keykâvus yanlısı olduğunu düşünen Hülâgû, onun itaatini arz etmek için huzuruna gelmesini istemiştir. Ancak aynı güven eksikliği nedeniyle Mehmed Bey'in bu çağrıyı reddetmesi neticesinde Hülâgû, Selçuklu ve Moğol kuvvetlerini "Uç" bölgesine sevk etmiştir. Moğol hükümdarı kuvvetlerinin, Mehmed Bey'in damadı Ali Bey ile sağladığı uzlaşma neticesinde ve onun rehberliğinde Türkmen bölgesine girmelerini sağlamıştır. Da-

1958, s. 63-65.

16 İbn Bibî, *El-Evâmirü'l-Alâ'yye fi'l-Umûri'l-Alâ'yye Selçuknâme II Tercüme*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 629.

17 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 532.

laman Ovası'nda gerçekleşen savaşta Türkmen kuvvetleri Ali Bey'in ihaneti neticesinde yenilmiş, İlyas ve Salur Bey esir edilmiş, Mehmed Bey kaçmayı başarmış ve canının bağışlanması şartıyla itaatini arz edeceğini Moğol ve Selçuklu kuvvetlerine bildirmiştir. Talebi kabul edilmesine rağmen Konya'ya götürülmek üzere yola çıktıktan bir süre sonra Borgulu'da (Uluborlu) öldürülmüştür. Damadı Ali Bey ise Denizli Türkmenlerinin beyi olarak tayin edilmiştir¹⁸. II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan arasındaki saltanat mücadelesinde Keykâvus lehine hareket eden Mehmed Bey'in kimliğinin tespiti, bu noktada önem arz etmektedir.

Vedat Turğut'un "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i ve Menteşeoğulları'nın Vakıflarına Dair" adlı makalesinde, Ahmed Gazi'nin mezar taşı kitabesinde bulunan ve Wittek ile Uzunçarşılı'nın ihtilafa düştükleri en üst soy ismi olan, Kara ya da Kuri Bey (قري بك) ismine dikkat çekilmiştir. Turğut, Evkâf Defterleri vasıtasıyla Menteşe Bey'in soyunun Kayır (Kır) Han'a dayandığı ve Batı Anadolu beyliklerinin Harezmsahlarla yakın bağları bulunduğu savı üzerinden değerlendirmeler yapmıştır¹⁹. Müellif, Menteşe ailesinin en üst soy ismi olan Kara-Kuru Bey'i, Alâeddin Keykubad'a sığınan Harezmsahlara mensup Kır (Kayır) Han'a dayandırmaktadır. Bolu Sancağı Evkâf Defterinde bulunan kayıtlarda Kır Bey'in babasının isminin "Nu'man" olarak geçtiğini ayrıca Kır Bey'in Bolu Gerede ve Bender-i Ereğli'de iki adet vakıf kaydında adının geçtiğini belirtmektedir²⁰. Vakıf kayıtlarında Kır Bey'in beş oğlu olduğunu tespit eden Turğut, isimlerini ve bahsi geçen şahıslara ait vakıf bilgilerini zikrettikten sonra; Menteşe Bey ve Süleyman Bey'i Menteşe Emîrliğinin banisi, Mehmed Bey'i Denizli uç beyi, Kemal (Kemaleddin İsmail) Bey'i ("Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi" adıyla 2016 yılında yayımlanmış olduğu makalesinde ise Kır Bey'in dört oğlu olduğunu kaydetmiş, bu oğullar arasında Kemal Bey'in ismini zikretmemiştir.)²¹ ve Seyfi (Seyfeddin) Bey'i de Türkiye Selçukluları devlet ricalinde çeşitli görevler almış kişilerle ilişkilendirmiştir²².

Kardeşinin adı kaynaklarda İlyas olarak geçen uç beyi Mehmed'in kimliği ile ilgili bir belge, yukarıda bahsettiğimiz üzere Turğut'un Kır Bey oğlu Mehmed olarak ilişkilendirdiği kişi olmadığını ortaya koymaktadır. Mikail Bayram tarafından tes-

18 Baybars el-Mansûrî, *age.*, s. 73, 76; Aksarayî, *age.*, s. 50, 53.

19 Vedat Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i ve Menteşeoğulları'nın Vakıflarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLIX, 2017, s. 26.

20 Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...", s. 27.

21 Vedat Turğut, "Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C II/S. 3, 2016, s. 67.

22 Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...", s. 28.

pit edilen bu belge, İstanbul Halet Efendi İlavesi (Süleymaniye) Kütüphanesi nr. 92'de bulunan ve 1 Receb 660 (22 Mayıs 1262) tarihinde Denizli'de, Konyalı Ali b. Süleyman b. Yunus tarafından kopya edilmiş Mecmûatü'r-Resâil'dir.²³ Eserin kapak sayfasındaki metin şu şekildedir:

“Övgü ve ihsan sahibi ulu hükümdar, iyilikler ve güzellikler sahibi, soyca şereflî; erdemler kaynağı, şeref ve ikbal sahibi şanlı bilge kişi, devletin ve dinin yüz akı, İslam'ın güzelliği, hükümdar ve hakanların matlubu; Ululuk elbisesi üstünde daim olsun, bütün üstün değerleri, doğruluk ve bağışları cari olsun; Mavrazemoslara²⁴ mensup Guş-beten (?) Mehmet'in özel hizmetine arz olunur-Allah onun değerini yüceltsin, göğsünü irfana açsın.”

Bayram'a göre, mühtediler için kullanılan “Ve şeraha fi'l-ma'ârifî sadrahû” duasının Mehmed Bey için kullanılmış olması onun sonradan Müslüman olduğunu gösterir²⁵. Ayrıca eserin sahibi olarak Mehmed-i Serhâzin'in imzasının bulunması onun hazine muhafızı olarak görev yaptığını göstermektedir²⁶. Bu belgeden hareketle Mehmed Bey'in, I. Gıyâseddin Keyhusrev'in kayınpederi ve Denizli emîri olan Manuel Mavrozomes'in soyundan geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Böylelikle Denizli uç beyi Mehmed Bey'in ne Harezmşahlarla ne de onlara mensup Kır (Kayır) Han'la hiçbir ilđisi olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Keykâvus, Kılıçarslan mücadelesi sırasında ve sonrasındaki süreçte Türklerin Batı Anadolu'da tutunmayı başardıklarına dair en önemli göstergelerden biri, VIII. Mikhael'in Batı Anadolu'daki Türk ilerleyişini durdurmak için kardeşi Despot Ioannes Palaiologos komutasında bir orduyu, 1269 tarihinde Karia bölgesine göndermesidir. Bu sefer, geçici bir süre için etkili olmuş ancak İmparator bir yıl sonra söz konusu ordu ile birlikte Despot Ioannes'i Balkanlara sevk edince Türkler, Karia bölgesinde hâkimiyet sahalarını tekrar elde etme imkânı bulmuřtur²⁷. Burada

23 Mikail Bayram, “Türkiye Selçukluları Uç Beyi Denizlili Mehmet Bey”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 294-298.

24 Mavrozemos'un hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. Mehmet Ali Hacıgökmen, “Manuel Mavrozomes ve Türkiye Selçuklu Devletine Hizmeti”, *Tarihin Peşinde*, S. 18, 2017, s. 249-265.

25 Bayram, agm., s. 484.

26 Bayram, agm., s. 485.

27 Wittek, *age.*, s. 24; Bu dönemdeki gelişmeler ile ilgili olarak bk. Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 270-275; Yusuf Ayönü, “XIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIV. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Menteşe Beyliği'nin Güneybatı Anadolu'daki Faaliyetleri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-II Menteşeoğulları Tarihi 25-27*

dikkate değer nokta söz konusu bölgede 1261 yılından 1269 yılına kadarki süreçte iskân edilmiş bir Türk nüfusun varlığıdır. Uç bölgesinde bahsini ettiğimiz dönemdeki Türkmen faaliyetleri hakkındaki bilgiler içerisinde, Menteşâ Türkmenlerine dair kesin bir ifade ne yazık ki mevcut değildir. Menteşâ Türkmenlerinin siyasi faaliyetleri hakkında açık bilgiler veren ilk yerli kaynak, *Anonim Selçuknâme*'dir. Karamanoğlu Mehmed Bey önderliğinde Türkmenler, II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu iddiası ile Selçuklu tahtının varisi olarak gösterdikleri Gıyâseddin Siyavuş'u (Cimri), Selçuklu hükümdarı ilan etmek için Karaman "قرآمان", Eşref "اشرف", ve Menteşâ "منتشا" Türkmenlerinden 10 bin kişilik bir kuvvet ile Konya'yı işgal etmişlerdir²⁸. Türkmenlerin Konya işgaline yönelik kaynaklarda farklı tarihler mevcuttur. İbn Bibî'nin 10 Zilhicce 675 (15 Mayıs 1277)²⁹, *Anonim Selçuknâme* 8 Zilhicce 677 (12 Nisan 1279)³⁰, *Baybars Tarihi* de 9 Zilhicce 675 (14 Mayıs 1277)³¹ tarihini vermektedir. Cimri vakasının herkesçe malum olmasından dolayı, konumuzun odağından çıkmamak adına detaylı bir şekilde ele almayı gerekli görmedik.

Aynı yıllarda Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını tekrar kontrol altına almak isteyen İmparator VIII. Mikhael, 1278 tarihinde oğlu II. Andronikos kumandasında bir orduyu, yine Batı Anadolu üzerine göndermiş ve bu ordu vasıtasıyla bir takım iskân ve şehirlerin tahkim edilmesi gibi imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Tahkim edilen şehirler arasında bulunan Tralles, birkaç yıl sonra, Türkçe *cesur* anlamına gelen Salpakis Mantakhias kumandasındaki (Bizans kaynaklarında Persler olarak isimlendirilen) "Türkler" tarafından 1282'de fethedilmiştir³². Bu noktada, siyasi faaliyetleri derinlikli olarak ele almamak şartıyla, öncelikle emîrliğin kurucusu olarak kabul edilen Salpakis Mantakhias (Sahil Beyi Menteşe) ile ilgili Wittek'e ait önerme üzerinde durulması gerekmektedir.

Wittek, eserinde Pakhymeres'in 13 kitaptan oluşan *Tarihsel İlişkiler* (Συγγραφικὼν Ἱστοριῶν/Syngraphikōn Historiōn) adını verdiğimiz eserde kaydettiği Mantakhias "Μανταχίας" imlasının kitabe ve çeşitli elyazmalarında geçen Menteşâ

Nisan 2012 Muğla, Ankara 2016, s. 3-12; Yusuf Ayönü "Menteşeoğulları Beyliği", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C 11, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 126-143.

28 *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atf Yayınları, Ankara 2014, s. 50.

29 İbn Bibî, *age.*, s. 636.

30 *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, s. 50.

31 *Baybars Tarihi*, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941, s. 90; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 578.

32 Wittek, *age.*, s. 26.

“منتشا” imlasıyla örtüştüğünü ispat ettikten sonra, Menteşe'nin şahıs ismi veya bir boy ismi olabileceğı üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Daha sonra Salpakis “Σάλπακις” kelimesinin anlamının Pakhymeres'in kaydettiği gibi “cesur” manasına değil, Türkçe “sahil beyi” anlamına gelebileceğini ifade ederek çeşitli edebî kaynaklarda, kitabelerde, sikkelerde bulunan “Emir es-sevâhil” ya da “Melik es-sevâhil” ünvanlarının Türkçe karşılığı olduğunu belirtmiřtir³³. Müteakiben 13. yüzyılın başlarından itibaren Selçukluların liman şehirlerine sahip olmaları neticesinde, denizcilik hususundaki gelişim aşamaları ile ilgili genel değerlendirmeler yapmıřtır³⁴. Sahil beyi ünvanını mümkün kılan gerekçelerin başında, Karia bölgesinin siyasi fethinden önce deniz yoluyla sahil bölgelerine gelen Türklerin, yerli Rum halkıyla bir antlaşma yoluyla uzlaşıp kaynaşmaları olabileceğini düşünmesidir. Buna delil olarak ise Antik veya Bizans döneminde kullanılan Makri, Darahya, Dadiya, Gereme ve Balat gibi yerleşim yerlerinin isimlerinin korunuyor olmasını göstermektedir³⁵. Wittek'in bu görüşleri neticesinde, Salpakis isminin Sahil beyi olarak çevrilmesinin anlatılan olayların içeriği ile örtüşmesi sebebiyle ispat edilmiş olarak görülebilir³⁶. Ayrıca Wittek, yine Karia bölgesi ve Tralles'in fethini gerçekleştiren Menteşe'nin adının bir aile ismi olabileceğini, bu kişinin isminin bilinmediğini ve doğruluğunun şüpheli olduğunu da kaydetmiřtir³⁷.

Turęut; Wittek'in Pakhymeres vasıtasıyla bize ulaşan Salpakis/Salampakis ismini *Sahil beyi* şeklindeki kabul gören önermesini, Süleyman Bey olarak düşünmenin mümkün olabileceğini belirtmektedir. Menteşeoğulları'nın ibtidâlarının ve antik Karia bölgesine nereden ve ne zaman geldikleri hususunun açıklığa kavuşturulmasının, vakıf belgeleri ile mümkün olabileceğini kaydetmiştir. Müellif, Kayır Han'ın oğulları olan Menteşe Bey ve Süleyman Bey'in Karia bölgesinin fethi için Sakarya Nehri civarından hareket ettikleri kanısındadır³⁸. Menteşe Emirliği ile ilgili Wittek'in 1934 yılında

33 Wittek, *age.*, s. 27-29 vd.

34 Wittek, *age.*, s. 30-32.

35 Wittek, *age.*, s. 44, 112.

36 Wittek, *age.*, s. 45 vd.

37 Wittek, *age.*, s. 55; Menteşe Emirliği'nin kuruluş süreci ve hanedanlık yapısına yönelik detaylı tartışmaların yer aldığı *Menteşe Beyliği'nin Kuruluş Süreci ve Hanedanına Dair Tartışmalar (1257-1391)* adlı tez literatüre yeni bir önerme sunmaktadır. Bu önerme, Salpakis isminin aslında Salur Bey'e karşılık geldiğini ve Menteşe kelimesinin bir ünvan, lakap veya künye olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır bk. Refik Baykara, *Menteşe Beyliği'nin Kuruluş Süreci ve Hanedanına Dair Tartışmalar (1257-1391)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2022.

38 Turęut, “Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...”, s. 46.

yaptığı çalışmanın birçok noktada ardıllarına rehberlik ettiği gerçeğini daha önce de zikretmiştik. Ancak konuyla ilgili Wittek'e göre daha geç dönem yapılmış ve aşağıda değineceğimiz önemli çalışmaların, ne yazık ki araştırmacıların dikkatinden kaçtığı kanaatindeyiz. Çünkü emîrliğin ortaya çıkışı ve hatta özellikle Menteşâ imlası ile ilgili tenkit edilmeye muhtaç olan bilgilerin irdelenmeden tekrar edildiği çalışmaların yakın tarihe kadar devam ettiği görülmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz önermelerin çağdaş kaynakların modern edisyonları, tahkikli neşirleri ve hatta ahitnameler ile mukayese edilerek daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Öncelikle Salpakis imlasına karşılık olarak verilen “Süleyman Bey” ve “Sahil Beyi” görüşleri ile ilgili olarak Georgios Pakhymeres'in eseri, büyük önem arz etmektedir³⁹. Pakhymeres, Bizans'ın doğu sınırında bulunan Sakarya ve Menderes bölgesinde meydana gelen Türklerin yoğun baskısının dışında, batıda İtalyanlar tarafından tehdit altında olan bir imparatorluğun yaşadığı siyasi buhranın en önemli tanığıdır. Nikaia'dan, Konstantinopolis'e taşınmasından sonra imparatorluğun ekonomik, askerî ve toplumsal politikalarında meydana gelen değişiklikler doğu sınırında geri döndürülemez sonuçları beraberinde getirmiştir⁴⁰. Bu bağlamda müellif, söz konusu politikaların meydana getirdiği olumsuz etkilerin bir sonucu itibarıyla artan Türk baskısının aktörleri ve faaliyetleri hususunda bize çok değerli bilgiler vermektedir. Şimdi, Turğut'un Salpakis'e “Σάλπακις” karşılık olarak önerdiği Kır Beyoğlu Süleyman Bey ile ilgili bir değerlendirme yapmak gerekir.

Bolu, Viranşehir'e bağlı Kırdıvanı'nda Kır Bey'in oğulları olarak Menteşe Bey ve kardeşi Süleyman Bey'in isimlerinin bir vakıf kaydında bulunması, yine Bolu Sancağı Evkâf Defteri'nde Kır Bey'in babasının adının Nu'man olarak geçmesi ve Nu'man oğlu Kır Bey'in de Bolu'ya bağlı Gerede ve Bender-i Ereğli'de iki adet vakıf kaydında isminin geçmesi⁴¹ Pakhymeres'in kayıtlarında bu ailenin izinin Sakarya havalisinde aranması gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Nitekim Pakhymeres'in kaydında Solymampaksi “Σολυμάρπαξι”⁴² imlasıyla bir Süleyman adına rastlıyoruz.

39 Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, ed. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent, III. Livres VII-IX, Paris 1999, s. 238-239.

40 Murat Keçiş, “Georgios Pakhimeris'te XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bizans-Selçuklu Hududu: Sakarya Savunma Hattı”, *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu 23-25 Kasım 2017*, Sakarya 2018, s. 66.

41 Turğut, “Menteşe Bey'in Menşei”, s. 27.

42 Elizabeth A. Zachariadou, “Observations Some Turcica of Pachymeres”, *Revue des études Byzantines*, Tome 36, 1978, s. 267.

II. Andronikos, esiri olan Tatar Koutzimpaksis ile Sakarya bölgesindeki Türkleri komuta eden Süleyman Bey'in kızıyla evliliklerini teşvik ederek kurulan akrabalık bağları vasıtasıyla Bizans'ın çıkarlarını korumak amacındaydı. Ancak bu girişim beklediği sonuçları doğurmadı⁴³. Tüm bu olaylar 1302 sonlarına doğru yani Koyunhisarı "Bapheus" Savaşı'nın öncesinde vuku bulmuştur⁴⁴. Turğut da makalesinde aynı konuya temas etmiş ve yukarıda bahsettiğimiz kayıttaki kişinin Kır Bey'in oğlu Süleyman olduğunu kaynak olarak kullandığı Pakhymeres'ten faydalanarak doğrulamıştır⁴⁵. Burada dikkati çekmek istediğimiz husus ise Süleyman Bey'in, 1302 yılında hâlâ hayatta olduğudur.

Turğut, Wittek'in Pakhymeres'den naklen Efes'i fetheden Sasa'nın kayınpederi olan Karmanou Mantakhiou "Καρμανοῦ Μανταχίου"⁴⁶ ile Tralles'i fetheden Türkçede "cesur" anlamına gelen Salpakis Mantakhias'ın "Σάλπτακις Μανταχίας" iki farklı kişi olduğunun altını çizerek, ilkinin ön adı olan Karmanos'u Germiyanlı manasında kullanıldığını ileri sürmektedir. Bu kayda istinaden adı geçen iki kişiyi Kır Bey oğlu Menteşe ve isminin anlamı "huzur, sükûn" olan Süleyman'la ilişkilendirmiştir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Salpakis'in de Mantakhias kelimesiyle zikredildiğini unutmamak gerekir. Bu noktada Turğut tarafından Salpakis'e karşılık olarak önerilen Kır oğlu Süleyman Bey'in Pakhymeres'te zikredilen Salpakis Mantakhias ile aynı kişi olmadığını bize gösterecek olan kaydı derç etmek yerinde olacaktır.

Bizans imparatoru II. Andronikos tarafından 1296 yılında Aleksios Philanthropenos komutasında Karia bölgesinin tekrar Bizans mülkü hâline getirilmesi için düzenlenen sefer, komutanın imparatora karşı ayaklanması ve öldürülmesiyle son bulmuştur. Philanthropenos'un, Karia bölgesindeki Bizans lehine sürdürdüğü faaliyetler sırasında, Salpakis/Salampakis'in dul karısının bulunduğu Melanoudion "Μελανούδιον" (Bafa)⁴⁷ yakınlarındaki bir kaleyi fethetmesiyle ilgili kayıt, bize Pakhymeres vasıtasıyla ulaşıyor⁴⁸. Bu kayıt, Salpakis'in 1296 yılından önce ölmüş

43 Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, ed. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent, IV, X/30, Paris 1999, s. 378-379.

44 Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, IV, X/30, s. 380-381.

45 Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...", s. 35 ve dipnot 44.

46 Wittek, *age.*, s. 40 ve dipnot: 129, 53; Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...", s. 26 vd.

47 Dimitri Korobeinikov, *Byzantium and The Turks in The Thirteenth Century*, Oxford University Press 2014, s. 219.

48 Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 40; "Πρός γάρ τοῖς ἄλλοις καί τι φροῦριον πρὸς τὸ Μελανούδιον τῶν Δύο Βουνῶν, πάλαι μὲν ἡμέτερον, τότε δὲ τῶν ἐχθρῶν, ὁ πάλαι, οἶμαι, τὸ Μιλησιῶν

olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Kır Bey oğlu Süleyman Bey'in 1302 yılında hâlâ hayatta olduğunu bildiğimize göre bu iki şahsın farklı kişiler olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Ayrıca Solymampaksi “Σολυράμπαξι” şeklinde kaydedilen Süleyman Bey ile Salpakis/Salampakis'in “Σάλπακις/Σαλάμπακις” imlalarına yukarıda değindiğimiz için tekrarlama lüzumu görmüyoruz ve Salpakis'e karşılık olarak yapılan Süleyman Bey önermesi, böylelikle kendiliğinden geçerliliğini yitiriyor.

Wittek'in Salpakis'e karşılık olarak yaptığı Sahil Beyi Menteşâ önermesi, ilk bakışta oldukça akla yatkın gelmektedir. Ancak bu önermenin analiz edilebilmesi için fetihlerini, 1282 yılında Büyük Menderes Havzasına kadar genişleten emîrliğini, doğu sınırlarının tespit edilmesi de önem arz eden bir başka husustur. Çünkü bu konunun tespiti, Wittek'in görüşlerinde belirttiği üzere Menteşâ Türkmenlerinin akınlarını, bu bölgeye deniz yoluyla mı, yoksa 1261 yılında iç bölgelerden gelerek mi gerçekleştirip tutunduklarını anlamamızı sağlayacak argümanlar arasında yer almaktadır. Bu noktada *Anonim Selçuknâme*, emîrliğin doğu sınırları hakkında bize birtakım ipuçları vermektedir.

1291 yılında Moğolların Selçuklu topraklarındaki genel valisi Geyhatu, Argun Han'ın ölümünden sonra İlhanlı tahtına geçmişti. Bunun sonucunda, Anadolu'da meydana gelen Selçuklu-Moğol idaresindeki boşluktan istifade eden Türkmenler, 31 Temmuz 1291 tarihinde Konya'yı kuşatmış, merkezi otorite ile Türkmenler arasında çatışmalar, 1291 yılı Ekiminin sonuna kadar geçen süreçte devam etmiştir. Sultan II. Gıyâseddin Mesud'un, Karamanoğulları hakkında Geyhatu'ya bir feryâdnâme göndermesi, İlhanlı hükümdarının Türkmenler üzerine bir sefer gerçekleştirmesine neden oldu. Ordusunu iki kola ayıran Geyhatu, bir kolu Akşehir istikametine, kendisi de kumanda ettiği birliklerle Karaman vilayetine, Ereğli'ye, 13 Kasım 1291 tarihinde Larende'ye, 10 Aralık 1291 Eşrefoğlu vilayetine, oradan 23 Aralık 1291 tarihinde Denizli'ye son olarak da Menteşâ vilayetine saldırdı ve Muharrem 691 (Aralık 1291- Ocak 1292) tarihinde esirlerle birlikte Konya'ya döndü⁴⁹. Seferin güzergâhı ve şehirlere yapılan saldırıların tarihleri, bize mesafeleri ölçebilme imkânı ve saldırıya uğrayan Menteşâ vilayetinin coğrafi konumu

Διδύμιον ἐφημιζετο, ἔτυχε πολέμῳ κρατήσας τοιῶδε τρόπῳ· ὡς γὰρ ἡ πρώτη τῶν γυναικῶν τοῦ Σαλάμπακι Πέρσου, ἐξ ἀνθρώπων ἐκείνου γεγονότος, ἐκεῖ πεφύλακτο, τεθησαύριστο δὲ καὶ πλοῦτος παντοδαπός, τὸ μὲν πολέμου νόμῳ τοῦ φρουρίου περιγενέσθαι ἀδύνατα τέως εἶχεν, ἔγνω δὲ σοφισασθαι τὴν γυναῖκα, ὥστε καὶ πέμπων ὡς δῆθεν ἐν ἀπορρητοῖς, ἀγαθέσθαι ταύτην σὺζυγον ὕπισχενέτο.” Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, III, IX/9, s. 238-239.

49 *Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme*, s. 64 vd.

hakkında bir fikir vermektedir. Kaynaktaki verilere göre ordunun Larende şehrini alıp Eşrefoğlu vilayetine (Beyşehir ve çevresi) intikal süresi ve şehrin yağmalanması arasında geçen süre, 28 gündür. Bu vilayetten Denizli'ye intikal süresi ve şehrin yağmalanması arasında geçen süre ise 14 gündür. Son olarak Denizli ile Menteşâ vilayetinin arasındaki intikal süresi, vilayetin yağmalanması ve esirlerle birlikte Konya'ya intikal süresi eserde gün belirtilmediği için aralık ayının sonundan ocak ayının sonuna kadarki ortalama 45 günlük bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Seferin batı yönünde gerçekleşen Lârende, Denizli safhası 40 günlük bir süre aldığı, Denizli-Menteşâ arasındaki intikal ve Konya'ya dönüşün 45 günlük bir zaman zarfında gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğunda, Menteşâ vilayetinin saldırıya maruz kalan bölgesinin bilinen hudutlarının doğu sınırı olduğunu düşündürmektedir. Çünkü sefer daha batıdaki bir noktaya yapılmış olsaydı, ek mesafeler nedeniyle seferin dönüş süresine tesir etmesi kaçınılmaz olacaktır. Netice itibarıyla seferin başlangıç noktasından varış noktasına kadar geçen süre ile esirlerle beraber Konya'ya varış arasında geçen süre eşittir. Bu durumda eserde Menteşâ vilayeti olarak zikredilen bölgenin, günümüzde Muğla'nın Fethiye ilçesi ve çevresine karşılık geldiğini ifade edebiliriz. Bu görüşü güçlendiren bir diğer delil ise, genel olarak emîrliğin kurucusu olarak kabul edilen Menteşâ Bey'e atfedilen türbenin Fethiye'de bulunmasıdır. Geyhatu'nun gerçekleştirdiği seferlerin, hepsinin merkez konumundaki şehirler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Menteşâ Emîrliği'nin XIII. yüzyıldaki merkezinin Fethiye ve çevresi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak Ermenek bölgesinden 1260'lı yıllardan önce ayrılan Menteşâ oğlu uç bölgesine dâhilden gelerek Fethiye ve havalisini hâkimiyeti altına almış, bölge 1291 yılına kadar gerçekleşen fetihlerin merkez üssü olmuştur.

Ayrıca Wittek'in Salpakis Mantakhias'a karşılık olarak sunduğu Sahil Beyi Menteşâ önermesi, onun oğlu veya aralarında belki de başkaca bir soy bağı bulunma ihtimali olan Karmanou adlı kişinin de Mantakhiou/Mantakhias şekliyle kaydedilmesi nedeniyle ünvan olarak Salpakis'in değil de Mantakhias kelimesinin kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Turđut'un, Karmanou Mantakhiou imlasını Germiyanlı Menteşe olarak kabul ettiğini daha önce vurgulamıştık. Zira Wittek, Karmanou isminin Germiyan anlamında kullanılmış olmasının mümkün olmadığını Kalkaşendi'nin 1412 tarihinde tamamladığı *Şubhu'l-aşâ fi şmâ'ati'l-inşâ* adlı eserindeki bir kayda istinat ederek ortaya koymuştur. Eserde, Şevval 767 (Haziran/ Temmuz 1366) tarihini taşıyan yazışma ile ilgili verilen kısa, ama önemli bilgilerin dışında, Orhan ve Musa Bey ile ilgili kayıtlar da mevcuttur.

الثالث عشر – صاحب فوكه ذكر في «التعريف»: أنه في زمانه أرخان ابن منتشا وأنّ المكاتبه إليه نظير صاحب بركى فتكون الدعاء مع العالی بالالقاب التامة أيضا وذكر في «التتقيف»: أنه ام يقف في مكاتبته على غير ذلك.⁵⁰

Tercümesi: On üçüncü: Foke'nin (Söke) hâkimi. Tarif'te belirtildiğine göre onun döneminde Menteşâ oğlu Erhan⁵¹ (Orhan) vardı ve onunla yazışma Birgi'nin sahibi ile olduğu gibiydi. Üstünleri çağırma “üstünlere yönelik hitap” bütün lakapların söylenmesiyle olurdu. Teskif'te de belirtildiği üzere yazışmalarında bundan başka bir şeyle karşılaşılması.

⁵²"الثانى صاحب بلاط و ربحر ذكر أنه كان بها امير موسى بن ابراهيم ابن منتشا وأن المكاتبه إليه فى قطع العادة والدعاء و المجلس العالی"

Tercümesi: İkincisi, Balat ve Rubhur (?) hâkimi. Zikredilir ki orada Menteşâ oğlu İbrahim oğlu Emîr Musa vardı. Onunla yazışmalarda adet olduğu üzere validuhu (onun babası), ed-dua ve el-meclis el-âli yazılırdı.

السادس – الامير ذروان بن كرمان بن منتشا . ذكر أن ممن أستجدت مكاتبته فى شوال سنة سبع و ستين و سبعمائة.⁵³

Tercümesi: Altıncısı, Menteşâ oğlu Kirman oğlu Emîr Zervân Mukatebetesi 767 Şevvalde olanlar gibi yenidir.

Yukarıda *Şubhu'l-aşâ*'dan naklettiğimiz üç kayıta da görüldüğü üzere yazışmalarda adı geçen beylerin hepsinin üst soy isimleri Menteşâ olarak zikredilmektedir. Orhan Bey'in babasının adının Mesud, İbrahim'in babasının adının Orhan olduğu malumdur. Biz burada öncelikli olarak üçüncü verdiğimiz ve ileride daha detaylı bir şekilde ele alacağımız, Zervân ve üst soyu olarak zikredilen Kirman isimlerinin geçtiği kayda odaklanacağız.

Witte, *Şubhu'l-aşâ*'da geçen “كرمان” kelimesininin Pakhmeres'te geçmekte olan Karmanou ile de örtüştüğünü ve kelimenin Germiyan anlamına gelmesinin mümkün olmadığını belirterek ismi Karaman olarak kabul etmektedir. Turğut'un Germiyanlı Menteşe Bey önermesi için bu ismin Germiyan “گرميان - گرميان”⁵⁴ şeklinde yazılması gerekmektedir. Sonuç olarak bu durum, Witte'in, ismin Germiyan şeklinde okunmasının doğru olmadığı yönündeki tespitini güçlendirmektedir. Ancak bu ismin Karaman

50 Kalkaşandî, *Şubhu'l-aşâ fi şmâ'ati'l-înşâ*, C 8, Daru'l-Kütübü's-Sultaniyye, Kahire 1915, s. 17.

51 Ahmed Gazi Camii ve minber kitabelerinde de aynı (ارخان) imla ile kaydedilmiştir bk. Resim 1 ve Resim 2, Ahmed Gazi'nin mezar taşında ise Orhan (اورخان) şeklinde kaydedilmiştir bk. Resim 3.

52 Kalkaşandî, *age.*, s. 18.

53 Kalkaşandî, *age.*, s. 19.

54 Kalkaşandî, *age.*, s. 13.

şeklinde okunması mümkün gözükmemektedir. Çünkü *Şubhu'l-aşâ*'da Karaman ismi “قرمان”⁵⁵ şeklinde kaydedilmiştir. Burada dikkate değer en önemli unsur ise Menteşâ “منتشا” kelimesinin şahıs ismi olarak şimdiye kadar zikrettiğimiz anlatuların hiçbirinde net bir yere oturtulamamış olmasıdır.

Menteşâ ailesinin şeceresini aktaran üç kitabe günümüze ulaşmıştır. Emîrliğin ibtidâsına göre oldukça geç tarihli olan bu kitabeler, Ahmed Gazi döneminde imar edilen bir caminin inşa (resim 1) ve minber kitabesi (resim 2) ile birlikte, Menteşâ kelimesinin şahıs ismi olarak geçtiği yegâne kitabe olan, Ahmed Gazi'nin Beçin kentinde bulunan mezar taşı (Resim 3, Resim 4) kitabesidir. Mezar taşındaki şecere şu şekildedir:

Baş taşının iç kısmı

احمد غازى بك ابن ابراهيم بك ابن اورخان بك ابن مسعود بك ابن

Ayak taşının iç kısmı

منتشا بك ابن ابليستان بك ابن قري بك

Tercümesi: Kara/Kuri (Kurbi) Bey (?) oğlu, Ablistan Bey oğlu, Menteşâ Bey oğlu, Mesud Bey oğlu, Orhan Bey oğlu, İbrahim Bey oğlu, Ahmed Gazi Bey.

Ahmed Gazi'nin banisi olduğu, 1378 yılının Eylül-Ekim aylarında tamamlanan Milas Ahmed Gazi (Ulu) Cami'nin kuzey yönündeki taç kapısı üzerinde bulunan inşa kitabesi⁵⁷ ve 1380 yılının Ocak/Şubat ayında yapılan minber kitabesi⁵⁸ üzerinde bulunan şecerede Menteşâ ve Kara/Kuri Bey adları geçmemektedir. Wittek, bu veriler doğrultusunda Kara ve Ablistan isimlerinin efsanevi,⁵⁹ Menteşâ Bey adının da sonradan şecereye kaydedilmiř⁶⁰ olmasının ihtimaller dâhilinde olabileceğini ihtiyatla kaydetmiştir. Burada dikkate değer olan nokta ise emîrliğe adını veren bir şahısın isminin yerine, söz konusu cami ve minber kitabelerinde en üst soy olarak Ablistan adının kaydedilmiş olmasıdır.

55 Kalkaşandı, *age.*, s. 17.

56 Wittek, *age.*, s. 142; En üst soy isminin “بك قري” şeklindeki kayıt için bk. Ahmed Tevhid, “Menteşeoğullarından Ahmed Gazi Bey'in Hayratı Kitabeleri”, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, İstanbul, Cüz'ü 18, 1 Şubat 1328, s. 1150; Uzunçarşılı, *age.*, s. 163 vd.

57 Ahmed Tevhid, *agm.*, s. 1148; Wittek, *age.*, s. 139; Uzunçarşılı, *age.*, s. 157.

58 Ahmed Tevhid, *agm.*, s. 1149; Wittek, *age.*, s. 140; Uzunçarşılı, *age.*, s. 158.

59 Wittek, *age.*, s. 55.

60 Wittek, *age.*, s. 52.

Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklardaki kayıtlar dâhilinde, Menteşâ imlası ile ilgili bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Baybars el-Mansûrî'nin kaydına istinaden 1257 yılında Ermenek bölgesinde bulunan emîrin adı Menteşâ değil, Menteşâ oğlu şeklindedir. Nitekim çeşitli kaynaklar vasıtasıyla en geç dönemden Mesud Bey'e kadar olan seçerenin doğruluğunda herhangi bir şüphe yoktur. *Menâkıbü'l-Ârifîn*'de Mesud Bey, Menteşâ oğlu olarak zikredilmektedir⁶¹. Daha önce değindiğimiz üzere Kalkaşandı'nın kayıtlarında Orhan Bey'in babası Mesud olmasına rağmen Menteşâ, İbrahim Bey'in babası da Orhan Bey olmasına rağmen yine Menteşâ olarak kaydedilmiştir. Zira Orhan Bey'in adının bilinmesine ve söz konusu kayıtlarda geçmesine rağmen bu şekilde kaydedilmesi, kelimenin farklı bir anlamda kullanıldığını düşündürmektedir. *Anonim Selçuknâme*'de iki yerde geçen bu imla, şahıs ismi olarak değil, Türkmen topluluğunu (Menteşâ Türkmenleri) ve yaşadıkları toprakları (Menteşâ vilayeti) tanımlamak için kullanılmıştır. Benzer bir durum Salpakis Mantakhias ve Karmanou Mantakhiau şeklinde Pakhymeres'in kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Tüm bunlara ek olarak Marino Sanudo Torsello'nun 1328-1333 yılları arasında kaleme aldığı *Istoria del Regno di Romania* adlı belgedeki bir kaydı nakletmenin faydalı olduğunu düşünmekteyiz. “Bu bölge imparator tarafından muhafızsız bırakılmıştı ve devamlı olarak Türklerin saldırılarına maruz kalıyordu. Nihayet bunların hâkimiyetine geçti. Bu Türklerin komutanının adı Turquenodomar **Mandachia** (Mesud Bey) idi. **Mandachia**'nın Menderes bölgesine egemen olan Orchan (Orhan Bey) adında bir oğlu vardı.”⁶²

Emîrlik hakkında verdiğimiz tüm bu kayıtların dışarıdan gözlem yoluyla elde edildiğini ve durumu açıklamak için yeterli olmadığını varsayalım. Ancak Menteşâ imlasının bir şahıs isminden ziyade, ünvan olarak kullanıldığına dair kesinlik arz eden ve bizzat emîrlik tarafından gerçekleştirilen diplomatik ilişkilere dair antlaşma metinleri mevcuttur.

13 Nisan 1331 tarihinde Menteşâ Emîri ile Kandiyê Dükü arasında imzalanan ticaret antlaşmasının, taraflarının zikredildiği bölümünde Orhan Bey “Menteşâ

61 Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menkabeleri*, C II, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 244.

62 Wittek, Mesud Bey'in oğlu Orhan Bey'in Menderes bölgesinin hâkimi olduğuyla ilgili bölümü nakletmemiştir bk. Wittek, *age.*, s. 46; “Questo loco fù lassato senza guardia dall' Imperatore e per li frequenti Assalti de Turchi, finalmente è vennuto sotto il loro Dominio, de quali Turchi il Capitano si chiamava Turquenodomar Mandachia, il qual Mandachia hà un suo figlio detto Orchan, che domina le contrade del Meandro.” Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, için bk. *Choroniques Greco-Romanes*, ed. Charles Hopf, Berlin 1873, s. 145; Refik Baykara, “Şücaeddin Orhan Bey Döneminde Menteşe Emîrliği”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 308, 2019, s. 83.

oğlu büyük Türk emîri Orhan” şeklinde tanıtılmaktadır⁶³. Menteşâ Emîri ile Kandiye Dükü arasında 13 Ekim 1358 tarihini taşıyan bir başka antlaşma metninde ise Musa Bey, “Menteşâ İbrahim Bey oğlu Musa” şeklinde zikredilmektedir⁶⁴. Menteşâ Emîri İlyas Bey ile Kandiye Dükü Marco Failer arasında yapılan 24 Temmuz 1403 tarihli antlaşma metninde İlyas Bey “Büyük (Ulu) Emîr Mehmet Bey oğlu İlyas” şeklinde zikredilirken,⁶⁵ 2 Haziran 1407 tarihini taşıyan ve İlyas Bey ile Kandiye Dükü Leonardo Bembo arasında imzalanan başka bir antlaşma metninde ise İlyas Bey “Büyük (Ulu) Emîr Menteşâ oğlu İlyas Bey” şeklinde kaydedilmiştir⁶⁶.

Anlaşma metinlerindeki hitap şekillerinin bize açıkça gösterdiği gibi, Menteşâ imlası bir şahıs ismi değil bir ünvanıdır ve bu beylere ait mülklerin tanımlanması için kullanılmaktadır. Dikkat çeken bir başka nokta ise antlaşma metinlerinde ve Kalcaşandî’deki kayıtlarda Menteşâ ünvanı çoğunlukla emîrliğin başına geçmiş olan beylerin ölmüş olan babaları veya üst soyları için kullanılmasıdır. Kaynaklarda 1257 yılında Ermenek bölgesinde bulunan Menteşâ oğlunun, 1277 yılında Fethiye bölgesinde tekrar ortaya çıkana kadar geçen yirmi yıllık süreçte nerede ve hangi faaliyetlerde bulunduğu dair ne yazık ki bir bilgi yoktur. Ancak bu şahsın veya aileye mensup kişilerin kaynaklarda Menteşâ ünvanıyla değil, kendi ismiyle kaydedilmiş olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekmektedir. Baybars el-Mansûrî’nin *Zübdetü’l-fikre fi târîhi’l-hicre* adlı eserinde bu ünvanı zikretmesi, onun siyasi bir otorite olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Zira yukarıda da verdiğimiz pasajda, birçok şehir sadece ismen zikredilirken, Ermenek bölgesinde onun iskân vaziyetinde olduğu ifade edilmiştir. Daha sonraki süreçte istiklalini ilan etmesinin ardından, Fethiye’den Büyük Menderes Havzası’na kadar uzanan bir alanda hâkimiyet alanını genişleten emîrliğin, bu bölgeye muhtemelen 1262 yılından önce yerleşmiş olduğu kanısındayız. Kaynaklar, 1262 yılında Denizli bölgesinin beyinin Mavrozomes Mehmed olduğunu kesin olarak ifade ettiğine göre, kardeşi İlyas ve damadı Ali Bey’in yanında veya yakınındaki bölgelerde bulunduğunu düşünmek pek de yanlış bir varsayım olmayacaktır. Ancak kaynaklarda Mavrozomes Mehmed’in

63 Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 187.

64 Zachariadou, *Trade and Crusade...*, s. 217.

65 Zachariadou, *Trade and Crusade...*, s. 225; Murat Keçiş, “Menteşeoğlu İlyas Bey Tarafından Venediklilerin Girit Dukası Marco Faledro’ya Verilen 24 Temmuz 1403 Tarihli Ahidname”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-II Menteşeoğulları Tarihi 25-27 Nisan 2012 Muğla*, Ankara 2016, s. 174.

66 Zachariadou, *Trade and Crusade...*, s. 234.

kumandasındaki Türkmen kuvvetleri ile Selçuklu-Moğol kuvvetleri arasında gerçekleşen savaşta, Mehmed Bey'in müttefiki olan Salur ve Sevinç Bey'in hükmü altında bulunan bölgeler hakkında, kesinlik arz eden bir ifade yoktur. Savaşın Dalaman Ovası'nda gerçekleşmesi, bu bölgenin bahsi geçen iki beyin kontrolünde olmasını mümkün kıldığı kanaatindeyiz. Bu durumda söz konusu iki beyin Menteşâ Emîrleriyle bir ilişkisi olabilir mi? sorusu akla gelmektedir. Ancak ne yazık ki kaynaklar, bu konuyu aydınlatmada yetersiz kalmaktadır.

Menteşâ İmlasının Kökeni Hakkında Bir Değerlendirme

Menteşâ imlası Anadolu'da şahıs adı, bundan türemiş bir boy ismi, yerleşim yeri veya cemaat adı şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁶⁷. Anadolu'da yaygınlaşması meselesi ise emîrliğin inkırazından önce mi, sonra mı gerçekleştiği tartışmaya açık bir husustur. Menteşâ imlasının Türkçe, Farsça ve Arapça kökenli olduğuna dair çeşitli görüşler mevcuttur⁶⁸. Ancak kelimenin yukarıda üzerinde durduğumuz antlaşma metinlerindeki kullanım şekliyle tekrar değerlendirdiğimizde, Menteşe veya Menteşâ imlasının anlamı konusunda yapılan tanımlamaların, tatmin edici olmaktan uzak olduğu görülmektedir. Türkçeye Farsça "bendkeşe"den gelme Menteşe'nin, Anadolu'daki kullanımını da göz önünde bulundurulduğunda, terimin anlamlandırılabilmesi için, "منتشا" imlasının doğru transkripsiyonunun tespiti önem arz etmektedir.

Dönemin en önemli kaynaklarından Pakhymeres'in kaydettiği Mantakhias "Μανταχίας" imlasına daha önce temas etmiştik. Kelime Yunanca imlada "Μεντεχίης" şeklinde E-ε "ei" ile değil, A-α "alfa" ile "Μανταχίας" şeklinde kaydedilmiştir. Marino Sanudo Torsello'nun kaydında da "Mandachia" şeklinde kaydedilmiş olması bize kelimenin telaffuzu hakkında fikir vermektedir. Bahsi geçen iki kayıttaki benzerlikler ve "منتشا" imlası göz önünde bulundurulduğunda, kelimenin telaffuzunun Menteşâ/Mantaşâ şeklinde olduğunu ifade edebiliriz. Menteşâ imlasının anlamının tespiti için en önemli husus, kelimenin hangi dil ailesine mensup olduğunun tespiti ile mümkün görünmektedir. Bu noktada bize en önemli argümanı Kalkaşandı'nin yukarıda zikrettiğimiz "Menteşâ oğlu Kirman oğlu Emîr Zervân" şeklindeki kaydı vermektedir. Öncelikle bu kayıta geçen Zervân ve Kirman terimleri üzerinde bir değerlendirme yapmak gerekmektedir.

Zervân imlası, Doğu Türkistan'da keşfedilen ve X-XIII. yüzyıllara ait yazılı Budist

67 Wittek, *age.*, s. 28; Zekai Mete "Menteşe", *İslam Ansiklopedisi*, C 29, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2004, s. 150 vd.

68 Wittek, *age.*, s. 27 vd. ve dipnot 82; Turğut, "Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i...", s. 34.

ve Manihaist birçok eserde değişik şekillerde geçmektedir. İnan mitlerine dayanan bu isim, Zervanizm’de khronos (zaman) ile kaderin tanrısı olarak geçen Zervan’dan gelmektedir. Orta Asya’da IV. yüzyıldan itibaren Türkistan bölgesinde iyi bilinen bu terimin, bölgeye bazı İnan halkları tarafından getirildiği genel olarak kabul görmüştür⁶⁹. Günümüzde “زروان” imlasıyla Zarvan ve Zaravan transkripsiyonu ile iki yerleşke İnan sınırı içerisinde mevcuttur⁷⁰. Farsça kökenli Kirman terimi ise günümüzde İnan’da bir eyalet ve bu eyaletin merkezi olmakla birlikte, “hisar” ile “kale” anlamına gelmektedir⁷¹. Son olarak “منتش” imlası ve Mantesh transkripsiyonu ile bir köy yine İnan sınırları içerisinde bulunmaktadır⁷². Bu durumda Menteşâ teriminin kökenini de Farsçada aramanın doğru bir çıkarım olacağı kanaatindeyiz.

Farsça, Hint-Avrupa dil ailesinin bir kolu şeklinde yaklaşık olarak milattan önce 1500 yılına kadar Hintçe ile bir bütünlük arz ediyordu. Hint ve İnan milletlerinin birbirinden ayrılmasının ardından İnan dili bağımsız bir şekilde gelişimini sürdürmüştür⁷³. Hint Avrupa dil ailesi, Hindistan’daki önemli dillerin başında gelen Sanskrit dilini de içinde barındırmaktadır. Sanskrit dili kendilerine “arya” adını veren topluluğun vasıtasıyla Hindistan topraklarına ulaşmıştır. Zerdüştilerin kutsal Avesta metinlerinde “Airya” olarak kendilerini tanıtan topluluk, “İnan” topluluğudur⁷⁴. Özetle Sanskrit dili Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İnan kolunu oluşturmaktadır. Sanskrit dili yapı bakımından hem çekimli hem de eklenebilen bir dil olmakla birlikte, özellikle bir veya birden fazla farklı eklemeler yapılarak yeni kelimeler türetilen bir dildir⁷⁵.

69 Liliya Tuguseheva, “Telaffuz Edilen Kelimenin Yazılı Biçiminin Etkisi Üzerine (Orta Dönem Uygur Metinlerine Göre)”, çev. Ali Çelik, *Dil Araştırmaları*, C 12/S. 23, 2018, s. 319.

70 Zarvân yerleşkesinin konumu için bk. 35°06’45.9”N 46°58’08.1”E; Zaravan yerleşkesinin konumu için bk. 27°48’42.8”N 54°48’47.3”E.

71 Mehmet Kanar, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Şirin Yayıncılık, Tahran, s. 260.

72 Mantesh yerleşkesinin konumu için bk. 35°24’58.3”N 47°38’31.6”E; Senendeç’e bağlı Lek köylerinden biri. *Ferheng-e Coğrafya-i İnan*, C VI, İntişarat-ı Dayire-i Coğrafya-i Stan-e Erteş, 1331, s. 436.

73 Tahsin Yazıcı, Mürsel Öztürk, “2. Dil ve Edebiyat. a) Dil ve Lehçeler (Fars Dili)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 413.

74 Müslüme Melis Çelikaş, “Sanskrit Dili ve Ak Hunlarda Kullanımı”, *Gazi Türkiyat*, S. 24, 2019, s. 38.

75 Çelikaş, agm., s. 39.

Menteşâ “منتشا” terimi, Farsça sözlüklerde kalenderler ve dervişler tarafından taşınan budaklı ve kalın ağaç yani bir nevi baston şeklinde geçmektedir⁷⁶. Kelimenin Hint-Aryan kökenli olabileceği ihtimali üzerinde yaptığımız araştırmalarda, daha anlamlı ve yukarıda paylaştığımız verilerle örtüşen sonuçlara ulaştık. İran'ın hudutları içerisinde bulunan ve İngilizce transkripsiyonu ile Mantesh şeklinde kaydedilmiş olan köyün adının, Orta Çağ metinlerindeki Menteş(h)â/Mantaş(h)â imlası ile benzer olduğu görülmektedir. Üzerinde çalışma yaptığımız Hint-Aryan kökenli dillere ait sözlüklerde böyle bir kelime, ne yazık ki tespit edilememiştir. Ancak söz konusu dillerin özellikleri itibari ile bu terimin birleşik yapılu bir sözcük olma ihtimali göz önünde bulundurularak, İngilizce transkripsiyonu üzerinden kök kelimelerin tespitine yönelik çalışmalar tarafımızdan yapıldı. Çalışma yönteminin bu şekilde belirlenmesinin nedeni, istifade edilen sözlüklerin Sanskritçe-İngilizce veya Marathi-İngilizce sözlükler olmasından kaynaklanmaktadır.

Mantesh(a) terimini iki kök kelime olarak ele aldığımızda, Mant-esh(a) kelimelerini elde etmekteyiz. Öncelikle Mant kelimesinin karşılığı olarak Sanskrit ve Marathi dilinde ulu, büyük, muazzam anlamlarına gelen mahān (महान्),⁷⁷ mahat (महत),⁷⁸ mahantā (महन्ता),⁷⁹ şeklindeki kelimeleri öneriyoruz. Esh(a) kelimesini ele aldığımızda esh(a) karşılık olarak Sanskrit ve Marathi dilinde bey, efendi, hükümdar anlamına gelen īśa (ईश)'ya⁸⁰ karşılık geldiği kanaatindeyiz. Bu iki önermeyi birleştirdiğimizde elde ettiğimiz sonuç ise Mahānīśa, Mahatīśa, Mahantāīśa ve Mahantīśa terimleridir. Bu kelimelerin telaffuzu ile Menteş(h)â/Mantaş(h)â “منتشا” imlasının telaffuzunun benzerlikleri, dikkatten kaçmaması gereken ilk husus olmalıdır. Söz konusu terimlerin Türkçe karşılığı ise Büyük Bey, Ulu Bey Muazzam Hükümdar anlamına gelmektedir.

76 Hasan 'Amid, *Ferheng-e Farsi-ye Amid*, C II, Muessesat-ı İntişarat-ı Emir Kebir, 32. baskı, Tehran 1393, s. 1853.

77 https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=637 erişim tarihi: 09.08.2021.

78 https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=636 erişim tarihi: 09.08.2021.

79 https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=636 erişim tarihi: 09.08.2021.

80 https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=83 erişim tarihi: 09.08.2021; <https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/csl-apidev/servepdf.php?dict=BEN&page=0106-a> erişim tarihi: 31.08.2021.

Sonuç

Menteşa Emîrliğinin ibtidâsı hususunda yapılmış olan çalışmalarda, emîrliğin deniz yoluyla ya da Harezmsahlara mensup olup Sakarya havalisinden hareketle antik Karya bölgesinde tutunduğu yönündeki görüşlerin kesinlik arz edecek mahiyette verilere sahip olmadıklarını, incelediğimiz dönem kaynakları doğrulamaktadır. Emîrliğin banisi olarak kabul edilen Salpakis Mantakhias adındaki emîrin isminin, Wittek tarafından Sahil Beyi Mentefe şeklinde yorumlanması, bu çıkarım temel alınarak daha sonra yapılan çalışmalarda müphem yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Pakhymeres, Salpakis isminin Türkçede “cesur” anlamına geldiğini kaydetmesine ve Wittek’in, Mentefâ terimiyle ilgili şüphe duyduğu noktaları belirtmesine rağmen, emîrin adı Salpakis ekseninde değerlendirilmemiş Mentefâ şeklinde değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımın sonucunda emîrliğin ortaya çıkışı ve banisinin tespitine yönelik yapılan çalışmalarda kesin sonuçlar elde etmek mümkün olmamıştır.

Dönem kaynaklarında emîrliğin başına geçmiş olan beylerin ölmüş olan babaları veya üst soyları zikredilirken kullanılan Mentefâ imlasını, medfunların büyüklüklerini, mukaddesliklerini ve onlara gösterilen saygının göstergesi olarak kullanılan bir terim olduğu kanaatindeyiz.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Kaynak, Araştırma-İnceleme Eserler

Abu-Lughod, Janet, *Avrupa Hegemonyasından Önce 1250-1350 Yılları Arasında Dünya Sistemi*, çev. Cansen Mavituna, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Ahmed Tevhid, “Menteşeoğullarından Ahmed Gazi Bey'in Hayratı Kitabeleri”, Kısaltma: “Hayratı Kitabeleri”, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Cüz'ü 18, İstanbul 1 Şubat 1328, s. 1146-1152.

Ahmet Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, C II, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Ayönü, Yusuf, “XIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XIV. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Menteşe Beyliği'nin Güneybatı Anadolu'daki Faaliyetleri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-II Menteşeoğulları Tarihi*, 25-27 Nisan 2012 Muğla, Ankara 2016, s. 3-12.

Ayönü, Yusuf, “Menteşeoğulları Beyliği”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C 11, Siyer Yayınları, İstanbul 2017, s. 126-143.

Baykara, Refik, “Şücaeddin Orhan Bey Döneminde Menteşe Emîrliği”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 308, 2019, s. 82-87.

Baykara, Refik, *Menteşâ Beyliği'nin Kuruluş Süreci ve Hanedanına Dair Tartışmalar (1257-1391)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2022.

Baypars Tarihi, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

Bayram, Mikail, “Türkiye Selçukluları Uç Beyi Denizlili Mehmet Bey”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 6, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 294-298.

Çelikleş, Müslüme Melis, “Sanskrit Dili ve Ak Hunlarda Kullanımı”, *Gazi Türkiyat*, S. 24, 2019, s. 37-46.

Duran, Remzi, *Menteşe Beyliği Mimarisi I (Metin)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1995.

Ferheng-e Coğrafya-i İran, C 6, İntişarat-ı Dayire-i Coğrafya-i Stan-e Erteş, 1331.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Manuel Mavrozomes ve Türkiye Selçuklu Devletine Hizmeti”, *Tarihin Peşinde*, S. 18, 2017, s. 249-265.

Hasan Amid, *Ferheng-e Farsi-ye Amid*, C II, Muessesat-ı İntişarat-ı Emir Kebir, 32. baskı, Tehran 1393.

Hopf, Charles, *Choroniques Greco-Romanes*, Berlin 1873.

İbn Bibî, *El-Evâmirü'l Alâ'yye fi'l-Umûri'l-Alâ'yye Selçuknâme II Tercüme*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Kalkaşandî, *Şubhu'l-aşâ fi şinâ'ati'l-inşâ*, C 8, Daru'l-Kütübü's-Sultaniyye, Kahire 1915.

Kanar, Mehmet, *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Şirin Yayıncılık, Tehran.

Keçiş, Murat, "Georgios Pakhimeris'te XIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bizans-Selçuklu Hududu: Sakarya Savunma Hattı", *Geçmişten Günümüze Sakarya Tarih/Kültür/Toplum Uluslararası Sakarya Sempozyumu*, 23-25 Kasım 2017, Sakarya 2018, s. 63-70.

Keçiş, Murat, "Menteşeoğlu İlyas Bey Tarafından Venediklilerin Girit Dukası Marco Faledro'ya Verilen 24 Temmuz 1403 Tarihli Ahidname", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu-II Menteseoğulları Tarihi 25-27 Nisan 2012 Muğla*, Ankara 2016, s. 165-180.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

Korobeinikov, Dimitri, *Byzantium and The Turks in The Thirteenth Century*, Oxford University Press, 2014.

Mete, Zekai, "Menteşe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 29, İstanbul 2004, s. 150-152.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, çev. Bilge Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, ed. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent, III. Livres VII-IX, Paris 1999.

Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, ed. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent, IV. Livres, X-XIII, Paris 1999.

Rüknüddin Baybars el-Mansûri ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, Tahkik: Donald S. Richards, Beyrut 1998.

Sümer, Faruk, "Kılıçarslan IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 25, İstanbul 2002, s. 404-405.

Tarih-i Âl-i Selçuk Anonim Selçuknâme, çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atuf Yayınları, Ankara 2014.

Tuguseheva, Liliya, “Telaffuz Edilen Kelimenin Yazılı Biçiminin Etkisi Üzerine (Orta Dönem Uygur Metinlerine Göre)”, çev. Ali Çelik, *Dil Araştırmaları*, C 12/S.23, 2018, s. 319-321.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958.

Turğut, Vedat, “Batı Anadolu Beyliklerinin Menşei Meselesi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C II/S. 3, 2016, s. 55-99.

Turğut, Vedat, “Menteşe Bey'in İsmi, Menşe'i ve Menteşeoğulları'nın Vakıflarına Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, C 48/S. 49, 2017, s. 25-55.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kütabeler II Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey Ve Eğirdir'deki Kütabeler Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları hakkında malûmat*, Devlet Matbaası, İstanbul 1347-1929.

Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği 13-15 inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1944.

Yazıcı, Tahsin-Öztürk, Mürsel, “2. Dil ve Edebiyat. a) Dil ve Lehçeler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 22, İstanbul 2000, s. 413-416.

Zachariadou, Elizabeth A., “Observations Some Turcica of Pachymeres”, *Revue des études Byzantines*, Tome 36, 1978, s. 261-267.

Zachariadou, Elizabeth A., *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Menteshe And Aydın (1300-1415)*, Venice 1983.

Web Kaynaklar

https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=637 erişim tarihi: 09.08.2021.

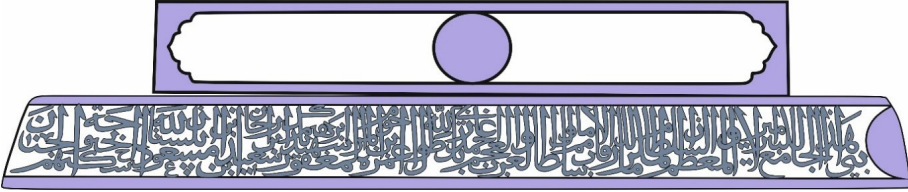
https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=636 erişim tarihi: 09.08.2021.

https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=636 erişim tarihi: 09.08.2021.

https://dsal.uchicago.edu/cgi-bin/app/molesworth_query.py?page=83 erişim tarihi: 09.08.2021.

<https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/csl-apidev/servepdf.php?dict=BEN&page=0106-a> erişim tarihi: 31.08.2021.

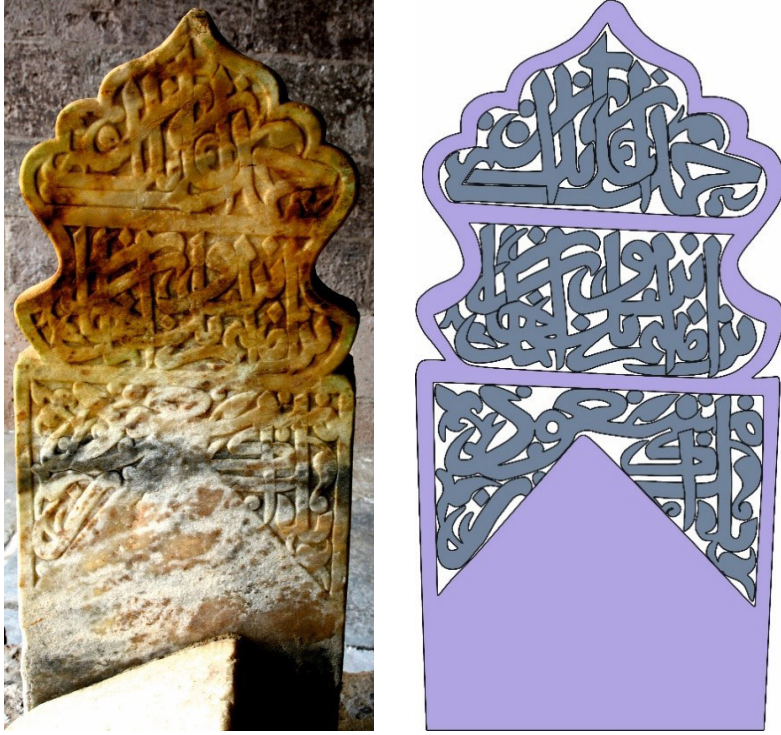
EKLER

Resim 1: Ahmed Gazi (Milas Ulu) Camii İnşaa Kitabesi

Resim 2: Ahmed Gazi (Milas Ulu) Camii Minber Kitabesi

Resim 3: Ahmed Gazi'nin Baş Taşının İç Yüzü (Beçin Ahmed Gazi Medresesi)

Resim 4: Ahmed Gazi'nin Ayak Taşının İ Yüzü (Bein Ahmed Gazi Medresesi)

The Role of Artisans in the Circumcision Festival of 1675 During the
Reign of Sultan Mehmed IV

M. Fatih Torun* - Nalan Turna**

Abstract

In 1675, the Ottoman state held an imperial festival (*sur-ı hümayun*) in Edirne to celebrate the military achievements, the circumcision of the sons of Sultan Mehmed IV (r. 1648-1687) and the marriage of his daughter. Drawing from seventeenth-century official and non-official sources concerning the festival, this essay focuses mainly on the role of the artisans. It shows how the practices of the artisans at the festival resembled those of the army artisans who, too, paraded at the initial stage of the military campaigns. However, rather than the mere theatrical aspects of the guilds' pageantry, it emphasizes other yet multiple functions of the artisans. In particular, showing the role of the Istanbul and Edirne guilds in front of and behind the stage, this essay argues that they not only benefited from participating in such events but also bore their burdens as they provided various services, labor, and funding. In this regard, it also pays attention to the other side of the coin where not only artisans but also

* Ph.D. Student, Indiana University, The College of Arts and Sciences, Department of History - Doktora Öğrencisi, İndiana Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bloomington, IN/USA, mtorun@iu.edu <https://orcid.org/0000-0001-8947-1455>

** Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Sociology - Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji, İstanbul/TÜRKİYE, nturna@yildiz.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7511-609X>

other actors were involved. To this end, after a brief introduction, this essay focuses on the day-to-day parades of the artisans, the practices of gift-giving, the burdens and benefits of the festival for the different classes, and finally its military tone by considering the actively involved artisans and their auxiliaries.

Keywords: Sultan Mehmed IV, Edirne, Ottoman Circumcision Festival of 1675, imperial festival (*sur-ı hümayun*), artisans, guild/artisan pageants, army artisans, auxiliary artisans.

Sultan IV. Mehmed Döneminde 1675 Tarihli Sünnet Şenliğindeki Esnafın Rolü

Öz

1675'te Osmanlı Devleti, askerî başarıları ile Sultan IV. Mehmed (1648-1687)'in oğullarının sünnetini ve kızının evliliğini kutlamak için Edirne'de bir imparatorluk şenliği (*sur-ı hümayun*) düzenledi. Şenlikle ilgili on yedinci yüzyıldan resmî ve resmî olmayan kaynaklara dayanan bu makale, esas olarak esnafın rolüne odaklanmaktadır. Ayrıca şenlikteki esnafın uygulamalarının askerî seferlerin ilk aşamasında geçit töreni yapan ordu esnafıninkilere nasıl benzediğini göstermektedir. Bununla birlikte, şenliklerdeki geçit törenlerinin sadece teatral yönlerinden ziyade, esnafın diğer fonksiyonlarına vurgu yapmaktadır. Özellikle İstanbul ve Edirne loncalarının sahne önünde ve arkasında oynadığı rolü gösteren bu makale, bu tür etkinliklere katılmaktan sadece fayda sağlamakla kalmayıp aynı zamanda hizmet, emek ve finans sundukları için külfetini de taşıdıklarını savunmaktadır. Bu bağlamda, sadece esnafın değil, aynı zamanda diğer aktörlerin de yer aldığı madalyonun diğer yüzüne de dikkat çekmektedir. Bu amaçla, kısa bir girişten sonra, bu makale esnafın günlük geçit törenlerine, hediyeleşme pratiklerine, şenliğin farklı sınıflar için getirdiği yüklerle ve faydalara ve son olarak da aktif olarak katılan esnafları ve yamaklarını göz önünde bulundurarak şenliğin askerî tonuna odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sultan IV. Mehmed, Edirne, 1675 Osmanlı Sünnet Şenliği, imparatorluk şenliği (*sur-ı hümayun*), esnaf, lonca/esnaf alayları, orducu esnafı, yamak esnafı.

“As Mr. North gazes upon this great idol of human worship, to which so much gold is offered up every day, his mind whirls: ‘What a world of riches must be gathered from such a vast concourse of people! I say no more...’”

Introduction

Sultan Mehmed IV (r. 1648-1687), often known as “the Hunter”, assumed the position of ruler of the Ottoman Empire at the tender age of six. Under his rule, rebellions broke out in Istanbul and Anatolia, and the financial problems of the empire remained unresolved. The appointment of the Köprülüs as grand viziers, on the other hand, signified the commencement of a phase characterized by notable accomplishments against Venice in the Mediterranean, the Habsburg Empire, and the Polish Commonwealth in the northern regions. During the reign of Mehmed IV, significant military expeditions were also undertaken against the Habsburgs in 1663², the Polish in 1672³, and the Russians in 1678⁴. Mehmed IV demonstrated a vested interest in the exploration of hunting territories, with particular emphasis on the city of Edirne, which functioned as his principal administrative center. Edirne thus became the site of the 1675 imperial festival (*sur-i hümayun*)⁵. Furthermore, he resided in that city for the rest of his life after his removal from power in 1687, four years following the unsuccessful siege of Vienna⁶.

This essay explores the 1675 imperial festival, which was organized to celebrate various momentous occurrences, such as the annexation of Crete (1669)⁷,

- 1 Cited in George Frederick Abbott, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London 1920, p. 106.
- 2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Vol. II, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, Istanbul 2004, p. 557.
- 3 Dariusz Kołodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681), Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanıçe, Part 1: Text, Translation, and Commentary*, Harvard University Press, Cambridge 2004, p. 4.
- 4 Lubomyr Andriy Hajda, “Two Ottoman Gazanames Concerning the Chyhyryn Campaign of 1678,” Unpublished doctoral dissertation, Harvard University, Cambridge 1984.
- 5 For a recent study of the 1675 imperial festival, please see M. Fatih Torun, “Revisiting an Ottoman Dynastic Celebration: Princely Weddings and Circumcisions in Edirne, 1675,” Unpublished master's thesis, Istanbul Bilgi University, Istanbul 2019. In contrast to this master's thesis, this essay pays more attention to the various roles of the artisans in front of and behind the scenes of the festival.
- 6 For the dynamics of the politics of the period, see Rifa'at Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany 1991.
- 7 The English ambassador John Finch (1626–1682) stated that a large festival had been planned since

the conquest of the castles of Uyvar (1663), and Kamianets-Podilskiy (1672). Additionally, the festival commemorated the circumcision of Sultan Mehmed IV's sons and the wedding of his daughter⁸. The essay also places emphasis on the gift-giving ceremonies⁹, examining the concept of gifting as a hybrid practice that encompasses elements of both commodity exchange and obligatory fees. The utilization of these practices by the Ottoman court served the purpose of rationalizing ongoing military conflicts¹⁰ and upholding the loyalty of the subject population. Significantly, the scholarly discourse has scarcely explored the involvement and active participation in the Ottoman festive events. This essay aims to address this research gap by primarily drawing upon official and non-official sources from the relevant historical period. Previous scholarly works primarily concentrated on the participation of artisans in celebratory events, particularly those with theatrical and entertaining elements¹¹. Contemporary scholarship has shifted its emphasis in recent years to highlight the dissatisfaction expressed by artisans¹². However, there has been a lack of emphasis on the military

---

1669 when the Ottomans conquered Crete. Cited by Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, p. 68.

- 8 For more on the political relations of the time, see Cumhuriyet Bekar, "The Ottoman Revolution of 1661: The Reconfiguration of Political Power under Mehmed IV and Köprülü Grand Viziers", *Journal of Early Modern History*, Vol. 1, 2022, pp. 1-30. In particular, Zeynep Yelçe notes that the royal wedding of 1524 and the circumcision festivals of 1530 and 1539 were intended to make up for political failures: Zeynep Yelçe, "Evaluating Three Imperial Festivals: 1524, 1530 and 1539", in *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi-Arzu Öztürkmen, Calcutta: Seagull Books, London; New York 2014, pp. 71-109.
- 9 For more details, see Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Continuum, London 2008; Hedda Reindl-Kiel, "Power and Submission: Gifting at Royal Circumcision Festivals in the Ottoman Empire (16th-18th Centuries)", *Turcica*, Vol. 41, 2009, pp. 37-88; Linda Komaroff, *Gifts of the Sultan: The Arts of Giving at the Islamic Courts*, Los Angeles County Museum of Art, 2011.
- 10 Suraiya Faroqhi, "The Sultan Nourishing His Subjects – But Was the Reverse not More Close to the Truth?" (forthcoming). We would like to thank Suraiya Faroqhi for sharing this article.
- 11 For part of the earlier literature on the Ottoman festivals, see for example Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece*, Taç Yayınevi, Ankara 1959; Özdemir Nutku, *IV Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972; Derin Terzioğlu, "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation", *Muqarnas*, Vol. 12, 1995, pp. 84-100; Nurhan Atasoy, *1582: Surname-i Hümayun: an Imperial Celebration*, Koçbank, İstanbul 1997; Esin Atlı, *Levni and the Surname: The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival*, Koçbank, İstanbul 1999; Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler: Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999.
- 12 For a selection of recent scholarly works exploring Ottoman festivals, please visit Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Tauris, London; New York 2005; Suraiya Faroqhi and Arzu Öztürkmen, *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman*

dimension of the festival, as evidenced by the instances of artisans' pageantry and the involvement of army artisans. This essay examines this significant aspect of the festival and the involvement of artisans in various activities, including gift giving, parading, and offering services, labor, and financial contributions made by artisans originated from Istanbul, Edirne, and, in a specific case, Bursa¹³. Thus, it aims to offer a thorough examination of both concealed and overt aspects of an early modern event.

Overall, this essay discusses the roles performed by the paraded artisans and the practices of exchanging gifts that are evident in the festival. It then pays attention to artisans who offered a diverse yet similar range of their services during both periods of peace and conflict¹⁴. In other words, this essay argues that imperial festivals, here the 1675 festival, exhibited a "military tone" whereby pageantry and activities of artisans mirrored those observed during military campaigns and imperial festivals. More specifically, the imperial festival that occurred in 1675 coincided with the Ottoman-Polish War. The notable imperial festivals in 1582 and 1720, however, appear to have taken place in a less militaristic context. The former event transpired four years subsequent to the Ottoman-Safavid battles, while the latter occurred two years after the engagement with the Habsburg and Venetian forces. Therefore, this essay aims to examine the 1675 festival as a case study in order to investigate both the civic and militaristic aspects of an imperial

---

World, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014; Hakan Karateke, "Illuminating Ottoman Ceremonial", in *God Is the Light of the Heavens and the Earth: Light in Islamic Art and Culture*, ed. Jonathan Bloom-Sheila Blair, Yale University Press, New Haven 2015, pp. 282-307; Kaya Şahin, "Staging an Empire: An Ottoman Circumcision Ceremony as Cultural Performance", *The American Historical Review*, Vol. 123/ No. 2, 2018, pp. 463-492; Kaya Şahin, "To Observe, to Record, to Depict: Memorializing the Circumcision of an Ottoman Prince, ca. 1582-ca. 1600", *History and Theory*, Vol. 58/ No. 4, 2019, pp. 43-67; Sinem Erdoğan-İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*, Brill, Leiden; Boston 2021; Özgen Felek, and Sinem Erdoğan-İşkorkutan, "Introduction: Ceremonies, Festivals, and Rituals in the Ottoman World", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 6/ No. 1, 2019, pp. 9-19.

13 For an overview of guild pageants, see Suraiya Faroqhi, "The Parades of Ottoman Guildsmen: Self-Assertion and Submission to the Sultan's Command", in *Material Culture-Präsenz und Sichtbarkeit von Künstlern, Zünften und Bruderschaften in der Vormoderne/Presence and Visibility of Artists, Guilds, Brotherhoods in the Premodern Era*, Andreas Tacke, Birgit Ulrike Münch, ed. Wolfgang Augustyn, Michael Imhof Verlag 2018, pp. 157-173.

14 The Ottoman state required agricultural, transportation, industrial labor, and the services of many, including artisans and soldiers: Suraiya Faroqhi, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", in *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York; Albany 1994, pp. 36-38.

festival, with a particular focus on the involvement of artisans. The essay examines the involvement of various guilds in the festival, including the main/actively involved guilds and auxiliary artisans (*yamak esnafı*). It also explores the similarities between the practices of both guilds and army artisans (*orducu esnafı*), thus relevant auxiliaries¹⁵.

1. Artisans at Parade

During the period spanning from the sixteenth to the first half of the eighteenth century, the Ottoman court employed elaborate and widely recognized guild pageants as a means of celebrating various significant events such as the weddings of the sultan's daughters, the circumcisions of the male heirs, the enthronement of the new sultans, the launch of campaigns, and military victories¹⁶. The pictorial books give voice to the guilds' participation and the splendor of their pageants at the 1582 imperial festival¹⁷. Evliya Çelebi (1611-1682)¹⁸, a famous Ottoman traveler during the seventeenth century, documented the parade of guilds held for the departure of Murad IV (r. 1623-1640) on his military campaign to recapture Bagdad in 1638. Moreover, Eremya Çelebi K m rciyan (1637-1695), an Ottoman Armenian residing in Istanbul, recounted a triumphal celebration in the city that Muslim and Christian artisans participated in together. Antoine Galland (1646-1715), the French ambassador, documented the procession of guilds that took place as the Ottoman army embarked on their Polish expedition in 1672. In the year 1675, the guilds of Istanbul, Edirne, Bursa (at least in one case) actively engaged in parades as part of the circumcision festival, three years subsequent to

15 For details about the army artisans (*orducu esnafı*), see Şenol Çelik, "Orducu", in *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 33, 2007, pp. 370-373. <https://islamansiklopedisi.org.tr/orducu> (accessed: 22.04.2023); Please also see a few examples from different years that illustrate the recruitment practices of the army artisans or the taxes (*ordu akçesi*) they paid: the Ottoman Archive in Istanbul (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi [hereafter: BOA]), İbnülemin – Askeriye (İE.AS.), 89/8245, H-20.07.1018/18.10.1609; BOA, Cevdet – Askeriye (C.AS.), 494/20648, H-20.04.1206/17.12.1791; BOA, Mühimme Defteri (A. {DVNSMHHM.d.}), 91/8, H-04.01.1056/20.02.1646.

16 For an overview of the guild parades, see Faroqi, "The Parades of Ottoman Guildsmen", pp. 161-165.

17 Atasoy, *1582: Surname-i Hümayun*; Çiğdem Kafescioğlu, "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğın Dönüşümü," *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 1/ No. 1, 2019, pp. 7-43.

18 On the discussion of the relevant sources, see Suraiya Faroqi, "Guildsmen and Handicraft Producers", in *The Cambridge History of Turkey, Vol.3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqi, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 347-349.

the aforementioned event. The practice of guild pageants endured during other significant historical events, including Mehmed IV's military campaign to Russia in 1678 and the circumcision festival held in Istanbul in 1720.

The festival of the princes' circumcision commenced on Sunday, May 26, 1675, and spanned a duration of fifteen consecutive days¹⁹. During the initial three days of the festival, declarations pertaining to military triumphs were pronounced. On the second and third days, a series of simulated military conflicts, mock battles, and pyrotechnic displays were organized to demonstrate the Ottoman Empire's supremacy in both terrestrial and maritime domains. Following this, the guild pageants commenced on the fourth day and continued for the duration of the remaining period in the late afternoon at the festival square (*Sırk Meydanı*), located in close proximity to the imperial palace in Edirne. On the fourth day of the festivities, the procession was commenced by bread makers (*ekmekçiler*)²⁰ and the bun makers (*çörekçiler*)²¹, who were subsequently followed by the butchers (*kassablar*) and the dried and fresh fruit sellers (*kuru ve yaş yemişçiler*)²². Candle makers (*mumcular*), furriers (*kürkçüler*), tanners (*debbaglar*), shoemakers (*pabuççular*), quilted-turban makers (*sark yapıclar*), tailors (*terziler*), and shoe sellers (*kundura satıcıları/haffafan*) exhibit a shared pattern, indicating a collective correlation between a festival and a campaign in specific contexts. The adverse weather conditions experienced on the seventh day of the festival required a departure from the usual sequence of the pageant, resulting in the need to make adjustments that lasted until the tenth day (refer to Table 1)²³. There were limited guild pageants on the tenth day of the

19 Fahri Ç. Derin, *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi'-nâmesi: Osmanlı Tarihi (1648-1682)*, Çamlıca, İstanbul 2008; Mehmed Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5: Lebîb Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Sûrnâmesi, Abdî Sûrnâmesi, Telhîsü'l-Beyân'ın Sûrnâme Kısmı*, Sarayburnu Kitaphâğı, İstanbul 2011, pp. 486-537.

20 Although three guilds paraded on the fourth/the first day of the guild pageants, only the bread makers (*etmekciyan*) of Edirne offered gifts to the sultan; the two other groups, bun makers and millers (*değirmenciyan*), were probably auxiliary (*yamak*) to the bread makers. Sevim İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi: Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1998, p. 217.

21 İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi*, p. 216.

22 İlgürel, *ibid.*, pp. 109-110.

23 Table 1 shows that guilds of the same craft/trade from two cities did not necessarily march on the same day; The barbers from Istanbul paraded on the eleventh day, those from Edirne on the fourteenth day, and also the blanket makers (*yorgancıyan*) from Edirne marched on the ninth, those from Istanbul on the fourteenth day of the festival. Although it is not a rule, similar/relevant guilds, especially bread makers, bun makers, and millers, appeared on the parade on the same day. Different guilds, such as tent makers (*çadırçıyan*), tailors (*derzi/terzi, haffafan*), barley dealers

festivities, which can likely be attributed to the grand cavalcade. Both miniature and life-sized *nahuls*²⁴ artificial wax trees adorned with valuable textiles were part of this ceremonial procession where the eldest son of the sultan, Prince Mustafa (future sultan, r. 1695-1703) commenced his journey from the Old Palace of Edirne, also known as *Saray-ı Atik* and proceeded towards the official residence of the sultan. The following day, the thirteenth guilds proceeded as usual, and finally, the genuine circumcision of the successors and the corresponding ceremonial rituals took place on the twelfth day of the festival. Some guilds specific to Istanbul made their appearance on the final two days. Included in this group were the merchants of Egypt (*bazerganan-ı Mısır*)²⁵, the second-hand dealers/repairers (*eskiciyan*), tinsmiths (*kalaycıyan*), and cauldron makers (*kazgancıyan*), packsaddle makers (*semerciyan*) from both cities, the shoe-tip makers (*na'lıcıyan*) of Edirne, and the barbers (*berberan*) of Edirne. Notwithstanding the existence of four discrete Edirne guilds, the final two days of the festival were predominantly characterized by the prominence of Istanbul guilds.²⁶ All the guild pageants were completed before the banquet that took place on the fifteenth day of the festival.

Table 1: Guild Pageants, Day by Day²⁷

Day 4	Day 5	Day 6	Day 7	Day 8
Bread makers of Edirne, Bursa as their auxiliary (<i>etmekçiyan-ı Edirne ma'a Bursa yamakan</i>)	Herbalists of Edirne (<i>attaran-ı Edirne</i>)	Small cattle butchers of Istanbul (<i>kassaban-ı ganem-i İstanbul</i>)	Tanners of Istanbul (<i>debbag-ı İstanbul</i>)	Cloth merchants of Istanbul (<i>bezzazan-ı İstanbul</i>)

(*arpacıyan*), and bow and arrow makers (*okçıyan ve yaycıyan*) from both cities, marched on the same day (eleventh day).

24 For more details, please consult Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, p. 65-71; For *nahul* making, see chapter 1: Erdoğan-İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*.

25 It is unclear whether these merchants directly linked to the Egyptian/Spice Bazaar/*Mısır Çarşısı* of Istanbul, which had been constructed in the late seventeenth century before the festival took place.

26 It is unclear if bun makers, millers, furriers, carpenters, and merchants mentioned in Table 1 were from Edirne or Istanbul.

27 Table 1 is an advanced version of Nutku's table, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, p. 74, primarily relies on the observers and official documents of the time mentioned in this essay.

Bun makers (<i>çörekçiyan</i>)	Paper makers of Edirne (<i>kagıdcıyan-ı Edirne</i>)	Large cattle butchers of Istanbul (<i>kassaban-ı bakar-ı İstanbul</i>)	Boot makers of Edirne (<i>postalcıyan-ı Edirne</i>)	Silk merchants of Istanbul (<i>gazgazan-ı İstanbul</i>)
Millers (<i>değirmenciyan</i>)	Herbalists of Istanbul (<i>attaran-ı İstanbul</i>), paper makers of Istanbul as their auxiliary (<i>kagıdcıyan-ı İstanbul yamak-ı mezbûr</i>)	Butchers of Edirne (<i>kassaban-ı Edirne</i>)	Second-hand dealers/repairer of Istanbul (<i>eskiciyan-ı İstanbul</i>)	Jewelers of Edirne (<i>kuyumciyan-ı Edirne</i>)
	Shoe sellers of Edirne (<i>haffafan-ı Edirne</i>)	Groceries of Edirne (<i>bakkalan-ı Edirne</i>)		Saddlers of Edirne (<i>sarracan-ı Edirne</i>) ²⁸
	Shoe sellers of Istanbul (<i>haffafan-ı İstanbul</i>)	Groceries of Istanbul (<i>bakkalan-ı İstanbul</i>)		
		Candle makers of Istanbul (<i>mumciyan-ı İstanbul</i>)		
		Candle makers of Edirne (<i>mumciyan-ı Edirne</i>)		

28 In the official registers, neither the saddlers of Edirne as gift-givers nor their receipt of a gift from the sultan was recorded. Mentioned in one source, however, that they paraded on the eighth day and were both gift givers and gift receivers: İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi*, p. 226.

Day 9	Day 10	Day 11	Day 12	Day 13	Day 14
Cloth Sellers of Edirne Bezastan (<i>bezestancıyan-ı Edirne</i>) ²⁹	Furriers (<i>kürkçıyan</i>)	Tent makers of Edirne (<i>çadırçıyan-ı Edirne</i>)	THE ACTUAL CIRCUMCISION DAY, NO GÜLLÜ PARADE	Merchants of Egyptian Bazar (<i>bazergânan-ı Mısır</i>)	Bread makers of Istanbul (<i>etmekçiyan-ı İstanbul</i>)
Cloth Sellers of Old Bezestan of Istanbul (<i>eski bezestanlı Asitane</i>)	Merchants (<i>bezîrganan</i>)	Tent makers of Edirne and Istanbul (<i>çadırçıyan-ı -Edirne ve-Asitane</i>)		Cloth Sellers of New Bezestan of Istanbul (<i>bezestancıyan-ı cedid-i Asitane</i>)	Cauldron makers of Istanbul (<i>kazgancıyan-ı İstanbul</i>)
Quilted-turban makers of Istanbul (<i>kavukçıyan-ı İstanbul</i>)		Tailors of Edirne (<i>derziyan-ı Edirne</i>)		Saddlers of Istanbul (<i>sarıracan-ı İstanbul</i>)	Tinsmiths of Istanbul (<i>kalayçıyan-ı İstanbul</i>)
Quilted-turban makers of Edirne (<i>kavukçıyan-ı Edirne</i>)		Tailors of Istanbul (<i>derziyan-ı İstanbul</i>)		Second-hand dealers/repairer (<i>eskiciyan-ı İstanbul</i>)	Blanket makers of Istanbul (<i>yorgancıyan-ı İstanbul</i>)
Felt hat makers (<i>arakçıyıcıyan</i>)		Shoe-tip makers of Istanbul (<i>na'kçıyan-ı İstanbul</i>)		Packsaddle makers of Edirne (<i>semerciyan-ı Edirne</i>)	Barbers of Edirne (<i>berberan-ı Edirne</i>)
Trouser Makers of Edirne (<i>çakşırıyan-ı Edirne</i>)		Trouser makers of Istanbul (<i>çakşırıyan-ı İstanbul</i>)		Packsaddle makers of Istanbul (<i>semerciyan-ı İstanbul</i>)	
Cooks of sheep heads of Edirne (<i>başçıyan-ı Edirne</i>)		Barbers of Istanbul (<i>berberan-ı İstanbul</i>)		Shoe-tip makers of Edirne (<i>na'kçıyan-ı Edirne</i>)	
Dealers in sheep's head of Istanbul (<i>başçıyan-ı İstanbul</i>)					

29 Here *bezestan* refers to a particular place/a type of cover bazaar where cloth sellers concentrate.

Medal ornament in relief makers (<i>kaknacıyan</i>), sword and knife makers of Istanbul as their auxiliary (<i>kalıççıyan-ı İstanbul ve bıçakçıyan</i>)		Cooks of Edirne (<i>aşçıyan-ı Edirne</i>)	THE ACTUAL CIRCUMCISION DAY, NO GUILD PARADED		
Sword makers of Edirne (<i>Edirne kalıççıları</i>)		Animal hair processors of Edirne (<i>myıtaban-ı Edirne</i>)			
Fluffers (cotton) of Istanbul and Edirne (<i>hallacan-ı İstanbul ve hallacan-ı Edirne</i>)		Bow and arrow makers of Edirne (<i>okçıyan ve yayçıyan-ı Edirne</i>)			
Carpenters (<i>neccaran</i>) ³⁰		Bow and arrow makers of Istanbul (<i>okçıyan ve yayçıyan-ı İstanbul</i>)			
Blacksmiths of Istanbul (<i>na'lbandan-ı İstanbul</i>)		Barley dealers of Edirne (<i>arbacıyan-ı Edirne</i>)			
Blacksmiths of Edirne (<i>na'lbandan-ı Edirne</i>)		Barley dealers of Istanbul (<i>arbacıyan-ı İstanbul</i>)			
Blanket makers of Edirne (<i>yorgancıyan-ı Edirne</i>)					
Silk merchants of Edirne (<i>gazazacıyan-ı Edirne</i>)					

30 Abdi and Hezarfen Hüseyin mentioned that the chief architect, Ahmed Agha, paraded with carpenters and apprentices: İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi*, p. 229; Arslan, *Osmanlı Saray Dişünleri ve Şenlikleri* 4-5, p. 504.

2. ‘Look a Gift-Horse in the Mouth:’ Gift-Givers and Their Recipients

As a well-established practice, the act of exchanging gifts during imperial festivals held great importance³¹. The phenomenon of gift-giving, commonly referred to as the “gift mode”³² in scholarly literature, as observed during the 1675 circumcision festival, can be understood as a practice that combines elements of commodity exchange and displays of social hierarchies. During the festival, various high-ranking officials, including the grand vizier, second vizier (also known as the groom), third vizier, chief treasurer, deputy grand vizier, and judges/*kadis* as well as provincial power holders³³ from across the empire, offered their gifts to the sultan³⁴ and partook in the royal banquets³⁵, which continued throughout the festival.

One of the most important participants of the festival was artisans. Artisans, like high-ranking officials, offered their gifts. After the pageants, they specifically presented silver gifts that they had skillfully created or obtained³⁶. Figure 1 depicts the offering made by the tinsmiths: a rosewater flask accompanied by a silver

31 Hedda Reindl-Kiel, “Power and Submission: Gifting at Royal Circumcision Festivals in the Ottoman Empire (16th-18th Centuries)”.

32 Natalie Zemon Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, The University of Wisconsin Press, Madison 2000.

33 For Dayıyan-ı Tunus and Cezayir as gift-givers, and others as gift recipients, see BOA, Ali Emiri – Mehmed IV (hereafter: AE.SMMD.IV), 84/10048, H-18.09.1087/24.11.1676; BOA, AE.SMMD.IV, 84/10049, H-26.09.1087/02.12.1676.

34 Abdurrahman Abdi Pasha explained that during the banquet for certain individuals, the commander-in-chief (*serdar*) and vizier Ibrahim Pasha were presented with a sword and a caftan - an often embroidered and fur-lined dress worn by wealthy people and administrators - as gifts during the campaign against Poland: Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi’-nâmesi*, p. 441.

35 Those who were hosted at the banquets included, chief military judges (*kadı-asker efendiler-kazaskers* of Rum-ili and Anatolia), descendants of Prophet Mohammed and sheiks (*sadat ve meşayih*), cavalry corps (*sipah ve silahdar ocakları*), Janissary corps (*Yeniçeri Ocağı*), *aghas* of the *Rikab-ı Hümayun* including the managers under the queen mother and the chief consort (*Rikab-ı Hümayun Ağaları-Valide Sultan hazretlerinin ve sa’adetli Haseki Sultan hazretlerinin kethudaları bu zümre-i alıyyeye dahi dahil*), people serving the Imperial Stables (*Istabl-ı Amire halkı*), the chief clerks of the Imperial Council (*Divan haceleri*), Armory and Artillery corps (*Cebeci ve Topçu Ocakları*), urban population (*şehirlî*), the judges/*kadis* of Rum-ili and Anadolu (*Rum-ili ve Anadolu kuzatı*), former provincial governors and *beys* (*ma’zul beğlerbeğlerden ve beğlerden mevcut olanlar*). Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi’-nâmesi*, pp. 440-443.

36 Diverse types of fabrics were in high demand among the upper and middle classes, demonstrating their prosperity and cultural level: Suraiya Faroqhi, “Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes”, in *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Eren, Istanbul 2004, pp. 15-48.

incensory³⁷. The offerings presented by the barley dealers of Istanbul, the grocers (*bakkalan*) of Istanbul, and the cloth merchants of Istanbul who served the royal court (*Sandalcıyan-ı Rikab-ı Hümayun*) consisted of objects Chinese ceramics (*fâğfur*), or silver rosewater flasks (*gülabdan*). In the seventeenth century, Chinese ceramics were frequently employed as opulent ceremonial objects. In a similar vein, various artisan groups in Istanbul, including bread makers, tanners of Yedikule (*debbâğ-ı Yedikule der Asitane*), tailors, saddlers (*sarracıyan/sarraçan*), made contributions in the form of silver candlesticks, as shown in Figure 2³⁸.

Figure 1: Rose Water Flask, or Bottle. Made of Black, Turquoise, Green, Red (Bole), Cobalt Painted and Glazed Ceramic, Pottery (Courtesy of the British Museum)³⁹.

37 BOA, Bab-ı Defteri – Başmuhasibe Sur-ı Hümayun Kalemî Defterleri (hereafter: DBŞM. SRH.d.), 20605, H-29.12.1086/15.03.1676.

38 For the gifts given by other guilds, see BOA, DBŞM.SRH.d., 20605 and for the list of the gift-giving guilds, see Table 2.

39 This image is provided under a “Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)” license: <https://www.britishmuseum.org/collection/>

Figure 2: Large Candlestick with a Tulip-Shaped Socket. Made of Cast Brass (Courtesy of the British Museum)⁴⁰.

The offerings provided by the artisans were relatively fewer compared to those presented by the upper class. However, the quantity and variety of gifts varied among artisans. For instance, the Istanbul herbalists (*attaran*) offered a generous assortment of gifts, including four turban muslins (*destar*)⁴¹, two balls of brimmed linen (*kenarlı bez*), two brocaded *badule/badle*, a bundle (*boğça*) of velvet with gold (*zerduz*)⁴², one prayer rug broadcloth (*çuka*) made with gold (*zerduz*), a *kılabdan*

image/330620001 (accessed: 22.04.2023).

40 The image is provided under a “Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)” license: <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613356167> (accessed: 22.04.2023).

41 See turban muslins in different gift accounts: Reindl-Kiel, “Power and Submission”, p. 49, p. 50 and p. 60.

42 For *boğça/bohça*, see Reindl-Kiel, *ibid*, p. 59 and p. 71; *zerduz* mainly refers to the process of fabric embellishing with gold, see “cemâat-i zerduzân-ı hâssa” in Bahattin Yaman, *Sarayın Terzileri: 16-18. Yüzyıl Osmanlı Hassa Kıyafet Birimleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, p. 28.

bundle⁴³, two *mirzayi bugasi*⁴⁴, a brocaded kerchief (*sırmalı makrama*)⁴⁵, and three kerchiefs. Meanwhile, Istanbul cloth sellers (*bezzazan*)⁴⁶ presented two silver trays and a silver tankard as their contributions. After presenting their gifts, artisans eagerly awaited the sultan's gift (*atiyye*), which likely served as a way to obtain additional funds and cover the expenses related to the portable platforms, costumes, and other elements of celebration that were carried during their processions. As explicitly mentioned in the festival book, the grandeur of the pageant was credited to each guild's rank⁴⁷.

Obtaining the sultan's gift proved to be a challenging task⁴⁸. The artisans' gifts⁴⁹ was contingent upon the verification, approval, and documentation of the gifts by a state official in a distinct register⁵⁰. Indeed, the secretary of the Turkey Company (later the Levant Company), Thomas Coke, who gave some details about the Ottoman custom of gift-giving, noted that the bestowal of gifts was not solely dependent on the presenter's discretion and generosity. Rather, there seem to have prescribed guidelines dictating the nature and quantity of gifts to be given. He

43 *Kılabdan*, "a type of thread made from a mixture of cotton and silver or silver gilt." Hedda Reindl-Kiel, "Luxury, Power Strategies, and the Question of Corruption: Gifting in the Ottoman Elite (16th–18th Centuries)", in *Şehrâ-yîn: Die Welt der Osmanen, die Osmanen in der Welt. Wahrnehmungen, Begegnungen und Abgrenzungen/Illuminating the Ottoman World. Perceptions, Encounters and Boundaries. Festschrift Hans Georg Majer*, ed. Yavuz Köse, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, p. 117.

44 *Mirzayi* is a type of textile, probably made of silk, see Reindl-Kiel, *ibid.*, p. 117.

45 See an Indian *makrama* as a gifted item. Reindl-Kiel, "Power and Submission", p. 57.

46 BOA, DBŞM.SRH.d., 20605.

47 Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, p. 488.

48 Thomas Coke, *A True Narrative of The Great Solemnity of The Circumcision of Mustapha Prince of Turkie Eldest Son of Sultan Mahomet Present Emperour of The Turks. Together With and Account of The Marriage of His Daughter To His Great Favourite Mussaib At Adrianople, As It Was Sent In A Letter To Person of Honor*, Printed by James Cottrell for William Crook, at the Green Dragon without Temple-bar, London 1676.

49 Abdi and Hezarfen Hüseyin mentioned that the chief architect, Ahmed Agha, paraded with carpenters and apprentices: İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi*, p. 229; Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, p. 504.

50 One of these registers used here is housed in BOA, DBŞM.SRH.d., 20605; For a complementary gift register, see Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (hereafter: TSMA.d.), 154, H-01.03.1086/26.05.1675, and for its transliteration, see Şaduman Tuncer, "The Ottoman Imperial Festival of 1675: An Attempt at Historical Contextualization," Unpublished master's thesis, Fatih University, Istanbul 2011. A more recent study of the subsequent imperial festival in 1720 reveals that, in preparation for the 1720 circumcision festival, the artisans inquired of the royal court's steward (*kethüda*) as to what items they should offer: Erdoğan-İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*, p. 198.

wrote that gifts “were not left to the liberty and generosity of the Presenter, but they were taxt they should give, and an Officer appointed to survey the quality of them; which if not approved, was returned, and perhaps augmented: for in this Country it’s no ill manners to *look a gift-Horse in the Mouth*”⁵¹. According to T. Coke’s observations: Firstly, the act of giving gifts was not left to the arbitrary choice of the giver; secondly, it was acceptable to express criticism regarding the gifts; and third if the gifts were not adequately valued, there was the possibility of returning them⁵².

Still, the festival provided a valuable opportunity to showcase their artistic creations, which potentially would result in financial rewards. François Pétis de la Croix, the secretary of the French ambassador, tells us about his observations about the artisans’ pageantry and how the sultan, who expressed his great enthusiasm for the tanners’ procession, and thus generously remunerated them with one of the most substantial amounts:

“The march of the tanners seemed to me the most beautiful of all, it began with sixty boys, differently dressed in the skins of animals of various species, of which they wore a face filled with straw and very well formed on the shoulder, there were lions, tigers, leopards, bears, wolves, foxes & deer wolves, ermines, martens, weasels, hares, rabbits, dogs, cats, & finally of all the animals of which they are used for the ornament of men.

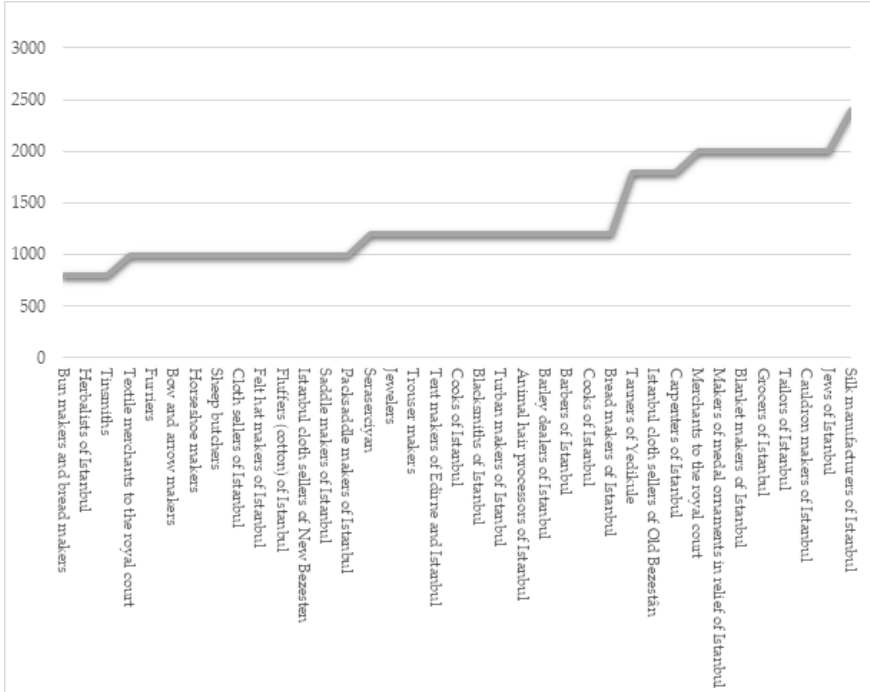
They were followed by thirty-six others, whose crew was quite gallant, they had donned the skin of a tiger and la tarque, wore a large round cap on their head, with a sable edge half a foot high, and they accompanied a shop covered with sable marten, lined inside with a quantity of very precious skins, and one can say that the richest spoils of all these animals appeared in this ceremony, the Masters having adorned themselves with the most precious furs that they had in their stores”⁵³.

51 Coke, *A True Narrative of The Great Solemnity*, p. 3.

52 Coke, *ibid*, p. 3.

53 François Pétis de la Croix, *Mémoires du Sieur, Cy-Devant Secretaire de l’Ambassade de Constantinople*, Seconde Partie, Paris 1684, pp. 118-119.

Graph 1: The Value and the Recipients (Artisans, Jews, and Others) of the Sultan’s Gifts (*Atiyye*)⁵⁴

The gifts given by the sultan ranged from minimum 800 to maximum 2,400. Silk merchants’ guild (*gazzazan*) received a substantial amount. As mentioned above, the tanners received one of the largest sums because of their splendid performance. However, F. Pétis de la Croix stated that those who delivered the most opulent gifts did not necessarily receive large sums. Those who received the highest amount included the silk manufacturers, cauldron makers (*kazgancıyan*), tailors, grocers, blanket makers, and Jews (no indication that they belonged to any guild) of Istanbul⁵⁵. The aforementioned graph also lists the five people or groups

54 The table is based on a register kept by the chief treasurer: BOA, DBŞM.d., 20605; The register contains information about the sultan’s gifts, unlike the register of gifts in BOA, TSMA.d., 154. The monetary value of the sultan’s gift was specified in the first register only.

55 According to Hezarfen Hüseyin Efendi, the tentmakers received three thousand and the blanket makers received one thousand as gifts from the sultan. His account, however, contradicted the official records, stating that the tent makers earned less than half of that amount while the blanket makers received double. Hezarfen also mentions Jewish merchants, carpenters, jewelers,

who were directly employed by the royal court to fulfill specific requirements⁵⁶, including the merchants (*bazarganan-ı Rikab-ı Hümayun*), the *seraserçyan* who were the makers of the textile made of silk, silver, and gold (*Rikab-ı Hümayun seraserçyan*), the makers of silk cloth, the head of the jewelers (*kethüda-yı kuyumçyan*), who provided, for instance an exclusive item, a hand fan embellished with pearls⁵⁷, the head of the bread makers (*Ekmekçibaşî Dilaver Agha*), and the head of cooks (*El-Hac Hüseyin Agha*)⁵⁸.

According to the chief treasurer's official records, sixty guilds presented gifts to the sultan along with the patriarch of Istanbul and the Jews of Edirne and Istanbul (*Edirne Yahudileri* and *Asitanede Sakin Yahudiler*)⁵⁹.

Table 2 provides data that the sultan received gifts from a total of sixty guilds, with thirty-four of these guilds located in Istanbul and the remaining twenty-six guilds in Edirne.

Table 2: Guilds of Istanbul and Edirne⁶⁰

Istanbul Guilds		Edirne Guilds	
1	Animal hair-processors	35	Animal hair processors
2	Arrow and bow makers	36	Arrow and bow makers
3	Barbers	37	Barbers
4	Barley dealers	38	Barley dealers
5	Blacksmiths	39	Blacksmiths
6	Blanket makers	40	Blanket makers

bakers, herbalists, quilted turban makers, and felt hat makers who received varying monetary compensations: İlgürel, *Hezarfen Hüseyin Efendi*.

56 The number of palace artisans (*ehl-i hireff*) dropped at the end of the seventeenth century. Before 1675, the number of silk manufacturers serving the royal court decreased by around half. See *Resim 4* in Yaman, *Sarayın Terzileri*, p. 24, and pp. 28-29.

57 BOA, DBŞM.SRH.d., 20605.

58 BOA, DBŞM.SRH.d., 20605.

59 BOA, DBŞM.SRH.d., 20605. According to F. Pétis de la Croix, Ottoman Jews did not dare to raise their eyes when parading. Pétis de la Croix, *Memoires du Sieur*, pp. 114-115; For the religious hierarchy in the Ottoman Empire, see Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 120.

60 Table 2 excludes individual posts because they directly served the royal court.

7	Bread makers	41	Bootmakers
8	Cauldron makers	42	Bun makers and millers
9	Candlemakers	43	Candlemakers
10	Cattle butchers	44	Carpenters
11	Cloth sellers	45	Cloth Sellers of Bezestan
12	Cloth sellers of New Bezestan	46	Cooks
13	Cloth sellers of Old Bezestan	47	Cooks of sheep heads
14	Cooks	48	Fluffer
15	Cooks of sheep head	49	Quilted-turban makers
16	Felt hat makers	50	Jewelers
17	Fluffers	51	Packsaddle makers
18	Furriers	52	Saddlers
19	Grocers	53	Shoe-tip makers
20	Quilted-turban makers	54	Silk manufacturers
21	Herbalist	55	Slave dealers
22	Merchants of Egyptian Bazaar	56	Sword makers
23	Packsaddle makers	57	Tailors
24	Saddlers	58	Tanners
25	Second-hand dealers	59	Tentmakers
26	Sheep butchers	60	Trouser makers
27	Shoe-tip makers		
28	Silk manufacturers		
29	Sword and knife makers		
30	Tailors		
31	Tanners		
32	Tent Makers		
33	Tinsmith		
34	Trouser-makers		

3. On the Other Side of the Coin: The Burden and the Benefits of the Festival

Based on textual evidence from contemporary observers, there are indications that people partook in gossip and shared information regarding the sultan's monetary acquisition through gifts, as well as the management of overall expenses by the royal court during the festival, which occurred within the context of war. More specifically, in his diary, John Covel, an English witness of the festival, made mention of the presence of stories pertaining to the sultan's financial benefits derived from the gifts⁶¹. He wrote: "it is commonly reported that the cost of all these sports, etc., come to 12,000 purses of money, whereas his presents come to at least 32,000 purses, each purse being 500 doll.; so he gained 20,000 purses, or 10,000,000 dollars, which, at 4s. 6d. the dollar, makes 2,250,000 Ib. sterling"⁶².

John Shirley, who published *The History of the Turks* (1684) in London approximately nine years after the festival⁶³, however, described the predicament encountered by the Ottoman court because of the financial burdens incurred from previous military endeavors and extravagant festivities and thus resorted to selling properties, which ultimately proved inadequate in covering expenses. As a result, the Ottoman court implemented a reduction in both the pensions allocated to military troops and their overall numbers⁶⁴. J. Shirley highlighted the pressing economic challenges that the Ottoman court encountered immediately following the event. The assertions made by the official Ottoman chroniclers during that era corroborate the claim that the Ottoman court made the decision to close the Galata Palace

61 With the following, James C. Scott explains the power of gossip to sanction against the powerful: "...Bitter criticism via gossip is also used routinely by those at the bottom of the caste system to destroy the reputation of their high-caste superiors. Gossip, even in its strong form of character assassination, is a relatively mild sanction against the powerful. It presupposes not only a face-to-face community, but also one in which a reputation is still of some importance and value." James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, 1990, p. 143.

62 The British Library, Additional (hereafter: BL., Add.) MS 22912, John Covel, *Autograph Journal of Dr. John Covel During His Travels in Asia and Italy*, 1670-1678, 201r.

63 Additional research is needed to uncover John Shirley's association with the Ottomans, given that he published numerous works for the English audience, capitalizing on the growing demand among English readers in the late seventeenth century. Anders Ingram's comprehensive study on knowledge production concerning the Ottomans in early modern England emphasizes the challenges posed by the ambiguous records related to individuals like John Shirley. Anders Ingram, *Writing the Ottomans: Turkish History in Early Modern England*, Palgrave Macmillan, 2015, pp. 123-127.

64 John Shirley, *The History of the Turks*, Printed by Ralph Holt and John Richardson for Thomas Passinger, William Thackery, and Thomas Sawbridge, 1683, p. 345.

and İbrahim Pasha Palace in Istanbul and the Old Palace of Edirne⁶⁵. To acquire additional financial resources, the Old Palace of Edirne was sold to the treasurer for a total of eighty purses. Paul Rycaut, the English Consul at Smyrna (İzmir), made notable contributions to the documentation of financial events in the period under consideration through his works, namely *The Turkish History* (1687)⁶⁶ and its successor edition, *History of the Turks* (1701)⁶⁷. Based on his accounts, in an effort to augment the state treasury's financial resources, the office of Cairo was sold, and the chief customer was removed from his position, so facilitating the transfer of a monetary sum to the treasury. Although P. Rycaut argued against the necessity of festival spending, it is also important to acknowledge that the festival served as a means to showcase Ottoman dominance, secure its longevity, and establish political alliances during the continuing war.

J. Covell further documented noteworthy gifts presented by Mustafa Pasha, the *kaimmakam*/deputy grand vizier, citing their significant market as a compelling illustration⁶⁸. Based on J. Covell's calculations, the monetary value of the pasha's contributions to the sultan reached 64,520 dollars. Additionally, the gifts to the elder heir were valued at 25,000 dollars while those given to the younger heir were evaluated at 10,000 dollars. Regardless of the precision of his calculation, it appears that the festival yielded certain economic benefits for the Ottoman court.⁶⁹ On the other side of the medal was, for example Ali Pasha, the grand admiral (*Kapudan*), who borrowed to get priceless offerings. His gifts included a curved saber

65 Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, p. 447; Özcan, *Żübde-i Vekayiât*, pp. 68-69; Ziya Yılmaz, *İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlîl)*, Istanbul Fetih Cemiyeti, Istanbul 1996, pp. 144-145.

66 Paul Rycaut, *The Turkish History*, Vol. 2, Printed for Tho. Basset, at the George near St. Dunstan's Church in Fleetstreet, London 1687, p. 254.

67 Paul Rycaut, *History of the Turks, Comprehending the Origin of That Nation, and the Growth of the Othoman Empire, with the Lives and Conquests of Their Several Kings and Emperors*, Vol 2, Printed for Isaac Cleave in Chancery-Lane, Abel Roper, A. Bosvile and Ric. Basset in Fleetstreet, London 1701, p. 212.

68 Özdemir Nutku does not reference any records of *kaimmakam*'s gifts from J. Covell's diary. BL., Add., MS 22912, John Covell, *Autograph Journal of Dr. John Covell During His Travels in Asia and Italy, 1670-1678, 200r and 200v*. In contrast to the English accounts, the French records lacked any specific mention of the monetary value associated with the gifts presented, solely focusing on documenting the gifted materials.

69 According to Halil İnalçık, there were two types of treasuries. Gifts as income went to the one called palace treasury under the control of the sultan. For more details about two types of treasuries, please see Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, Vol. 1, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Eren Yayıncılık, Istanbul 2000, p. 117; See the gifts among a governor's income and expense in the early 1670s. Faroqi, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, p. 693.

(*şemşir*) with a jeweled grasp, nine silver tankards, five silver bowls with the pitcher, nine *Istanbul seraseri*⁷⁰, nine bloomy (*çiçekli*) velvet garments (*donluk*)⁷¹, nine satins, interwoven with silver or gold threads (*telli atlas*)⁷², nine pieces of cashmere shawl fabric (*şal-ı keşmiri*), nine *sade hatayi donluk*⁷³, nine Indian *kutni*⁷⁴, nine embossed⁷⁵ satins⁷⁶, for which he had to borrow 36,000 *akçes* from Eyüp Efendi and 8,616 *guruş* from Yasef⁷⁷. Despite the fact that gift-giving may have helped him retain his position and provided him with additional benefits, he and presumably other high-ranking officials may bear some of the financial burdens of the festival by providing expensive gifts.

Like upper class people, ordinary people were expected to contribute to the festival. As such, although he seems ultimately failed to tax them, a local judge named Esseyid Mehmed asked the residents of the Yenişehir *kazası* for 4,000 *guruş* for the festival and 5,000 *akça* for the military⁷⁸. The available information is

70 In the type of *Istanbul seraser*, “a cloth with warp and weft from silk with an additional thread of silver or gold in the west.” Reindl-Kiel, “Luxury, Power Strategies, and the Question of Corruption”, p. 115.

71 *Donluk*, “white fabric for a garment.” Reindl-Kiel, *ibid*, p. 112.

72 *Atlas*, a “light satin.” Reindl-Kiel, *ibid*, p. 112. For *telli*, please see Hedda Reindl-Kiel, “The Empire of Fabrics: The Range of Fabrics in the Gift Traffic of the Ottomans”, in *Inventories of Textiles—Textiles in Inventories: Studies on Late Medieval and Early Modern Material Culture*, ed. Thomas Ertl-Barbara Karl, Vienna University Press, 2017, pp. 143-164.

73 *Hatayi*, “a stiff fabric woven from silk thread”: Reindl-Kiel, “Luxury, Power Strategies, and the Question of Corruption”, p. 117.

74 *Kutni*, “a blend of cotton (or flax) and silk in the warp and pure silk in the weft; sometimes warp and weft are of silk; modern kutnu resembling rep, in old days the weaving structure was close to atlas”: Reindl-Kiel, “The Empire of Fabrics”, p. 162.

75 *Taraklı*, please see Reindl-Kiel, *ibid*, p. 163.

76 Cited by Tuncer, “The Ottoman Imperial Festival of 1675”, p. 94; This record did not include the sultan’s gifts in return to the artisans. For the gifts of the artisans working for the needs of the royal court, see BOA, DBŞM.SRH.d., 20605.

77 Ali Pasha died in the festival year. From his estate inventory (*tereki malı*), Eyüp Efendi demanded 74,400 *akçes* back, which doubled the price of the gift: Çoşkun Yılmaz, *Istanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H.1086-1087/M.1675-1676)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) (2010), pp. 188-189; For his debt to Yasef, see *ibid*, pp. 201-202; The local court records of Edirne provide information about people of different backgrounds and their estate inventories, but not about those like Kapudan Ali Pasha who owed money to finance his expenses for gifts at the festival: See for example a case from the festival year in BOA, MŞH – Meşihat – MŞH.ŞSC.d., 3925, H-1086/1675, p. 56.

78 Hans Georg Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*, Österreichisches Akademie der Wissenschaften, Wien 1984, p. 143 a/6. To see a more recent

insufficient to ascertain whether local authorities have also failed in other locations. Nonetheless, the Yenişehir case clearly illustrates the multidimensional nature of the festival's challenges, which could potentially spark opposition.

Despite its burdens, the festival required a substantial quantity of slave and non-slave labor and also provided job opportunities including various artisans and laborers⁷⁹. The works included organizing a semicircular main festival area and constructing seven royal tents next to the imperial palace⁸⁰. The sultan's tent was set up first, followed by the tent of the grand vizier. The tents of the chief treasurer, the deputy grand vizier, and the chief of the Janissaries were erected. All these were the massive tents built for the daily royal banquets given to Ottoman dignitaries; the royal tents that stood in 'majestic immobility'⁸¹ were equipped with a wooden platform that enabled the spectators to observe the entertainment and gift-giving ceremonies. According to available sources, two thousand Janissaries, including those employed by the royal palace, labored to create this environment⁸². Furthermore, the chief architect, along with a group of carpenters (*neccaran*), measured the processional path. They proceeded to remove the eaves of certain houses and the wall of the inn where *nahuls* were made. The production of artificial trees and candy gardens was undertaken by candy makers (*şekerçiyan*) and carpenters. The illuminators (*ışareçiyan*) were responsible for providing illumination throughout the nighttime hours. Simultaneously, the performers (*hanendegan*, *sazendegan*, *mukallidan*, *lu'debazan*) sang and danced whereas the *tulumcus*⁸³ amused the crowd while ensuring the safety of the festival square⁸⁴.

---

study of the same source, refer to Haim Gerber, *Oppression and Salvation: Annotated Legal Documents from the Ottoman Book of Complaints of 1675*, Klaus Schwarz Verlag GmbH, Berlin 2018.

79 Among those who provided service at the festival were cooks and water carriers. For further details, see Arslan, *Osmanlı Saray Düşünleri ve Şenlikleri 4-5*.

80 Péris de la Croix, *Mémoires du Sieur*, pp. 94-95.

81 Albert Vandal, *L'odyssée d'un Ambassadeur: les Voyages du Marquis de Nointel, 1670-1680*, Plon-Nourrit et cie, Paris 1900, p. 197.

82 Arslan, *Osmanlı Saray Düşünleri ve Şenlikleri 4-5*, p. 492.

83 Abdülkadir Özcan, *Zübde-i Vekayât, Tahlil ve Metin (1066-1116-1656-1704)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, p. 63. In the circumcision festival of 1720, *tulumcus* for example included porters, saddlers, shield makers, painters, candy makers, shoemakers, gunsmiths, and barbers. Some *tulumcus* were artisans' sons. For more details, please consult Sinem Erdoğan-İşkorkutan, "Kımmış Bu Tulumcular?" *Toplumsal Tarih*, Vol. 297, 2018, p. 35.

84 Although, as Abdi stated, they did not offer gifts to the sultan, the firework makers, illuminators and *tulumcus* marched around the festival square, just like the guilds who paraded upfront: Arslan, *Osmanlı Saray Düşünleri ve Şenlikleri 4-5*, p. 503.

In addition, the acrobats, illuminators, and fireworks makers (*fıyengciyan*)⁸⁵ (for their wages, see Table 3) were in charge of putting on a well-rehearsed performance, taking the stage after the parading guilds. As the sun set, the firework makers, including the artillerymen/gunners, took over the festival's inner circle of the festival to perform pyrotechnic arts⁸⁶. In a more specific context, hired men (*ırgadan*) were responsible for arranging and preparing the firework display at Ayişe Hatun Khan/*Ekmekcizade* Khan, and slaves were tasked with the transportation of the *nahuls* along the streets of Edirne, leading to the designated festival site⁸⁷. A significant number of slaves under the Imperial Admiralty (*Tersane-i Amire*) were furthermore employed in the construction of ships and galleys for the purpose of facilitating the production of fireworks⁸⁸. For the fireworks conducted each night of the circumcision festival, the firework makers collaborated with carpenters, laborers, box makers (*kutucu*), lathe makers (*çakırkıçıyan*), bookbinders (*mücellidan*), ironsmiths (*ahengeran*), and bronzesmiths (*ustadiye cereyan-ı nevadd-ı tuç*)⁸⁹.

Table 3: Wages Received by Those in the Firework Displays⁹⁰

	Names	Total Wages (in akçe)
1	Firework makers ⁹¹	251,192
2	Hired men	31,160

85 Those in the fireworks business received daily wages, however, Table 4 shows only the total amount each group received: BOA, DBŞM.SRH.d., 295, H-01.08.1086/21.10.1675.

86 For a detailed analysis of the pyrotechnical shows, see M. Fatih Torun, "The 1675 Imperial Festival and Firework Makers in an Ottoman Register", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* Vol. 8/ No. 2, 2021, pp. 147-176.

87 Pétis de la Croix, *Memoires du Sieur*, pp. 92-93; BL., Add., MS 22912, John Covel, *Autograph Journal of Dr. John Covel During His Travels in Asia and Italy*, 1670-1678, 195v; For some more details, see Efdal Sevinçli, "Festivals and their Documentation: Surnames Covering the Festivities of 1675 and 1724", in *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi-Arzu Öztürkmen, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014, pp. 192-198

88 Pétis de la Croix, *Memoires du Sieur*, pp. 92-93.

89 Firework required materials such as iron, paper, wood, and, as the dirtiest, the preparation of black powder.

90 The table originates from Table 12 in Torun, "The 1675 Imperial Festival and Firework Makers in an Ottoman Register", p. 168.

91 Although there were more than six firework makers, only six were mentioned with wages and provisions totaling 251,192 akçes, including the amount received by Turmuş Agha, who was in charge of the firework displays' management in the festival: BOA, DBŞM.SRH.d., 295.

3	Carpenters	15,865
4	Lathe makers	7,700
5	Bookbinders	5,815
6	Ironsmiths	3,800
7	Box makers	2,315
8	Bronzesmiths	720

As shown in Table 3, the majority of festival artisans who labored behind the scenes of the festival were not compensated individually. Thus, individual payments cannot be determined precisely due to the absence of supporting evidence. Whether they received a satisfactory amount or not, or whether participating in the festival was something obligatory or not, artisans seem to discover potential opportunities to showcase their products and to secure their livelihoods for a while.

4. A Military Tone: Actively Involved Artisans and Auxiliary Artisans

The guilds that paraded during the circumcision festival of 1675 followed similar logic to the military campaign in 1672⁹²; according to Antoine Galland, at least 3,000 guild members demonstrated their crafts through Istanbul's streets in 1672⁹³. He stated that apprentices and master artisans participated in the march of the guilds, some of whom were armed, while others were unarmed and mixed with imperial soldiers⁹⁴. In the seventeenth century, several actively involved guilds in Istanbul were staffed with military personnel. Bread makers/bakers, knife makers, cooks of sheep feet, tanners, shoe-tip makers, and quilted turban makers are among the Istanbul guilds that are known to have had military elements and were represented at the 1675 festival, though not necessarily on the main stage, indicating that the line between artisans and soldiers was becoming blurred.⁹⁵ Concerning the guild pageant, comparable scenes were observed

92 Özdemir Nutku's claim that the days of the guild parades were arranged in alphabetical order is misleading. Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, pp. 73-74.

93 Nahid Sırrı Örik, *Antoine Galland: İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, p. 112.

94 Örik, *ibid.*, p. 110.

95 Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden 2004, pp. 139-140; Cemal Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels Without a Cause?" *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 13/No. 1-2, 2007, pp. 113-134, provide additional information on such relationship. Please also see Nalan Turna, *The Artisans and*

at the festival in 1675 (see Table 1), regardless of whether or not they were the same army artisans. Aside from the pageants, they served practical purposes: while butchers slaughtered sheep, tanners processed their hides, bakers provided soldiers with daily bread, tailors repaired their uniforms, shoemakers made shoes, *eskicis*/second-hand shoe sellers/repairers sold or repaired shoes, gardeners and fruit sellers provided vegetables and fruits, and candlemakers (*mumciyan*) created lighting.

The participation of artisans in the festivals appears to be less demanding than the logistical support they provided to the army or navy during war campaigns⁹⁶. The issue was inextricably linked to the requirement that artisans⁹⁷ were compelled to provide services or pay taxes for campaigns or festivals⁹⁸. In the seventeenth century and later, the state required direct services from artisans in Istanbul, Edirne, and Bursa while collecting army taxes from other cities to meet its growing requirements⁹⁹. In a nutshell, the artisans assisted the state in resolving labor shortage issues and supplying utensils and taxes¹⁰⁰. Those who did not join the army in this respect

---

Janissaries of Istanbul Before and After the Auspicious Event, 1808-1839, Libra Kitap, Istanbul 2022.

96 Faroqhi, "Guildsmen and Handicraft Producers", p. 47.

97 Donald Quataert gives an overall picture that over time, craft guilds and corvee labor declined and the workforce contracted freely rose: Donald Quataert, "Introduction", in *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York, Albany 1994, pp. 1-12.

98 Artisans were required to accompany the army like the Rumelian nomads who had lost their tribal ties and formed military units called *ocaks*; Each of which *ocak* sent members to serve in the army, while the rest supplied tents, horses, and weapons for the armies: Faroqhi, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire", p. 36. Like artisans who were assigned to accompany the soldiers, peasants supplied the stopping points along the army routes. The disadvantage of the system was that peasants were paid little or nothing for their services and artisans could not fully cover their expenses. Istanbul artisans, more specifically, paid a tax servicing as rowers in the navy. Already, and in general, guilds paid 'irregular' taxes, such as the army tax (*ordu akçesi*) and the shovel tax (*kiirek ve kazma akçesi*), and regular market taxes (*ihtisab*). Such irregular taxes had become routine sometime in the first half of the seventeenth century, which is not surprising given the ongoing wars, changing military technology, and fiscal depletion. Although we do not know exactly how high these 'irregular' taxes were or when exactly they were regulated along with the pre-existing market taxes, they must have been so high, at least on occasion, that some guilds established special funds to help pay such taxes. For more details, see Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul*: 84-85; for some detail, please see Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat AŞ, 2000, p. 293.

99 Bülent Çelik, "Osmanlı Seferleri'nde Orducu Esnafı'nın Fonksiyonları", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3/ No. 1, 2018, p. 141.

100 Quataert, "Introduction", p. 10.

stayed behind and contributed as auxiliaries (*yamaks*)¹⁰¹. Even during the actual combat, army artisans¹⁰² supplied the central army with weapons and equipment. They also accompanied the sultans on royal hunts, assisted in the construction of buildings and naval vessels, and served pilgrims visiting sacred sites¹⁰³. Therefore, their participation as army artisans and auxiliaries was crucial to the success of the campaign and attendant royal festivals¹⁰⁴. During campaigns, the auxiliaries were required to contribute funds to the actively involved guilds¹⁰⁵. Throughout the seventeenth century, the Ottoman state reserved the right to compel their recruitment, leaving them with no choice. Thus, regardless of whether they were the actively involved guilds or auxiliaries, they were demanded to contribute¹⁰⁶.

101 Çelik, “Osmanlı Seferleri’nde Orducu Esnafı’nın Fonksiyonları”, pp. 142-145; For archival examples concerning practices on army artisan from different times, see BOA, A. {DVNSMHHM.d., 91/8; BOA, Ali Emiri – Mustafa II (AE.SMST.II), 70/7506, H-09.03.1115/23.07.1703.

102 For how to recruit the army artisans, see İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Vol. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, pp. 368-373.

103 Çelik, “Osmanlı Seferleri’nde Orducu Esnafı’nın Fonksiyonları”, p. 145; In addition to their own specific job in the campaign, the army artisans dug a tunnel beneath, repaired the castles, or worked on repairing Istanbul’s waterway arches and some imperial buildings. Usually it was bakers/bread makers, grocers, cooks and candlemakers recruited as army artisans. When the sultan went hunting and left Istanbul, others, such as saddlers, blacksmiths, barbers, herbalists, barley dealers, and shoe repairers (*eskici*) joined them. Furthermore, army artisans played a role in the Patrona Halil Rebellion (1431/1730), which led to the deposition of Ahmed III. Finally, after the abolition of the Janissary Corps in 1826, thus the practices of army artisans ended: Çelik “Orducu”, pp. 370-373.

104 Çelik, *ibid.*, pp. 370-373.

105 Since the number of artisans organized in guilds had to be certain, those who fell short were considered the *yamaks* of those who did similar work, and they were called “*yamak esnafı*.” For more details, see Feridun Emecen, “Yamak”, in *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 43, 2013, pp. 310-311. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yamak> (accessed: 22.04.2023).

106 The number of actively involved artisans at the 1675 festival was sixty. This was thirteen higher than the 1720 festival. In 1720, twenty-two auxiliary artisans contributed copper items to the celebration, and forty-seven guilds marched in total. Moreover, the broadcloth makers (*çukacıyan*) had no auxiliary during the 1720 festival, unlike in the 1675 festival when they served as the auxiliary for the cloth sellers. That is, the actively involved and auxiliary categories were not always set for certain guilds, as they may change depending on guild negotiations or state needs. For details about those in the 1720 festival, see Table 5 and Table 12 in Erdoğan-İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*, pp. 93-94.

Table 4: Auxiliary Artisans and Actively Involved Artisans in the 1675 Festival¹⁰⁷

	Auxiliary Artisans	Actively Involved Artisans
1	Bread makers of Bursa	Bread makers of Edirne
2	Broadcloth makers	Cloth sellers of Istanbul
3	Auxiliary (name not mentioned)	Tentmakers
4	Auxiliary (name not mentioned)	Saddlers
5	Auxiliary (name not mentioned)	Candlemakers
6	Auxiliary (name not mentioned)	Cauldron makers
7	Paper sellers of Istanbul	Herbalists of Istanbul
8	Sellers of dried and fresh fruits	Grocers
9	Sword and knife makers of Istanbul	Makers of medal ornaments in relief

A later document depicts the actively involved and auxiliary artisans to the festival: the broadcloth sellers and the cloth sellers of the Istanbul Bezeistan both were present at the festival. In 1720, however, the court's head merchant (in charge of the palace's purchases) considered the cloth dealers to be his auxiliary and pressed them to contribute more. The dispute was heard in a local court, where the judge rejected the chief merchant's claims while validating the broadcloth sellers' contribution to the 1675 festival, allowing them to avoid incurring additional costs¹⁰⁸. Like the locals in Yenişehir kazası mentioned above, the broadcloth sellers also carried the burden of the festival, but in a different way.

107 This table is based on the information given by Hezarfen Hüseyin Efendi, Abdi Efendi, Sarı Mehmed Pasha, and the official register located in BOA, DBŞM.SRH.d., 20605.

108 Faroqi, "When the Sultan Planned a Great Feast, Was Everyone in Festive Mood?", pp. 214-215; Another example would be the sherbet makers/sellers (*şerbetçiyan*) who were supposed to contribute to the imperial army's funding like the grocers' auxiliaries. In contrast, despite having provided four tents for the campaign four years earlier, the sherbet makers did not want to participate in the imperial celebration of 1720. In a fruitless attempt to contest the court's decision in 1720, the grocers refused to pay for the imperial celebration. BOA, Ali Emiri – Ahmed III (AE. SAMD.III), 3/220, H-12.06.1133/10.04.1721. For more details, see Erdoğan-İşkorkutan, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*, p. 198.

Conclusion

This case study of the 1675 festival offers an illustration of how early modern festive occasions often encompassed cultural performances. However, it goes beyond that by analyzing the various roles of different participants, in our case artisans, and delving into their economic, social, and even political ramifications within a broader context. This essay also brings attention to the festival by examining some political, military-financial dynamics of the Ottoman court as well as interactions, negotiations, and indeed confrontations between the rulers and the ruled.

More specifically, in 1675, the Ottoman court celebrated military victories, a political marriage, and the circumcision of heirs with a grand festival. The festival served multiple purposes and was therefore more than just entertainment. Through the organization of this large-scale event, the sultan in Edirne aimed to display the progression of the royal lineage by means of the prospective ruler's ceremonial procession. The sultan sought to reaffirm his status as the most powerful figure and generous ruler in his empire in the eyes of both his subjects and his rivalries. In order to accomplish this, gift ceremonies seem to mend and strengthen ties between the sultan and all of his subjects, including those from the upper and lower classes. While gifts to the sultan or to the heirs were an additional source of wealth, the need to cover the overall expenses of the festival led to the closure of three specific palaces, the sale of some state positions, and the transfer of funds from officials. Despite these measures, it is evident that both the gift-giving lower- and upper-class subjects struggled to afford the extravagantly costly gifts. However, they were not passive recipients, as they, like the aforementioned broadcloth sellers, refused to make additional payments. Others, such as the residents of Yenişehir *kazası*, were also able to resist funding the festival and military campaign. The presence of financial benefits, the burden imposed by the exchange of gifts, and the resistance exhibited by the local population towards officials collectively suggest that the ongoing wars and the magnitude of the festival were inadequate in reinforcing the desired ties during the 1675 imperial festival. Moreover, the attitude of the actively involved and auxiliary artisans at the festival (using army artisans as an example) was both cooperative and uncooperative, indicating their bargaining power and limitations.

On the one hand, the artisans and the slave and non-slave laborers bore the burden of the festival and the military campaigns. On the other hand, they were paid for some of their services (whether satisfactory or not), and they were fortunate if their

gifts and pageants were well received, and they had the opportunity to promote their products and showcase their craftsmanship during their pageants. Since the artisans performed and labored similarly at a festival and a campaign, the actively involved and auxiliary artisans were visible in both, the festival of 1675 had a military tone, and the military had a festive tone with the pageants of the guilds.

Acknowledgement

We would like to thank Eunjeong Yi for her invaluable comments on the earlier version of this essay, Katherine Wilson for providing John Covel's autograph journal from the British Library and the Newberry Library in Chicago for access to John Shirley's book. We are also grateful to the editors of the journal and the anonymous reviewers for their contributions.

Author Contributions

Conceiving the Study	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Data Collection	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Data Analysis	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Writing up	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
Submission and Revision	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest / Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

The British Library, Additional MS 22912, John Covel, *Autograph Journal of Dr. John Covel During His Travels in Asia and Italy*, 1670-1678.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (Turkish State Archives) (BOA)

Ali Emirî – Ahmed III (AE.SAMD.III), 3/220.

Ali Emirî – Mehmed IV (AE.SMMD.IV), 84/10048; (AE.SMMD.IV), 84/10049.

Ali Emirî – Mustafa II (AE.SMST.II), 70/7506.

Bab-ı Defteri – Başmuhasebe Sur-ı Hümayun Kalemî Defterleri (DBŞM.SRH.d.), 20605.

Bab-ı Defteri – Başmuhasebe Kalemî Defterleri, 295.

Cevdet – Askeriye (C.AS.), 494/20648.

İbnülemin – Askeriye (İE.AS.), 89/8245.

Mühimme Defteri (A. {DVNSMHM.d.}), 91/8.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA.d.), 154.

MŞH – Meşihat – MŞH.ŞSC.d., 3925.

Published Archival Sources

Majer, Hans Georg, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675*, Österreichisches Akademie der Wissenschaften, Wien 1984.

Yılmaz, Çoşkun, *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H.1086-1087/M.1675-1676)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010.

Published Narrative Sources

Abbott, George Frederick, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London 1920.

Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5: Lebîb Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hazin) Sûrnâmesi, Abdî Sûrnâmesi, Telhîsü'l-Beyân'ın Sûrnâme Kısmı*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011.

Arslan, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler: Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 1999.

Atasoy, Nurhan, *1582: Surname-i Hümayun: an Imperial Celebration*, Koçbank, İstanbul 1997.

Coke, Thomas, *A True Narrative of The Great Solemnity of The Circumcision of Mustapha Prince of Turkie Eldest Son of Sultan Mahomet Present Emperour of The Turks. Together with and Account of The Marriage of His Daughter To His Great Favourite Mussaip at Adrianople, As It Was Sent In A Letter To Person of Honor*, Printed by James Cottrell for William Crook, at the Green Dragon without Temple-bar, London 1676.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Vol. 1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947.

Derin, Fahri Ç., *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi: Osmanlı Tarihi (1648-1682)*, Çamlıca, İstanbul 2008.

Hajda, Lubomyr Andrij, "Two Ottoman Gazanames Concerning the Chyhyryn Campaign of 1678", Unpublished Doctoral Dissertation, Harvard University, Cambridge 1984.

İlgürel, Sevim, *Hezarfen Hüseyin Efendi: Telhüsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1998.

Örik, Nahid Sırrı, *Antoine Galland: İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Özcan, Abdülkadir, *Żübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116-1656-1704)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Pétis de la Croix, François, *Mémoires du Sieur, Cy-Devant Secrétaire de l'Ambassade de Constantinople*, Seconde Partie, Paris 1684.

Rycaut, Paul, *History of the Turks, Comprehending the Origin of That Nation, and the Growth of the Othoman Empire, with the Lives and Conquests of Their Several Kings and Emperors*, Vol. 2, Printed for Isaac Cleave in Chancery-Lane, Abel Roper, A. Bosvile and Rie. Basset in Fleetstreet, London 1701.

Rycaut, Paul, *The Turkish History*, Vol. 2, Printed for Tho. Basset, at the George near St. Dunstan's Church in Fleetstreet, London 1687.

Shirley, John, *The History of the Turks*, Printed by Ralph Holt and John Richardson for Thomas Passinger, William Thackery, and Thomas Sawbridge, London 1683.

Vandal, Albert, *L'odyssée d'un Ambassadeur: les Voyages du Marquis de Nointel, 1670-1680*, Plon-Nourrit et cie, Paris 1900.

Yılmaz, Ziya, *İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

Secondary and Electronic Sources

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, State University of New York Press, Albany 1991.

And, Metin, *Kırk Gün Kırk Gece*, Taç Yayınevi, Ankara 1959.

Barkey, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Bekar, Cumhur, “‘The Ottoman Revolution of 1661’: The Reconfiguration of Political Power under Mehmed IV and Köprülü Grand Viziers”, *Journal of Early Modern History*, Vol. 1, 2022, pp. 1-30.

“Bottle”, The British Museum, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/330620001> (accessed: 22.04.2023).

Çelik, Bülent, Osmanlı Seferleri’nde Orducu Esnafı’nın Fonksiyonları, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3/ No. 1, 2018, pp. 136-147.

Çelik, Şenol, Orducu, in *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 33, 2007, pp. 370-373 <https://islamansiklopedisi.org.tr/orducu> (accessed: 22.04.2023).

Davis, Natalie Zemon, *The Gift in Sixteenth-Century France*, The University of Wisconsin Press, Madison 2000.

Emecen, Feridun, Yamak, in *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 43, 2013, pp. 310-311, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yamak> (accessed: 22.04.2023).

Erdoğan-İşkorkutan, Sinem, “Kimmiş Bu Tulumcular?”, *Toplumsal Tarih*, Vol. 297, 2018, pp. 32-36.

Erdoğan-İşkorkutan, Sinem, *The 1720 Imperial Circumcision Celebrations in Istanbul*, Brill, Leiden; Boston 2021.

Faroqhi, Suraiya, “Guildsmen and Handicraft Producers”, in *The Cambridge History of Turkey, Vol.3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge 2006, pp. 336-355.

Faroqhi, Suraiya, “Introduction, or Why and How One Might Want to Study Ottoman Clothes”, in *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Eren, Istanbul 2004, pp. 15-48.

Faroqhi, Suraiya, “Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)”, in *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York, Albany 1994, pp. 13-57.

Faroqhi, Suraiya, “The Parades of Ottoman Guildsmen: Self-Assertion and Submission to the Sultan’s Command”, in *Material Culture—Präsenz und Sichtbarkeit von Künstlern, Zünften und Bruderschaften in der Vormoderne/Presence and Visibility of Artists, Guilds, Brotherhoods in the Premodern*, ed. Andreas Tacke-Birgit Ulrike Münch-Wolfgang Augustyn-Michael Imhof Verlag, 2018, pp. 157-173.

Faroqhi, Suraiya, “The Sultan Nourishing His Subjects – But Was the Reverse not More Close to the Truth?”, (forthcoming).

Faroqhi, Suraiya, “When the Sultan Planned a Great Feast, Was Everyone in Festive Mood? Or Who Worked on the Preparation of Sultanic Festivals”, in *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi-Arzu Öztürkmen, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014, pp. 208-224.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Vol. II, ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, trans. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Faroqhi, Suraiya-Öztürkmen, Arzu, *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014.

Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Tauris, London; New York 2005.

Felek, Özgen, Erdoğan-İşkorkutan, Sinem, “Introduction: Ceremonies, Festivals, and Rituals in the Ottoman World”, *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 6/ No. 1, 2019, pp. 9-19.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 2000.
Gerber, Haim, *Oppression and Salvation: Annotated Legal Documents from the Ottoman Book of Complaints of 1675*, Klaus Schwarz Verlag GmbH, Berlin 2018.

İncalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, Vol I, ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, trans. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Ingram, Anders, *Writing the Ottomans: Turkish History in Early Modern England*, Palgrave Macmillan, London 2015.

Kafadar, Cemal, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels Without a Cause?”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 13/ No. 1-2, 2007, pp. 113-134.

Kafescioğlu, iğdem, “Sokağın, Meydanın, Őehirliilerin Resmi: On Altuncu Yüzyıl Sonu İstanbul’unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü,” *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 1/ No. 1, 2019, pp. 7-43.

Karateke, Hakan, “Illuminating Ottoman Ceremonial”, in *God Is the Light of the Heavens and the Earth: Light in Islamic Art and Culture*, ed. Jonathan Bloom-Sheila Blair, Yale University Press, New Haven 2015, pp. 282-307.

Kazan, Hilâl, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.

Kołodziejczyk, Dariusz, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681), Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanıçe, Part 1: Text, Translation, and Commentary*, Harvard University Press, Cambridge 2004.

Komaroff, Linda, *Gifts of the Sultan: The Arts of Giving at the Islamic Courts*, Los Angeles County Museum of Art, 2011.

“Large candlestick with tulip-shaped socket”, The British Museum, “<https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613356167> (accessed: 22.04.2023).

Murphey, Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty: Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, Continuum, London 2008.

Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet’in Edirne Şenliği (1675)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.

Quataert, Donald, “Introduction”, in *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert, State University of New York, Albany 1994, pp. 1-12.

Reindl-Kiel, Hedda, “Luxury, Power Strategies, and the Question of Corruption: Gifting in the Ottoman Elite (16th–18th Centuries)”, in *Şehrâ-yîn: Die Welt der Osmanen, die Osmanen in der Welt. Wahrnehmungen, Begegnungen und Abgrenzungen/Illuminating the Ottoman World. Perceptions, Encounters and Boundaries. Festschrift Hans Georg Majer*, ed. Yavuz Köse, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, pp. 107-120.

Reindl-Kiel, Hedda, “Power and Submission: Gifting at Royal Circumcision Festivals in the Ottoman Empire (16th-18th Centuries)”, *Turcica*, Vol. 41, 2009, pp. 37-88.

Reindl-Kiel, Hedda, “The Empire of Fabrics: The Range of Fabrics in the Gift Traffic of the Ottomans”, in *Inventories of Textiles—Textiles in Inventories: Studies on Late Medieval and Early Modern Material Culture*, ed. Thomas Ertl-Barbara Karl, Vienna University Press, 2017, pp. 143-164.

Şahin, Kaya, "Staging an Empire: An Ottoman Circumcision Ceremony as Cultural Performance", *The American Historical Review*, Vol. 123/ No. 2, 2018, pp. 463-492.

Şahin, Kaya, "To Observe, to Record, to Depict: Memorializing the Circumcision of an Ottoman Prince, ca. 1582-ca. 1600", *History and Theory*, Vol. 58/ No. 4, 2019, pp. 43-67.

Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, 1990.

Sevinçli, Efdal, "Festivals and their Documentation: Surnames Covering the Festivities of 1675 and 1724", in *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi-Arzu Öztürkmen, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014, pp. 192-198.

Terzioğlu, Derin, "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation", *Muqarnas*, Vol. 12, 1995, pp. 84-100.

Torun, M. Fatih, "Revisiting an Ottoman Dynastic Celebration: Princely Weddings and Circumcisions in Edirne, 1675", Unpublished master's thesis, Istanbul Bilgi University, Istanbul 2019.

Torun, M. Fatih, "The 1675 Imperial Festival and Firework Makers in an Ottoman Register", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* Vol. 8/ No. 2, 2021, pp. 147-176.

Tuncer, Şaduman, "The Ottoman Imperial Festival of 1675: An Attempt at Historical Contextualization", Unpublished master's thesis, Fatih University, Istanbul 2011.

Turna, Nalan, *The Artisans and Janissaries of Istanbul Before and After the Auspicious Event, 1808-1839*, Libra Kitap, Istanbul 2022.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Vol. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Yaman, Bahattin, *Sarayın Terzileri: 16-18. Yüzyıl Osmanlı Hassa Kıyafet Birimleri*, Kitap Yayınevi, Istanbul 2018.

Yelçe, Zeynep, "Evaluating Three Imperial Festivals: 1524, 1530 and 1539", in *Celebration, Entertainment and Theatre in the Ottoman World*, ed. Suraiya Faroqhi-Arzu Öztürkmen, Seagull Books, London; New York; Calcutta 2014, pp. 71-109.

Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Brill, Leiden 2004.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 311
Nisan/April 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 17.07.2023
Kabul/Accepted: 08.01.2024

DOI: 10.37879/belleten.2024.147

Araştırma Makalesi/Research Article

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Elçiliği

Ömer Gezer*

Öz

Bu makale Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa elçiliğini konu ediniyor. Söz konusu elçilik, şimdiye kadar Osmanlı tarihçiliğindeki hâkim modernleşme paradigmasının etkisiyle tarihî bağlamından kopararak incelenmiş, Yirmisekiz Çelebi'ye Osmanlı/Türk modernleşme tarihinde şahsına münhasır paye verilmiştir. Buna göre, "Lale Devri"nin reformcu vezîriâzâmı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi'yi Batı medeniyetini incelemesi ve kendisine reform önerileri getirmesi için Fransa'ya göndermişti. Bu iddianın mesnedi olmadığını ortaya koyan akademik yayınlara rağmen tarihçiler bu galattan vazgeçmemişlerdir. Oysa gerek Osmanlı gerekse Avrupalı çağdaş kaynaklar, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliği için yeterince zengin malumat sağlamaktadır. Osmanlı diplomasi pratikleri düşünüldüğünde çağdaşlarınca olağanüstü görülen bu elçilik, yalnızca Marki de Bonnac'ın değil, İstanbul'daki Habsburg kapı kethüdası Joseph von Dirling'in ve İngiltere elçisi Abraham Stanyan'ın da dikkatini çekmişti. Bilhassa Dirling ve daha sonra Habsburgların Paris'teki elçisi Pentenriedter, bu elçiliğin hedefini ve Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'teki ve Fransa'dan döndükten sonra İstanbul'daki faaliyetlerini Viyana'ya aktarmıştır. Başlangıçta Bâbiâli ve Versailles arasında Habsburg aleyhtarı ittifak kurulacağından endişe

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of History, Ankara/TÜRKİYE, omergezer@hacettepe.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6678-5777>

edilse de sonuçta, Malta'daki Osmanlı esirlerinin Fransa'nın aracılığıyla kurtarılması için yapılan görüşmelerin, bu elçiliğin yegâne siyasi misyonu olduğu anlaşılacaktır. Sultan ve vezîriâzamı arasındaki yazışmalar ve Vakanüvis Raşid Efendi'nin yazdıkları da bu konudaki Habsburg ve İngiliz istihbaratını teyit eder: Yirmisekiz Çelebi'nin Fransa elçiliği, yalnızca Avrupa'daki diplomatik gelişmeleri yerinde takip etmeyi hedefliyordu. Ne var ki Osmanlı diplomasisinin kurumsal yetersizliği bu misyonu siyasi ve diplomatik olarak semeresiz bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Osmanlı diplomasisi, Lale Devri, Osmanlı-Fransa İlişkileri, Nevşehirli İbrahim Paşa, Marki de Bonnac, Joseph von Dirling.

The Embassy of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi to France

Abstract

This article focuses on the embassy of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi to France. Until now, this embassy has been analyzed by detaching it from its historical context under the influence of the paradigm of modernization in Ottoman historiography, and Yirmisekiz Çelebi has been given a unique place in the history of Ottoman/Turkish modernization. Accordingly, Nevşehirli Damat İbrahim Pasha, the reformist Grand Vizier of the “Tulip Period”, sent Yirmisekiz Çelebi to France to study Western civilization and bring him reform proposals. Despite academic publications showing that this claim has no basis, historians have not abandoned this fallacy. However, contemporary sources, both Ottoman and European, provide a wealth of information on the embassy of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi. Considered extraordinary by his contemporaries given Ottoman diplomatic practices, it attracted the attention not only of Marquis de Bonnac but also of Joseph von Dirling, the Habsburg resident in Istanbul, and Abraham Stanyan, the British ambassador. In particular, Dirling and later the Habsburg ambassador in Paris, Pentenriedter, reported to Vienna the aims of this embassy and the activities of Yirmisekiz Çelebi in Paris and in Istanbul after his return from France. Although initially there were fears of an anti-Habsburg alliance between the Sublime Porte and Versailles, in the end, the negotiations for the rescue of the Ottoman prisoners in Malta through the intermediation of France proved to be the sole political mission of this embassy. The correspondence between the Sultan and his Grand Vizier and the records of Imperial Historian Raşid Efendi confirm the Habsburg and British intelligence on this matter: Yirmisekiz Çelebi's embassy to France was only intended to follow diplomatic developments in Europe on the ground.

However, the institutional incompetence of Ottoman diplomacy rendered this mission politically and diplomatically fruitless.

Keywords: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Ottoman Diplomacy, Tulip Period, Ottoman-French relations, Nevşehirli İbrahim Paşa, Marquis de Bonnac, Joseph Von Dirling.

Giriş: Bağlamından Koparılmış Bir Elçilik

Osmanlı tarihçiliğindeki hâkim paradigma, 18. yüzyılı Osmanlı'nın klasik çağı ile modern Türkiye'nin doğuşu arasında geçiş dönemi olarak görür: Osmanlı/Türk modernleşmesinin ilk adımları 18. yüzyılda atılmıştır, bu yoldaki tökezlemeler modernleşme karşıtı hareketlerin sonucudur.¹ Bu kurgunun bilindik örneklerinden biri, "Lâle Devri"ndeki "Batılılaşma" çabalarının "gerici" bir isyan neticesinde akim kaldığıdır. İsyanın hedefindeki Vezîriâzam Damat İbrahim Paşa, imparatorluğun "gerilemesini" Avrupalı reformlarla önleyebileceğini düşünmüş, Paris'e gönderdiği Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den "hidematı siyasiyesi haricinde Fransanın vesaiti umran ve maarifine dahi lâyıkiyle kesbi ittıla ederek kabili tatbik olanlarını"² rapor hâlinde kendisine sunmasını istemişti³. Bu gözle bakıldığında, Fransa Sefâretnâmesi fevkalade önemi haizdir: "Hiçbir kitap garphlaşma tarihi-

- 1 Bu paradigma üzerine inşa edilmiş geniş literatüre işaret etmek imkânı olmadığından okuru öncü ve klasik şu çalışmalara yönlendirmek istiyorum: Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I: Yüzcüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 13-30; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyas, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2000. 18. yüzyıl tarihini "ara[da] dönem" olarak yorumlayan paradigmanın eleştirisi için bk. Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, S. 19, *Osmanlılar Özel Sayısı*, 1999, s. 189-199.
- 2 Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I: Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 44.
- 3 Mehmed Efendi'ye verildiği Gerçek tarafından malum ilan edilen talimatın benzerleri, III. Ahmed devrinin diğer elçilerine de yakıştırılır. Örneğin: "III. Ahmed döneminde Paris, Londra ve Viyana gibi başkentlere gönderilen fevkalade elçiler artık buralardaki yeni siyasal ve toplumsal ortamı izlemek, İstanbul'a aktarmakla da görevliydi." Bk. Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi – Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 258. Keza: "Sadrazam İbrahim Paşa, Avrupa'nın askerî gücünün kaynağını öğrenmek amacıyla Paris, Viyana ve Moskova'ya elçiler gönderdi. Gönderilen elçilerden sadece diplomatik ve ticari antlaşmaları imzalamaları değil, aynı zamanda Avrupa diplomasisi ve askerî gücü hakkında bilgi edinmeleri de istenmiştir." Bk. Turgut Subaşı, "Lâle Devri'ne Ait Bir İslahat Takriri", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-A. Gökçe Özcan, Kömen Yay., Kayseri 2018, s. 288-289. Oysa bu dönemde Londra'ya elçi gönderilmemiş, Viyana'ya ve Moskova'ya ise Avrupa'nın askerî gücünü öğrenmekten ziyade, diplomatik meseleleri halletmek üzere elçi yollanmıştı.

mizde bu küçük ‘Sefâretnâme’ kadar mühim bir yer tutmaz. [...] Bu sefâretnâme-de bütün bir program gizlidir.”⁴

Mezkûr paradigmanın Sefâretnâme’ye atfettiği önem en somut hâliyle Fatma Müge Göçek’in kitabında görünür. Göçek, “malum talimatı” Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin elçiliğinin merkezine yerleştirir ve şöyle der: “Osmanlılar, askerî başarısını açıklayabilmek için Fransız medeniyetini teknolojik açıdan gözlemlemek istiyordu.”⁵ Ancak ortada bir sorun vardır: Sefâretnâme’nin içeriği. Göçek, Mehmed Efendi’nin misyonu ile “Osmanlı Batılılaşmasının” programı olması icap eden Sefâretnâme arasındaki tezdâ, bu yazın türünün sınırlarıyla açıklar⁶.

- 4 Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 2001, s. 44. Tanpınar, şöyle devam eder: “Yazık ki, ne Damat İbrahim Paşa bir yenileşme programını hazırlayabilecek kadar irâdeli bir şahsiyeti, ne de devri buna müsâitti.” Bk. *age.*, s. 44. “Lâle Devri”ni kamuya mal eden Ahmed Refik ise bu elçiliği İbrahim Paşa’nın eseri olarak görüyordu, bk. Ahmed Refik [Altınay], *Târîhi Simâlar*, Kitâbhâne-i Askerî, İstanbul 1331 [1912-13], s. 33. Tanpınar, Sefâretnâme’nin yazıldığı ve yayımlandığı devirde doğrudan etkisi bulunmadığını kabule hazırsa da alıntılanan iddiası birçok tarihçi tarafından paylaşılr, hatta aşılır. Örneğin: “Versay Sarayı [...] Avrupa dışı kültürlerin ehlileştirilmesinde aynı rolü üstlenir. Balo, tiyatro ve opera gösterimleri ile yabancı sefirler uyarlaşma yolunda ehlileştiriliyorlardı. Yirmisekiz Çelebi, böylesi bir uyarlaşma projesinin bir parçası idi. Onun somut olarak gözlemleyip ülkesinde gerçekleştirmeye çalıştığı medeniyet, kendisinden sonra bir ideolojiye dönüşecek ve Osmanlı’nın ilk ideolojisi olacaktır.” Bk. İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yay., Ankara 2006, s. 168-169.
- 5 Fatma Müge Göçek, *East Encounters West – France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford Uni. Press, New York 1987, s. 9-10. Göçek’in araştırmasını Batılılaşma paradigmasının hâkim olduğu çağda ve bu paradigmanın en önemli mümessillerinden Bernard Lewis’in danışmanlığında hazırladığını vurgulamak gerekiyor. Göçek’in kitabı yayımlanmadan bir süre önce Lewis’in, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Paris elçiliğini “Müslümanların Avrupa’yı keşfi” bağlamında değerlendirdiği hatırdâ tutulmalıdır. Bk. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, W. W. Norton, New York 2001, s. 114 vd. (İlk basımı 1982’de).
- 6 Göçek’e göre sefâretnâmeler son derece dikkatli üslupla yazılıyordu; Fransa Sefâretnâmesi de bu sebeple yalnızca resmî ve diplomatik bir anlatı olabilirdi. Bk. Göçek, *age.*, s. 16-17. Sefâretnâmeler üzerine daha kapsamlı incelemeler için bk. M. Alaaddin Yalçınkaya, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnâmelerin Kaynak Değeri”, *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 7, 1996, s. 319-338; Kemal Beydilli, “Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXX, 2007, s. 9-30. Beydilli, makalesinde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’ye değinmezken, Yalçınkaya ise Fransa Sefâretnâmesi ile “Lâle Devri” arasında bir bağ kurar, bir başka çalışmasında da Yirmisekiz Çelebi’yi medeniyeti gözlemleyen ve Türkiye’ye taşıyan birisi olarak tanımlar. Bk. Yalçınkaya, “Türk ve Fransız Kültürlerinin Etkileşiminde Paris Elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Rolü (1720-1721)”, *Osmanlı Devleti’nin Diploması Tarihi – Makaleler I*, ed. M. Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 71.

Esasen Sefâretnâme'nin muhtevasını yüzeysel, hatta zayıf bulan tarihçiler de vardı⁷, ancak Göçek'in kitabında görünen hâkim bakış açısına yönelik en ciddi eleştiri, ilk olarak, Berrak Burçak'ın kaleminden geldi. Burçak, tarihin gidişatına bakılarak Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliğine ve Sefâretnâme'ye önem atfedildiğini söyledikten sonra, malum talimata şüpheyle yaklaşarak "Bu görüş ciddiye alınabilir mi? Sonuçta, Mehmed Efendi kimdi ya da Batı medeniyeti neydi ki?" diye sorar ve tarihin farklı akması hâlinde Sefâretnâme'nin yazarının "ilerlemeci birinden ziyade terbiyeli bir turist olarak" temayüz edeceğini iddia eder⁸.

Aynı tarihlerde "Lâle Devri" anlatısını yapı sökümüne tabi tutan çalışmasında Can Erimtan, Yirmisekiz Çelebi'nin Fransa elçiliğini ve mezkûr talimatı da mercek

- 7 Örneğin Berkes'e göre Sefâretnâme yeni bir bakış açısıyla yazılmıştır ancak yüzeyseldir. Bk. Berkes, *age.*, s. 56. Yirmisekiz Çelebi'nin Avrupa kurumlarını ve bunları ortaya çıkaran felsefeyi anlayamadığı hakkında bk. J. M. Stein, "An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes The West: Ebu Bekir Ratip Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts", *Archivum Ottomanicum*, C X, 1985, s. 221.
- 8 Berrak Burçak, "Osmanlı Sefaret Müessesesi ve 18. Yüzyıl Osmanlı Tarihi: Göçek'e Bir Alternatif", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu Norman Itzkowitz Armağanı*, ed. Baki Tezcan-Karl Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007, s. 178. Burçak'ın, Göçek'in kitabına yönelik eleştirisi, her ne kadar makalenin kaynakçası bunu göstermese bile, Batılılaşma paradigmasını ve bunun içinde "Lâle Devri"ni sorgulayan araştırmaların arttığı zamanda yazılmıştır. Burada, makalenin odağını korumak endişesiyle bu literatüre atf vermeyeceğim. Fakat şu iki çalışmayı mutlaka zikretmeliyim: Can Erimtan, "The Case of Saadabad: Westernization or Revivalism?", *Art Turc – Turkish Art, 10th International Congress of Turkish Art, Geneva, 17-23 September 1995, Proceedings*, Fondation Max Van Berchem, Cenova 1999, s. 287-290; Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitinin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, S. 83, *Osmanlı: Muktedirler ve Mâdunlar*, 2000, s. 292-322. Erimtan, makalesinde Yirmisekiz Çelebi'ye ve Sefâretnâmesine Osmanlı/Türk modernleşmesinde atfedilen yeri Osmanlı mimarisi üzerinden sorgularken, Artan genel olarak dönemi lüks ve sefahat çağından ziyade Osmanlı tarihinin bütününe teşmil edilebilecek kavramlarla düşünmek gerektiğini yazar. Bu ikinci bakış açısı "Lâle Devri"ni matruşkanın küçük parçası olarak görmeyi, yani bu dönemi Osmanlı tarihinin genel seyri içinde ele almayı öneren Feridun Emecen'in makalesinde de mevcuttur: "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve 'Lale Devri' Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. LII, 2018, s. 79-98. Burada son olarak yaptığı çalışmalarla dönemi tarihselleştiren Selim Karahasanoğlu'nun araştırmalarına da işaret etmeliyim. Örneğin: *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-1730)*, Binghamton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York 2009. Karahasanoğlu, tezinde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa elçiliğinin modern devlet inşasındaki yerini, devrin matbaa, tulumbaçılar ocağı yahut çeviri faaliyetleri gibi yenilikleriyle birlikte ele alır, ancak bunları Batılılaşma paradigmasıyla okumak yerine imparatorluğun kendi iç dinamiklerinin sonucu olarak görür, bk. *agt.*, s. 8. Karahasanoğlu, "Lâle Devri" literatürünü kritik ettiği bir başka makalesinde de bu iddiasını aynı cümlelerle tekrar eder, bk. "The Tulip Age in Ottoman Historiography: A Critique", *History From Below A Tribute in Memory of Donald Quatert*, ed. Selim Karahasanoğlu-Deniz Cenk Demir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 167.

altına almış, Ali Suavi'nin sürgün günlerinde neşrettiği Fransa Sefâretnâmesi'nin ön sözünde talimatın izlerini bulmuştur: Buna göre Ali Suavi, Sefâretnâme'nin varlığından etkilenmiş, böylesi farklı bir metnin niçin yazıldığını merak etmiş, nihayetinde İbrahim Paşa'nın Yirmisekiz Çelebi'ye şifahen talimat verdiği sonucuna ulaşmıştı. Ali Suavi'nin “şifahi talimatı” –çağdaş Osmanlı kaynaklarında zikredilmediği hâlde– Gerçek'in eserinde “malum talimata” dönüşmüş ve böylece kabul edilegelmişti⁹.

Bu takdirce, ortada akademik olarak mesnetsiz bir iddia vardı ve delil bulunmadığı sürece, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliğine yakıştırılan modernleştirici misyon anlatısının terk edilip elçiliğin kendi bağlamında incelenmesi gerekiyordu. Ancak böyle olmadı. Yirmisekiz Çelebi'ye dair yahut onun bahsinin geçtiği metinlerde “malum talimata” atf verilmeye¹⁰, Sefâretnâme'nin “Osmanlı Batılılaşmasının” öncü metinlerinden birisi, belki de birincisi olarak takdimine devam edildi¹¹.

2018'de yayımlanan iki makale, hem “Lâle Devri”ni hem de “malum talimat” meselesini yeniden akademinin gündemine taşıdı. Bu makalelerden ilkinin altında Feridun Emecen'in imzası bulunur. Emecen, “Lâle Devri”nin yahut III. Ahmed'in saltanatının ve Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinin nasıl yorumlanabileceğine dair bir dizi öneride bulunurken “bu dönemin ‘gerçek tarihi zemine çekilerek’ yeni bir bakışla değerlendirilmesinin gerekli olduğu ve bu yolda ampirik veyahut ‘vâkıa’ya yönelik çalışmaların çoğalmasına ihtiyaç bulunduğu” tespitini/çağrısını da yapar¹². Aynı sene yayımlanmış diğer makalede ise, Aytac Yıldız maarif

9 Can Erimtan, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, I.B.Tauris, Londra 2008, s. 105-108.

10 Örneğin bk. Zeki Arıkan, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XLIII, 2013, s. 551-552. Keza bk. Aydın Süer, *Diskurse des Niedergangs – Reflexionen über das Eigene und das Fremde in osmanischen und türkischen Reiseberichten*, Springer VS, Wiesbaden 2019, s. 97, 100-101. Süer, “Lale Devri” paradigmasıyla ilgili Erimtan'a atf verir; Yirmisekiz Çelebi'ye verilen “malum talimata” dair yazdıklarını ise görmezden gelir.

11 Bu bağlamda Fransa Sefâretnâmesi'ne atfedilen başarıları yeniden üreten şu eseri örnek olarak gösterebilirim: Türkan Polatçı, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris Sefaretnamesi'nin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C II/S. 2, 2011, s. 249-263. Polatçı, Sefâretnâme'nin muhtevasıyla “Lâle Devri”nin dinamiklerini oluşturduğunu, Patrona Halil İsyanı ile bu değişim dönemi son bulsa bile karantina uygulaması, kadınların sosyal hayatta görünmeleri, opera ve tiyatro benzeri sanatların sarayca desteklenmesi gibi hususlarda Osmanlı modernleşmesine örnek olduğunu yahut ilham verdiğini iddia eder.

12 Emecen, *age.*, s. 81. Emecen'in çağrısına karşın dijital devrimle birlikte perçinlenen akademik tüketim alışkanlıkları devam etmektedir. Nitekim, makaleye atf veren ilk çalışmalardan birisinde,

kavramının tarihiyle meşgul olduğu çalışmalarının neticesinde, İbrahim Paşa'nın Yirmisekiz Çelebi'ye Fransa'nın maarifini incelemesi için talimat vermesinin mevzubahis olamayacağı -Erimtan'ın meseleye katkısı zikretmeden- vurgular¹³.

“Lâle Devri” sefâretnâmeleri ele alınır, fakat yazar Emecen'in çağrısına kulak vermek yerine, Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'te yarattığı Osmanlı tesiri bahsinde mezkûr makaleye atf verir. Bk. Gökhan Eşel, “Lale Devri Sefâretnamelerinin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri”, *Asya Studies – Akademik Sosyal Araştırmalar*, C VI/S. 2, 2022, s. 44. Eşel, yalnızca Yirmisekiz Çelebi'nin değil, Dayezâde İbrahim'in, Dürrî Efendi'nin ve Nişli Mehmed Ağa'nın sefâretnâmelerinin de Osmanlı/Türk modernleşmesinde etkili olduğunu iddia eder. Eşel'e göre “Nevşehirli İbrahim Paşa, bu dönemde Avrupa'yı tanımak gerektiğini fark eden ilk Osmanlı sadrazamıdır. Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileriyle düzenli ilişkiler kurmuş ve Osmanlı tarihinde ilk kez, Avrupa devletlerine 'ad-hoc' diplomasi yürüten geçici elçiler gönderilmesini sağlamıştır. Gönderilen bu elçiler sadece askeri ve ticari antlaşma yapmaya gitmemişler esasen Avrupalı devletlerin askerî gücü ve devlet yapılarıyla ilgili bilgi edinmek temel görevleri olmuştur.” Bk. agm., s. 42. “Gerileme” ve “ilerleme” paradigmalarına bağlı tarih tasavvurundan uzaklaşarak dönemi incelemek gerektiğine yönelik bir başka çağrı için bk. Mehmet Yaşar Ertaş, “Lale Devri'ne Yeni Bir Yaklaşım Önerisi: Politik Psikoloji Perspektifi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 312.

- 13 Aytaç Yıldız, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris'e Neden Gitti? Türk Tarih yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 113-123. Yıldız, “malum talimat”ın geçmişi ortaya koyar ve buna atfıta bulunan literatürün somut delil gösteremediğini belirtir, bk. agm., s. 118. Yıldız, makalesini görmezden gelinecek bir iki cümle dışında neredeyse harf-be-harf aynen bir defa daha şurada yayımlamıştır: “Türk Tarih yazımı Üzerine Eleştirel Bir Deneme – Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris'e Neden Gitti?”, *Toplumsal Tarih*, S. 307, Temmuz 2019, s. 78-83. Yıldız'ın makalesinin her iki yayınında da Erimtan'ın çalışmalarını görmemiş olması önemli bir eksiklik. Erimtan'ın ve Yıldız'ın çalışmalarına rağmen akademik kabuller sürmektedir. Örneğin; Pasarofça Antlaşması'nı incelediği ayrıntılı monografisinde Hüseyin Onur Ercan, Yirmisekiz Çelebi'nin biyografisine dair kısaca malumat verirken sözde talimata değinir. Bk. *Pasarofça Antlaşması 1718 -Diplomasi ve Barış*, TTK Yay., Ankara 2022, s. 129. İstanbul'un bilim dünyasına mercek tuttuğu kitabında Harun Küçük de “malum talimat”ı zikreder ve kaynak olarak Râşid Târihi'ni gösterir. Bk. Küçük, *Science without Leisure - Practical.Naturalism in Istanbul, 1660-1732*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2020, s. 189. Küçük'ün yönlendirdiği kaynağa bakıldığında, Yirmisekiz Çelebi'ye verildiği yazla gelen talimat değil, Dayezâde İbrahim Paşa eliyle VI. Karl'a gönderilen nâme-i hümayûnun sureti görülecektir. Nitekim Osmanlı vakanüvisi, Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in elçiliği hakkında malumat verirken eserinin herhangi bir yerinde “malum talimat”tan bahsetmemiştir. Bu bir tarafa bırakıldığında, Küçük'ün Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'te Akademi'yi ve gözlemeyi ziyaret etmesini hayli önemsediyiğini, bunu kitabı için muhtemel dönüm noktalarından biri olarak gördüğünü belirtmek gerekir, bk. *age.*, s. 40. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliğini bilim tarihi açısından ele alan daha erken tarihli bir çalışma için bk. Berna Kılınç, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue and the Wonders that Make a Scientific Centre”, *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe*, ed. A.Simoes, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, s. 77-100. Kılınç'ın makalesini kaleme aldığı tarihte Burçak hakim paradigmayı sorgulamamış, Erimtan ve Yıldız “malum talimat” üzerine yazmamıştı. Bu nedenle, Kılınç Yirmisekiz Çelebi'nin misyonu hakkında literatürü tekrar eder, fakat farklı olarak, Yirmisekiz Çelebi'nin Fransa'nın yükselişinde bilimin önemini takdir edemediğini yazar, bk. agm., s. 93.

Şu hâlde; Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin bağlamından koparılmış Fransa elçiliğini tarihî zemine çekmek lüzumu ortadadır. Elinizdeki makale, bu yolda bir adım atarak, Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğini çağdaş diplomatların merceğinden inceleyecek, bu elçiliği ortaya çıkaran siyasi ve diplomatik ortamı, elçiliğin Osmanlılar ve Osmanlı tarihi için yerini ve önemini tespit etmeye çalışacaktır. Bunun için, Osmanlı kaynakları arasında Mehmed Efendi'nin Paris'e niçin gönderildiğine dair mevcut en açık bilgiye atf vererek başlamanın doğru olacağı kanaatindeyim:

“Düvel-i Nasârâ dâimâ birbiriyle mürâselât ve elçiler irsâline hâlî olmayup, bu tarîk ile birbirlerinin hareket ve niyyet ve hakikat-i hâl-i kuvvet ü miknetlerinden haberdâr ve ale'l-husûs bi'l-cümle mülûk-ı Nasârâ tarafından Devlet-i Aliyye'ye elçiler tevârüdüyle müsteclib-i ahbâr olmaktan hâlî değiller iken, memâlik-i mülûk-ı etrâfa elçiler irsâlinde ber-minvâl-i muharrer müsellemin ü mukarrer olan fevâid Devlet-i Aliyye tarafından matrûh-ı tâkçe-i ihmâl kılınmak mugâyir-i vâki'-i hâl olduğun sadrîa'zam-ı nebâhat-şî'âr hazretleri tefekkür ü tedebbür buyurup, bu mülâhaza-i nâfi'a ile Françe tarafına bir elçi irsâl eylemek üzre karâr verdiler.”¹⁴

Küçük'ün kitabında, Kılıç'ın iddiasına değinmeyip yalnızca opera dekoru için makaleye atf vermesi dikkat çekicidir. Sadece akademik araştırmalarda değil, akademisyenlerin kaleminden çıkmış popüler tarih yazılarında da söz Yirmisekiz Çelebi'ye gelince malum yeniden ilan edilir. Örneğin: “[...] bu devir, günümüzde Osmanlı tarihindeki ilk ciddi Batılılaşma girişimi olarak kutsanıyor. İlk kez rastlanan birtakım yenilikler Batılılaşmanın simgesi olarak gösteriliyor. En göze çarpanları arasında kuşkusuz Fransa'ya gönderilen sefaret heyeti sayılmalıdır. Heyetin gizli görevi tasarlanan ıslahatlar için Batıdan nelerin örnek alınabileceğini gözlemlemektir.” Bk. Kahraman Şakul, “Lale Devrinde Askerî İslahat Düşüncesi”, *Aktüel Tarih*, S. V, Aralık 2022, s. 30. Hâkim paradigmaya eleştirel yaklaşmasına rağmen Şakul'un Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliği hakkındaki modern literatürde bir kenara koyması, ezber bozan eserlerin ancak uzun senelerde etkisini gösterebileceğine delildir. Yerleşmiş kabullerin literatürdeki tezahürlerine son bir örnek: “Sultan III. Ahmed, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye bizzat gittiği yerlerdeki uygulamaları öğrenerek gelip kendilerine aktarmasını istemiştir. Böylece Osmanlı sultanları isteyerek Batıdan gelen bilgiye kucak açmaya başlamışlardır.” Bk. Adem Ölmez, “Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinleri” *Batu Bilgisi'nin Yorumlanması*, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C 6/S. 11, 2020, s. 174.

- 14 Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C II, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur vd., Klasik Yay., İstanbul 2013, s. 1186. Ahntıya literatürde ilk defa İsmail Hakkı Uzunçarşılı atf yapar. Bk. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 275 (İlk baskı 1948'de). Uzunçarşılı, Osmanlı siyasi tarihini yazdığı eserinde de Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğini, Damat İbrahim Paşa'nın “Avrupa siyasetine yakından vakıf olmak” arzusuna bağlar. Bk. *Osmanlı Tarihi*, C IV/1, TTK Yay., Ankara 1995, s. 150-151. Uzunçarşılı, Yirmisekiz Çelebi'yi değilse de Damat İbrahim Paşa'yı ve hükümetini “Avrupa ile sıkı münasebata ehemmiyet vererek oradaki terakkiyattan istifade için bir kapı açmış” olarak tanıtır ve bu tohumun semeresini sonraki zamanlarda verdiğini yazar. Bk. *Osmanlı Tarihi*, s. 171.

1. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'e Elçi Olarak Gönderilmesi

Yukarıda alıntıladığım metinde Vakanüvis Râşid Efendi, Hristiyan devletlerin birbirlerinin ve tabii Osmanlı İmparatorluğu'nun da siyasetinden haberdar olmak için elçiler gönderdiğini, bu pratiğin faydalarından yararlanmak için Damat İbrahim Paşa'nın Fransa'ya elçi göndermeye karar verdiğini yazar. İbrahim Paşa'nın bu kararına takaddüm eden günlerde Osmanlı diplomasisinin gündemi şöyleydi: Pasarofça Antlaşması'nın mübadelesi için Viyana'ya Dayezâde İbrahim elçi olarak gönderilmiş, benzer vazifeyle Damian Hugo von Virmondt İstanbul'a gelmişti. III. Ahmed ve Damat İbrahim Paşa barış taraftarı siyaset takip etmek istiyordu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “tabiatı itibarıyla harpten, mücadeleden nefret eden, memleketi sulh ve sükûn içinde inkişaf ettirmeği isteyen ve aynı zamanda zevk ve sefaya düşkün ince mizaçlı” Vezîriâzam'ın “Avrupa ahvaline sükûnetle seyirci kalmak istediği muhakkaktı.” diye yazar¹⁵. Oysa III. Ahmed ve İbrahim Paşa arasındaki yazışmaların gösterdiği üzere, ordunun ve hazinenin tükendiği bilen Sultan ve Vezîriâzam, Pasarofça'da kaybedilen toprakları kurtarmanın vaktini kolluyordu¹⁶. Esasında İspanya'nın Habsburg elindeki Sardinya'ya yönelik askerî harekâtı Bâbiâli için fırsat yaratmıştı, ancak Osmanlı ricali savaşı devam ettirmek yerine, antlaşma müzakerelerinde bunu lehine kullanmayı tercih etmişti¹⁷. Bu isabetli bir tercihtir. Nitekim Akdeniz'deki savaşın seyri, erken başarılarına karşın İspanya aleyhine dönmüş, Habsburglar İngiltere, Hollanda ve Fransa'dan oluşan ittifakın yardımıyla savaşı kazanmıştı¹⁸. Vezîriâzam,

15 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 148 ve 150. Uzunçarşılı, burada Hammer'i takip eder. Bk. Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, C VII, Hartlebens Verlag, Peşte 1831, s. 255. Hammer ise İngiltere elçisi Abraham Stanyan'ın ülkesinin Viyana maslahatgüzarı Saphorin'e yazdığı mektuba atıfta bulunur. Stanyan, bu mektubunda İbrahim Paşa'nın esasen Habsburglar ve Bourbon İspanyası arasındaki savaşa yönelik tavrını aktarmıştı. Uzunçarşılı'nın İbrahim Paşa'yı betimleyen satırlarında “Lâle Devri” paradigması sezilir. Bununla birlikte Stanyan, İbrahim Paşa'nın zevk ve sefaya düşkün olduğunu belirtse de Vezîriâzam'ın başarısızlıkla bitecek bir savaşın Sultan'ı ve kendisini mahvedeceğinden haklı olarak korktuğunu, zira son harbin gösterdiği üzere Osmanlı askerlerinin Hristiyan ordularının disipliniyle baş edemediklerini tecrübe ettiğini düşünüyordu. Bk. The National Archives (NA), State Papers (SP) 97/24-4, fol. 399r-399v., Stanyan'dan John Carteret'a, İstanbul 16/27 Eylül 1721.

16 Şaduman Tuncer, *Sultan III. Ahmed – Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, TİMAŞ Yay., İstanbul 2023, s. 135.

17 Ercan, *age.*, s. 33. Bourbon İspanya'sı ile Habsburglar arasındaki savaşa dair İbrahim Paşa'nın III. Ahmed'e yazdıklarının gösterdiği üzere Osmanlıları böylesi bir tercihe zorlayan ordunun ve hazinenin durumu, Bk. Erhan Afyoncu (haz.), *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûnlarında Sultan ve Diploması*, Yeditepe Yay., İstanbul 2022, s. 85-87.

18 İspanya'nın Akdeniz'de başlattığı savaş ve Dörtlü İttifak'a giden süreç için bk. J. O. Lindsay,

İspanyol donanmasının aldığı mağlubiyeti Fransa elçisi Bonnac'tan öğrenmiş ve muhtemelen bu konuda başka haberler bekleyen III. Ahmed'e ilettiği. İbrahim Paşa, aynı telhisinde Bonnac'ın Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri için müsaade istediğini yazmış, III. Ahmed tamiratın Habsburglar yerine Fransa'nın ricasıyla yapılmasını uygun bulmuştu¹⁹.

Fransa'ya elçi gönderilmesi bu şartlar altında gündeme geldi. Damat İbrahim Paşa, Fransa elçisi Marki de Bonnac'a niyetinden ilk defa 9 Ekim 1719'da bahsetmiş, bu fikir, elçiye yeni ve olağanüstü görünmüştü²⁰. Gilles Veinstein, bu fikrin yenilikçi tarafının, Paris'e gönderilecek Osmanlı diplomatının alışlageldiği üzere çavuş, müteferrika yahut kapıcıbaşı değil elçi ünvanı taşıması olduğunu yazar²¹. Oysa bilindiği ve yine Veinstein'in da işaret ettiği üzere, Bâbüâlî'nin Fransa'ya göndermek için düşündüğü ilk isim Kara İnci namında bir kapıcıbaşıydı²². Osmanlı

"International Relations", *The New Cambridge Modern History*, C VII, University Press, Cambridge 1966, s. 196-198.

- 19 "France'nin recâsıyla olmak müstahsendir." Bk. Afyoncu (haz.), *III. Ahmed'in...*, s. 77-78. Hristiyan aleminin kutsal mekanlarından olan Kilise'nin kubbesinin tamiri Fransa Kralı ve Habsburg Kayzeri arasında rekabet konusuydu. Pasarofça Antlaşması'nın müzakereleri sırasında Habsburg murahhasları, Karlofça Antlaşması'nın 10. maddesine dayanarak Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri için ruhsat istemiş, ancak talepleri kabul görmemişti. Bk. Ercan, *age.*, s. 173. Bonnac, bu meseleye müdahil oldukları takdirde Habsburgların gelecekte bunu savaş bahanesi olarak kullanabileceklerine yönelik Bâbüâlî'de propaganda yapmıştı. Bk. M. Charles Schefer, *İstanbul'da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac'ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, TTK Yay., Ankara 2017, s. 24-25, 170. İstanbul'a gelecek Rusya elçisinin de Kilise'nin tamiri için talepte bulunacağından endişe ediliyordu. Bk. Râşid, *age.*, s. 1151. Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri meselesi zaten bir süredir Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gündemindeydi. Fransa elçileri ve Bâbüâlî'nin bu konudaki yazışmaları için bk. Eray Akçay, *İBB Atatürk Kütüplüğü, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014. Literatürde Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'e elçi olarak gönderilmesi bahsinde Kutsal Kabir Kilisesi'nin onarılmasına dair verilen bu izin ya ilişkileri geliştirmek için bir fırsat yahut İbrahim Paşa'nın "malum talimat"ını yerine getirmek için bir bahane olarak yer alır. Örneğin bk. Ahmed Refik, *age.*, s. 20-21; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 150-151; Göçek, *age.*, s. 4, 8, 10.
- 20 Bu sadece Bonnac'ın görüşü değildi. İngiltere'de yayımlanan Applebee's Original Weekly Journal da Mart 1721'de elçiliği 18. yüzyılın en sıra dışı ve yenilikçi adımı olarak duyurmuştur. Bk. Ünal Araç, *İktidar ve Sanat Damat İbrahim Paşa'nın Hamiliği (1718-1730)*, Vakıfbank Kültür Yay., İstanbul 2022, s. 154.
- 21 Gilles Veinstein, *Mehmed efendi – Le Paradis des infidèles. Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed efendi, ambassadeur ottoman en France sous la Régence, Traduit de l'ottoman par Julien-Claude Galland*, François Maspero, Paris 1981, s. 21-22, 29.
- 22 Schefer, *age.*, s. 28; Ahmed Refik, *age.*, s. 21; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara 1992, s. 54; Veinstein, *age.*, s. 24; Göçek, *age.*, s. 10.

sarayının Versailles'a gönderdiği son elçilerin benzer ünvanları haiz olduğu hatıra getirilirse²³, Damat İbrahim Paşa imparatorluğun diploması pratiklerinin çizdiği çerçevenin henüz dışına çıkmamıştı. Yani 1720'nin ilk haftalarında, Paris'e gönderilecek Osmanlı elçisi bahsinde her şey olağandı. Yeni ve olağanüstü olan, Kutsal Kabir Kilisesi'nin kubbesinin Fransa Kralı'nın inayeti ile tamir edilmesine III. Ahmed'in izin verdiğini müjdeleyen nâme-i hümayûnun Paris'e götürülmesi gibi sıradan bir mesele için Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin²⁴ seçilmesiydi.

O günlerde İstanbul'da bulunan Virmondt'a göre bütün bunlar Bonnac'ın işiydi: Fransa elçisi, Paris'e nâme-i hümayûnla birlikte elçi olarak bir ağa gönderilmesi için uğraşıyordu²⁵. Bonnac'a bakılırsa, 11 Şubat'ta, yani Virmondt'un takririnden bir gün

---

Kara İnci'ye dair literatürde başkaca bilgi bulunmazken, ismini ilk olarak kimin zikrettiğini – akla ilk olarak Bonnac geliyorsa da – tespit edemedim. Elçilik hakkındaki ilk akademik çalışmayı sefâretnâmenin Fransızca tercümesiyle birlikte Fransız arşiv evrakını da kullanarak kaleme alan d'Aubigny ise makalesinde Kara İnci'den bahsetmez. Bk. E. d'Aubigny, "Un ambassadeur turc a Paris sous la Régence", *Revue d'histoire diplomatique*, C III, 1889, s. 78-91 ve 200-235.

- 23 Bunlardan Süleyman Ağa'nın elçiliği hakkında bk. Phil McCluskey, "An Ottoman Envoy in Paris: Süleyman Ağa's Mission to the Court of Louis XIV, 1669", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLVIII, 2016, s. 337-355. Daha az bilineni ise, 1708 Sonbaharında Kapudan Paşa'nın maiyetinde bulunan Ömer Bey-oğlu'nun dönemin Fransa elçisi Feriol tarafından kaçırılan Ermeni kilisesi patriği Avedik'in iadesini talep etmek üzere Paris'e gönderilmesidir. Ömer Bey-oğlu, İstanbul'a döndükten sonra Habsburg kapı kethüdası Talman'ı ziyaret etmiş ve asıl amacının Bâbüali'nin Macaristan politikasını belirlemesine yardımcı olmak üzere Fransa siyasetine dair malumat toplamak olduğunu söylemiştir. Bk. Eudoxius von Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, C IV, Bükreş 1885, s. 39-40.
- 24 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, yeniçeri zabiti bir babanın oğlu olarak ocağa girmiş, çeşitli kalem memuriyetlerinden sonra Pasarofça murahhaslığı öncesinde tophane nâzırlığına kadar yükselmişti. Şikk-ı salis defterdarlığı ile murahhas tayin edilen Mehmed Efendi, antlaşmadan sonra bu görevde tutulmuştu. Fransa elçiliği gündeme geldiğinde Yirmisekiz Çelebi, muhasebecilik-i evvel rütbesiyle Osmanlı maliye bürokrasisinde görev yapıyordu. Ailesi ve hayatı hakkında bk. Tadashi Suzuki, "Fransa Sefaretnamesi Müellifi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Hayatına Ait Bazı Noktalar Üzerine", *XII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C III, TTK Yay., Ankara 1999, s. 1121-1124. Mehmed Efendi, elçiliği sonrasında da maliye bürokrasisi içinde vazifelendirilecektir. Atamaları için bk. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I", *Belgeler*, C XX/S. 24, 1999, s. 90-91. Osmanlı bürokrasisinde bu derece yükselmiş Yirmisekiz Çelebi hakkında Virmondt'un elçilik heyetinde yer alan Driesch şöyle yazar: "Mehmet saygın, mütevazı, dostane, iç açıcı ve güzel bir adam; aynı zamanda hukuk vesair meselelerdeki tecrübesi nedeniyle içlerinde büyük bir itibara sahip ...", Cornelius von den Driesch, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschaft nach Constantinopel ...*, Nürnberg 1723, s. 170. Bonnac da, Mehmed Efendi'nin liyakat sahibi olduğunu Paris'e bildirecektir. Bk. d'Aubigny, *agn.*, s. 81; Veinstein, *age.*, s. 24. Devrin İngiliz matbuatı da Osmanlı elçisinden ve maiyetindekilerden övgüyle bahseder. Bk. Araç, *age.*, s. 154-155.
- 25 Bk. Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA), Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi (HHStA), Türkiye I, Turcica 187, Konv.1, fol. 203r., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 12 Şubat 1720. Bonnac'ın Paris'e yazdığına bakılırsa, Vezîriâzam, Kutsal Kabir Kilisesi'nin Fransa Kralı'nın himayesinde

evvel, Versailles'a aelade bir kapıcıbaşı gönderileceğini öğrenmiş, orta rütbeli bir elçinin yolculuğuna kesinlikle yardımcı olmayacağını, ancak seçkin bir Osmanlı'nın elçiliği için elinden geleni yapacağını Vezîriâzam'a bildirmişti²⁶. Nihayetinde Bonnac'ın çabaları sonucunda elçilik için Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi seçilmişti. Virmondt da sonraki takrirlerinde, ilk yazdığından ve Bâbiâli ile Fransa elçisi arasındaki bu krizden bahsetmeyerek Bonnac'ın rolüne işaret edecektir²⁷.

Mehmed Efendi'nin elçi olarak seçilmesi İstanbul'daki Habsburg diplomasisini teyakkuza geçirdi. Virmondt, bu olağanüstü görevlendirilmenin sebebinin Divân-ı hümayûn tercümanından öğrendiği kadarıyla başkentine şöyle yazdı: "Kayzer ile Fransa tacı arasındaki ittifakın hakiki niteliğini ve sağlamlığını araştırmak, keza Kuzey ahvaline dair ve dünyanın sair maslahatları hakkında kesin malumatlar toplamak". Fakat, diye devam ediyordu Virmondt, Mehmed Efendi'ye talimatları sözlü olarak verildi²⁸. Aslında, bu işin Osmanlı hazinesine getireceği yük nedeniyle III. Ahmed'in kararını değiştirebileceği, dahası böylesine itibarlı elçiliğin dünyada farklı şekillerde yorumlanmasından Bâbiâli'nin endişe ettiği İstanbul'da konuşuluyordu. Virmondt, bu nedenle bu tasavvurun kuvveden fiile ne zaman döküleceğinin, hatta gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin meçhul olduğunu da yazmıştı²⁹.

Aynı günlerde Abraham Stanyan da Yirmisekiz Çelebi'nin talep ettiği bütçe nedeniyle elçiliğin askıya alındığını ve muhtemelen kimsenin gönderilmeyeceğini Londra'ya haber verdi³⁰. Ancak İngiltere elçisi acele etmişti. Nitekim 15 Nisan'da, Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'e elçi ünvanıyla gönderilmesinin kesinleştiğini, an-

---

tamir edilmesine izin verileceğini ve bunu haber vermek için Paris'e elçi gönderileceğini daha önce kendisine söz vermişti. Bk. d'Aubigny, *agm.*, s. 89; Schefer, *age.*, s. 170.

26 Schefer, *age.*, s. 29; Veinstein, *age.*, s. 24.

27 Virmondt, 23 Şubat'ta Mehmed Efendi'nin elçi olarak belirlendiğini, 6 Mart'ta ise bu seçimin arkasında Bonnac'ın bulunduğunu Viyana'ya bildirmiştir. Bk. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 187, Konv.1, fol. 232v.-233r., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 28 Şubat 1720 ve Turcica 187, Konv.2, fol. 8r., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 6 Mart 1720. İstanbul'daki İngiltere elçisi de Bonnac'ın herhangi biri yerine itibar sahibi bir kimsenin gönderilmesini arzuladığını, bunun üzerine Yirmisekiz Çelebi'nin seçildiğini yazar. Bk. NA, SP 97/24-3, fol. 346r., Stanyan'dan James Craggs'a, İstanbul 2/13 Mart 1720.

28 OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 187, Konv.1, fol. 233v.-234r., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 28 Şubat 1720. Virmondt'un takririndeki sözlü talimatın diplomasiyle, bilhassa Avrupa ahvalinden haber edinmeyle sınırlı olması, maarif bir yana askerî ve idarî reform teşebbüsleriyle dahi bir imada bulunulmaması önemlidir.

29 OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 187, Konv.2, fol. 8v.-9r., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 6 Mart 1720.

30 NA, SP 97/24-3, fol. 346r., Stanyan'dan James Craggs'a, İstanbul 2/13 Mart 1720.

cak Virmondt İstanbul'dan ayrılmadan önce bu kararın duyurulmayacağını, zira Habsburg elçisinin hoşnutsuz olmasından yahut bu girişime muhalefet etmesinden korkulduğunu başkentine bildirdi³¹. Oysa Habsburg diplomatları bu uğraş içinde değildi, Osmanlılara elçiliği gizlemek değil -belki bu mümkün olmadığından- izah etmek istiyordu. Vezîriâzam, Virmondt'a Yirmisekiz Çelebi'nin nâme-i hümâyûn götürmek üzere Paris'e gönderileceğini söylemiş, Viyana'nın başka fikirlere kapılmaması için nâmeyi göstermeye hazır olduğunu belirtmişti. Bu sözler üzerine Virmondt, elçiliğin güvensizlik yarattığı yahut buna dikkat kesildiği izlenimini vermemek için kayıtsız kalmıştı³².

Bu kayıtsızlık gösteriydi. Habsburglar, Virmondt şehirden ayrıldıktan sonra da Osmanlıların neyi hedeflediği hakkında haber topladılar. Bu sırada İstanbul'da maslahatgüzar olarak Joseph von Dirling bulunuyordu. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi de tabii ki Dirling'in merceğindedi. Maslahatgüzar, ilk olarak 23 Mayıs 1720'de bu konuda yazdı: Mehmed Efendi ve Kethüda Mehmed Paşa arasındaki gerilim sebebiyle elçilik meselesi çıkmaza girmişti. Bonnac, bu sorunu çözmek için Vezîriâzam'la görüşmeyi tasarlıyordu, ancak buna gerek kalmamış, Yirmisekiz Çelebi ile Kethüda arasındaki gerilim yatıştırılmıştı. Fakat Osmanlı elçisinin üç, dört aydan önce yola çıkması beklenmiyordu³³.

Dirling bu elçiliğin misyonunun nâme-i hümâyûn götürmekten ibaret olduğuna şüphyle bakıyordu³⁴, ancak somut bir iddiası da yoktu. Buna karşılık Stanyan, Yirmisekiz Çelebi ve Fransa sefaretı tercümanı Le Noir arasındaki görüşme sıklığından hareketle Habsburglar karşısında yenilen Osmanlıların, Hristiyan devletlerle ittifak yapmaktan kaçınan kadim siyasetini terk ederek Fransa ile antlaşma imzalamayı düşündüğünü başkentine yazmıştı. Stanyan'a göre, Bonnac bu konuda Bâbiâli'ye ümit vermişti³⁵. Bonnac'ın yazdıklarına bakılırsa, Bâbiâli'nin Osmanlı-Fransız ittifakına yönelik tasavvuru bulunmuyordu. Vezîriâzam, Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'te bazı önerilerde bulunacağı söylentilerini reddetmişti. İbrahim Paşa, esasen Avrupa'daki diplomatik gelişmelerle ilgileniyor, Fransa'daki

31 NA, SP 97/24-3, fol. 347v., Stanyan'dan James Craggs'a, İstanbul 4/15 Nisan 1720. Araç, mevzubahis takririn tarihini sehven 11 Nisan 1720 olarak verir. Bk. Araç, *age.*, s. 154.

32 Vezîriâzam ile Virmondt, 7 Nisan'da görüşmüştü. OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 187, Konv.2, fol. 186r.-186v., Virmondt'tan Harp Şûrâsına, İstanbul 16 Nisan 1720.

33 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 188, Konv.1, fol. 72v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 23 Mayıs 1720.

34 *Aym takrird.*

35 NA, SP 97/24-3, fol. 352v., Stanyan'dan James Craggs'a, İstanbul 6/17 Mayıs 1720.

para reformunun yarattığı mucizeyi soruşturuyordu³⁶. Bonnac, bilhassa para reformu meselesinde İbrahim Paşa'ya çok fazla malumat verememişti, ancak bu ilgiyi şöyle yorumluyordu: Paşa, Fransa'daki harikulade gelişmeleri yakından takip ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları için elinden geldiğince bunlardan yararlanmak istiyordu; Fransa ise bu elçilikten, bir süredir sürüncemede kalan ahidnâmenin yenilenmesi meselesini hallederek kazançlı çıkabilirdi³⁷.

Yirmisekiz Çelebi'nin misyonu hakkındaki muamma İstanbul'daki diplomatik çevreleri meşgule devam etti. Mehmed Efendi'nin 10 Ağustos 1720'de resmen elçi olarak tayin edilmesiyle³⁸ birlikte Dirling, yeniden harekete geçti. Habsburg maslahatgüzarı için aslınu öğrenmek için Le Noir ve elçilikle birlikte Fransa'ya gidecek bir Ermeni tüccarla temas kurmuş, dahası Yirmisekiz Çelebi'nin maiyetindeki birisini hediyelerle satın almıştı. Dirling'in ismini zikretmediği bu üçüncü şahsa göre Mehmed Efendi'nin iki vazifesi vardı: **1.** Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamirine izin verildiğini belirten nâme-i hümayûnu teslim ederek kadim Osmanlı-Fransız dostluğunu pekiştirmek ve **2.** Rákóczi'nin itibarının ve şayet mümkünse prensliğinin iadesi için Habsburgları harekete geçirmek üzere Fransa'ya yardımcı olmak³⁹. Dirling'in takririni yazdığı günlerde, Mehmed Efendi'ye şikk-ı evvel defterdarlığı payesi verilmişti, ancak ne tâlimatnâme ne de nâme-i hümayûn hazır⁴⁰. Nâme-i hümayûn 14-23 Eylül 1720'de yazıldı; metinde Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri için verilen ruhsat bahane edilerek Osmanlı-Fransız dostluğu vurgulanıyordu: “[İki devlet şimdiye kadar] birbirlerinin dostlarına dost ve düşmenlerine düşmen

36 İskoç müteşebbis John Law'un öncülüğünde 1716'da Fransa'da kamu maliyesini düzenlemek için para reformuna girişilmiş, bunun kısa vadedeki mucizevi sonuçları, anlaşıldığı kadarıyla, Veziriâzam'ı cezbetmişti. Ne var ki Law sistemi, 1720'de krize sebep olacaktı. Law, başarısızlığı nedeniyle Aralık 1720'de, Yirmisekiz Çelebi Toulon'a vardktan hemen sonra Fransa'dan ayrılacaktı. Bk. François R. Velde, “John Law's System”, *The American Economic Review*, C.97/S. 2, 2007, s. 276-279.

37 d'Aubigny, agm., s. 80; Veinstein, *age.*, s. 26-28. Veinstein, Bonnac'tan yaptığı alıntının devamında “malum talimat”ı zikreder, böylece mesele sanki bir delile kavuşur. Ben bu satırlarda, Veziriâzam'ın para reformuna yönelik merakının Bonnac tarafından genele teşmil edildiğini düşünüyorum. Şayet Veziriâzam, para reformu yapmayı düşünüyor idiyse, maliye bürokrasisinde tecrübeli Yirmisekiz Çelebi doğru tercih olabilirdi. Öte yandan, Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri için toplanan paradan İbrahim Paşa'nın kendi hakkı olarak gördüğü miktarı tahsil etmek istediği için Paris'e elçi gönderileceği İstanbul'da dillerde dolanıyordu. Bk. Veinstein, *age.*, s. 25.

38 Veinstein, *age.*, s. 24.

39 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 188, Konv.1, fol. 238r.-238v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 31 Ağustos 1720.

40 *Aynı takrirdede.*

olub [...] fi-mâ-ba'd dahi bu kavî dostluğun te'yîdi ve sevâlif-i ezmândan berü mâ-beynde müşeyyed ve müstahkem olan bünyân-ı müsâleme ve musâfatın tara-feynden te'kîdi zamîr-i münîr-i hüsrevânemiz olmağın [...]”⁴¹

Kadim Osmanlı-Fransız dostluğunu güçlendirmekten bahseden nâme Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin tâlimatnâmesi değildir. Esasında Osmanlı diplomasi pratikleri düşünüldüğünde Yirmisekiz Çelebi'ye yazılı talimat verilmesi söz konusu değildi. Sözlü talimatları ortaya çıkarmak ise zordu ve Dirling bu konuda pek şanslı değildi. Habsburg diplomatı Yirmisekiz Çelebi ile görüşmüş, fakat bu görüşmede Fransa'nın içinde bulunduğu şartlardan başka bir şey konuşulmamıştı⁴². İstanbul kamuoyu da Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamiri bahanesiyle Fransa Kralı'nı taltif için Paris'e elçi gönderileceğini yeteri kadar ikna edici bulmamış olmalıydı ki şehirde Fransa ve Rusya ile ittifak antlaşması imzalanacağı konuşuluyordu⁴³.

Dirling, diğer taraftan Yirmisekiz Çelebi'nin hekimi Caragia'dan Rákóczi'nin mu-temetlerinden birinin Osmanlı heyetiyle birlikte Paris'e gideceğini duymuştu. Bu onun Rákóczi hakkındaki evvelki haberlerini pekiştirecektir⁴⁴. Fakat biraz sonra Divân-ı hümâyûn tercümanından öğrendikleri, bu haberleri diplomatik dedikodu seviyesine indirdi: Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin vazifesi, yalnızca Avrupa ahvaline ve siyasetine dair güvenilir ve tafsilatlı bilgi edinmekten ibaretti;

41 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Nümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d): 6, s. 471-473. III. Ahmed'den XV. Louis'ye, Evâsıt-ı Zilkade 1132/14-23 Eylül 1720. Nâme-i hümâyûna göre Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, şikk-ı salis defterdarlığı payesiyle Paris'e elçi olarak görevlendirilmiştir. Ancak Mehmed Efendi 12 Şevval 1132/17 Ağustos 1720'de şikk-ı evvel defterdarlığına getirilmişti. Bk. Afyoncu, “Osmanlı Müverrihlerine...”, s. 91. Afyoncu, makalesinde belge numarasını schven 9775 olarak vermiştir. Belge için bk. BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 186/9275.

42 Dirling, Yirmisekiz Çelebi ile görüşmenin zorluklarından daha önce yakınmıştı. Bir Osmanlı bürokratu ile görüşmek için izin alınması gerekiyordu ve birçoğu zan altında kalmamak için görüşme taleplerine olumsuz cevap veriyordu: “Bu nedenle onlardan bir şeyler öğrenmek, fikirlerine ve duygularına nüfuz etmek mümkün değil, bir şey bilmek isteniyorsa bu casuslar ve para ile yapılabilir.” Bk. OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 188, Konv.1, fol. 244r., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 31 Ağustos 1720.

43 OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 188, Konv.2, fol. 5r.-5v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 8 Ekim 1720. Bu dedikoduları Bonnac da Paris'e yazmıştı. Bk. d'Aubigny, agm., s. 210; Veinstein, *age.*, s. 25. Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliği hakkında Paris'e ulaşan Viyana kaynaklı haberler de bu dedikodulardan bahseder. Bk. NA, SP 78/169, fol. 7r.-7v., Sutton'dan James Craggs'a, Paris 13 Ekim 1720.

44 *Aym takrîrde*. Oysa bu günlerde Rákóczi'nin maiyetindeki Macar mülteciler arasında Fransa Kralı tarafından yüz üstü bırakılmış olmanın moral bozukluğu hâkimdi. Bk. Kelemen Mikes, *Türkiye Mektupları*, çev. Sadrettin Karatay, TTK Yay., Ankara 2014, s. 49.

Bâbîâli ile Versailles arasında bir antlaşmanın müzakeresi yahut Rákóczi için herhangi bir girişimde bulunulması kesinlikle söz konusu değildi⁴⁵.

Burada bir defa daha Osmanlı kaynaklarına dönmek istiyorum. III. Ahmed, Avrupa'daki siyasi ve askerî gelişmeleri, bilhassa Habsburglar bağlamında takip ediyor, VI. Karl'ın Trieste üzerinden Akdeniz'e açılmak hedefinden endişeleniyordu: "Nemçelü'nün Akdeniz'e donanma çıkarması vâki' midir? Benim ma'lûmum değil, çıkardığı hâlde ne tarafda tersâne inşa edecektir? Şebender husûsu dahi olacak oldu mı? France'ye gidecek Çelebi ne zamân gider?"⁴⁶ Sair hatt-ı hümayûnlarının da gösterdiği üzere, III. Ahmed Avrupa'daki diplomatik gelişmelerden sağlıklı haberler almak istiyordu. Bu bağlamda Râşid Efendi'nin Yirmisekiz Çelebi'nin niçin elçi seçildiğine dair yazdıkları önem kazanıyor: "Mehmed Efendi [...] mükâleme-i mezbûrede [Pasarofça müzakereleri] tertüb-i muhâverât ve desâyis-i Nasârâ'ya tahsil-i ittlâ' etmiş bir kâr-dân-ı dakika-şinâs olmağla France Pâdişâhi tarafına elçi nasb ü ta'yîn olundu."⁴⁷

2. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'teki Faaliyetleri

Pasarofça müzakereleri sırasında Hristiyan devletlerin hilelerini öğrenmiş ve güç şeyleri anlama yeteneğine sahip Mehmed Efendi, Avrupa diplomasisinden yerinde haber almak için, 7 Ekim'de İstanbul'dan ayrıldığında Paris'teki diplomatik çevrelerde Osmanlı başkentindeki benzer hava hâkimdi⁴⁸. Bonnac, Veziriâzam'ın niyetini 9 Ekim 1719'da öğrenmiş, 24 Şubat 1720'ye, yani Yirmisekiz Çelebi'nin seçilmesine kadar bu konuda Paris'e yazmamıştı⁴⁹. Bu haber Fransa'nın başkentindeki diplomasi çevrelerinde 1720 Sonbaharında duyuldu. O günlerde Paris'te Osmanlı elçisinin niçin geldiği hakkında çok az şey biliniyordu. Paris'teki Habsburg elçisi Christoph Pentierriedter, 14 Ekim 1720'de, bu durum karşısında Fransa'nın Başvekili ve Hari-

45 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 188, Konv.2, fol. 42v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 19 Ekim 1720.

46 Afyoncu (haz.), *III. Ahmed'in...*, s. 112.

47 Râşid, *age.*, s. 1186.

48 Burada kültürel karşılaşmalar benzeri konulara değinmeyeceğim. Bunun için bk. Veinstein, *age.*, s. 39-47. Veinstein'in metni Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'daki günlerini aydınlığa çıkaran en önemli çalışma olarak uzun süre atf aldı ve almaya da devam edecektir. Yine de bu sahada hâlâ söylenecek sözler olduğunu Güneş Işıksel'in şu makalesi ortaya koyar: "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa'da: Güzergâh, Toplumsal Algı, Diplomatik Pratikler ve de 'Lale Devri'", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 99-112.

49 Bonnac, evvela Donanma Nezaretine yazmış ve paydaşı olduğu bu diplomatik girişim için onay almıştı. Bk. Veinstein, *age.*, s. 29.

ciye Nâzırı Dubois'nın takip etmek istediği politikayı Viyana'ya bildirdi. Buna göre; Bonnac, 30 Ağustos 1720'de (!) Osmanlı elçisinin Eylül sonunda yola çıkacağını yazmış, bu haber sarayda şaşkınlıkla karşılanmıştı. Dubois, Bâbîâli'nin neyi hedeflediğini bilmiyor, elçiliği engellemenin yollarını arıyordu⁵⁰. Belki Osmanlı elçisi limanda tutulur, orada hediyeleri verilir ve İstanbul'a geri gönderilebilirdi. Böylece **1.** Fransa'nın müttefikleri şüphelenmeyecek, **2.** veba salgını nedeniyle dehşete düşmüş ahali Akdeniz'den gelen bir gemi nedeniyle daha fazla tedhiş olmayacak, **3.** zor günler geçiren Fransa hazinesi büyük masraflara girmeyecekti⁵¹.

Dubois'ı bu konuda cesaretlendiren aslında İngiltere'nin Paris elçisi -Osmanlı diplomasisi söz konusu olduğunda o günlerde Paris'te bulunan en tecrübeli diplomat- Robert Sutton'dı. İngiltere elçisi, zamansız ve Paris'in çıkarlarının aleyhine bulunduğu bu elçiliği, Bonnac'ın Bâbîâli nezdinde kendi itibarını düşünerek tertip etmiş olabileceğini Hariciye Nâzırı'na söylemişti. Bu mülakat sonrasında Dubois, Osmanlı elçisini Toulon'da ağırlamayı, nâme-i hümayûnu alıp hediyelerini verdikten sonra, Fransa taşrasının veba salgını korkularını daha fazla körüklemek için İstanbul'a geri göndermeyi düşünmüştü⁵². Hatta Fransa'nın eski İstanbul elçilerinden Charles de Ferriol, Yirmisekiz Çelebi'yi karşılamaya, nâme-i hümayûnu almaya ve onu Paris'e getirmeden İstanbul'a uğurlamaya gönüllü bile olmuştu⁵³.

Şu hâlde, Bonnac'ın planladığı bu elçilik, kendisi ve ülkesi için arzu ettiği faydayı sağlamaktan giderek uzaklaşıyordu. Ancak Dubois, Osmanlı elçisini Paris'te ağırlamaya karar verdi. Yirmisekiz Çelebi, 22 Kasım 1720'de Toulon'a geldi ve burada karantina süresini tamamladıktan sonra, 8 Mart 1721'de Fransa'nın başkentine ulaştı⁵⁴. Penterriedter, bu zaman zarfında Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliği ve misyonu hakkında haber toplamaya devam etmiş, taşradaki Fransız yetkililere ve mihmandarlara kadim Osmanlı-Fransız dostluğunun geliştirilmesi için hürmet edildiğini elçiye özellikle hissettirmeleri talimatı verildiğini öğrenmişti⁵⁵.

50 Dubois, aslında bu elçiliği Marsilya'da hüküm süren veba salgınını bahane ederek engellemesi için Bonnac'a yazdıysa da bu talimatı İstanbul'a çok geç ulaşmıştı. Bk. d'Aubigny, agm., s. 80; Veinstein, age., s. 29-30.

51 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatische Korrespondenz 29, fol. 215v.-216v., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 14 Ekim 1720.

52 NA, SP 78/169, fol. 7r.-8v., Sutton'dan James Craggs'a, Paris 13 Ekim 1720.

53 NA, SP 78/169, fol. 48v., Sutton'dan James Stanhope'a, Paris 19 Ekim 1720. Ferriol'un bu elçiliğe yönelik tutumu için bk. Veinstein, age., s. 29.

54 Güzergâh ve yolculuk için bk. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, Dergâh Yay., İstanbul 2017.

55 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatische Korrespondenz 30, fol. 63v., Penterriedter'den VI.

Habsburg elçisinin Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye dair yazdıkları yalnızca topladığı haberlerle sınırlı kalmadı. Penterriedter, Osmanlı elçisiyle iki defa görüşme fırsatı buldu. Hoş geldin ziyareti, Yirmisekiz Çelebi Paris'e geldikten birkaç gün sonra Osmanlı elçisine tahsis edilen konakta vuku buldu. Penterriedter'in aktardığına göre; Osmanlı diplomatı son derece samimi bir üslup ve beden diliyle kendisini karşılamış, görüşme sırasında Osmanlı-Habsburg barışının ilelebet devam etmesini arzuladığını söylemiş, ayrıca Pasarofça murahhası ve sonrasında İstanbul'a fevkalade elçilikle gelen Virmond't'un Erdel'e vali olarak tayinini duyduğunda sevinmiş, ona mektup göndermek istediğini ifade etmişti. Penterriedter, bu dostane ve nazik tutumu muzaffer Habsburg ordusunun Osmanlı sarayındaki etkisi olarak yorumluyordu ve Osmanlı elçisinin söz ve tavırlarıyla açık ettiği bu etkinin görüşmede hazır bulunan Fransız tercüman tarafından Versailles'a iletileceğinden de emindi⁵⁶. Osmanlı elçisinin misyonuna gelince; Yirmisekiz Çelebi'nin maiyetinde olanlardan öğrendiği kadarıyla, III. Ahmed XV. Louis'ye tahta çıkışı nedeniyle iyi dileklerini iletmeyi ve Pasarofça müzakerelerindeki hizmetleri nedeniyle -nasıl ki Dayezâde İbrahim Viyana'ya elçi olarak gönderildiyse-Yirmisekiz Çelebi'yi de Paris'e elçi olarak göndererek onurlandırmayı istemişti. Söz konusu kişiler elçiliğin başkaca misyonu olmadığına dair Penterriedter'i temin etmişlerdi. Dubois da bunu teyit ediyordu. Hariciye Nâzırı, engelleyemediği bu elçilikten krallık için fayda elde etmeyi düşündüğü hâlde, kapitülasyonların yenilenmesi için yahut herhangi bir konuda müzakereye ruhsatı olmayan Osmanlı elçisinden umudu kalmamıştı⁵⁷. Ancak Penterriedter, bu bahsin sonuna şu satırları eklemiştir: "Yine de bu kimse Bâbüâli'de büyük itibarı haiz olduğundan ve hakikatte, bütün sözlerinin işaret ettiği gibi, bu millette bulmayı ummayacağınız kadar akıl ve hüner sahibi olduğundan, bu sarayda olabilecek gizli saklı niyetlerini öğrenmek için yapılabileceklerin ihmal edilmeyeceğine şüphe olmasın."⁵⁸

Bu satırlar Penterriedter'in mesleğinin gereği idi. Nitekim Habsburg elçisi bu konuda elinden geleni yapmaya devam etti. 25 Nisan'da Osmanlı elçisinin iade-i

---

Karl'a, Paris 9 Şubat 1721.

56 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatiscbe Korrespondenz 30, fol. 95r-97r., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 17 Mart 1721.

57 *Aynı takrirdede*. Sutton da Dubois'nın ahidnâmeyi Fransa'nın Akdeniz'deki ticarî çıkarlarını destekleyecek şekilde yenilemek için Osmanlı elçisine fevkalade itibar gösterdiğini, ancak karşılığında Yirmisekiz Çelebi'den bunu müzakereye ruhsatı olmadığı cevabını aldığını yazar. Bk. British Library, Add MS 22521, fol. 42v-43r., Sutton'dan John Carteret'a, Paris 14 Mayıs 1721.

58 *Aynı takrirdede*.

ziyareti sırasındaki izlenimleri de ilk görüşmedeki intibamı pekiştirmişti. Üstelik, öğrendiği kadarıyla, Bâbîâlî süresi dolmak üzere olan Osmanlı-Leh barışının yenilenmesi için Viyana sarayından tavassut istemek ve Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'e gönderilmesinin Osmanlı-Habsburg ilişkilerinin aleyhine bir girişim olmadığını göstermek için elçi göndermeyi düşünüyordu. Penterriedter, aynı gün Yirmisekiz Çelebi'nin dönüş yolculuğuna daha önce kararlaştırıldığı gibi mayıs sonunda değil, ağustos sonunda çıkabileceğini de öğrenmişti. Versailles, Habsburg elçisine hâlâ Yirmisekiz Çelebi ile herhangi bir konuda müzakere edilmediğini söylüyordu, ancak günde bin livreye ulaşan masraflarıyla Osmanlı elçisinin Fransa'daki ikametinin uzatılması da şüpheliydi⁵⁹.

Yirmisekiz Çelebi, Viyana yoluyla Bâbîâlî'ye posta göndermek istediğinde Penterriedter'in şüpheleri daha da artmıştı. Gerçi Osmanlı elçisi, mektubunun içeriğinden bahsetmiş, İstanbul'a dönüşünün Ramazan Bayramı'nın sonrasına ertelendiğini bildirmekten ve yine deniz yoluyla dönmek için izin istemekten başka sözü olmadığını Habsburg elçisine söylemişti. Penterriedter, buna rağmen, karantina gerekçesiyle posta için deniz yolunu kullanmasını tavsiye etmişti. Anlaşıldığı kadarıyla bu bir bahaneydi. Zira Penterriedter, Osmanlı elçisinin neredeyse günü gününe tercüme ettirdiği Felemenk gazetelerinden okuduğu Osmanlı savaş hazırlıklarına dair sağlıklı bilgi edinebilmek için İstanbul'la haberleşmek istediğini düşünüyordu⁶⁰. Bunda hakikat payı olabiliirdi, zira Mehmed Efendi huzursuzdu. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Bâbîâlî'den tek bir haber bile alamamış, hatta Osmanlı siyasetinin bıraktığı gibi olup olmadığına dair neler bildiğini öğrenmek için sorular sormuştu⁶¹. Penterriedter'e göre, Yirmisekiz Çelebi

59 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatiscbe Korrespondenz 30, fol. 169r.-170r., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 27 Nisan 1721.

60 Dirling'e göre, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi daha önce Toulon üzerinden zaten İstanbul'a mektup göndermiş ve deniz yolculuğundan şikâyet etmişti. Caragia'nın abisinin Dirling'e aktardığına göre, Mehmed Efendi henüz yola çıkmadan önce, Viyana üzerinden kara yoluyla İstanbul'a dönmeyi düşünüyordu. Bk. OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 189, Konv.1, fol. 77r., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 25 Mart 1721. Yine Dirling'in takrirlerinden öğreniyoruz ki Yirmisekiz Çelebi, Viyana üzerinden, ailesine bir İngiliz tüccan ve Habsburg postası vasıtasıyla mektup göndermişti. Bk. OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 189, Konv.3, fol. 55v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 27 Eylül 1721.

61 Penterriedter'in aktardıklarına rağmen, Viyana'nın imtiyazlı gazetesi *Wienerisches Diarium*'da yayımlanan 21 Nisan 1721 tarih ve Paris mahreçli habere göre, İstanbul'dan gönderilen bir ulak Osmanlı savaş hazırlıklarını haber vermiş, elçi de bu hazırlıkların bilindik cumhuriyete yönelik olabileceğini tahmin etmişti. Haberin içeriğindeki bilindik cumhuriyet ifadesinin Lehistan'ı mı, yoksa Venedik'i mi kastettiği açık değildir. Bk. *Wienerisches Diarium*, nu. 1853, 3 Mayıs 1721.

Mehmed Efendi, İstanbul'la yalnızca haberleşmekten başka, Fransız ordusundan emekli edilmiş tecrübe sahibi mühendis ve zabitlerin Osmanlı'ya hizmet etmek için hazır olduklarını bildiren arzlarını da Bâbîâlî'ye iletmek istiyordu⁶². Bu mühendis ve zabitlerin kimliğini ve vasıflarını, bu konuda Bâbîâlî'ye yazdıysa Yirmisekiz Çelebi'nin nelerden bahsettiğini maalesef bilmiyoruz. Penterriedter ve Dirling'in takrirlerinde bunlar hakkında başkaca bir şey bulunmaz.

Paris'teki Habsburg diplomatı, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin sefaretini 8 Ağustos tarihli takririnde bütünüyle değerlendirmiştir. Penterriedter'in burada Yirmisekiz Çelebi ve Dubois arasında Malta'daki Osmanlı esirlerinin hürriyetine kavuşturulması için yürütülen müzakereye ayırdığı yer meseleye atfettiği önemi gösterir. Osmanlı elçisi Paris'ten ayrılana kadar Dubois tarafından siyasi herhangi bir konuda müzakere edilmediği hususunda temin edilen Penterriedter, takririni kaleme almadan kısa süre önce, yine aynı isimden Bâbîâlî'nin Malta üzerine gerekirse sefer düzenlemeyi göze aldığı, ancak niyabet rejiminin buna muhalefet ettiğini öğrenmişti⁶³. Bunun için Bonnac'a da gerekli talimatlar gönderilmişti.⁶⁴ Dubois'nın politikası, Avrupa çapında savaşı tetikleyecek bu askerî harekâtı engellemek ve niyabet rejimi süresince kıtada dengeyi korumaktı. Hariciye Nâzırı'na göre, kısa zaman önce Bâbîâlî'de meydana gelen değişiklikler ve daha önemlisi Kahire ve Trablusgarp'taki gelişmeler Osmanlıları Akdeniz'de sefere çıkmaktan alıkoyuyordu⁶⁵.

Penterriedter, Dubois'nın aktardıklarıyla yetinmemiş ve ayrıntıları Yirmisekiz Çelebi'nin maiyetinden de soruşturmuştu. Öğrendiğine göre; Bâbîâlî, Malta Şövalyeleriyle, tıpkı Rusya ile olduğu gibi barış imzalamak ve sadece Osmanlı esirlerini kurtarmayı değil, Akdeniz'deki korsanlık sorununu Garp Ocaklarına ait gemilere yönelik saldırıları da men edecek şekilde halletmek istiyordu. Yirmisekiz Çelebi, bunun için Fransa'nın tavassutunu istemek, şayet bu mümkün değilse Malta'ya

62 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatiscbe Korrespondenz 30, fol. 213v.-214v., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 26 Mayıs 1721.

63 Sutton, Yirmisekiz Çelebi ve Dubois arasında Malta meselesine dair vuku bulan müzakereyi Habsburg elçisinden daha önce öğrenmiş ve başkentine bildirmişti. Bk. British Library, Add MS 22521, fol. 189r.-190v., Sutton'dan John Carteret'a, Paris 18 Haziran 1721.

64 Dubois, Bonnac'a gönderdiği talimatta Kapudan Paşa'nın, Kethüda'nın, Reisülküttâp'ın ve Şeyhülislâm'ın desteğini kazanarak Veziriâzam'ı planından vazgeçirmesini istemişti. Bk. d'Aubigny, agm., s. 212-213.

65 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatiscbe Korrespondenz 30, fol. 30v.-31v., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 8 Ağustos 1721.

devlet eliyle yahut Fransız şövalyeler vasıtasıyla yardım edilmeyeceğini temin etmek üzere Paris'e gelmişti. Buna karşılık Dubois, Osmanlı elçisine Malta'ya yönelik askerî hareketin faydasız olacağını, üstelik bütün Hristiyan aleminin şövalyelere yardıma koşacağını, adanın Sicilya'ya yakınlığı nedeniyle bilhassa Kayzer'in bu harekate müsaade etmeyeceğini dostane söylemişti. Yirmisekiz Çelebi, bu bahisteki müzakerelerini bir ulakla İstanbul'a bildirmişti⁶⁶.

Dubois ve Yirmisekiz Çelebi arasındaki müzakerenin ana hatları, Pentterriedter'in Viyana'ya aktardığı şekildeydi, fakat Osmanlı elçisinin İstanbul'a gönderdiği takrire bakılırsa, dostane değil nazik sözler edilmişti. Gerçekten de Dubois, Osmanlıları muhtemel Habsburg tepkisini işaret ederek uyarılmış, Fransa'nın devletçe tarafsız kalacağını, ancak Fransız şövalyelerin Malta'ya yardıma gitmelerini hukuken engelleyemeyeceğini söylemişti. Yirmisekiz Çelebi, Dubois'nın söylediklerini olduğu gibi takririne yazmaya söz verdi; fakat cevabında buna gerek olmadığını, zira Habsburg harplerinde Kayzer'in ordusunda savaşan Fransız zadedân ve askerlerin Bâbiâli'ce malum olduğunu Hariciye Nâzırı'na söylemişti⁶⁷. Yirmisekiz Çelebi'nin sözleri bir gerçeğin diplomatik üslupla dile getirilmesiydi. Pasarofça'daki başarılı diplomatın bu meselede başarısız olmasının kırıncılığını da yansıtıyordu. Zira Malta'daki Osmanlı esirlerinin kurtarılması elçiliğin tek diplomatik misyonuydu⁶⁸.

66 *Aynı takrirdedir.*

67 BOA, C.HR. 151/7534. Ekrem Yener, bu takrirden hareketle Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin misyonunun bir nebze olsun aydınlandığına haklı olarak işaret eder. Bk. "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Sefaretnâme'sinde Yer Almayan Osmanlı Arşivlerinde Bulunan Raporu", *Toplumsal Tarih*, S. 351, Mart 2023, s. 70-72.

68 Akdeniz'de esir edilen Osmanlıların yeniden özgürlüklerine kavuşturulması İstanbul için fevkalade önemliydi. Osmanlılar, bu esirlerin kurtarılması için 17. yüzyıldan itibaren Fransız diplomasisinin arabuluculuğuna güveniyordu. Örneğin Fransa'nın 1626-1651 yılları arasındaki İzmir konsolosu Jean Dupuy'un bu yöndeki girişimleri için bk. Pál Fodor, "Maltese Pirates, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean", *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, ed. Géza Dávid - Pál Fodor, Brill, Leiden 2007, s. 221-237. Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinden kısa bir süre önce Cezayir Dayısı'nın ve Trablusgarp Beyi Karamanlı Ahmed Paşa'nın Versailles nezdindeki temasları (İkincisi Paris'e Muhammed Efendi isimli bir elçi göndermişti.) İtalya'da esir edilmiş, bazıları Fransız kadırgalarına satılmış Osmanlı tebaasından Cezayirli ve Tunusluların Fransız diplomasisi aracılığıyla kurtarılmasını hedefliyordu. Bk. Salvatore Bono, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, çev. Betül Parlak, İletişim, İstanbul 2003, s. 514-515. Bono, Osmanlıların Kutsal Kabir Kilisesi'nin onarımına izin vermek karşılığında Papa'dan 150 Müslüman esirin serbest bırakılmasını istediğini, bu sayıyı denkleştirmek için 40'ı Malta'dan olmak üzere birçok İtalyan devletinden esir topladığını yazar. Bk. *age.*, s. 515. Gerçekten de Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamirine 150 esirin hürriyetine karşılık izin verilmiş, bunlar yine Fransa tavassutuyla serbest kalmıştı. Bk. Râşid, *age.*, s. 1151 ve 1181. Bu bilgiler Osmanlı/Müslüman esirler için Fransa'nın hürriyet kapısı olduğu anlamına gelmez,

3. Fransa Elçiliğinin İstanbul'daki Yansımaları

Penterriedter, 8 Ağustos tarihli taktirinde, Caragia'ya dayanarak, Malta esirleri haricinde siyasi müzakerelerde bulunulmadığını, Sicilya meselesinde Fransa'nın Habsburglara yardım etmesinin Bâbîâlî'de yarattığı şaşkınlık nedeniyle Avrupa'daki barışın ne derece sağlam olduğunu soruşturmanın elçiliğin temel hedefi olduğunu yazmıştı⁶⁹. Esasında Yirmisekiz Çelebi'nin İstanbul'dan ayrılmasından sonra elçiliğin gizemini çözmeye çalışan Dirling'in öğrendikleri de bundan fazlası değildi⁷⁰. Dirling, geç de olsa Yirmisekiz Çelebi'nin itimatnâmesini ele geçirmiş ve şimdiye kadar topladığı haberlerin delili olarak Viyana'ya göndermişti⁷¹. Harp Şûrâsındaki yetkililer itimatnâmede dikkat çekici bir şey olmadığını takdir etmekle birlikte, bu gibi evraka zaten talimat yazılmadığını da biliyordu. Bu nedenle Yirmisekiz Çelebi'nin dostluk gösterisi ve Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamirine ruhsat verilmesi haricindeki amaçlarını açığa çıkarmak için Dirling'den çalışmalarına devam etmesi istendi⁷².

Bu sırada Yirmisekiz Çelebi, Paris'e hareketinden bir yıl sonra, 8 Ekim 1721'de İstanbul'a döndü, İbrahim Paşa'nın isteği üzerine derhâl bir taktir hazırlayarak elçiliğini hikâye etti ve böylece sefaretinin lüzumunu da yerine getirmiş oldu⁷³. Osmanlı sefirinin dönüşü diplomatik mahfilleri de hareketlendirmişti. Bir süre önce kapı kethüdalığına getirilen Dirling, 30 Ekim'de Yirmisekiz Çelebi hakkında Viyana'ya yazdı. Dirling, haber kaynağı Penterriedter'inki ile aynı isim yani

---

bilakis 17. ve 18. yüzyıllarda Fransız kadrgalarındaki iş gücünün önemli bir kısmı, Akdeniz'deki esir pazarlarından, billhassa da Fransız konsolosların temin ettiği Osmanlı esirlerinden oluşuyordu. Ayrıntılar için bk. Helene Desmet-Gregoire, *Büyüklü Divan: XVIII. Yüzyıl Fransası'nda Türkler ve Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1991, s. 30-40. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'daki Osmanlı esirlerini kurtarmak için de girişimde bulunduğu, fakat bunda başarısız olduğu biliniyor. Ayrıntılar için bk. Yalçınkaya, *Türk ve Fransız...*, s. 52-57.

69 OeStA, HHStA, Frankreich, Diplomatiscbe Korrespondenz 30, fol. 33v-35r., Penterriedter'den VI. Karl'a, Paris 8 Ağustos 1721. Felemenk gazetesi Gazette d'Amsterdam 11 Temmuz 1721 tarihli sayısında Osmanlı elçisinin herhangi bir konuda müzakere etmek için değil, belki yalnızca Kral'ı tebrik için gelmiş olabileceğini okurlarına duyurmuştur. Bk. Işksel, agm., s. 108.

70 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.1, fol. 4r.-4v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 4 Ocak 1721; fol. 111r., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 7 Temmuz 1721.

71 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.1, fol. 157r., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 18 Ağustos 1721.

72 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.2, fol. 37v.-38r., Harp Şûrâsından Dirling'e, Viyana 30 Eylül 1721.

73 Veinstein, *age.*, s. 235; “[...] her hususunu beyân u tafsîl ve lâzime-i sefâreti tekmil eyledi.” Râşid, böylece Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinden beklenenin gerçekleştiğini ifade eder, bk. Râşid, *age.*, s. 1237.

Caragia olduğu hâlde, Paris'teki Osmanlı-Fransız müzakereleri hakkında yeni şeyler söylüyordu: Dubois, Yirmisekiz Çelebi'ye Kayzer'in gündün güne artan gücüne işaret ederek Habsburglar hakkında teklifi olup olmadığını sormuş, Osmanlı elçisi ise buna cevaben ortak hareket ederlerse Osmanlı ve Fransa'nın Habsburglara üstün geleceklerinden emin olduğunu, fakat talimatının bu meseleyi kapsamadığını söylemiş, şayet bu hususta teklifte bulunacaksa Versailles'in İstanbul'daki elçisi Bonnac'a ruhsatnâme göndermesi gerektiğini belirtmişti⁷⁴.

Dirling, bu takririnde Malta meselesi hakkında Yirmisekiz Çelebi ve Dubois arasındaki görüşmelere dair elde ettiği son bilgileri yazmıştı. Esasında yazdıkları, Penterriedter'in istihbaratıyla tam olarak örtüşüyordu; Caragia, bu bahiste daha fazlasını söylememişti⁷⁵. Dirling'in haberleri bunlarla sınırlı değildi. Aynı günlerde Reisülküttâp Üçanbarlı Mehmed Efendi ile İngiltere elçiliği tercümanı arasındaki mülakatta İngiltere tacında hak iddia eden James Edward Stuart'ın gündeme gelmesi üzerine meseleyi soruşturan Dirling, bu defa takririnde ismini vermediği güvenilir birinden Fransa'da birçok bakanın Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye Stuartların tahta geçmesi hâlinde Habsburgların bir müttefikini kaybedeceğini, bunun da Osmanlılar lehine olacağını söyleyerek Bâbüâlî'yi Jakobit davasına çekmek istediklerini duymuştu⁷⁶.

Stanyan takrirlerinde bundan bahsetmez. İngiltere elçisi, 27 Eylül 1721'de, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliğinin en başta iki devlet arasında tedafüi ittifak müzakere etmek için olduğuna dair söylentiler duyulduğunu, şayet bu doğrusa bunun çok gizli tutulduğunu yazmıştı. Stanyan'ın öğrenebildiği sadece şuydu: Bâbüâlî, XV. Louis'ye iltifat gösterip Malta Şövalyelerinin korsanlık faaliyetlerinin engellenmesi için Fransa'yı arabulucu olarak harekete geçirmeyi düşünüyordu⁷⁷.

74 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.2, fol. 79v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 30 Ekim 1721. Ayrıca bk. Hurmuzaki, *age.*, s. 235.

75 *Aynı takrirdedir.*

76 Dirling'e göre Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, bu meseleye takrirlerinde çokça yer vermişti. Bk. *Aynı takrir*, fol. 94r. Dirling'in Yirmisekiz Çelebi'nin takrirlerinden (çoğul!) bahsetmesi dikkat çekicidir. Bunların sözlü takrirler olabileceği de akılda tutulmalıdır. Hurmuzaki de Dirling'e bu konuda atf verir, bk. *age.*, s. 235-236. Venedik balyosu Giovanni Emo ise aynı hikâyeyi farklı aktörlerle anlatır: Veziriâzam Kethüdası, Habsburg tercümanı ile görüşmüş ve III. James hakkında bilgi almak istemiştir. Her iki hikâyenin ortak noktası Yirmisekiz Çelebi'nin Paris'te Bâbüâlî'yi Jakobit davasına kazandırmak için tavsiye aldığıdır. Bk. Mary Lucille Shay, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)*, çev. Münir Akın, Ark Yay., İstanbul 2009, s. 120.

77 NA, SP 97/24-4, fol. 400v., Stanyan'dan John Carteret'a, İstanbul 16/27 Eylül 1721.

Osmanlı elçisinin İstanbul'a dönüşünden sonra Styanan'ın dikkatini çeken şey Bâbîâli'nin İngiltere tacına yönelik merakı değil, Yirmisekiz Çelebi ve Bonnac arasındaki anlaşmazlıklar ve bunun kamusal alana taşınmasıydı. Styanan'a göre, ülkesi için beklediği faydaları elde etmek şöyle dursun, Fransa hazinesine oldukça yük getiren bu elçilik, ayrıca Yirmisekiz Çelebi'yi Bonnac'a düşman etmişti⁷⁸.

Bonnac da her fırsatta Yirmisekiz Çelebi'den şikâyet ediyor, ona gösterilen iltifat ve ikramı yeteri kadar takdir etmediğini söylüyordu. Elçi bununla da kalmamış, Paris'te Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye verilen hediyeleri Bâbîâli'ye bildirmiş, bunun üzerine Osmanlı elçisi, kendisine sakladıklarını Sultan da dâhil olmak üzere ricale dağıtmak zorunda kalmıştı. Dirling'in tavrından anlaşıldığı kadarıyla, bu Yirmisekiz Çelebi'nin canını öylesine yakmıştı ki Bonnac hakkında olumsuz konuşmaya başlamış, ilk fırsatta intikam alacağını söyler olmuştu⁷⁹. Nitekim öyle de oldu. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Bonnac'ın büyük emek sarf ettiği Osmanlı-Fransız ahidnâmesinin yenilenmesine, buna taraftar olan Reîsülküttâp Mehmed Efendi'nin aksine, açıkça muhalefet etti. Yirmisekiz Çelebi, Paris'ten elleri boş döndüğünü, sadece Malta'dakilerin değil, Fransız gemilerinde küreğe mahkûm edilmiş Osmanlı esirlerinin de salıverilmediğini öne sürerek muhalefeti güçlendirmişti⁸⁰.

Bâbîâli'nin Yirmisekiz Çelebi'nin bilgisine başvurduğu tek konu bu değildi. İstanbul'a dönüşünden bir süre sonra, Vezîriâzam'ın huzurunda toplanan meşverete Şeyhülislâm'la birlikte Mehmed Efendi de katılmıştı. İstanbul'daki veba salgını nedeniyle meşverete dair haber toplamakta zorlanan Dirling'in imdadına saray hekimi Joseph yetişmiş, anlattığına göre, Mehmed Efendi Versailles'm Rákóczi'nin Fransa'ya dönmesini istediğini iletmişti. Habsburg istihbaratına göre, Rákóczi önce Fransa'ya oradan da Rusya'ya geçmek istiyordu. Bunu bilen Osmanlılar, Kayzer ile sorun yaşamamak adına Rákóczi'ye izin vermeyecekti⁸¹.

78 Aynı takrird.

79 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.3, fol. 13r-13v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 8 Ocak 1722. Yirmisekiz Çelebi, İstanbul'da Dubois'ın Bonnac'ın dostu olmadığını propagandasını da yapıyordu. Bk. Schefer, *age.*, s. 31.

80 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.3, fol. 116r., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 3 Mayıs 1722. Bu konu hakkında ayrıca bk. Veinstein, *age.*, s. 38; Göçek, *age.*, s. 66-67.

81 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.2, fol. 104v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 17 Kasım 1721. Bu kararda Yirmisekiz Çelebi'nin rolünü tayin etmesi zor, fakat Venedik balyosu Emo, onun Rus karşıtı olduğunu söyler. Bk. Shay, *age.*, s. 136. Mehmed Efendi, Paris'te Rus diplomasisi hakkında malumat edinmeye çalışmış olmalıdır, ancak onun "[...] asıl görevi ise

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Avrupa ahvalini öğrenmekten ibaret olan misyonuna gelince; Dirling, bunu Caragia'ya sormuş, muhatabı gülerek cevap vermişti: Mehmed Efendi memnuniyetle daha fazlasını öğrenmek isterdi, ancak dâhili ve harici meselelerle dair kesin malumat edinememesi için sürekli olarak meşgul edilmiş, gözü boyanmıştı⁸². Gerçekten de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi anlattıklarıyla Fransa'dan ne kadar etkilendiğini belli etmiş, Osmanlı başkentinde adeta Paris rüzgârı estirmişti. Bu ilgi, henüz elçiliği günlerinde olan biteni Felemenk gazetelerini tercüme ettirerek takip eden Vezîriâzam İbrahim Paşa'nın merakından kaynaklanıyordu⁸³. İbrahim Paşa, Yirmisekiz Çelebi'nin anlattıklarından o kadar etkilenmişti ki Bonnac'ın aktarımıyla, "Vezîriâzam olmasa Osmanlı Sultanı'nın Fransa elçisi olmayı isterdim." demiş, III. Ahmed de takriri okumak istemişti⁸⁴. Yirmisekiz Çelebi'nin anlattıklarına yönelik merak o derecedeydi ki Bonnac, birçok kimsenin, işittiklerinin doğru olup olmadığını

Büyük Petro'nun Fransız politikasını öğrenmekti." demek de mümkün görünmüyor. Krş. Ahmet Oğuz, "Lale Devri Yeniliklerinin Sonraki Dönemde Yapılan Yeniliklere Etkileri", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Kömen Yay., Konya 2018, s. 26.

- 82 OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 189, Konv.2, fol. 80v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 30 Ekim 1721. Yine de Mehmed Efendi'nin bilhassa Felemenk gazetelerini takip ederek istihbarat topladığını hatırlamak gerekir. Bu konuda bk. Göçek, *age.*, s. 22. Göçek, Osmanlı'da yayımlanmayan gazete türüvi süreli yayınlara yönelik Yirmisekiz Çelebi'nin ilgisini Avusturya'ya yaptığı seyahate bağlar. Oysa Yirmisekiz Çelebi'nin böyle bir seyahati yoktur.
- 83 Veinstein, *age.*, s. 47. Gazeteler yahut dönemin jargonuyla havadis kağıtları Osmanlı ricalinin Avrupa ahvalinden haberdar olmak için takip ettikleri kaynaklardandı. Bu konuda bk. Fatma Zehra Beyaz, "Gazete ta'bir olunur havâdis kâğıtları...: Osmanlı Siyasetinde Siyasî Bilgi ve İstihbarat Kaynağı Olarak Yabancı Gazeteler (1720-1789)", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XXVII/S. 53, 2022, s. 33-91.
- 84 Veinstein, *age.*, s. 47-48. İbrahim Paşa, diğer yandan Dayezâde İbrahim'in kethüdası Kazganczâde Ömer Ağa'yı çağırarak Viyana elçiliği için bir sefâretnâme yazmasını istemiş (Zira Dayezâde İbrahim 3/4 Ocak 1721'de ölmüştü.), o da bunun için Habsburg elçiliği tercümanı Gottschalck'tan yardım rica etmişti. Dirling'in yazdığına göre, Vezîriâzam, Nahifi Efendi'nin daha önce kaleme aldığı Viyana Sefâretnâmesi'ni yeterince cazip bulmamıştı. Bk. OeStA, HHStA, Türkiye I, Turcica 189, Konv.2, fol. 92r-92v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 30 Ekim 1721. Mezkûr sefâretnâmeyi neşreden Kraelitz-Greifenhorst, tetimme tarihinden hareketle metnin 28 Ocak 1726'da kaleme alındığını yazar; fakat yazarın kim olduğuna dair iddiada bulunmayarak metnin üslubundan ve içeriğinden hareketle düşük rütbeli bir Osmanlı'nın, muhtemelen bir yeniçeri zabitanın eseri yazmış olabileceğini iddia eder. Bk. Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst (Haz.), *Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719*, Viyana 1908, s. 3. Unat, bu sefâretnâmenin Nahifi Efendi ya da Ömer Ağa tarafından yazıldığını söyler. Bk. Unat, *age.*, s. 52. Hayatına ve arkasında bıraktığı eserlere bakıldığında, Viyana Sefâretnâmesi'nin mahdut yeteneğe sahip yazarının Süleyman Nahifi Efendi olması pek ihtimal dahilinde değildir. Hakkında bk. Mustafa İsmet Uzun, "Nahifi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXXII, 2006, s. 297-299.

kendisine sorduğunu Paris'e yazmıştı⁸⁵. Dirling de Kapudan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa ile görüşmesinde Paşa'nın Paris hakkındaki sorularına muhatap olmuştu. Habsburg kapı kethüdası, Paris hakkında işittiklerini ya Mehmed Efendi'nin mübalağa ettiği yahut Kapudan-ı derya'nın kendisine anlatılanları kavrayamadığı şeklinde yorumlamıştı⁸⁶. Oysa Stanyan'ın ifadelerine bakıldığında, Osmanlı diplomatının Fransa'dan büyüldüğü açıktı, fakat bilhassa Frenk dostu olarak damgalandığı takdirde istikbalini kaybetmekten korktuğu için dost sohbetlerinde söylediklerini devlet ricalinin yanında konuşamıyordu⁸⁷.

Bir süre sonra bu merak kayboldu⁸⁸. Dirling, Yirmisekiz Çelebi'nin tahririni ele geçirip kopyasını Harp Şûrâsına gönderdiğinde bu elçilik nostaljiye dönüşmek üzereydi⁸⁹. Fakat Yirmisekiz Çelebi'nin Osmanlı tarihindeki rolü henüz bitmemişti. Dirling'in sözleriyle:

“[Divân-ı hümayun tercümanı ve mühtedi İbrahim Efendi'nin de aralarında bulunduğu Latince ve coğrafya bilir kişiler] Bâbüâlî'nin emriyle Türkçeye

85 Veinstein, *age.*, s. 48.

86 OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 189, Konv.2, fol. 78r-78v, Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 30 Ekim 1721.

87 NA, SP 97/24-4, fol. 403v, Stanyan'dan John Carteret'a, İstanbul 21 Ekim/1 Kasım 1721.

88 OeStA, HHStA, Türki I, Turcica 189, Konv.3, fol. 12v-13r, Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 8 Ocak 1722.

89 Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin tahririnin mezkûr kopyası ve tercümesi Dirling'in 11 Nisan 1722 tarihli tahririnin leffindedir: OeStA, Harp Arşivi (KA), Hofkriegsrat Akten Kr. 152, 1722 Juny 11. Bu tahrir Râşid Târihi'ndeki metinle neredeyse aynıdır. Bk. Râşid, *age.*, s. 1237-1253. Sefâretnâme ise birçok farklı pasajı ihtiva eder. Örnek olarak Hariciye Nâzırı Dubois'ı eleştiren satırlar zikredilebilir. Fransa'da tutulan Osmanlı esirleri de Sefâretnâme'nin tahrirden ayrıştığı en önemli noktaldandır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Dubois'ı ve sair Fransız devlet adamlarını eleştirdiği satırları, Bonnac'ın onun tahririne yönelik eleştirilerinden önce mi, yoksa sonra mı eklediğini söyleyemiyorum. Bonnac'ın eleştirileri için bk. Veinstein, *age.*, s. 33, 234-235. Bonnac, Dubois ve sair Fransız ricaline yönelik alaycı eleştirilerin metinden çıkarılmasını istemiş ve bunda muvaffak olmuştur. Bk. Unat, *age.*, s. 57. Sefâretnâmenin Fransızca tercümesi Bonnac tarafından Paris'e gönderilmişti. Bk. Fatma Uygur, “Lale Devri Sefiri Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Siyasetine Etkileri”, *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Neşehir*, ed. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç ve Gökçe Özcan, Kömen yay., Konya 2018, s. 156. Yirmisekiz Çelebi'nin yanında bulunan Le Noir, İstanbul'un modern tasvirini yaptığı kitabının ekinde bu sefaret hakkında kendi gözlemlerine dayanan satırları çok erken bir tarihte, elçilik henüz Avrupa'nın gündemindeyken, 1721'de yayımlanmıştır. Bk. Le Noir, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et de son séjour à la cour de France*, Paris 1721, özellikle s. 213-264. Fransa Sefâretnâmesi, daha sonra Fransızca ve Türkçe olarak defalarca basılmıştır. Bk. Hasan Korkut, “Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C I/S. 2, 2003, s. 496.

bir atlas çeviriyor ki bu Fransa'da bulunmuş Mehmed Efendi'nin büyük bir gayret ve tutkuyla siyasi ve askerî bilimlere karşı Türklerin cehaletinin zararını ricale bildiren yakınmalarına dayanır. Bu nedenle matbaa açılmasını, İmparatorluğun ve memâlikin tasvirini ve ordunun bilhassa da süvarilerin disiplin altına alınmasını faydalı buluyordu.”⁹⁰

Sonuç

Tarihçiler Yirmisekiz Çelebi'nin Paris elçiliğinin en somut sonucunun Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Türkçe matbaanın kurulması olduğunda hemfikirdir.⁹¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'da ziyaret ettiği yerler arasında, örneğin Lyon'da, matbaalar da bulunuyordu ve Osmanlı heyeti bu zanaat hakkında ustalarından bilgi almıştı⁹². Osmanlı elçisiyle Paris'te tanışmak fırsatı bulan Fransız filozof Saint-Simon'a bakılırsa, Yirmisekiz Çelebi, kitaplarla ve matbaayla alakadar olmuştu, hatta hâlihazırda malumat sahibiydi.⁹³ Saint-Simon'un hatıratındaki ilgili pasajları eserinin sonuna ilave eden Veinstein, buradan hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa açmak fikrinin Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin

90 OeStA, HHStA, Türkei I, Turcica 189, Konv.3, fol. 162v., Dirling'den Harp Şûrâsına, İstanbul 24 Mayıs 1722. Alıntılanan pasajın devamında Dirling, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris günlerinde Osmanlı sîpahisine yönelik alaycı tavrı nedeniyle Mareşal de Villars ile karşılaşmaktan kaçındığını yazar. Alıntıda zikredilen atlas tercümesi için bk. Salim Aydüz, “Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler”, *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C III, 1997, s. 163.

91 Paris elçiliğinin Osmanlı mimarisindeki yansımaları konusunda ise ihtilaf vardır. Sadâbad'ın inşasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'ten getirdiği planların esas alındığı iddiasına yönelik eleştiriler ve yeni bir öneri için bk. Can Erimtan, “Sadâbad Algısı: ‘Lale Devri’ ve Osmanlı-Safevi Rekabeti”, *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri – On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, ed. Dana Sajdi, çev. Aylin Onacak, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2014, s. 61-87. Buna karşın içerlerinde Bonnac'ın ve Venedik balyosu Emo'nun da bulunduğu birçok çağdaş gözlemci Sadâbad'daki Fransız mimarisinin etkisinden söz ederler. Bunların da dikkate alınması gerektiği hakkında bk. Ünver Rüstem, *Ottoman Baroque – The Architectural Refashioning of Eighteenth-Century Istanbul*, Princeton Uni. Press, Princeton 2019, s. 30. Francesco Gritti'nin elçilik maiyetiyle İstanbul'a gelen Girolamo Vignola da Sadâbad'ın inşasında Mehmed Efendi'nin Paris ve Versailles tasvirlerinin etkili olduğundan bahsetmiştir. Bk. Girolamo Vignola, “Viaggio e descrizioni”, *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato: Constantinopoli, Relazioni Inedite*, haz. Maria Pia Pedani, Bottega d'Erasmus, Padova 1996, s. 871.

92 İşkisel, *age.*, s. 109. Matbaanın kuruluşu hakkında bk. Orlin Sabev, *İbrahim Mütefferika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) – Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 145 vd. Sabev'in araştırmaları, İbrahim Mütefferika'nın Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris elçiliği öncesinde matbaacılık ile uğraştığını ortaya koyar; matbaanın kuruluşunda Yirmisekiz Çelebi'den ziyade oğlu Said Efendi'yi öne çıkarır. Bk. *age.*, s. 163-167. Bu zamansız kapitalist girişim hakkında ayrıca bk. Kemal Beydilli, *İki İbrahim – Mütefferika ve Halefi*, Kronik Yay., İstanbul 2019, s. 11-16. Ayrıca bk. Kılınç, *age.*, s. 93 ve Küçük, *age.*, s. 194 vd.

93 A. de Boislesle (haz.), *Mémoires de Saint-Simon – Nouvelle Édition*, C 38, Hachette, Paris 1926, s. 202.

aklına Paris'te geldiğini yazar⁹⁴, ki yukarıda Dirling'den yaptığım alıntı da bu iddiayı destekler. Yine de Osmanlı elçisi sefâretnâmesinde matbaadan bahsetmemiştir.

Osmanlı sefirinin takririnde ve Sefâretnâme'de büyük hayranlıkla bahsettiği kale planlarının, kale mimarisinde etkisi olup olmadığı tartışılabilir, ancak kendi işlerinde müstakil nazırların Bâbüâlî'de bir reform için önerilmediği açıktır. Esasen Fransa'da krallığın taşraya nüfuz ettiği en önemli kurum olan *intendant*ların öneminin Yirmisekiz Çelebi tarafından idrak edilemediğine bakılırsa, ortada Osmanlı/Türk modernleşmesi için esaslı program önerecek birisi söz konusu değildir⁹⁵. Gerçekte sefâretnâmelerin Osmanlı/Türk modernleşmesine katkısı için Ebubekir Ratib Efendi'nin sefâretnâmesini beklemek gerekecektir⁹⁶. Ancak bu Yirmisekiz Çelebi'nin eserinin “Sefâretnâmeler Asrı”nın⁹⁷ en ilginç metinlerinden birisi olduğu gerçeğine hâle getirmez. Nihayetinde kimliği, elçilik misyonu ve acayip şeylerden bahsetse bile Sefâretnâme'nin muhtevası Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi terbiyeli bir turistten çok daha fazlası yapıyor⁹⁸.

- 94 Veinstein, *age.*, s. 50 ve 225-227. Berkes ise, yine aynı hatıratı atıfla, Yirmisekiz Çelebi'nin Saint-Simon'a bu fikrinden bahsettiğini yazar. Bk. Berkes, *age.*, s. 56. Buna karşılık, Berkes Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın nüvesini teşkil eden kitabında Paris elçiliğini ve Fransa Sefâretnâmesi'ni “Rönesansın Silüeti” bölümü içinde “Yeni Bir Dünyanın Keşfi” başlığı altında genişçe incelemiştir, burada Saint-Simon'a atıf vermek yerine hatıratından ilgili pasajı İngilizceye çevirerek aktarmıştır. Karşılaştırıldığında görüleceği üzere, Yirmisekiz Çelebi'nin Saint-Simon'a niyetinden bahsetmesi söz konusu değildir. Diğer taraftan, Berkes'in zaman içinde Yirmisekiz Çelebi'nin sefâretnâmesine daha eleştirel yaklaştığı anlaşılır (Bk. dipnot 7). Krş. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964, s. 33-35.
- 95 Kale planları hakkındaki pasajlar için bk. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *age.*, s. 205. Osmanlılar, bu dönemde kale modernizasyonu için Avrupalı mühendisleri istihdam ediyorlardı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi işinde müstakil nâzırlıklar, örneğin Fransa'da 17. yüzyılda tesis edilmiş Harp Nâzırlığı (Secrétaire d'État à la Guerre) yahut Kaleler Komiserliği (Commissaire-général des fortifications) gibi askerî devrimi tamamlayan bürokratik kurumlar henüz kurulmamıştı. Osmanlı taşrasında ise malikane usulüyle birlikte merkez ve taşra arasında yeni gerilim hatları oluşuyordu. Bu konuda bk. Ali Yaycıoğlu, “Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. XVIII, Güz 2021, s. 25.
- 96 Ebubekir Ratib Efendi'nin elçiliği ve sefâretnâmesi hakkında bk. Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2010.
- 97 Bu yerinde tanımı Onur Kınılı'dan ödünç alıyorum. Kınılı'nın Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin elçiliğine ve sefâretnâmesine atfettiği önemin girişte eleştirdiğim hâkim paradigma eksenli olduğunu da vurgulamalıyım. Bk. *Osmanlı'da Modernleşme ve Diploması*, İmge yay., Ankara 2006, s. 115-121.
- 98 Yirmisekiz Çelebi'nin İstanbul'daki bilim dünyasıyla ilişkileri de bu bağlamda hatırlanmalıdır. Bk. Küçük, *age.*, s. 185 vd.

Diplomasi tarihi bağlamından bakıldığında, Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliği diplomatik olarak semeresiz kalmıştır⁹⁹. Esasen literatürdeki aksi yöndeki ifadelere rağmen, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, herhangi bir ittifak antlaşmasını teklif etmek üzere Paris'e gönderilmemiştir¹⁰⁰. Bu nedenledir ki bu elçiliğe Osmanlı siyasi tarihi bağlamında çok az yer ayrılır. Örneğin Hammer, Yirmisekiz Çelebi'nin Avrupa ahvaline dair bilgi toplamak için Vezîriâzam tarafından Paris'e gönderildiğini yazmakla yetinirken, Nicolae Jorga Osmanlı elçisinin ismini sadece dipnotta zikretmiştir¹⁰¹. Bonnac da hatıratında Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinden sadece iki defa bahseder: İlki basit bir kronolojik nirengi noktası olarak; ikincisi ise Fransız mimarisinin Osmanlı mimarisi üzerindeki etkisini anlatırken¹⁰². Bu Yirmisekiz Çelebi ve Bonnac arasında, Osmanlı-Fransız ahidnâmesinin yenilenmesini de engelleyen gerilimin sonucu olabilir; Bonnac'ın destekçisi olduğu bu elçiliğin aleyhine dönmesini kabullenemeyip bunu hatıratına açıkça yazmak yerine böylece geçiştirmeyi istemiş olması pekâlâ mümkündür.

İbrahim Paşa'nın Paris'e Habsburg aleyhtarı bir teklifte bulunması, Fransa ve İspanya arasında barış imzalandıktan sonrasına rastlar. Vezîriâzam, bu defa Versailles'a elçi göndermek yerine bu niyetini önce Le Noir ile sözlü olarak iletmış, daha

- 99 Sefâretnâme'nin muhtevası da elçiliğin siyasi misyonuna dair çok az şey söyler. Bu durum Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinin açık bir siyasi vazifesi olmamasıyla alakalıdır. Bk. İşksel, *age.*, s. 111. Malta meselesine dair görüşmelerin ayrı bir takirle Bâbüâlî'ye arz edilmesi de Sefâretnâme'deki bu sessizliğe anlam kazandırır.
- 100 Göçek, Ahmed Refik'in *Târîhi Simâlar* adlı eserine atıfta bulunarak Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in Paris'te Osmanlı, Fransa ve İspanya arasında üçlü ittifak kurulmasını teklif edeceğini yazsa da dönemin diplomasisi göz önüne alındığında bu mümkün değildir. Bk. Göçek, *age.*, s. 66; Ahmed Refik, *age.*, s. 36-37. Unat da bunu tekrarlar ve bu konuda başarı sağlayamayacağım anladığında Yirmisekiz Çelebi'nin süratle İstanbul'a döndüğünü yazar, bk. *age.*, s. 56-57. Bu bilginin kaynağı Bonnac'ın hatıralarını yayına hazırlayan Charles Schefer olmalıdır. Schefer'e göre, İbrahim Paşa üçlü bir ittifak kurularak Habsburglara karşı savaş ilan edilmesini arzuluyordu. Bk. Schefer, *age.*, s. 30. Uzunçarşılı da bundan bahseder, bk. *Osmanlı Tarihi*, C IV/2, TTK Yay., Ankara 1995, s. 205.
- 101 Hammer, *age.*, s. 257, Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C IV, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe yay., İstanbul 2005, s. 324 d. 197. Jorga'nın kaynağı esasen Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğini genişçe anlatan Hurmuzaki'dir. Hurmuzaki ise Dirling'in takrirlerine dayanır. Bk. Hurmuzaki, *age.*, s. 234-237. Zinkeisen ise eserinde bu elçilikten bahsetmez.
- 102 "Kutsal Mezar Kilisesi kubbesi tamiriyle ilgili konunun Majestelerinin istediği şekilde karara bağlandığını Majestelerine bildirmek için Mehmet Efendi'nin hareketi sırasında Büyük Hükümdar, oğullarının en büyükleri olan üç şehzadeyi sünnet ettirmiş [...]” ve “Majesteleri nezdine elçi olarak gönderilen Mehmet Efendi'nin geri dönüşünden sonra, İbrahim Paşa kendisine anlatılan bahçe ve binalarımızın ihtişam ve güzelliğini taklide çalıştı.” Bk. Schefer, *age.*, s. 171 ve 183.

sonra Yahudi hekim Daniel de Fonseca aracılığıyla hatırlatmıştı¹⁰³. Bunda Yirmisekiz Çelebi'nin Avrupa'dan taşıdığı haberlerin ne derece etkisi vardı, tahmin etmesi güç. Ancak Avrupa'nın siyasi ahvali ve Fransız diplomasisi ve bilhassa yeni bir savaşı karşılayacak durumda olmayan maliyesi, İbrahim Paşa'nın Habsburglara karşı Osmanlı-Fransız ittifakı oluşturmayı hedefleyen teklifini cevapsız bıraktığı gibi, Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinin üzerine bina edilebilecek bir Osmanlı-Fransız ittifakı tarihinden söz edilmesini de imkânsız kıldı.

Bunun arkasında esasen Osmanlı diplomasisinin temel sorunlarından bir tanesi yatar: İstihbarat edinmemek. Vezîriâzam İbrahim Paşa'nın Habsburg aleyhtarı dış politika oluşturmaya çalışması, yalnızca Avrupa ahvalinden güvenilir ve zamanında haber almakla mümkündü. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi bu sebeple Paris'e gönderilmişti, III. Ahmed bu sebeple Viyana'ya tayin edilecek şehbenderin akıbetini sormuştu¹⁰⁴. Aslında Viyana'da bir şehbenderlik açılması, Yirmisekiz Çelebi'nin elçiliğinden önce gündeme gelmiş, fakat şehbender tayini meselesi 1726'ya kadar sonuçlanmamıştı. Her iki örneğin de gösterdiği üzere, Vezîriâzam İbrahim Paşa'nın Osmanlı diplomasi kurumlarını, Avrupa'dan edindiği haberleri istihbarata çevirecek yeni kurumlarla değiştirmek, bu manada esaslı reform yapmak düşüncesi bulunmuyordu. Kısacası Osmanlı/Türk modernleşmesinin vakti henüz gelmemiş, aktörleri de tarih sahnesine çıkmamıştı. Bunun için Nizâm-ı Cedîd'i beklemek gerekecekti.

Teşekkür

Makalenin kaleme alınması sürecinde bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan Hüseyin Yılmaz'a ve Emine Gökşen'e; müsveddeyi okuyarak düzeltme önerilerinde bulunan Fatih Yeşil'e, Güneş Işıksele'e ve M. Halef Cevrioğlu'na teşekkür ederim.

¹⁰³ Hurmuzaki, *age.*, s. 291-292; Veinstein, *age.*, s. 48.

¹⁰⁴ Nitekim şehbender tayin edilen Kazgancızâde Ömer Ağa'dan, konsolosluk işlerinin yanı sıra, "Nemçe devletinden mâ'adâ mülûk-ı Nasarâ'nın tahsîl-i habâyâ-yı umûr-ı devletleri" gibi faydalar da bekleniyordu. Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râsîd ve Zeyli*, C III, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur ve diğerleri, Klasik yay., İstanbul 2013, s. 1456. Ömer Ağa'nın faaliyetleri hakkında bk. Heidrun Wurm, "Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulats in Wien (1726-1732) – Eine Relation Heinrich von Penckers aus dem Jahr 1761", *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives*, C XLII, 1992, s. 152-176.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Avusturya Devlet Arşivleri (OeStA)

Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi (HHStA), Türkiye I, Turcica 187; 188; 189.

Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi (HHStA), Frankreich, Diplomatische Korrespondenz 29, 30.

Harp Arşivi (KA), Hofkriegsrat Akten Kr. 152.

British Library, Add MS 22521.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d): 6.

Cevdet Hariciye (C.HR): 151/7534; 186/9275.

The National Archives (NA), State Papers 97/24-3, 24-4.

The National Archives (NA), State Papers 78/169.

Wienerisches Diarium, nu. 1853, 3 Mayıs 1721.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I”, *Belgeler*, C XX/S. 24, 1999, s. 77-155.

Afyoncu, Erhan (haz.), *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayunlarında Sultan ve Diplomasi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2022.

Ahmed Refik [Altınay], *Târîhî Simâlar*, Kitâbhâne-i Askerî, İstanbul 1331 [1912-13].

Akçay, Eray, *İBB Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet, Nr. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Araç, Ünal, *İktidar ve Sanat Damat İbrahim Paşa'nın Hamiliği (1718-1730)*, Vakıfbank Kültür Yay., İstanbul 2022.

Arıkan, Zeki, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XLIII, 2013, s. 551-552.

Artan, Tülay, “18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı”, *Toplum ve Bilim*, S. 83, *Osmanlı: Muktedirler ve Mâdunlar*, 2000, s. 292-322.

d'Aubigny, E., "Un ambassadeur turc a Paris sous la Régence", *Revue d'histoire diplomatique*, C III, 1889, s. 78-91 ve 200-235.

Aydüz, Salim, "Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C III, 1997, s. 143-170.

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal 1964.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002.

Beyaz, Fatma Zehra, "Gazete ta'bir olunur havâdis kâğıtları...: Osmanlı Siyasetinde Siyasî Bilgi ve İstihbarat Kaynağı Olarak Yabancı Gazeteler (1720-1789)", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C XXVII/S. 53, 2022, s. 33-91.

Beydilli, Kemal, "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXX, 2007, s. 9-30.

Beydilli, Kemal, *İki İbrahim – Müteferrika ve Halefi*, Kronik Yay., İstanbul 2019.

Bono, Salvatore, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, çev. Betül Parlak, İletişim, İstanbul 2003.

de Boislisle, A. (haz.), *Mémoires de Saint-Simon – Nouvelle Édition*, C 38, Hachette, Paris 1926.

Burçak, Berrak, "Osmanlı Sefaret Müessesesi ve 18. Yüzyıl Osmanlı Tarihi: Göçek'e Bir Alternatif", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*. Norman Itzkowitz *Armağanı*, ed. Baki Tezcan - Karl Barbir, çev. Zeynep Nevin Yelçe, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2007, s. 175-180.

Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, *Târîh-i Râsîd ve Zeyli*, C III, haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur vd., Klasik Yay., İstanbul 2013.

Desmet-Gregoire, Helene, *Büyük Divan: XVIII. Yüzyıl Fransası'nda Türkler ve Türk Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul 1991.

von den Driesch, Gerard Cornelius, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschaft nach Constantinopel ...*, Nürnberg 1723.

Eldem, Ethem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, S. 19: *Osmanlılar Özel Sayısı*, 1999, s. 189-199.

Emecen, Feridun, "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve 'Lale Devri' Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. LII, 2018, s. 79-98.

Ercan, Hüseyin Onur, *Pasarofça Antlaşması 1718 – Diplomasi ve Barış*, TTK Yay., Ankara 2022.

Erimtan, Can, “The Case of Saadabad: Westernization or Revivalism?”, *Art Turc – Turkish Art, 10th International Congress of Turkish Art, Geneva, 17-23 September 1995, Proceedings*, Fondation Max Van Berchem, Cenova 1999, s. 287-290.

Erimtan, Can, *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*, I.B.Tauris, Londra 2008.

Erimtan, Can, “Sadâbad Algısı: ‘Lale Devri’ ve Osmanlı-Safevi Rekabeti”, *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri – On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, ed. Dana Sajdi, çev. Aylin Onacak, Koç Üniversitesi yay., İstanbul 2014, s. 61-87.

Ertaş, Mehmet Yaşar, “Lale Devri’ne Yeni Bir Yaklaşım Önerisi: Politik Psikoloji Perspektifi”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 301-321.

Eşel, Gökhan, “Lale Devri Sefaretnamelerinin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri”, *Aşya Studies – Akademik Sosyal Araştırmalar*, C VI/S. 2, 2022, s. 41-46.

Fodor, Pál, “Maltese Pirates, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean”, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Brill, Leiden 2007, s. 221-237.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I: Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

Göçek, Fatma Müge, *East Encounters West France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Oxford Uni. Press, New York 1987.

von Hammer-Purgstall, Joseph, *Geschichte des osmanischen Reiches*, C VII, Hartlebens Verlag, Peşte 1831.

von Hurmuzaki, Eudoxius, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, C IV, Bükreş 1885.

İşıksel, Güneş, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Fransa’da: Güzergâh, Toplumsal Algı, Diplomatik Pratikler ve de ‘Lale Devri’ ”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 99-112.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C IV, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.

Karahasanoglu, Selim, *A Tulip Age Legend: Consumer Behavior and Material Cultere in the Ottoman Empire (1718-1730)*, Binghamton University, Yayimlanmamış Doktora Tezi, New York 2009.

Karahasanoglu, Selim, "The Tulip Age in Ottoman Historiography: A Critique", *History From Below A Tribute in Memory of Donald Quatert*, ed. Selim Karahasanoglu - Deniz Cenk Demir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 163-187.

Karal, Enver Ziya, "Tanzimattan Evvel Garphlaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümünü Münasebetiyle*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 13-30.

Kılınç, Berna, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi's Travelogue and the Wonders that Make a Scientific Centre", *Travels of Learning: A Geography of Science in Europe*, ed. A.Simoes, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, s. 77-100.

Kınlı, Onur, *Osmanlı'da Modernleşme ve Diploması*, İmge Yay., Ankara 2006.

Korkut, Hasan, "Osmanlı Sefaretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C I/S. 2, 2003, s. 491-512.

von Kraeletz-Greifenhorst, Friedrich (haz.), *Bericht über den Zug des Gross-Botschafters Ibrahim Pascha nach Wien im Jahre 1719*, Viyana 1908.

Küçük, Harun, *Science without Leisure – Practical Naturalism in Istanbul, 1660-1732*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2020.

Le Noir, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et de son séjour à la cour de France*, Paris 1721.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2000.

Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, W.W.Norton, New York 2001.

Lindsay, J. O., "International Relations", *The New Cambridge Modern History*, C VII, University Press, Cambridge 1966, s. 191-213.

McCluskey, Phil, "An Ottoman Envoy in Paris: Süleyman Ağa's Mission to the Court of Louis XIV, 1669", *Osmanlı Araştırmaları*, C XLVIII, 2016, s. 337-355.

Mikes, Kelemen, *Türkiye Mektupları*, çev. Sadrettin Karatay, TTK Yay., Ankara 2014.

Oğuz, Ahmet, "Lale Devri Yeniliklerinin Sonraki Dönemde Yapılan Yeniliklere Etkileri", *Lale Devri'nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Kömen Yay., Konya 2018, s. 21-29.

- Ölmez, Adem, “Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde ‘Batı Bilgisi’nin Yorumlanması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C 6/S. 11, 2020, s. 170-183.
- Polatçı, Türkan, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Paris Sefaretnamesi’nin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C II/S. 2, 2011, s. 249-263.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, C II, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur ve diğerleri, Klasik Yay., İstanbul 2013.
- Rüstem, Ünver, *Ottoman Baroque – The Architectural Refashioning of Eighteenth-Century Istanbul*, Princeton Uni. Press, Princeton 2019.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) – Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016.
- Schefer, M. Charles, *İstanbul’da Fransız Elçiliği Marki de Bonnac’ın Tarihi Hatırat ve Belgeleri*, çev. Ali Şevket Bizer, TTK Yay., Ankara 2017.
- Shay, Mary Lucille, *Venedik Balyoslarının Bakışıyla Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri ve Sonrası (1720-1734)*, çev. Münir Akın, Ark Yay., İstanbul 2009.
- Stein, J.M., “An Eighteenth-Century Ottoman Ambassador Observes The West: Ebu Bekir Ratip Efendi Reports on the Habsburg System of Roads and Posts”, *Archivum Ottomanicum*, C X, 1985, s. 219-312.
- Subaşı, Turgut, “Lâle Devri’ne Ait Bir Islahat Takriri”, *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan, Hüseyin Saraç ve A.Gökçe Özcan, Kömen Yay., Kayseri 2018, s. 886-900.
- Suzuki, Tadashi, “Fransa Sefaretnamesi Müellifi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Hayatına Ait Bazı Noktalar Üzerine”, *XII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C III, TTK Yay., Ankara 1999, s. 1121-1124.
- Süer, Aydın, *Diskurse des Niedergangs – Reflexionen über das Eigene und das Fremde in osmanischen und türkischen Reiseberichten*, Springer VS, Wiesbaden 2019.
- Şakul, Kahraman, “Lale Devrinde Askerî Islahat Düşüncesi”, *Aktüel Tarih*, S. V, 2022, s. 28-36.
- Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yay., Ankara 2006.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 2001.

Tuncer, Şaduman, *Sultan III. Ahmed – Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Yay., İstanbul 2023.

Turan, Namık Sinan, *İmparatorluk ve Diplomasi – Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara 1992.

Uygur, Fatma, “Lale Devri Sefiri Marquis de Bonnac’ın Osmanlı Siyasetine Etkileri”, *Lale Devri’nde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, ed. İlyas Gökhan-Hüseyin Saraç-Gökçe Özcan, Kömen yay., Konya 2018, s. 151-168.

Uzun, Mustafa İsmet, “Nahîfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XXXII, 2006, s. 297-299.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C IV/1, TTK Yay., Ankara 1995.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C IV/2, TTK Yay., Ankara 1995.

Veinstein, Gilles, *Mehmed efendi – Le Paradis des infidèles. Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed efendi, ambassadeur ottoman en France sous la Régence, Traduit de l’ottoman par Julien-Claude Galland*, François Maspero, Paris 1981.

Velde, François R., “John Law’s System”, *The American Economic Review*, C 97/S. 2, 2007, s. 276-279.

Vignola, Girolamo, “Viaggio e descrizioni”, *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato: Constantinopoli, Relazioni Inedite*, haz. Maria Pia Pedani, Bottega d’Erasmus, Padova 1996.

Wurm, Heidrun, “Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulats in Wien (1726-1732) – Eine Relation Heinrich von Penklers aus dem Jahr 1761”, *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchives*, C XLII, 1992, s. 152-176.

Yalçinkaya, M. Alaaddin, “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Değeri”, *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 7, 1996, s. 319-338.

Yalçinkaya, M. Alaaddin, “Türk ve Fransız Kültürlerinin Etkileşiminde Paris Elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi’nin Rolü (1720-1721)”, *Osmanlı Devleti’nin Diplomasi Tarihi – Makaleler I*, ed. M. Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 41-78.

Yaycıoğlu, Ali, “Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. XVIII, 2021, s. 8-56.

Yener, Ekrem, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Sefaretname'sinde Yer Almayan Osmanlı Arşivlerinde Bulunan Raporu”, *Toplumsal Tarih*, S. 351, Mart 2023, s. 70-72.

Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2010.

Yıldız, Aytaç, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris'e Neden Gitti? Türk Tarihyazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 85, *Metafor ve Gerçeklik Arasında Lâle Devri 1718-2018*, 2018, s. 113-123.

Yıldız, Aytaç, “Türk Tarihyazımı Üzerine Eleştirel Bir Deneme – Yirmisekiz Çelebi Mehmed Paris'e Neden Gitti?”, *Toplumsal Tarih*, S. 307, Temmuz 2019, s. 78-83.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, Dergâh Yay., İstanbul 2017.

Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues in the Ottoman Empire in Respect to Laffer Theorem as Applied to Raki and Wine Figures (1792-1839)

Derviş Tuğrul Koyuncu* - Abdullah Mesud Küçükkalay**

Abstract

This study aims to calculate the relationship between tax rates and revenues of wine and raki coming to Istanbul for consumption from different regions of the Ottoman Empire in the period 1792-1839 with the T Test and interpret it according to the Laffer theorem. The main question of the study can be formulated as what kind of change did the increases in the tax rates of wine and raki in 1810, 1822 and 1831 cause in the tax revenue of these goods. This question can also be expressed as whether the Ottoman Empire should or should not increase the tax rates of wine and raki in order to increase tax revenue. In order to achieve this goal and resolve the question, the tax revenues of the period 1792-1839 were obtained from the financial records in various funds of the Presidential Ottoman Archives (BOA) and the changes in these revenues

* Assist. Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Economics and Business Administration, Department of Economy, Economic History - Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, dkoyuncu@ogu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3800-0386>

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Economics and Business Administration, Department of Economy, Economic History - Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, amesud@ogu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-8286-0420>

with the change in tax rates were calculated with the T Test. The results of the test will show, according to the Laffer Theorem, whether the Ottoman Empire increased the tax rates of wine and rakı, causing an increase or decrease in the tax revenues of these goods, that is, whether the tax rates were above or below the optimum tax rate. The possible result expected to be obtained from this study is that the increase in the tax rates of rakı and wine in the Ottoman Empire did not cause an increase in tax revenue, but on the contrary, a decrease. In other words, it can be said that the tax rate increases in these two goods in the Ottoman Empire fell behind the price increases.

Keywords: Laffer Theorem, Tax Rates, Ottoman Public Finance, Ottoman Tax System, Tax Revenue.

Rakı ve Şarap Verilerine Göre Laffer Teoremi Açısından Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Oranları ile Vergi Gelirleri Arasındaki İlişki (1792-1839)

Öz

Bu çalışma 1792-1839 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinden tüketilmek üzere İstanbul'a gelen şarap ve rakının vergi oranları ile hasılları arasındaki ilişkiyi T Testi ile hesaplamak ve Laffer teoremine göre yorumlamayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel sorusu, şarap ve rakının vergi oranlarına 1810, 1822 ve 1831 yıllarında yapılan zamların bu malların vergi hasıllarında nasıl bir değişikliğe neden olduğu şeklinde formüle edilebilir. Bu soru, Osmanlı Devleti'nin vergi hasıllarını artırmak amacıyla şarap ve rakının vergi oranlarına yaptığı zamları yapmalı mıydı yoksa yapmamalı mıydı şeklinde de ifade edilebilir. Söz konusu amaca ulaşmak ve soruyu çözmek için Başkanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) değişik fonlarında yer alan maliye kayıtlarından hareketle 1792-1839 dönemindeki vergi hasıllarına ulaşılarak bu hasılların vergi oranlarının değişimi ile nasıl bir değişikliğe uğradığı T Testi ile hesaplanmıştır. Testin sonuçları, Laffer Teoremi'ne göre, Osmanlı Devleti'nin şarap ve rakının vergi oranlarını artırarak bu malların vergi hasıllarında bir artışa mı bir azalmaya mı neden olduğunu, yani vergi oranlarının optimum vergi oranının üzerinde mi yoksa altında mı olduğunu gösterecektir. Bu çalışmadan elde edilmesi umulan muhtemel sonuç, Osmanlı İmparatorluğu'nda rakı ve şarabın vergi oranlarındaki artışın vergi hasıllarında bir artışa değil aksine bir azalmaya neden olduğudur. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu bu iki maldaki vergi oranı artışları fiyat yükselişlerinin gerisinde kalmıştır denilebilir.

Anahtar Kelimeler: Laffer Teoremi, Vergi Oranları, Osmanlı Maliyesi, Osmanlı Vergi Sistemi, Vergi Geliri.

Introduction

The failure of the second siege of Vienna in 1683 by the Ottoman Empire not only put an end to the common perception of Ottoman superiority in Europe, but also marked the beginning of land losses for the Empire.¹ From this year on, the Empire tended to lose the overall political and economic superiority even though it gained lands and political dominance to some degree. Moreover, the long peace period which would last from 1739 to 1768 as well as the economic expansion in the first 60 years of the 18th century resulted in failure rather than a restoration or reform. Even the success in the Pruth River Campaign in 1711 was not able to make up for the land losses in the Treaty of Karlowitz in 1696. This period of military defeats seemed to have ended about a hundred years later, in 1798, when Napoleon invaded Egypt.²

Even though the state put into effect certain practices like *malikâne* in order to repel financial pressures and switch to monetary economy towards the end of the 17th century, the only state budget which had budget surplus out of all seven budgets from 1660 to 1701 was the 1701 budget.³ These reforms the Ottoman society and bureaucracy carried out in the areas of monetary institutions and public financing enabled the Empire to maintain its power only for a certain period of time.⁴ Despite the military defeats and financial problems experienced towards the end of the 17th century, the first half of the 18th century became a period of economic revival for the Ottoman Empire. From 1700 to 1750, the lost lands were partially reclaimed. All the sectors in the economy, such as agriculture, manufacturing and trade improved, and the amount of investment was on the rise. Even though it is of no doubt that some new taxes being introduced and the sources in *timar* being transferred into *mukataa* played a certain role in the fact that the state budget revenue went from 10 million kuruş to 14,5 million kuruş in the periods of 1700-10 and 1700-65, the main reason was this economic improvement.⁵

1 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, trans. Belkis Ç. Dişbudak, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, pp. 34-57.

2 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, Second Edition, Cambridge University Press, New York 2005, p. 38.

3 Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, 10th Edition, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000, pp. 96-100.

4 Şevket Pamuk, “The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914”, *Financial History Review*, Vol. XI/No. 1, 2004, p. 8.

5 Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi*, 10th

The second half of the 18th century, contrary to the first, witnessed the deterioration of the economic and financial situation. So much so that, the Cretan War, which started in 1645 and lasted 25 years, signified the beginning of the period of everlasting, costly wars. However, although Ottoman statesmen implemented some innovations, they generally sought solutions to financial problems not by increasing the volume of production and trade, but by rearranging how they would distribute the income, and they became overly dependent on financial problems. This policy only made the existing structure more stagnant rather than delivering any kind of solution.⁶

Towards the end of the 18th century, especially during the reign of Selim III (1789-1807), the Empire was in a state of financial and military crisis. As much as the wars being fought against Russia in the second half of the 18th century played a role in this crisis; France invading Egypt in 1798, the Serbian uprising in 1804, and the Russian wars after the year of 1806 also had an impact.⁷ Increases in prices went beyond %200 from 1760 to 1800. During the ten-year period from 1790 to 1800, the yearly price increases reached %5 threshold as never before. The yearly expense amount went up by %30 between 1761 and 1785, and %100 during the years of war. In parallel with this increase in expenses, tax revenues of the budget remained stagnant because of the shrinking economic activity despite new sources of tax being added and the current tax rates being increased.⁸

However, the decline in real production levels and the insistence on the financial tradition of the classical period were not the only reasons for financial disruption. It is certain that the conditions of the domestic and international conjuncture had an impact on economic and financial disruption as well. Among these conditions were the increase in military expenses, excessive state bureaucracy, domestic insecurity, uprisings, banditry practices, different forms of corruption,

---

Edition, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, pp. 210-211. See also Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", trans. Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, Vol. 2, Eren Yayınları, İstanbul 2004, p. 761.

6 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, pp. 31-32; Yavuz Cezar, "The Role of Financial Factors in the Structural Changes in the Organization of the Ottoman Empire in the 18th Century", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 11-13, 1995, pp. 111-114.

7 Ariel Salzman, "An Ancient Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Society", *Politics and Society*, Vol. XXI/No. 4, 1993, pp. 406-407.

8 Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", p. 213.

the weakening of the central authority, migration from rural areas to cities, transformations in world trade, movements of money in the world, and the fact that the countries which used to form the counter-Ottoman group turned up the pressure by gaining power.⁹

The end of the 18th century and the beginning of the 19th century became an era of reforms in the Ottoman Empire.¹⁰ Some military innovation efforts started by Abdulhamid I (1774-89) were maintained by Selim III. When the reforms carried out by Selim III in the military were met with negative reaction by the traditional structure, they were completed by Mahmud II (1808-39). Mahmud II became relatively more successful in terms of making the country more open to the developments in the West by transforming not only the military, but also the central administration, media activities, the treasury, and clothing habits. The Imperial Edict of Gülhane (Tanzimât Fermânı), declared at the time of Abdulmecid I (1839-61) in 1839, was a representation of the peak point of these reforms.¹¹

The financial structure of the Empire had its share of these reform movements as well. The central administration of the Ottoman Empire diversified the new tax-collection methods started towards the end of the 17th century by transferring income from the private treasury to the central treasury, *müsadere* (confiscation) practices, debasement, taking precautions against squandering, domestic and foreign indebtedment, and rendering new pieces of land available for *esham*. However, one of the most prominent policies to fix the financial structure was imposing new taxes. Extraordinary monetary taxes collected under the name of *imdadı seferiye* during the times of war, and *imdadı hazariye* during the times of peace were accompanied by types of tax-in-kind such as *nüzul* and *sürsat*.¹² These taxes which were collected in a state of emergency would soon turn into regular taxes, and new taxes would be added to these in accordance with innovation efforts.

- 9 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, pp. 205-247.
- 10 Roderic H. Davidson, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, trans. Osman Akinhay, Agora Yayınları, İstanbul 2005, pp. 1-52.
- 11 Roderic H. Davidson, *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, trans. Mehmet Morali, Alkım Yayınları, İstanbul 2004, p. 51-54. See also Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, trans. Belkis Ç. Dişbudak, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003, pp. 61-72.
- 12 Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, pp. 265-278; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, pp. 18-21. Nüzul is tax in kind in which people living in locations along the route used by the army when going to war provide certain goods for the army.

Table 1: Tax Increase Rates of Wine and Raki (1792-1839)

Years	TAX RATES							
	WINE				RAKI			
	KIYYE*		KG		KIYYE		KG	
	Pare**	Piaster	Pare	Piaster	Pare	Piaster	Pare	Piaster
1792	2	0,05	1,55	0,039	4	3,10	3,11	0,078
1810	4	0,10	3,11	0,078	8	0,20	6,23	0,156
1822	6	0,15	4,67	0,117	12	0,30	9,35	0,234
1831	10	0,25	7,79	0,195	20	0,50	15,58	0,390

Source: Compiled from archive documents in the bibliography.

One other factor leading to the diversification of taxes was the foundation of the treasury of *irad-ı cedid* in 1793. Among these taxes, a significant one was tax of *zecriye*, which was an old type of tax collected on alcoholic drinks. Though this tax was legislated away as alcoholic drinks were occasionally prohibited, it was put back into effect on April 4, 1792 with the foundation of the new treasury.¹³

Imposing new taxes was not the only thing done by the Ottoman administration in order to overcome the financial difficulties; it was also aiming to raise state revenues by increasing tax rates. For instance, when tax of *zecriye* was brought to state agenda again in 1792, taxes laid on wine and raki per kiyye¹⁴ were increased as per the additions introduced in 1810, 1822, and 1831 (Table 1). The Ottoman administration must have hoped to raise the revenues of the central treasury with these tax additions.

The first mention of the correlation between tax revenues and increase in tax rates was in *Kitābu l'ibar* (Muqaddimah) by Ibn Khaldun.¹⁵ Khaldun pointed out that the correlation between tax rates and tax revenues would not always show a linear trend, but increasing tax rates, after a certain point, might cause a decline in tax revenues. A similar correlation was re-studied by Arthur Betz Laffer in the second half of the 20th century. The result obtained from this study was identical to the result Khaldun ended up with. Accordingly, increases in tax rates could

* 1 Kiyye=1.283 gr.

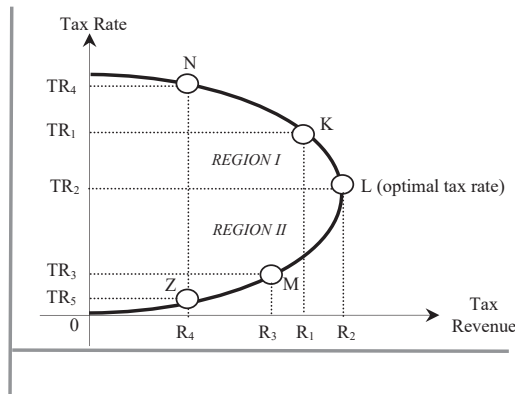
** 1 Piaster (kuruş)=40 Pare=120 Coin (akçe).

13 Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi*, p. 183.

14 The kiyye measure used in archive documents is the standard Istanbul kiyye, which corresponds to 400 dirhams and 1,283 kilograms. See Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, trans. Halil Berktaş, Vol. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, p. 446.

15 İbn-i Haldun, *Mukaddime*, trans. Bekir Z. Çoban, Vol. 2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, p. 60.

possibly reduce, rather than raise, tax revenues when beyond a certain level. In other words, it might at times be necessary to decrease tax rates instead of increasing them in order to raise tax revenues; increasing tax rates in order to raise tax revenues was not guaranteed to turn out well for the economic structure. Even though the correlation between tax rates and tax revenues is a matter of mild controversy, some historical data in the USA and England confirmed that there was a correlation between the two.¹⁶

Graph 1: Laffer Curve

According to Arthur B. Laffer, change in tax rates would have two effects, namely arithmetic and economic. Arithmetic effect meant that increase in tax rates would raise tax revenues; decrease in tax rates would reduce tax revenues. That is, there was a linear correlation between tax rates and tax revenues. On the other hand, economic effect meant that decreasing or increasing tax rates could affect tax revenues in the opposite direction by affecting production (investment), employment and tax assessment. Laffer thought that this was the reason why there were two tax rates between 0 and 100, one being high and the other being low, which would generate the same amount of tax revenues.¹⁷ (See, Graph 1, TR⁴ and TR⁵ points).

¹⁶ See E. C. Pasour, "Supply Side Economics: A Return to Basic Principles", *Modern Age*, 1982, p. 59.

¹⁷ Arthur B. Laffer, "The Laffer Curve: Past, Present and Future", *The Heritage Foundation*, No. 1765, 2004, pp. 1-3; Arthur B. Laffer, "The Laffer Curve and the Failure of Stimulus Spending", *Lecture*, The Institute of Economic Affairs, Paper No. 38, 2012, pp. 1-14; Arthur B. Laffer at all, "Taxes Really Do Matter: Look at the States", *The Laffer Center Publication*, 2012, p. 3-19; Lilianna Bunescu-Carmen Comaniciu, "Graphical Analysis of Laffer's Theory for European Union Member States", *Annals of the Constantin Brâncuși, University of Târgu Jiu, Economy Series*, No. 2, 2013, pp. 16-23.

This study is aiming to answer the questions of in what ways the tax additions by the Ottoman Empire in 1810, 1822 and 1831 on wine and raki brought to Istanbul affected tax revenues, and where the Ottoman economy stands on the Laffer curve. In other words, the purpose of the study is to investigate whether the Ottoman Empire, which wanted to raise its tax revenues, was able to do so by increasing the tax rates on wine and raki, and whether these additions were actually necessary to impose in this regard.

To answer these questions, by applying the T Test to the tax revenues of the periods before and after the tax increase, this study will pin down the direction of growth or decline in tax revenues as well as whether it was the tax rates or external factors, which in this study are assumed stable, that caused the change. All in all, the efficiency of the Ottoman policy of increasing the tax rates on wine and raki will be tested as well.

1. Processes and Methodology of the Study

This study has been composed of data from 55 archived sources (books and documents) in Istanbul Presidential Ottoman Archive (BOA). Available data include detailed records of wine and raki a number of merchants brought to Istanbul in the period from 1792 to 1839. In these records were processed the name of the merchant who brought the wine or raki, the amount of the good brought, and the amount of taxes these goods were subject to based on the currency and weight unit used in the Ottoman Empire. In this period, it is observed that wine and raki were taxed per kıyye (1 kıyye=1,283 kg) in pare (1 kuruş=40 pare), and that the tax rates on both wine and raki were increased in 1810, 1822 and 1831.

In order to use the data in the documents statistically, following the transcription of the documents, all data processed within Hijri calendar whose records were kept on a daily basis have been arranged according to the Gregorian calendar on a monthly basis. Moreover, the data related to the goods measured in kıyye and taxed over this weight unit in pare have been converted to kilogram and kuruş. Because the taxes collected on wine and raki being nominal requires deflating the inflation, the amounts of nominal taxes have been turned into real taxes using the consumer prices index.¹⁸ (See: Table 2 and Appendix).

In Table 2, the tax rates per kilogram of wine and raki in the period from 1792 to 1839, nominal and real additions to these rates as well as the average tax revenues

18 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, DİE Yayınları, Ankara 2000, pp. 16-17, Table 1.1.

in taxation periods have been calculated, and the findings obtained have been demonstrated in the graphs. To be able to determine whether the decline in the average tax revenues is statistically meaningful, the T Test has been applied to both wine and raki revenues based on annual tax revenues before and after the tax additions in 1810 and 1822. This way, it has been tested whether the decline in the tax revenues of wine and raki following the increase in tax rates is statistically meaningful. The meaningfulness obtained through the T Test shows that the increase in tax rates is directly related to the decline in tax revenues; meaninglessness, on the other hand, shows that not the tax rates, but the external factors assumed stable cause the decline in tax revenues. Thereby, it has been possible to figure out where the Ottoman economy stands on the Laffer Curve in cases where there is meaningfulness between increase in tax rates and decline in tax revenues, and whether it was really a necessity for the Ottoman administration to increase the tax rates.

While doing these, the study has been grounded upon some assumptions and limitations, which are as follows:

- ❖ This study takes into consideration only the correlation between tax rates and tax revenues in the period from 1792 to 1839. Therefore, it has limitations in terms of both time and goods.
- ❖ In the period from 1792 to 1839, despite there being three tax additions (1810, 1822, 1831) in wine and raki, the correlation between the increase in tax rates and the change in revenues in 1831 has not been incorporated into the analysis. This is because even though the first two tax additions (1810, 1822) were above the increase in the general level of prices, the one in 1831 was below it. In other words, the tax rates in 1810 and 1822 increased in real terms; however, the tax rates in 1831 increased only nominally, but decreased in real terms. (See: Table 1).
- ❖ In this study, the variables which affected tax revenues such as wars, land losses, changes in the costs of production and transport, climate irregularities, social unrests, uprisings, legal regulations, and developments in international economy and political conjuncture have been taken as external factors. Hence, these factors are the cause for the decline in tax revenues in cases where there is meaninglessness in the T Test; yet, in cases where there is meaningfulness, the increase in tax rates is the cause for the decline in tax revenues.

2. Analyzing of The Relations Between Tax Rates and Tax Revenues: T Test

The Ottoman State put *zecriye* tax collected on wine and raki back into effect in 1792 so as to overcome the financial difficulties it was going through. It started collecting 0,039 kuruş of tax per kilogram of wine, and 0,078 kuruş per kilogram of raki from 1792 to 1810. Nonetheless, in 1810, 1822 and 1831, it decided to increase the tax rates on these two goods at varying rates.

Table 2: Price Increase, Tax Rate, Nominal and Reel Tax Addition and Average Wine Tax Revenue in Wine and Raki (1792-1839)

	Years	Price Index 1469=100 ¹⁹	Price Increase With Regard to Index	Tax (Kıyye/Pare) ²⁰	Tax (Kg/Plaster)	Nominal Tax Addition %	Reel Tax Addition %	Average Tax Revenue (Plaster) ²¹
<i>WINE</i>								
1	1792	22,09		2	0,039			697,07
2	1793	24,85		2	0,039			
3	1795	23,63		2	0,039			
4	1796	24,34		2	0,039			
5	1797	28,71		2	0,039			
6	1798	24,04		2	0,039			
7	1799	23,81		2	0,039			
8	1801	24,83		2	0,039			
9	1802	23,30		2	0,039			
10	1803	28,15		2	0,039			
11	1804	32,67		2	0,039			
12	1805	41,50		2	0,039			
13	1806	33,44		2	0,039			
14	1807	42,64		2	0,039			
15	1808	42,12		2	0,039			
16	1809	43,75		2	0,039			
17	1810 ²²	37,61	70	4	0,078	100	30	735,97
18	1811	58,32		4	0,078			

19 Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, pp. 16-17, Table 1.1.

20 1 Kıyye (okka) equals 1,283 gr, and 1 pare 1/40 kuruş. Kıyye is converted to kilogram, and pare to kuruş.

21 Real tax increases have been obtained by subtracting price increase rates from nominal tax increases.

22 In the period from 1792 to 1810, prices went up by %70. $[(37,61 \times 100) / 22,09]$.

Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues (1792-1839)

19	1812	44,60		4	0,078			735,97
20	1813	44,80		4	0,078			
21	1814	45,99		4	0,078			
22	1815	45,93		4	0,078			
23	1816	48,84		4	0,078			
24	1817	50,03		4	0,078			
25	1818	51,46		4	0,078			
26	1819	67,05		4	0,078			
27	1820	49,34		4	0,078			
28	1821	51,81		4	0,078			
29	1822 ²³	52,69	40	6	0,117	50	10	576,40
30	1823	53,32		6	0,117			
31	1824	51,66		6	0,117			
32	1825	51,97		6	0,117			
33	1826	66,27		6	0,117			
34	1827	73,05		6	0,117			
35	1828	92,59		6	0,117			
36	1829	85,67		6	0,117			
37	1830	85,39		6	0,117			
38	1831 ²⁴	110,42	109	10	0,195	58,33	-50,67	
39	1832	114,96		10	0,195			
40	1833	115,25		10	0,195			
41	1834	122,58		10	0,195			
42	1835	135,22		10	0,195			
43	1836	112,71		10	0,195			
44	1837	193,28		10	0,195			
45	1838	161,11		10	0,195			
46	1839	150,02		10	0,195			
<i>RAKİ</i>								
1	1792	22,09		4	0,078			286,17
2	1793	24,85		4	0,078			
3	1795	23,63		4	0,078			
4	1796	24,34		4	0,078			
5	1797	28,71		4	0,078			
6	1798	24,04		4	0,078			
7	1799	23,81		4	0,078			
8	1801	24,83		4	0,078			
9	1802	23,30		4	0,078			
10	1803	28,15		4	0,078			

23 In the period from 1810 to 1822, prices went up by %40. [(52,69x100)/37,61].

24 In the period from 1822 to 1831, prices went up by %109. [(110,42x100)/52,69].

11	1804	32,67		4	0,078			286,17
12	1805	41,50		4	0,078			
13	1806	33,44		4	0,078			
14	1807	42,64		4	0,078			
15	1808	42,12		4	0,078			
16	1809	43,75		4	0,078			
17	1810 ²⁵	37,61	70	8	0,156	100	30	184,69
18	1811	58,32		8	0,156			
19	1812	44,60		8	0,156			
20	1813	44,80		8	0,156			
21	1814	45,99		8	0,156			
22	1815	45,93		8	0,156			
23	1816	48,84		8	0,156			
24	1817	50,03		8	0,156			
25	1818	51,46		8	0,156			
26	1819	67,05		8	0,156			
27	1820	49,34		8	0,156			
28	1821	51,81		8	0,156			
29	1822 ²⁶	52,69	40	12	0,234	43,75	3,75	144,53
30	1823	53,32		12	0,234			
31	1824	51,66		12	0,234			
32	1825	51,97		12	0,234			
33	1826	66,27		12	0,234			
34	1827	73,05		12	0,234			
35	1828	92,59		12	0,234			
36	1829	85,67		12	0,234			
37	1830	85,39		12	0,234			
38	1831 ²⁷	110,42	109	20	0,390	69,56	-39,44	114,89
39	1832	114,96		20	0,390			
40	1833	115,25		20	0,390			
41	1834	122,58		20	0,390			
42	1835	135,22		20	0,390			
43	1836	112,71		20	0,390			
44	1837	193,28		20	0,390			
45	1838	161,11		20	0,390			
46	1839	150,02		20	0,390			

Source: Compiled from archive documents in the bibliography.

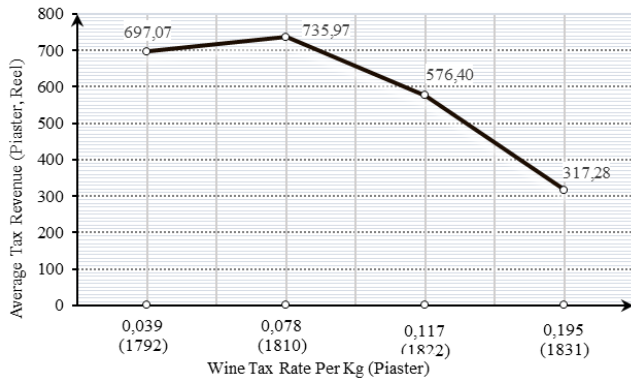
25 In the period from 1792 to 1810, prices went up by %70. $[(37,61 \times 100) / 22,09]$.

26 In the period from 1810 to 1822, prices went up by %40. $[(52,69 \times 100) / 37,61]$.

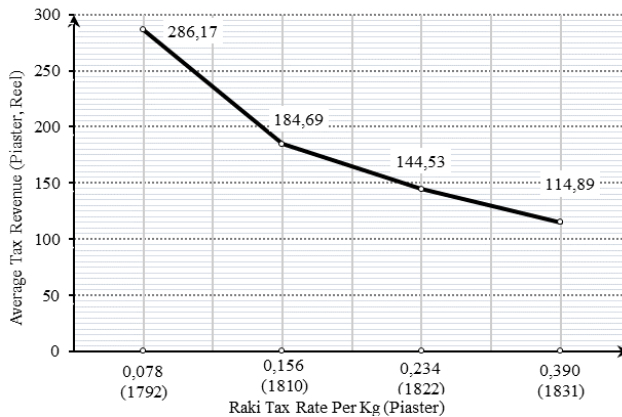
27 In the period from 1822 to 1831, prices went up by %109. $[(110,42 \times 100) / 52,69]$.

Table 2 demonstrates the tax rates on wine and raki, the increase in these rates (nominal and real), price index, price increase rates, and the averages of the tax revenues in the taxation periods from 1792 to 1839. Analysis of the averages of the tax revenues of both wine and raki in each taxation period shows that tax revenues tended to decline from 1792 to 1839. (See Graph 2 and 3). Although this decline at first seems to have been caused by the increase in tax rates, to confirm this statistically and determine whether the decline in tax revenues occurred because of the increase in tax rates or other external factors apart from tax rates, it is necessary to investigate whether the decline is statistically meaningful by applying the T Test to the tax revenues before and after the tax increase years of 1810 and 1822.

Graph 2: Correlation Between Wine Tax Rates and Average Reel Revenues (1792-1839)

Graph 3: Correlation Between Raki Tax Rates and Average Reel Revenues (1792-1839)

Through the T Test whose results are shown in Table 3, it is calculated whether there is any meaningful and statistical relation between the tax additions in 1810 and 1822 and tax revenues. Accordingly, tax revenues collected on wine and raki in the period from 1792 to 1839 have an overall tendency for decrease. Looking at the increase in average, it is seen that only the tax addition in wine in 1810 might have raised tax revenues.

The cause for the growth in the tax revenues of wine in 1810 is not the increase in tax rates; it is the external factors that determine tax revenues. So much so that, the result obtained from the T Test marks this increase as meaningless; that is, there is not any correlation between the increase in tax rates and the growth in tax revenues. Nevertheless, the cause for the decline in the tax revenues of raki in the same year is the increase in tax rates, which means the result obtained from the T Test is meaningful. So, it must be noted that the Ottoman economy stands on the first region of the Laffer Curve in regards to the increase in the tax rates on raki in 1810. (See: Graph 1).

Table 3: Tax Additions in Wine and Raki and the Changes in Reel Tax Revenues: T Test

Tax Addition Period	Date of Tax Addition	N	Average	Standard Deviation	t	p	Meaningfulness*
Wine I	1810	196	697,07	303,66	0,933	0,351	Insignificant
		76	735,97	330,00	---	---	
Wine II	1822	76	735,97	330,00	2,640	0,009	Significant
		60	576,39	378,78	---	---	
Raki I	1810	196	286,17	165,18	5,733	0,000	Significant
		78	184,69	116,55	---	---	
Raki II	1822	78	184,69	116,55	1,944	0,054	Insignificant
		60	144,53	125,01	--	--	

In other words, Ottoman statesmen should not have increased the tax rates on raki in 1810; on the contrary, they should have decreased it. Yet, Ottoman statesmen chose to increase tax rates in order to avoid the financial pressure they

* As per the result of the T Test, in order for the correlation between tax rates and revenues to be meaningful, p must be smaller than 0,05, and t must be bigger than 1,96.

were exposed to, which brought along with it not a growth in the tax revenues gained from raki, but a decline in accordance with Laffer theorem. That is to say, Ottoman statesmen pursued a policy that they should not have.

On the other hand, the cause for the decline in the tax revenues of raki in 1822 is not the increase in tax rates; it is the external factors that determine tax revenues. Nevertheless, the cause for the decline in the tax revenues of wine in the same year is the increase in tax rates. So, it must be noted that the Ottoman economy stands on the first region of the Laffer Curve in regards to the increase in the tax rates on wine in 1822. (See: Graph 1). In other words, Ottoman statesmen should not have increased the tax rates on wine in 1822; on the contrary, they should have decreased it. Yet, Ottoman statesmen chose to increase tax rates in order to avoid the financial pressure they were exposed to, which brought along with it not a growth in the tax revenues gained from wine, but a decline in accordance with Laffer theorem. That is to say, Ottoman statesmen pursued a policy that they should not have.

Conclusion

All in all, the conclusion obtained from this study is that there was an overall tendency of the tax revenues of wine and raki to decline in the Ottoman economy;²⁸ and this decline was caused sometimes by the increase in tax rates, other times by other factors that affect tax revenues. Only in 1810, there was a growth in wine revenue, yet this growth was not caused by the increase in tax rates but by external factors. Therefore, it is safe to say that the Ottoman central administration's decision to increase tax rates in order to come out of financial depression failed. In other words, the Ottoman central authority marked up the prices of raki in 1810, and wine in 1822 while it should not have done so. The increase in the prices of wine in 1810, and raki in 1822 failed to have any impact in terms of raising tax revenues because of external factors. The most general conclusion is that tax additions did not raise the incomes of the Ottoman central treasury, but it reduced it on the contrary. Yet, it is clear that more comparison is required among tax rates and tax revenues of more goods to be able to generalize this conclusion.

28 It is safe to say that the Ottoman Empire fell behind European countries in terms of the capability to collect taxes in the 17th and 18th centuries and was thus able to react to the military defeats it faced only in the 19th century. See Kıvanç Karaman-Şevket Pamuk, "Ottoman State Finances in European Perspective 1500-1914", *The Journal of Economic History*, Vol. VXX/No. 3, 2010, pp. 593-629.

Author Contributions

Conceiving the Study	Author-1 (%60) - Author-2 (%40)
Data Collection	Author-1 (%80) - Author-2 (%20)
Data Analysis	Author-1 (%30) - Author-2 (%70)
Writing up	Author-1 (%30) - Author-2 (%60)
Submission and Revision	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)

The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest / Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

BIBLIOGRAPHY**Archival Sources**

Presidential Ottoman Archive (BOA)

Cevdet İktisat (Cİ): 31-1511.

Cevdet Maliye (CML): 303-12322; 442-7847; 265-10841; 260-10694; 290-11877; 3-124; 360-14741; 400-16240; 401-16490; 546-22436; 658-26905; 662-27072; 696-28491; 355-14574; 402-16509; 444-17903; 110-4870.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Defterleri (BŞM.d): 07462; 07646; 07773; 07862; 08328; 41869; 9446.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Zecriye Kalemi Defterleri (D. BŞM. ZCR.d): 20262; 20300; 20310; 20310; 20326; 20331; 20332; 20334; 20351; 20371; 20384; 20442; 20453; 20491; 20505; 20510; 20518; 29439; 20478.

Kamil Kepeci (KK.d): 05487; 5502; 5503; 5504; 5507.

Maliyeden Müdevver (MAD): 0738; 01699; 4051; 5600; 6507; 6507.

Published Books and Articles

Bunescu Liliana-Comaniciu, Carmen, “Graphical Analysis of Laffer’s Theory for European Union Member States”, *Annals of the Constantin Brâncuși, University of Târgu Jiu, Economy Series*, No. 2, (2013), p. 16-23.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Cezar, Yavuz, “The Role of Financial Factors in the Structural Changes in the Organization of the Ottoman Empire in the 18th Century”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 11-13, (1995), p. 111-114.

Davidson, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856–1876*, trans. Osman Akınhay, Agora Yayınları, İstanbul 2005.

Davidson, Roderic H., *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, trans. Mehmet Morali, Alkım Yayınları, İstanbul 2004.

Genç, Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı ekonomisi ve Savaş”, *Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi*, 10th Edition, Ötüken Yayınları, İstanbul (2000), p. 209-223.

Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi*, 10th Edition, Ötüken Yayınları, İstanbul (2000), p. 95-114.

İbn-i Haldun, *Mukaddime*, trans. Bekir Z. Çoban, Vol. 2, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, trans. Halil Berktaş, Vol. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Karaman, Kıvanç-Pamuk, Şevket , “Ottoman State Finances in European Perspective 1500-1914”, *The Journal of Economic History*, Vol. VXX, No. 3, (2010), p. 593-629.

Laffer Arthur B., “The Laffer Curve and the Failure of Stimulus Spending”, *Lecture*, The Institute of Economic Affairs, Paper No. 38, (2012), p. 1-14.

Laffer, Arthur B. and at all, “Taxes Really Do Matter: Look at the States”, *The Laffer Center Publication*, (2012), p. 3-19.

Laffer, Arthur B., “The Laffer Curve: Past, Present and Future”, *The Heritage Foundation*, No. 1765, (2004), p. 1-16.

McGowan, Bruce, “Ayanlar Çağı 1699-1812”, trans. Ayşe Berktaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, Vol. 2, Eren Yayınları, İstanbul (2004), p. 761-867.

Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, trans. Belkis Ç. Dişbudak, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

Palmer, Alan, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu*, trans. Belkis Ç. Dişbudak, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003.

Pamuk, Şevket, “The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire, 1600-1914”, *Financial History Review*, Vol. XI, No. 1, (2004), p. 7-32.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, DİE Yayınları, Ankara 2000.

Pasour, E. C., “Supply Side Economics: A Return to Basic Principles”, *Modern Age*, (1982), p. 57-67.

Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, 2nd Edition, Cambridge University Press, New York 2005.

Salzman, Ariel, “An Ancient Regime Revisited: Privatization and Political Economy in the Eighteenth Century Ottoman Society”, *Politics and Society*, Vol. XXI, No. 4, (1993), p. 393-423.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

APPENDIX

Tax Rates, Tax Revenues and the Amount of Wine and Raki Transferred from Ottoman Interior to Istanbul (1792-1839)*

Period	Date (From)	Date (to)	Consumer Price Index (1469=100) * (A)	Wine Tax Rate (Per kg/piaster)	Wine Amount (Ton)	Nominal Wine Tax Revenue (Piaster) (B)	Real Wine Tax Revenue (Piaster) (B/A)	Raki Tax Rate (Per kg/piaster)	Raki Amount (Ton)	Nominal Raki Tax Revenue (Piaster) (C)	Real Raki Tax Revenue (Piaster) (C/A)
1	01 May 1792	22 May 1792	22,09	0,039	120,32	4.692,50	212,43	0,078	49,72	3.878,00	175,55
2	23 May 1792	20 June 1792	22,09	0,039	506,02	19.735,55	893,42	0,078	110,84	8.640,15	391,13
3	21 June 1792	23 July 1792	22,09	0,039	440,23	17.169,60	777,26	0,078	118,14	9.214,90	417,15
4	21 July 1792	18 August 1792	22,09	0,039	190,95	7.447,25	337,13	0,078	80,99	6.317,80	286,00
5	19 August 1792	17 September 1792	22,09	0,039	310,86	12.124,10	548,85	0,078	170,40	13.292,10	601,72
6	18 September 1792	16 October 1792	22,09	0,039	238,41	9.298,25	420,93	0,078	48,90	3.814,50	172,68
7	17 October 1792	15 November 1792	22,09	0,039	417,45	16.281,20	737,04	0,078	68,29	5.327,00	241,15

* The reason for the absence of data in certain periods is that periods in which no data was recorded despite the presence of records in the archive between the years of 1792 and 1839 have been deducted from the table. The amount of wine and raki brought to Istanbul is stated in kıyye (1,283 kg). The related figures are converted to kilogram. In the original documents taxes collected from wine and raki are stated per kıyye and pare (1/40 kuruş); however, in this table the data has been converted to per kilogram and kuruş.

** While converting the tax revenues of wine and raki in the table from nominal to real, the price index devised by Şevket Pamuk for the Ottoman Empire has been used. See: Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, p. 16-17, Table 1.1.

8	16 November 1792	14 December 1792	22,09	0,039	281,77	10.989,55	497,49	0,078	70,73	5.517,30	249,76
9	15 December 1792	13 January 1793	22,09	0,039	235,63	9.190,00	416,03	0,078	54,36	4.240,50	191,96
10	14 January 1793	11 February 1793	24,85	0,039	260,05	10.142,30	408,14	0,078	70,68	5.513,40	221,87
11	12 February 1793	13 March 1793	24,85	0,039	370,93	14.466,90	582,17	0,078	104,36	8.140,30	327,58
12	14 March 1793	11 April 1793	24,85	0,039	537,73	20.972,15	843,95	0,078	195,49	15.248,80	613,63
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20262, p. 5-29											
13	12 April 1793	11 May 1793	24,85	0,039	339,87	13.255,50	533,42	0,078	78,65	6.134,60	246,87
14	12 May 1793	09 June 1793	24,85	0,039	344,87	13.450,65	541,27	0,078	73,01	5.694,80	229,17
15	10 June 1793	09 July 1793	24,85	0,039	399,26	15.571,75	626,63	0,078	121,86	9.505,60	382,52
16	10 July 1793	08 August 1793	24,85	0,039	758,60	29.586,45	1.190,60	0,078	134,25	10.472,30	421,42
17	09 August 1793	07 September 1793	24,85	0,039	273,54	10.668,55	429,32	0,078	25,38	1.979,50	79,66
18	08 September 1793	06 October 1793	24,85	0,039	403,52	15.737,95	633,32	0,078	86,38	6.738,10	271,15
19	07 October 17983	05 November 1793	24,85	0,039	693,47	27.046,60	1.088,39	0,078	89,55	6.985,30	281,10
20	06 November 1793	04 December 1793	24,85	0,039	486,16	18.961,00	763,02	0,078	72,63	5.665,00	227,97
21	05 December 1793	03 January 1794	24,85	0,039	673,54	26.269,10	1.057,11	0,078	188,04	14.667,60	590,25
22	04 January 1794	01 February 1794	24,85	0,039	348,05	13.574,45	546,26	0,078	162,39	12.667,00	509,74
23	02 February 1794	03 March 1794	24,85	0,039	492,35	19.202,50	772,74	0,078	151,14	11.789,30	474,42

24	04 March 1794	01 April 1794	24,85	0,039	28,90	1.127,00	45,35	0,078	28,91	2.255,00	90,74
25	02 April 1794	01 May 1794	24,85	0,039	494,34	19.279,95	775,85	0,078	138,12	10.774,10	433,57
26	02 May 1794	30 May 1794	24,85	0,039	344,35	13.430,30	540,45	0,078	43,81	3.417,20	137,51
27	31 May 1794	29 June 1794	24,85	0,039	466,82	18.206,90	732,67	0,078	143,37	11.183,30	450,03
28	30 June 1794	28 July 1794	24,85	0,039	457,66	17.849,35	718,28	0,078	75,34	5.876,50	236,48
29	29 July 1794	27 August 1794	24,85	0,039	456,11	17.788,85	715,85	0,078	86,80	6.770,50	272,45
30	28 August 1794	25 September 1794	24,85	0,039	656,61	25.608,75	1.030,53	0,078	86,42	6.741,10	271,27
31	26 September 1794	25 October 1794	24,85	0,039	264,64	10.321,50	415,35	0,078	34,06	2.656,50	106,90
32	26 October 1794	23 November 1794	24,85	0,039	372,80	14.539,75	585,10	0,078	26,68	2.081,00	83,74
33	24 November 1794	23 December 1794	24,85	0,039	403,71	15.745,35	633,62	0,078	116,09	9.055,50	364,41
34	24 December 1794	21 January 1795	23,63	0,039	154,17	6.013,00	254,46	0,078	41,04	3.201,60	135,49
35	22 January 1795	20 February 1795	23,63	0,039	468,84	18.285,60	773,83	0,078	97,04	7.569,20	320,32
36	21 February 1795	21 March 1795	23,63	0,039	243,98	9.515,75	402,70	0,078	69,33	5.408,00	228,86
37	22 March 1795	20 April 1795	23,63	0,039	494,40	19.282,30	816,01	0,078	90,25	7.039,50	297,91
38	21 April 1795	19 May 1795	23,63	0,039	605,96	23.633,25	1.000,14	0,078	101,73	7.935,50	335,82
39	20 May 1795	18 June 1795	23,63	0,039	412,20	16.076,25	680,33	0,078	138,02	10.765,70	455,59
40	19 June 1795	17 July 1795	23,63	0,039	350,73	13.679,00	578,88	0,078	28,70	2.239,00	94,75

41	18 July 1795	16 August 1795	23,63	0,039	285,22	11.123,90	470,75	0,078	67,73	5.283,50	223,59
42	17 August 1795	14 September 1795	23,63	0,039	633,47	24.706,50	1.045,56	0,078	55,22	4.307,30	182,28
43	15 September 1795	14 October 1795	23,63	0,039	516,97	20.162,60	853,26	0,078	116,27	9.069,50	383,81
44	15 October 1795	12 November 1795	23,63	0,039	356,05	13.886,35	587,66	0,078	99,42	7.755,00	328,18
45	13 November 1795	12 December 1795	23,63	0,039	447,73	17.462,00	738,98	0,078	104,76	8.171,80	345,82
46	13 December 1795	10 January 1796	24,34	0,039	861,42	33.596,60	1.380,30	0,078	127,28	9.928,00	407,89
47	11 January 1796	09 February 1796	24,34	0,039	580,44	22.638,15	930,08	0,078	197,24	15.385,70	632,12
48	10 February 1796	09 March 1796	24,34	0,039	469,53	18.312,55	752,36	0,078	184,39	14.382,70	590,91
49	10 March 1796	08 April 1796	24,34	0,039	364,83	14.229,00	584,59	0,078	85,15	6.641,60	272,87
50	09 April 1796	07 May 1796	24,34	0,039	416,83	16.257,00	667,91	0,078	105,44	8.224,50	337,90
51	08 May 1796	06 June 1796	24,34	0,039	473,40	18.463,50	758,57	0,078	38,34	2.990,70	122,87
52	07 June 1796	05 July 1796	24,34	0,039	607,24	23.683,25	973,02	0,078	103,81	8.097,60	332,69
53	06 July 1796	05 August 1796	24,34	0,039	486,65	18.980,00	779,79	0,078	82,15	6.408,10	263,27
54	06 August 1796	03 September 1796	24,34	0,039	626,12	24.419,50	1.003,27	0,078	74,03	5.774,50	237,24
55	04 September 1796	03 October 1796	24,34	0,039	286,69	11.181,20	459,38	0,078	72,05	5.620,00	230,90
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20262, s. 5-29											
56	04 October 1796	01 November 1796	24,34	0,039	357,04	13.925,00	572,10	0,078	54,68	4.265,00	175,23

57	02 November 1796	01 December 1796	24,34	0,039	367,66	14.339,50	589,13	0,078	175,53	13.692,00	562,53
58	02 December 1796	30 December 1796	24,34	0,039	569,20	22.199,50	912,06	0,078	296,35	23.116,50	949,73
59	31 December 1796	19 January 1797	28,71	0,039	202,43	7.895,00	274,99	0,078	111,85	8.725,00	303,90
60	20 January 1797	27 February 1797	28,71	0,039	628,18	24.499,90	853,36	0,078	303,42	23.667,60	824,37
61	28 February 1797	29 March 1797	28,71	0,039	319,01	12.442,00	433,37	0,078	113,94	8.888,00	309,58
62	30 March 1797	27 April 1797	28,71	0,039	577,67	22.530,00	784,74	0,078	122,66	9.568,00	333,26
63	28 April 1797	27 May 1797	28,71	0,039	754,15	29.413,00	1.024,49	0,078	174,54	13.614,30	474,20
64	28 May 1797	25 June 1797	28,71	0,039	707,91	27.609,50	961,67	0,078	110,68	8.633,00	300,70
Source: BOA. MAD. d. 5600, s. 142-160											
65	26 June 1797	25 July 1797	28,71	0,039	643,64	25.103,00	874,36	0,078	171,86	13.405,50	466,93
66	26 July 1797	23 August 1797	28,71	0,039	524,84	20.469,50	712,97	0,078	96,84	7.553,50	263,10
67	24 August 1797	22 September 1797	28,71	0,039	414,60	16.170,00	563,22	0,078	54,10	4.220,00	146,99
68	23 September 1797	21 October 1797	28,71	0,039	419,39	16.357,00	569,73	0,078	52,02	4.058,00	141,34
69	22 October 1797	20 November 1797	28,71	0,039	437,16	17.050,00	593,87	0,078	65,41	5.102,00	177,71
70	21 November 1797	19 December 1797	28,71	0,039	350,61	13.674,50	476,30	0,078	174,29	13.595,00	473,53
71	20 December 1797	18 January 1798	24,04	0,039	77,43	3.020,00	125,62	0,078	96,69	7.542,00	313,73
72	19 January 1798	16 February 1798	24,04	0,039	334,00	13.026,50	541,87	0,078	122,92	9.588,50	398,86

73	17 February 1798	18 March 1798	24,04	0,039	157,76	6.153,00	255,95	0,078	77,19	6.021,00	250,46
74	19 March 1798	16 April 1798	24,04	0,039	92,37	3.602,50	149,85	0,078	101,02	7.880,00	327,79
75	17 April 1798	16 May 1798	24,04	0,039	207,62	8.097,50	336,83	0,078	75,19	5.865,00	243,97
76	17 May 1798	14 June 1798	24,04	0,039	331,61	12.933,50	538,00	0,078	74,13	5.782,30	240,53
77	15 June 1798	14 July 1798	24,04	0,039	166,85	6.507,25	270,68	0,078	140,53	10.962,00	455,99
78	15 July 1798	12 August 1798	24,04	0,039	313,88	12.242,00	509,23	0,078	111,73	8.715,00	362,52
79	13 August 1798	11 September 1798	24,04	0,039	293,81	11.459,00	476,66	0,078	87,46	6.822,00	283,78
80	12 September 1798	10 October 1798	24,04	0,039	251,02	9.790,00	407,24	0,078	51,18	3.992,00	166,06
81	11 October 1798	09 November 1798	24,04	0,039	343,19	13.385,00	556,78	0,078	112,24	8.755,00	364,18
82	10 November 1798	08 December 1798	24,04	0,039	593,82	23.160,00	963,39	0,078	105,73	8.247,00	343,05
83	09 December 1798	07 January 1799	23,81	0,039	302,42	11.795,00	495,38	0,078	26,54	2.070,00	86,94
84	08 January 1799	05 February 1799	23,81	0,039	606,45	23.652,50	993,39	0,078	116,20	9.064,00	380,68
85	06 February 1799	07 March 1799	23,81	0,039	171,02	6.670,00	280,13	0,078	53,45	4.169,00	175,09
86	08 March 1799	05 April 1799	23,81	0,039	195,20	7.613,00	319,74	0,078	57,34	4.472,50	187,84
87	06 April 1799	05 May 1799	23,81	0,039	164,99	6.435,00	270,26	0,078	18,45	1.439,00	60,44
88	06 May 1799	03 June 1799	23,81	0,039	324,20	12.644,50	531,06	0,078	74,20	5.787,50	243,07
Source: BOA, MAD. d. 4051, s. 38-44											

89	03 August 1799	01 September 1799	23,81	0,039	281,42	10.975,75	460,97	0,078	58,41	4.556,50	191,37
90	02 September 1799	30 September 1799	23,81	0,039	840,80	32.792,65	1.377,26	0,078	111,60	8.705,00	365,60
91	01 October 1799	30 October 1799	23,81	0,039	423,86	16.531,10	694,29	0,078	27,33	2.132,00	89,54
92	31 October 1799	28 November 1799	23,81	0,039	393,04	15.329,30	643,82	0,078	40,71	3.175,20	133,36
93	29 November 1799	28 December 1799	23,81	0,039	684,06	26.679,25	1.120,51	0,078	203,73	15.891,40	667,43
94	29 December 1799	26 January 1800	23,81	0,039	399,92	15.597,50	655,08	0,078	141,18	11.012,80	462,53
95	27 January 1800	25 February 1800	23,81	0,039	572,00	22.309,00	936,96	0,078	181,15	14.130,00	593,45
96	26 February 1800	26 March 1800	23,81	0,039	151,47	5.907,50	248,11	0,078	52,13	4.060,15	170,52
97	26 April 1800	24 May 1800	23,81	0,039	746,94	29.132,00	1.223,52	0,078	124,60	9.719,00	408,19
98	25 May 1800	23 June 1800	23,81	0,039	814,53	31.767,75	1.334,22	0,078	219,98	17.159,00	720,66
99	24 June 1800	22 July 1800	23,81	0,039	854,12	33.312,00	1.399,08	0,078	81,27	6.339,50	266,25
100	23 July 1800	21 August 1800	23,81	0,039	300,17	11.707,00	491,68	0,078	28,67	2.236,50	93,93
101	22 August 180	19 September 1800	23,81	0,039	927,09	36.158,00	1.518,61	0,078	233,81	18.238,00	765,98
102	20 September 1800	19 October 1800	23,81	0,039	579,81	22.613,65	949,75	0,078	20,35	1.587,00	66,65
103	20 October 1800	17 November 1800	23,81	0,039	815,18	31.793,25	1.335,29	0,078	109,54	8.544,50	358,86
104	18 November 1800	17 December 1800	23,81	0,039	516,56	20.146,65	846,14	0,078	185,54	14.472,50	607,83
105	18 December 1800	15 January 1801	24,83	0,039	648,29	25.284,40	1.018,30	0,078	176,91	13.799,50	555,76

106	16 January 1801	14 February 1801	24,83	0,039	615,45	24.003,50	966,71	0,078	111,69	8.712,50	350,89
107	16 March 1801	14 April 1801	24,83	0,039	722,07	28.161,75	1.134,18	0,078	185,53	14.472,00	582,84
108	15 April 1801	13 May 1801	24,83	0,039	733,95	28.625,00	1.152,84	0,078	90,87	7.088,00	285,46
109	14 May 1801	12 June 1801	24,83	0,039	692,16	26.995,50	1.087,21	0,078	175,78	13.711,00	552,19
110	11 August 1801	08 September 1801	24,83	0,039	792,33	30.902,00	1.244,54	0,078	61,67	4.810,50	193,74
111	09 September 1801	08 October 1801	24,83	0,039	515,57	20.108,00	809,83	0,078	21,06	1.642,50	66,15
112	09 October 1801	06 November 1801	24,83	0,039	622,60	24.282,50	977,95	0,078	49,92	3.894,00	156,83
113	07 November 1801	06 December 1801	24,83	0,039	545,26	21.260,15	856,23	0,078	124,71	9.728,00	391,78
114	07 December 1801	04 January 1802	23,30	0,039	466,86	18.208,15	781,47	0,078	123,00	9.594,50	411,78
115	05 January 1802	03 February 1802	23,30	0,039	293,83	11.460,00	491,85	0,078	108,36	8.452,50	362,77
116	04 February 1802	04 March 1802	23,30	0,039	666,21	25.983,25	1.115,16	0,078	150,10	11.708,50	502,51
117	05 March 1802	03 April 1802	23,30	0,039	674,09	26.290,75	1.128,36	0,078	160,22	12.498,00	536,39
118	04 April 1802	02 May 1802	23,30	0,039	566,09	22.078,50	947,58	0,078	94,32	7.357,50	315,77
119	03 May 1802	12 June 1802	23,30	0,039	928,58	36.216,15	1.554,34	0,078	104,42	8.145,10	349,58
120	13 June 1802	11 July 1802	23,30	0,039	545,68	21.282,50	913,41	0,078	78,02	6.085,50	261,18
121	12 July 1802	31 July 1802	23,30	0,039	460,71	17.968,50	771,18	0,078	99,66	7.774,00	333,65
Source: BOA. MAD. d. 4051, s. 40; MAD. d. 5600, s. 160-192											

Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues (1792-1839)

122	01 August 1802	29 August 1802	23,30	0,039	597,34	23.297,25	999,88	0,078	85,32	6.655,50	285,64
123	30 August 1802	28 September 1802	23,30	0,039	702,55	27.400,50	1.175,99	0,078	56,66	4.419,50	189,68
124	29 September 1802	27 October 1802	23,30	0,039	436,25	17.014,45	730,23	0,078	19,13	1.492,50	64,06
125	28 October 1802	26 November 1802	23,30	0,039	865,99	33.774,90	1.449,57	0,078	95,03	7.412,50	318,13
126	27 November 1802	26 December 1802	23,30	0,039	418,65	16.328,00	700,77	0,078	137,11	10.695,00	459,01
127	27 December 1802	24 January 1803	28,15	0,039	548,17	21.379,50	759,48	0,078	151,40	11.809,50	419,52
128	25 January 1803	22 February 1803	28,15	0,039	429,29	16.742,80	594,77	0,078	112,24	8.755,00	311,01
129	23 February 1803	24 March 1803	28,15	0,039	555,83	21.678,40	770,10	0,078	131,02	10.220,00	363,06
130	25 March 1803	22 April 1803	28,15	0,039	523,81	20.429,25	725,73	0,078	105,44	8.224,50	292,17
131	23 April 1803	22 May 1803	28,15	0,039	954,58	37.232,00	1.322,63	0,078	134,10	10.460,50	371,60
132	23 May 1803	20 June 1803	28,15	0,039	797,59	31.107,25	1.105,05	0,078	54,14	4.222,70	150,01
133	21 June 1803	20 July 1803	28,15	0,039	780,07	30.424,00	1.080,78	0,078	42,46	3.312,00	117,66
134	21 July 1803	18 August 1803	28,15	0,039	301,53	11.760,00	417,76	0,078	70,47	5.497,00	195,28
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20300, s. 2-14											
135	19 August 1803	17 September 1803	28,15	0,039	736,14	28.710,75	1.019,92	0,078	125,05	9.754,00	346,50
136	18 September 1803	16 October 1803	28,15	0,039	304,27	11.866,85	421,56	0,078	36,66	2.859,70	101,59
137	17 October 1803	15 November 1803	28,15	0,039	556,12	21.689,40	770,49	0,078	23,70	1.849,00	65,68

138	16 November 1803	14 December 1803	28,15	0,039	357,35	13.937,25	495,11	0,078	32,41	2.527,90	89,80
139	15 December 1803	13 January 1804	32,67	0,039	633,49	24.707,25	756,27	0,078	153,67	11.986,90	366,91
140	14 January 1804	11 February 1804	32,67	0,039	406,39	15.849,85	485,15	0,078	166,76	13.007,50	398,15
141	12 February 1804	12 March 1804	32,67	0,039	435,21	16.973,75	519,55	0,078	89,97	7.018,00	214,81
142	13 March 1804	10 April 1804	32,67	0,039	568,34	22.166,30	678,49	0,078	71,46	5.574,00	170,62
143	11 April 1804	11 May 1804	32,67	0,039	673,01	26.248,55	803,45	0,078	87,98	6.863,00	210,07
144	12 May 1804	09 June 1804	32,67	0,039	989,58	38.595,25	1.181,37	0,078	90,61	7.068,00	216,35
145	10 June 1804	09 July 1804	32,67	0,039	754,45	29.424,85	900,67	0,078	49,61	3.874,00	118,58
146	10 July 1804	07 August 1804	32,67	0,039	1.100,43	42.918,50	1.313,70	0,078	86,76	6.767,50	207,15
147	08 August 1804	06 September 1804	32,67	0,039	397,23	15.492,50	474,21	0,078	55,93	4.363,10	133,55
148	07 September 1804	05 October 1804	32,67	0,039	731,64	28.535,25	873,44	0,078	110,26	8.601,00	263,27
149	06 October 1804	04 November 1804	32,67	0,039	440,65	17.180,15	525,87	0,078	31,07	2.423,50	74,18
150	05 November 1804	03 December 1804	32,67	0,039	532,16	20.755,25	635,30	0,078	103,57	8.078,50	247,28
151	04 December 1804	02 January 1805	41,50	0,039	388,27	15.143,20	364,90	0,078	125,58	9.795,50	236,04
152	03 January 1805	31 January 1805	41,50	0,039	470,09	18.334,05	441,78	0,078	107,76	8.405,50	202,54
153	01 February 1805	02 March 1805	41,50	0,039	689,33	26.885,00	647,83	0,078	100,81	7.863,80	189,49
154	03 March 1805	31 March 1805	41,50	0,039	230,29	8.981,60	216,42	0,078	84,40	6.583,50	158,64

155	01 April 1805	30 April 1805	41,50	0,039	825,52	32.196,60	775,82	0,078	151,51	11.818,00	284,77
156	01 May 1805	29 May 1805	41,50	0,039	822,23	32.068,10	772,73	0,078	87,50	6.825,00	164,46
157	30 May 1805	28 June 1805	41,50	0,039	789,42	30.788,75	741,90	0,078	90,78	7.081,00	170,63
158	29 June 1805	28 July 1805	41,50	0,039	494,70	19.294,00	464,92	0,078	56,41	4.400,00	106,02
159	29 July 1805	25 August 1805	41,50	0,039	647,59	25.257,15	608,61	0,078	71,05	5.541,80	133,54
160	26 August 1805	24 September 1805	41,50	0,039	800,07	31.204,00	751,90	0,078	85,32	6.655,00	160,36
161	25 September 1805	23 October 1805	41,50	0,039	397,59	15.506,50	373,65	0,078	21,40	1.669,00	40,22
162	24 October 1805	22 November 1805	41,50	0,039	414,56	16.168,50	389,60	0,078	26,63	2.077,00	50,05
163	23 November 1805	21 December 1805	41,50	0,039	612,92	23.904,70	576,02	0,078	254,17	19.826,30	477,74
164	22 December 1805	20 January 1806	33,44	0,039	500,28	19.511,75	583,49	0,078	212,05	16.540,50	494,63
165	21 January 1806	19 February 1806	33,44	0,039	677,86	26.437,75	790,60	0,078	144,67	11.285,00	337,47
166	20 February 1806	20 March 1806	33,44	0,039	448,46	17.490,50	523,04	0,078	151,89	11.848,00	354,31
167	21 March 1806	08 April 1806	33,44	0,039	659,66	25.727,75	769,37	0,078	168,17	13.118,00	392,28
168	19 April 1806	18 May 1806	33,44	0,039	992,69	38.716,50	1.157,79	0,078	164,66	12.844,00	384,09
169	19 May 1806	17 June 1806	33,44	0,039	748,73	29.201,50	873,25	0,078	114,73	8.949,30	267,62
170	18 June 1806	16 July 1806	33,44	0,039	720,02	28.082,00	839,77	0,078	206,56	16.112,50	481,83
171	17 July 1806	15 August 1806	33,44	0,039	725,47	28.294,45	846,13	0,078	236,00	18.408,40	550,49

172	16 August 1806	13 September 1806	33,44	0,039	694,94	27.103,55	810,51	0,078	146,80	11.451,00	342,43
173	14 September 1806	13 October 1806	33,44	0,039	421,73	16.448,00	491,87	0,078	31,02	2.420,00	72,37
174	10 January 1807	08 February 1807	42,64	0,039	500,27	19.511,50	457,59	0,078	121,23	9.450,15	221,63
175	08 June 1807	07 July 1807	42,64	0,039	265,95	10.372,50	243,26	0,078	55,74	4.348,00	101,97
176	08 July 1807	05 August 1807	42,64	0,039	662,04	25.820,50	605,55	0,078	46,63	3.637,50	85,31
177	06 August 1807	03 September 1807	42,64	0,039	416,91	16.260,00	381,33	0,078	66,48	5.185,50	121,61
178	04 September 1807	03 October 1807	42,64	0,039	756,93	29.521,50	692,34	0,078	109,47	8.539,00	200,26
179	04 October 1807	01 November 1807	42,64	0,039	342,15	13.344,50	312,96	0,078	24,33	1.898,00	44,51
Source: BOA. MAD. d. 6507, s. 121; D. BŞM. d. 07462; CML, 442-17847; CML, 303-12322; MAD. d. 01699, s. 4-53											
180	02 November 1807	01 December 1807	42,64	0,039	435,29	16.977,00	398,15	0,078	56,56	4.412,00	103,47
181	02 December 1807	30 December 1807	42,64	0,039	376,83	14.697,00	344,68	0,078	121,05	9.442,50	221,45
182	31 December 1807	29 January 1808	42,12	0,039	272,49	10.627,50	252,31	0,078	33,50	2.613,00	62,04
183	30 January 1808	27 February 1808	42,12	0,039	535,18	20.873,00	495,56	0,078	198,76	15.504,00	368,09
184	28 February 1808	28 March 1808	42,12	0,039	249,66	9.737,00	231,17	0,078	61,32	4.783,00	113,56
185	29 March 1808	26 April 1808	42,12	0,039	667,93	26.050,50	618,48	0,078	165,89	12.940,00	307,22
186	27 April 1808	26 May 1808	42,12	0,039	698,84	27.250,15	646,96	0,078	86,20	6.723,50	159,63
187	27 May 1808	24 June 1808	42,12	0,039	601,72	23.468,00	557,17	0,078	42,18	3.290,00	78,11

188	25 June 1808	24 July 1808	42,12	0,039	477,96	18.641,00	442,57	0,078	43,36	3.382,00	80,29
Source: BOA. CML. 265-10841; D. BŞM. ZCR. d. 20310, s. 4-29; MAD. d. 6507, s. 121-122											
189	16 May 1809	13 June 1809	43,75	0,039	522,85	20.392,00	466,10	0,078	78,23	6.102,00	139,47
190	14 June 1809	13 July 1809	43,75	0,039	281,94	10.990,15	251,20	0,078	26,23	2.040,15	46,63
191	14 July 1809	11 August 1809	43,75	0,039	734,41	28.643,00	654,70	0,078	135,92	10.602,00	242,33
192	12 August 1809	10 September 1809	43,75	0,039	891,98	34.788,55	795,17	0,078	171,77	13.398,50	306,25
Source: BOA. CML. 400-16240, 696-28491; D. BŞM. d. 07646, s. 2-4											
193	06 May 1810	03 June 1810	37,61	0,039	292,58	11.411,00	303,40	0,078	45,90	3.580,00	95,19
194	04 June 1810	03 July 1810	37,61	0,039	267,57	10.435,50	277,47	0,078	52,61	4.103,50	109,11
195	04 July 1810	01 August 1810	37,61	0,039	463,62	18.082,00	480,78	0,078	120,97	9.430,15	250,74
196	02 August 1810	31 August 1810	37,61	0,039	260,85	10.173,50	270,50	0,078	21,99	1.715,00	45,60
197	01 September 1810	29 September 1810***	37,61	0,078	891,58	69.540,15	1.848,98	0,156	177,20	27.644,00	735,02
Source: BOA. D. BŞM. d. 07773, s. 2-7; D. BŞM. ZCR. d. 20326, s. 2-3											
198	30 September 1810	29 October 1810	37,61	0,078	635,26	49.552,00	1.317,52	0,156	60,36	9.410,15	250,20
199	30 October 1810	27 November 1810	37,61	0,078	596,58	46.535,00	1.237,30	0,156	80,80	12.600,15	335,02
200	26 January 1811	24 February 1811	58,32	0,078	429,35	33.491,00	574,26	0,156	80,00	12.480,00	213,99
201	25 February 1811	25 March 1811	58,32	0,078	230,45	17.970,15	308,13	0,156	86,95	13.564,00	232,58

*** In 1810 wine tax went up from 0,039 kuruş per kilo to 0,078 kuruş per kilo; and raki tax from 0,078 kuruş per kilo to 0,156 kuruş per kilo. See: BOA. D. BŞM. d. 07773, p. 27; D. BŞM. ZCR. d. 20326, p. 23.

202	26 March 1811	24 April 1811	58,32	0,078	486,58	37.955,00	650,81	0,156	70,09	10.934,00	187,48
203	25 April 1811	23 May 1811	58,32	0,078	837,06	65.293,00	1.119,56	0,156	103,09	16.082,00	275,75
204	24 May 1811	22 June 1811	58,32	0,078	425,48	33.189,00	569,08	0,156	31,28	4.880,00	83,68
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20331, s. 1-2; D. BŞM. ZCR. d. 20332, s. 2-6; D. BŞM. ZCR. d. 20331, s. 1; D. BŞM. d. 07862, s. 1-2; Cİ. 31-1511											
205	23 June 1811	21 July 1811	58,32	0,078	293,62	22.903,00	392,71	0,156	24,69	3.852,00	66,05
206	22 July 1811	20 August 1811	58,32	0,078	195,34	15.237,00	261,27	0,156	18,56	2.890,15	49,56
207	21 August 1811	18 September 1811	58,32	0,078	713,01	55.617,00	953,65	0,156	60,23	9.390,15	161,01
208	19 September 1811	18 October 1811	58,32	0,078	269,98	21.059,00	361,09	0,156	25,88	4.038,00	69,24
209	19 October 1811	16 November 1811	58,32	0,078	697,62	54.416,30	933,06	0,156	30,44	4.749,00	81,43
210	17 November 1811	16 December 1811	58,32	0,078	211,88	16.527,00	283,38	0,156	58,80	9.173,00	157,29
211	17 December 1811	14 January 1812	44,60	0,078	572,54	44.660,00	1.001,35	0,156	103,87	16.204,00	363,32
212	15 January 1812	14 February 1812	44,60	0,078	272,04	21.220,00	475,78	0,156	51,84	8.087,00	181,32
213	15 February 1812	14 March 1812	44,60	0,078	668,17	52.119,50	1.168,60	0,156	104,65	16.320,15	365,92
214	15 March 1812	13 April 1812	44,60	0,078	688,53	53.707,60	1.204,21	0,156	93,65	14.610,00	327,58
215	14 April 1812	12 May 1812	44,60	0,078	607,98	47.424,00	1.063,32	0,156	70,78	11.042,00	247,58
216	13 May 1812	11 June 1812	44,60	0,078	449,32	35.048,00	785,83	0,156	35,85	5.593,00	125,40
217	12 June 1812	10 July 1812	44,60	0,078	616,83	48.115,00	1.078,81	0,156	61,26	9.557,00	214,28

218	11 July 1812	09 August 1812	44,60	0,078	684,14	53.365,00	1.196,52	0,156	103,30	16.110,15	361,21
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20334, s. 2-45											
219	10 August 1812	07 September 1812	44,60	0,078	417,73	32.584,10	730,59	0,156	102,19	15.942,00	357,44
220	08 September 1812	06 October 1812	44,60	0,078	175,92	13.722,00	307,67	0,156	29,73	4.638,20	104,00
221	07 October 1812	05 November 1812	44,60	0,078	272,09	21.223,50	475,86	0,156	13,47	2.102,00	47,13
222	06 November 1812	05 December 1812	44,60	0,078	449,58	35.069,00	786,30	0,156	23,83	3.717,00	83,34
223	06 December 1812	03 January 1813	44,80	0,078	308,71	24.080,00	537,50	0,156	113,07	17.639,00	393,73
224	04 January 1813	01 February 1813	44,80	0,078	128,35	10.011,70	223,48	0,156	38,77	6.049,00	135,02
225	02 February 1813	03 March 1813	44,80	0,078	780,37	60.871,00	1.358,73	0,156	84,98	13.258,00	295,94
226	04 March 1813	02 April 1813	44,80	0,078	402,78	31.418,20	701,30	0,156	116,35	18.152,00	405,18
227	03 April 1813	01 May 1813	44,80	0,078	753,10	58.744,50	1.311,26	0,156	98,36	15.344,00	342,50
228	02 May 1813	31 May 1813	44,80	0,078	709,95	55.378,00	1.236,12	0,156	31,77	4.950,15	110,49
229	01 June 1813	29 June 1813	44,80	0,078	587,93	45.860,50	1.023,67	0,156	57,23	8.928,00	199,29
230	30 June 1813	29 July 1813	44,80	0,078	536,94	41.882,70	934,88	0,156	55,45	8.650,00	193,08
231	30 July 1813	27 August 1813	44,80	0,078	392,26	30.597,70	682,98	0,156	36,59	5.708,00	127,41
Source: BOA. MAD. d. 0738, s. 4-71											
232	28 August 1813	26 September 1813	44,80	0,078	643,44	50.190,50	1.120,32	0,156	74,42	11.610,00	259,15
233	27 September 1813	25 October 1813	44,80	0,078	183,96	14.349,70	320,31	0,156	18,81	2.935,00	65,51

234	26 October 1813	24 October 1813	44,80	0,078	387,62	30.235,30	674,90	0,156	11,70	1.820,15	40,63
235	25 October 1813	23 December 1813	44,80	0,078	379,86	29.630,00	661,38	0,156	48,81	7.615,00	169,98
236	24 December 1813	22 January 1813	44,80	0,078	317,33	24.753,00	552,52	0,156	92,45	14.422,00	321,92
237	23 January 1813	20 February 1813	44,80	0,078	256,27	19.989,50	446,19	0,156	37,49	5.848,00	130,54
238	21 February 1813	22 March 1813	44,80	0,078	332,53	25.938,00	578,97	0,156	67,57	10.541,00	235,29
239	23 March 1813	20 April 1813	44,80	0,078	514,87	40.161,40	896,46	0,156	53,07	8.280,00	184,82
240	21 April 1813	20 May 1813	44,80	0,078	599,06	46.728,70	1.043,05	0,156	71,25	11.115,00	248,10
241	21 May 1813	18 June 1813	44,80	0,078	624,34	48.704,00	1.087,14	0,156	25,78	4.022,00	89,78
242	19 June 1813	18 July 1813	44,80	0,078	457,43	35.680,80	796,45	0,156	34,42	5.370,00	119,87
Source: BOA. KK. d. 05487, s. 4-48											
243	19 July 1813	16 August 1813	44,80	0,078	338,56	26.408,70	589,48	0,156	36,88	5.754,00	128,44
244	17 August 1813	15 September 1813	44,80	0,078	453,96	35.410,00	790,40	0,156	28,72	4.480,00	100,00
245	16 September 1813	14 October 1813	44,80	0,078	490,55	38.264,20	854,11	0,156	55,87	8.710,15	194,42
246	15 October 1813	13 November 1813	44,80	0,078	232,00	18.096,70	403,94	0,156	7,28	1.130,15	25,23
247	14 November 1813	12 December 1813	44,80	0,078	387,21	30.203,50	674,19	0,156	66,26	10.337,40	230,75
248	13 December 1813	12 January 1814	45,99	0,078	469,26	36.604,00	795,91	0,156	104,88	16.362,00	355,77
249	13 January 1814	10 February 1814	45,99	0,078	420,72	32.817,50	713,58	0,156	64,18	10.012,00	217,70

250	11 February 1814	12 March 1814	45,99	0,078	378,02	29.487,00	641,16	0,156	71,63	11.174,00	242,97
251	13 March 1814	10 April 1814	45,99	0,078	554,00	43.214,00	939,64	0,156	21,94	3.422,00	74,41
252	11 April 1814	10 May 1814	45,99	0,078	479,42	37.395,90	813,13	0,156	54,48	8.499,00	184,80
253	11 May 1814	08 June 1814	45,99	0,078	488,01	38.060,15	827,57	0,156	53,22	8.302,00	180,52
254	09 June 1814	08 July 1814	45,99	0,078	514,04	40.097,00	871,86	0,156	28,22	4.402,00	95,72
255	09 July 1814	06 August 1814	45,99	0,078	343,43	26.788,70	582,49	0,156	44,59	6.950,15	151,12
256	07 August 1814	05 September 1814	45,99	0,078	88,20	6.880,00	149,60	0,156	62,84	9.804,00	213,18
257	06 September 1814	04 October 1814	45,99	0,078	520,94	40.635,00	883,56	0,156	69,45	10.835,00	235,59
258	31 January 1816	29 February 1816	48,84	0,078	308,95	24.099,00	493,43	0,156	20,29	3.160,15	64,70
259	30 March 1816	28 April 1816	48,84	0,078	670,58	52.307,00	1.070,99	0,156	67,02	10.450,15	213,97
260	27 June 1816	13 July 1816	48,84	0,078	349,28	27.245,00	557,84	0,156	20,70	3.230,00	66,13
261	14 July 1816	24 August 1816	48,84	0,078	328,29	25.608,00	524,32	0,156	20,83	3.250,00	66,54
262	23 October 1816	20 November 1816	48,84	0,078	613,14	47.827,00	979,26	0,156	26,72	4.168,00	85,34
263	21 November 1816	20 December 1816	48,84	0,078	186,47	14.545,00	297,81	0,156	66,60	10.390,00	212,74
264	21 December 1816	18 January 1817	50,03	0,078	367,51	28.667,00	573,00	0,156	30,54	4.764,00	95,22
265	19 January 1817	17 February 1817	50,03	0,078	326,12	25.438,00	508,45	0,156	69,93	10.910,00	218,07
266	19 March 1817	15 May 1817	50,03	0,078	399,09	31.130,00	622,23	0,156	42,95	6.700,00	133,92

267	17 May 1817	15 June 1817	50,03	0,078	415,18	32.385,00	647,31	0,156	42,69	6.660,00	133,12
268	16 June 1817	14 July 1817	50,03	0,078	426,88	33.298,00	665,56	0,156	50,96	7.950,00	158,90
269	15 July 1817	13 August 1817	50,03	0,078	386,41	30.141,00	602,46	0,156	45,59	7.112,00	142,15
270	02 October 1818	16 October 1818	51,46	0,078	126,79	9.890,00	192,19	0,156	17,95	2.800,00	54,41
271	17 October 1818	27 December 1818	51,46	0,078	361,75	28.218,00	548,35	0,156	40,05	6.248,00	121,41
272	28 March 1818	25 April 1818	51,46	0,078	526,24	41.048,00	797,67	0,156	49,82	7.772,00	151,03
<p>Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20384, s. 2-3; CML. 260-10694; CML. 444-17903; CML. 402-16509; CML. 401-16490; CML. 355-14574; D. BŞM. ZCR. d. 20371; CML. 360-14741; D. BŞM. d. 41869, s. 2-3; D. BŞM. d. 08328, s. 2-3; CML. 662-27072; CML. 3-124; CML. 290-11877; CML. 110-4870; CML. 658-26905; D. BŞM. ZCR. d. 20351, s. 2-53</p>											
273	15 August 1822	16 September 1822	52,69	0,078	166,03	12.951,00	245,80	0,156	26,85	4.188,00	79,48
274	17 September 1822	17 October 1822	52,69	0,078	185,93	14.503,00	275,25	0,156	11,19	1.740,15	33,03
275	18 October 1822	15 November 1822****	52,69	0,117	205,72	24.070,50	456,83	0,234	12,22	2.859,00	54,26
276	16 November 1822	15 December 1822	52,69	0,117	325,06	38.034,00	721,84	0,234	4,37	1.023,00	19,42
277	16 December 1822	13 January 1823	53,32	0,117	117,89	13.794,00	258,70	0,234	31,05	7.260,15	136,16
278	14 January 1823	12 February 1823	53,32	0,117	345,21	40.391,55	757,53	0,234	124,66	29.171,40	547,10
279	13 February 1823	13 March 1823	53,32	0,117	282,91	33.102,00	620,82	0,234	62,72	14.670,15	275,13
280	14 March 1823	12 April 1823	53,32	0,117	270,19	31.614,00	592,91	0,234	37,74	8.832,00	165,64
281	13 April 1823	11 May 1823	53,32	0,117	63,38	7.410,15	138,98	0,234	2,51	588,00	11,03

**** In 1822 wine tax went up from 0,078 kuruş per kilo to 0,117 kuruş per kilo; and raki tax from 0,156 kuruş per kilo to 0,234 kuruş per kilo. See: BOA. KK. d. 5502, p. 10-44.

282	12 May 1823	10 June 1823	53,32	0,117	639,03	74.769,00	1.402,27	0,234	60,58	14.177,40	265,89
283	11 June 1823	09 July 1823	53,32	0,117	351,69	41.149,50	771,75	0,234	33,01	7.723,50	144,85
284	10 July 1823	08 August 1823	53,32	0,117	438,38	51.292,80	961,98	0,234	18,96	4.437,00	83,21
285	09 August 1823	06 September 1823	53,32	0,117	327,39	38.306,25	718,42	0,234	10,61	2.484,00	46,59
Source: BOA. KK. d. 5502, s. 10-44											
286	28 July 1824	14 August 1824	51,66	0,117	305,32	35.723,40	691,51	0,234	9,22	2.157,60	41,77
287	15 August 1824	24 September 1824	51,66	0,117	409,73	47.940,00	927,99	0,234	31,42	7.353,00	142,33
288	25 September 1824	23 October 1824	51,66	0,117	121,87	14.259,00	276,02	0,234	14,70	3.441,00	66,61
289	24 October 1824	22 November 1824	51,66	0,117	515,76	60.346,05	1.168,14	0,234	45,92	10.740,15	207,90
290	23 November 1824	22 December 1824	51,66	0,117	397,98	46.565,70	901,39	0,234	104,77	24.510,15	474,45
291	23 December 1824	20 January 1825	51,97	0,117	236,84	27.711,60	533,22	0,234	87,60	20.498,10	394,42
292	21 January 1825	18 February 1825	51,97	0,117	319,61	37.395,75	719,56	0,234	48,76	11.410,80	219,57
293	19 February 1825	20 March 1825	51,97	0,117	34,60	4.048,50	77,90	0,234	9,74	2.280,00	43,87
294	21 March 1825	18 April 1825	51,97	0,117	556,55	65.118,45	1.253,00	0,234	107,33	25.110,15	483,17
295	19 April 1825	18 May 1825	51,97	0,117	469,89	54.979,50	1.057,91	0,234	39,58	9.261,00	178,20
296	19 May 1825	16 June 1825	51,97	0,117	573,02	67.045,50	1.290,08	0,234	95,17	22.271,70	428,55
297	17 June 1825	16 July 1825	51,97	0,117	323,75	37.880,70	728,90	0,234	12,32	2.883,30	55,48

298	17 July 1825	15 August 1825	51,97	0,117	620,13	72.558,00	1.396,15	0,234	62,12	14.535,60	279,69
Source: BOA. KK. d. 5503, s. 6-38											
299	05 August 1826	03 September 1826	66,27	0,117	79,07	9.252,00	139,61	0,234	16,87	3.948,00	59,57
300	04 September 1826	02 October 1826	66,27	0,117	262,00	30.655,50	462,58	0,234	29,60	6.927,00	104,53
301	03 October 1826	01 November 1826	66,27	0,117	134,28	15.711,75	237,09	0,234	30,03	7.027,50	106,04
302	02 November 1826	30 November 1826	66,27	0,117	427,20	49.984,35	754,25	0,234	23,27	5.446,50	82,19
Source: BOA. KK. d. 5504, s. 4; D. BŞM. ZCR. d. 29439, s. 13-14											
303	01 December 1826	30 December 1826	66,27	0,117	558,25	65.318,40	985,64	0,234	90,74	21.234,00	320,42
304	31 December 1826	28 January 1827	73,05	0,117	425,12	49.741,50	680,92	0,234	62,75	14.683,50	201,01
305	29 January 1827	27 February 1827	73,05	0,117	294,03	34.402,50	470,94	0,234	40,30	9.430,50	129,10
306	28 February 1827	28 March 1827	73,05	0,117	361,10	42.250,50	578,38	0,234	76,59	17.922,00	245,34
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 29439, s. 1-13											
307	28 April 1827	26 May 1827	73,05	0,117	1.061,47	124.197,00	1.700,16	0,234	63,13	14.772,00	202,22
308	27 May 1827	25 June 1827	73,05	0,117	295,24	34.545,00	472,90	0,234	61,46	14.382,00	196,88
309	26 June 1827	24 July 1827	73,05	0,117	244,70	28.630,50	391,93	0,234	38,72	9.060,00	124,02
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20442, s. 1-2											
310	25 July 1827	23 August 1827	73,05	0,117	352,24	41.214,00	564,19	0,234	20,45	4.785,00	65,50
311	24 August 1827	21 September 1827	73,05	0,117	565,59	66.177,00	905,91	0,234	43,69	10.224,00	139,96

312	22 September 1827	21 October 1827	73,05	0,117	55,78	6.526,50	89,34	0,234	3,42	801,00	10,97
313	22 October 1827	19 November 1827	73,05	0,117	265,46	31.060,50	425,20	0,234	15,38	3.600,00	49,28
314	10 November 1827	18 December 1827	73,05	0,117	235,13	27.511,50	376,61	0,234	36,22	8.475,00	116,02
315	19 December 1827	20 January 1828	92,59	0,117	741,14	86.716,50	936,56	0,234	79,67	18.643,50	201,36
316	21 January 1828	16 February 1828	92,59	0,117	249,67	29.212,50	315,50	0,234	54,42	12.735,00	137,54
317	17 February 1828	16 March 1828	92,59	0,117	383,22	44.838,00	484,26	0,234	29,01	6.789,00	73,32
318	17 March 1828	14 April 1828	92,59	0,117	589,94	69.025,50	745,50	0,234	36,81	8.613,00	93,02
319	15 April 1828	15 May 1828	92,59	0,117	470,58	55.060,50	594,67	0,234	43,11	10.089,00	108,96
320	16 May 1828	13 June 1828	92,59	0,117	196,38	22.977,00	248,16	0,234	17,33	4.050,15	43,74
321	14 June 1828	12 July 1828	92,59	0,117	166,12	19.437,00	209,93	0,234	2,26	528,00	5,70
322	13 July 1828	23 August 1828	92,59	0,117	176,49	20.650,50	223,03	0,234	25,82	6.042,00	65,26
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20442, s. 7; D. BŞM. ZCR. d. 20453, s. 4-47											
323	24 August 1828	21 September 1828	92,59	0,117	332,45	38.898,00	420,11	0,234	23,32	5.457,00	58,94
324	22 September 1828	21 October 1828	92,59	0,117	267,34	31.279,50	337,83	0,234	3,64	852,00	9,20
325	20 November 1828	19 December 1828	92,59	0,117	343,02	40.135,50	433,48	0,234	18,42	4.311,00	46,56
326	20 December 1828	17 January 1829	85,67	0,117	391,68	45.828,00	534,94	0,234	63,45	14.847,00	173,30
327	18 January 1829	15 February 1829	85,67	0,117	216,63	25.346,25	295,86	0,234	47,45	11.103,00	129,60

328	16 February 1829	16 March 1829	85,67	0,117	271,18	31.728,75	370,36	0,234	65,81	15.400,50	179,77
329	17 March 1829	15 April 1829	85,67	0,117	208,24	24.364,50	284,40	0,234	76,51	17.904,00	208,99
330	16 April 1829	14 May 1829	85,67	0,117	99,71	11.667,00	136,19	0,234	8,03	1.878,00	21,92
331	15 May 1829	14 June 1829	85,67	0,117	10,85	1.269,00	14,81	0,234	22,38	5.238,00	61,14
332	15 June 1829	12 July 1829	85,67	0,117	205,68	24.060,15	280,85	0,234	19,08	4.464,00	52,11
333	13 July 1829	14 August 1829	85,67	0,117	2,56	300,00	3,50	0,234	4,20	982,50	11,47
334	15 August 1829	30 August 1829	85,67	0,117	39,93	4.672,50	54,54	0,234	26,20	6.132,00	71,58
Source: BOA. D. BŞM. d. 9446, s. 2-5											
335	10 August 1831	08 September 1831****	110,42	0,195	151,43	29.530,00	267,43	0,390	13,87	5.410,00	48,99
336	09 September 1831	07 October 1831	110,42	0,195	252,58	49.255,00	446,07	0,390	52,96	20.655,00	187,06
337	08 October 1831	06 November 1831	110,42	0,195	111,98	21.836,50	197,76	0,390	23,99	9.355,00	84,72
338	07 November 1831	05 December 1831	110,42	0,195	389,74	76.002,00	688,30	0,390	10,24	3.995,00	36,18
339	06 December 1831	04 January 1832	114,96	0,195	87,79	17.120,00	148,92	0,390	14,87	5.800,00	50,45
340	05 January 1832	02 February 1832	114,96	0,195	238,46	46.502,50	404,51	0,390	67,01	26.135,00	227,34
341	03 February 1832	03 March 1832	114,96	0,195	120,48	23.495,00	204,38	0,390	6,42	2.505,00	21,79
342	04 March 1832	01 April 1832	114,96	0,195	166,79	32.525,00	282,92	0,390	14,38	5.610,00	48,80

**** In 1831 wine tax went up from 0,117 kuruş per kilo to 0,195 kuruş per kilo; and raki tax from 0,234 kuruş per kilo to 0,390 kuruş per kilo. See: BOA. CML. 546-22436.

343	02 April 1832	01 May 1832	114,96	0,195	301,14	58.725,00	510,83	0,390	21,24	8.285,00	72,07
344	02 May 1832	30 May 1832	114,96	0,195	174,72	34.072,50	296,39	0,390	46,69	18.211,50	158,42
345	31 May 1832	29 June 1832	114,96	0,195	461,62	90.020,00	783,05	0,390	31,47	12.275,00	106,78
346	30 June 1832	28 July 1832	114,96	0,195	148,52	28.962,50	251,94	0,390	6,01	2.345,00	20,40
347	29 July 1832	27 August 1832	114,96	0,195	71,77	13.995,00	121,74	0,390	6,91	2.695,00	23,44
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20478, s. 2; KK. d. 5507, s. 4-26.											
348	28 August 1832	25 September 1832	114,96	0,19	288,73	56.305,00	489,78	0,390	12,68	4.945,00	43,01
349	26 September 1832	25 October 1832	114,96	0,195	77,37	15.087,50	131,24	0,390	6,85	2.670,00	23,23
350	26 October 1832	23 November 1832	114,96	0,195	117,12	22.840,00	198,68	0,390	6,08	2.370,00	20,62
351	24 November 1832	23 December 1832	114,96	0,195	51,75	10.092,50	87,79	0,390	3,54	1.380,00	12,00
352	24 December 1832	21 January 1833	115,25	0,195	171,17	33.380,00	289,63	0,390	26,43	10.310,00	89,46
353	22 January 1833	20 February 1833	115,25	0,195	548,77	107.015,00	928,55	0,390	28,48	11.107,50	96,38
354	21 February 1833	21 March 1833	115,25	0,195	163,02	31.790,00	275,84	0,390	40,64	15.850,00	137,53
355	22 March 1833	20 April 1833	115,25	0,195	98,05	19.120,00	165,90	0,390	6,81	2.655,00	23,04
356	21 April 1833	19 May 1833	115,25	0,195	220,89	43.075,00	373,75	0,390	11,60	4.525,00	39,26
357	20 May 1833	19 June 1833	115,25	0,195	201,35	39.265,00	340,69	0,390	10,94	4.265,00	37,01
358	20 June 1833	18 July 1833	115,25	0,195	133,19	25.972,50	225,36	0,390	16,31	6.360,00	55,18

359	19 July 1833	17 August 1833	115,25	0,195	170,66	33.280,00	288,76	0,390	9,95	3.880,00	33,67
360	18 August 1833	15 September 1833	115,25	0,195	275,98	53.817,50	466,96	0,390	6,05	2.360,00	20,48
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20491, s. 2-10											
361	16 September 1833	15 October 1833	115,25	0,195	387,39	75.545,00	655,49	0,390	15,61	6.090,00	52,84
362	16 October 1833	13 November 1833	115,25	0,195	64,15	12.510,00	108,55	0,390	10,68	4.165,00	36,14
363	14 November 1833	13 December 1833	115,25	0,195	416,87	81.292,50	705,36	0,390	14,72	5.740,00	49,80
364	14 December 1833	11 January 1834	122,58	0,195	86,04	16.778,75	136,88	0,390	12,88	5.025,00	40,99
365	12 January 1834	09 February 1834	122,58	0,195	69,83	13.617,50	111,09	0,390	11,70	4.562,50	37,22
366	10 February 1834	11 March 1834	122,58	0,195	57,70	11.252,50	91,80	0,390	15,98	6.232,50	50,84
367	12 March 1834	10 April 1834	122,58	0,195	286,91	55.950,00	456,44	0,390	2,31	900,00	7,34
368	11 April 1834	09 May 1834	122,58	0,195	251,36	49.017,50	399,88	0,390	9,25	3.606,50	29,42
369	10 May 1834	08 June 1834	122,58	0,195	159,98	31.197,50	254,51	0,390	8,10	3.160,00	25,78
370	09 June 1834	07 July 1834	122,58	0,195	75,16	14.657,50	119,57	0,390	4,47	1.745,00	14,24
371	08 July 1834	06 August 1834	122,58	0,195	116,89	22.795,00	185,96	0,390	13,65	5.325,00	43,44
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20505, s. 2-8											
372	07 August 1834	04 September 1834	122,58	0,195	432,68	84.375,00	688,33	0,390	10,53	4.105,00	33,49
373	05 September 1834	04 October 1834	122,58	0,195	21,54	4.200,00	34,26	0,390	19,41	7.569,50	61,75
374	05 October 1834	02 November 1834	122,58	0,195	41,79	8.150,00	66,49	0,390	0,02	7,50	0,06

375	03 November 1834	02 December 1834	122,58	0,195	100,12	19.525,00	159,28	0,390	7,26	2.830,00	23,09
376	03 December 1834	31 December 1834	122,58	0,195	164,10	32.000,00	261,05	0,390	20,54	8.010,00	65,35
377	01 January 1835	30 January 1835	135,22	0,195	294,28	57.387,50	424,40	0,390	32,00	12.480,00	92,29
378	31 January 1835	28 February 1835	135,22	0,195	82,82	16.150,00	119,43	0,390	18,77	7.320,00	54,13
379	01 March 1835	30 March 1835	135,22	0,195	176,56	34.430,00	254,62	0,390	18,46	7.200,00	53,25
380	31 March 1835	28 April 1835	135,22	0,195	187,92	36.645,00	271,00	0,390	0,00	0,00	0,00
381	29 April 1835	27 May 1835	135,22	0,195	145,92	28.455,00	210,43	0,390	16,03	6.250,00	46,22
382	28 May 1835	26 June 1835	135,22	0,195	85,82	16.735,00	123,76	0,390	24,93	9.725,00	71,92
383	27 June 1835	26 July 1835	135,22	0,195	131,02	25.550,00	188,95	0,390	1,35	525,00	3,88
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20510, s. 2-7											
384	27 July 1835	24 August 1835	135,22	0,195	264,25	51.530,00	381,08	0,390	12,50	4.875,00	36,05
385	25 August 1835	23 September 1835	135,22	0,195	95,64	18.650,00	137,92	0,390	14,13	5.510,00	40,75
386	24 September 1835	22 October 1835	135,22	0,195	18,00	3.510,00	25,96	0,390	0,00	0,00	0,00
387	23 October 1835	21 November 1835	135,22	0,195	222,80	43.447,50	321,31	0,390	0,90	350,00	2,59
388	22 November 1835	20 December 1835	135,22	0,195	81,66	15.925,00	117,77	0,390	12,22	4.765,00	35,24
389	21 December 1835	19 January 1836	112,71	0,195	137,94	26.900,00	238,67	0,390	65,38	25.500,00	226,24
390	20 January 1936	17 February 1836	112,71	0,195	153,43	29.920,00	265,46	0,390	4,10	1.600,00	14,20

391	18 February 1836	18 March 1836	112,71	0,195	262,17	51.125,00	453,60	0,390	33,65	13.125,00	116,45
392	19 March 1836	16 April 1836	112,71	0,195	119,56	23.315,00	206,86	0,390	31,99	12.475,00	110,68
393	17 April 1836	17 May 1836	112,71	0,195	341,32	66.560,00	590,54	0,390	22,88	8.925,00	79,19
394	18 May 1836	15 June 1836	112,71	0,195	43,08	8.400,00	74,53	0,390	8,97	3.500,00	31,05
395	16 June 1836	15 July 1836	112,71	0,195	124,35	24.250,00	215,15	0,390	22,31	8.700,00	77,19
396	16 July 1836	13 August 1836	112,71	0,195	312,88	61.015,00	541,35	0,390	28,37	11.065,00	98,17
397	14 August 1836	12 September 1836	112,71	0,195	302,16	58.924,17	522,79	0,390	188,77	73.621,33	653,19
398	13 September 1836	11 October 1836	112,71	0,195	302,16	58.924,17	522,79	0,390	188,77	73.621,33	653,19
399	12 October 1836	10 November 1836	112,71	0,195	302,16	58.924,17	522,79	0,390	188,77	73.621,33	653,19
400	11 November 1836	09 December 1836	112,71	0,195	302,16	58.924,17	522,79	0,390	188,77	73.621,33	653,19
401	10 December 1836	08 January 1837	193,28	0,195	302,16	58.924,17	304,86	0,390	188,77	73.621,33	380,91
402	09 January 1837	06 February 1837	193,28	0,195	302,16	58.924,17	304,86	0,390	188,77	73.621,33	380,91
403	07 February 1837	08 March 1837	193,28	0,195	302,16	58.924,17	304,86	0,390	188,77	73.621,33	380,91
Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20518, s. 2-10											
404	23 July 1838	21 August 1838	161,11	0,195	267,23	52.111,79	323,45	0,390	63,29	24.682,14	153,20
405	22 August 1838	19 September 1838	161,11	0,195	267,23	52.111,79	323,45	0,390	63,29	24.682,14	153,20
406	20 September 1838	19 October 1838	161,11	0,195	267,23	52.111,79	323,45	0,390	63,29	24.682,14	153,20

Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues (1792-1839)

407	20 October 1838	17 November 1838	161,11	0,195	267,23	52.111,79	323,45	0,390	63,29	24.682,14	153,20
408	18 November 1838	17 December 1838	161,11	0,195	267,23	52.111,79	323,45	0,390	63,29	24.682,14	153,20
409	18 December 1838	15 January 1839	150,02	0,195	267,23	52.111,79	347,37	0,390	63,29	24.682,14	164,53
410	16 January 1839	14 February 1839	150,02	0,195	267,23	52.111,79	347,37	0,390	63,29	24.682,14	164,53
411	15 February 1839	15 March 1839	150,02	0,195	244,86	47.750,00	318,29	0,390	49,54	19.320,00	128,78
412	16 March 1839	14 April 1839	150,02	0,195	370,27	72.205,00	481,30	0,390	103,29	40.285,00	268,53
413	15 April 1839	14 May 1839	150,02	0,195	488,67	95.295,00	635,22	0,390	104,19	40.635,00	270,86
414	15 May 1839	13 June 1839	150,02	0,195	173,33	33.800,00	225,30	0,390	58,28	22.730,00	151,51
415	14 June 1839	12 July 1839	150,02	0,195	93,36	18.205,00	121,35	0,390	49,57	19.335,00	128,88
416	13 July 1839	11 August 1839	150,02	0,195	348,37	67.935,00	452,84	0,390	55,01	21.455,00	143,01

Source: BOA. D. BŞM. ZCR. d. 20542, s. 2-25

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 311
Nisan/April 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 20.01.2023
Kabul/Accepted: 05.06.2023

DOI: 10.37879/belleten.2024.231

Araştırma Makalesi/Research Article

At, Araba ve Kaza:
Osmanlı Cephesinden İstanbul'un Trafik Çilesi (1860-1890)

Ahmet Yüksel*

Öz

İstanbul'un trafik problemine maruz kalanlar belki kentin yüz, yüz elli yıl evvelki sürücü ve yayalarını daha şanslı olarak görebilirler. Motor sesinin henüz başkentlin sakinlerinin kulaklarını tırmalamadığı; yayalar dışında ulaşım ve nakil hizmetlerinde temel unsurların hayvanlarla onların çektiği arabalar olduğu yıllarda trafiğin insanlarda bir gerginlik ve panik hâli oluşturmadığı düşünülebilir. Oysa devrin gazetelerinde yayımlanan haberler İstanbul'un trafik probleminin 1850'li yıllardan günümüze ulaşan kötü bir miras olduğuna tanıklık etmeye hazırdırlar. Başkentlin araç trafiğine elverişli olmayan yol ağı ve imar planı, göç ve ticari canlanma gibi faktörlere bağlı olarak nüfusta ve hâliyle vasıta sayısındaki artış özümsemesi gibi seyri de zor olan o mirası şekillendiren temel unsurlar olmuştur. Bugünden pek farklı olmayarak, bazı sürücülerin trafikle alakalı belirlenen kuralları yok sayan davranış biçimleri de denklemdeki yerlerini alınca devrin gazetelerinde hemen her gün bir kaza haberine rast gelmek sıradan bir gelişme oluvermiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı başkentinde öznesi hayvanlar ve onların çektiği arabalar olan trafikte yaşanan kazaların meydana gelme sebepleri ve yol açtıkları zararlar, otoritece

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Letters, Department of History, Sivas/TÜRKİYE, ayuksel@cumhuriyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5353-1989>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

kamu düzenini koruma adına kazaları önlemek için çıkarılan yasalar ve alınan diğer tedbirler ile bunları takip ve uygulamakla görevli memurlar ve elbette trafik kurallarını ihlal eden sürücülere uygulanan yaptırım gibi bugüne kadar hiç araştırılmamış olan konular devrin gazetelerine yansıyan örnek olaylar üzerinden aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Trafik Mevzuatı, Kaza, Ceza.

Horse, Carriage and Crash:

The Traffic Tribulation of Istanbul from The Ottoman Aspect (1860-1890)

Abstract

Those who are exposed to the traffic problem of Istanbul may see the drivers and pedestrians city of a hundred, one hundred and fifty years ago as more fortunate. The sound of the engine had not yet scratched the ears of the inhabitants of the capital; it can be thought that traffic did not create a state of tension and panic for people in the years when animals and cars pulled by them were the main elements in transportation and carriage services other than pedestrians. However, the news published in the newspapers of the period are ready to testify that Istanbul's traffic problem is a bad legacy that has survived since the 1850s. The capital's unsuitable road network and zoning plan, as well as the increase in population and naturally the number of vehicles due to factors such as migration and commercial revival, have been the main factors shaping that heritage, which is difficult to follow. Not much different from today, when the behaviour of some drivers ignoring the rules determined regarding traffic took their place in the equation, it was an ordinary development to come across an accident tidings almost every day in the newspapers of the period.

In this study, the subjects that have never been researched until now are conveyed through the case studies reflected in the newspapers of the period such as the causes of traffic accidents in the Ottoman capital, the subjects of which were animals and their cars, and the damages they caused, the laws enacted to prevent accidents in order to protect public order and other measures taken by the authorities, and the officers responsible for following and implementing them, and of course, those who violated the traffic rules.

Keywords: Ottoman, Istanbul, Traffic Legislation, Accident, Punishment.

Giriş ve Çalışmanın Sınırları

İnsan veya eşyanın bir yerden diğerine aktarılması anlamına gelen ulaşım toplum ve devletler açısından daima önem arz etmiştir.¹ Tekerleğin icadı, at ve eşek gibi hayvanların ehlileştirilmesi ve nihayet arabanın bulunmasıyla başlayan kara ulaşım sektörü 20. yüzyıl başlarına kadar çok büyük bir değişim yaşanmaksızın devam edip gelmiştir. İcat edilen motorlu araçların toplumsal yaşantının bir parçası hâline gelmesiyle yeni bir dönem başlamıştır.² Trafik ise yaya, insan ve hayvan ile motorlu ve motorsuz taşıtların güvenli hareket etmesini düzenleyen kurallar bütünüdür. Bu kurallar, diğer bir deyişle trafik güvenliği can ve mal emniyetinin sağlanması, yaralanma, sakatlanma ve ölümlerin önlenmesi amacına hizmet etmektedir.³

Trafik problemi İstanbul⁴ açısından, tam bir tarih vermek imkânsız olmakla birlikte ticari ve onunla ilintili toplumsal hareketliliğin artış gösterdiği 19. yüzyılın ortalarında baş göstermiştir. Bu çalışma hayvanlar ve onların çektiği arabaların karıştığı ve bugüne kadar herhangi bir araştırma kapsamında incelenmemiş kazaları mercek altına almaktadır. Dolayısıyla atlı ve elektrikli tramvay, omnibüs ve otomobil gibi kent içi kara; kayak yahut vapur gibi deniz ulaşım vasıtalarının karıştığı kazalar çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Zaten söz konusu kent içi ulaşım biçimleri ve vasıtalarının kara kısmını ilgilendirir olanlarıyla alakalı hâlihazırda yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır.⁵

- 1 Mehmet Taştemir, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin vd., İstanbul 2013, s. 13.
- 2 İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Trafik ve Trafik Kazaları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 20/S. 36, 2019, s. 343-344.
- 3 Mehmet Murat Payam, *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Trafik Güvenliği Eğitimi*, İKSAD, Adıyaman 2018, s. 27-28.
- 4 Eski idari teşkilatta İstanbul; Dersaadet ile Bilad-ı Selase denilen Üsküdar, Eyüp ve Galata'dan müteşekkil dört üniteye ayrılmıştı. Dersaadet, İstanbul'un sur içinde bulunan üçgen şeklindeki kısmını kapsamaktaydı. (Bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C 1, Yay. Yön. Cengiz Özdemir, İBB Yay., İstanbul 1995, s. 287). İstanbul'un yerleşim alanlarını ise 15. asrın sonlarından itibaren ve coğrafi şartlara uygun olarak surlar içerisinde kalan ve gerçekte de İstanbul olarak isimlendirilen bölgeyle Galata tarafı, Haliç kısmı, Üsküdar, Kadıköy ve Boğaziçi köyleri oluşturmuştu. Bk. Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıklar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 224.
- 5 Bk. Melek Çolak, "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Tramvay", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, 2003, s. 177-189; Tolga Akay, "20. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Otomobil, Kazalar ve Trafik Düzenlemeleri", *AÜ Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, ss. 549-570; H. Şimşek Tarafından yapılan ve daha ziyade Osmanlı dönemindeki okul servisçiliğine yoğunlaşan çalışmada hayvanlar ve onların çektiği arabaların karıştığı trafik kazalarına ilişkin bazı örnekler

Tanzimat'tan önceki süreçte Osmanlı başkentinde ciddi bir trafik problemi olmadığından çok fazla trafik kazası yaşanmamış, o münasebetle kazalara sebebiyet verenlerin yargılama ve cezalandırılmasına ilişkin hukuki kurallar oluşturma mecburiyeti de hissedilmemişti. Osmanlı Arşivi'nde etraflıca yapılan taramalara rağmen konu özelinde çok fazla bir belgeye ulaşılamamış olmasının bahsedilen durumdan kaynaklanmış olduğu düşünülmektedir. Arşiv vesikalarının azlığına karşın çalışma için kullanılan diğer birinci elden kaynak grubunu oluşturan *Basiret*, *Cerîde-i Askeriye*, *Cerîde-i Havâdis*, *İbret*, *Takvîm-i Vekâyi*, *Terakki*, *Tercümân-ı Ahvâl*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Vekayi-i Zâbıyye* gibi devrin resmî ve özel gazetelerinde trafik kazalarıyla alakalı hayli zengin sayılabilecek bir malzeme mevcuttur. Gazetelere yansıyan kaza haberlerinin çok defa yazarların bizzat tanıklıklarına dayanıyor olması ise onları ayrıca önemli kılmaktadır. Bu kapsamda özellikle Basiretçi Ali Efendi tarafından sebep ve sonuçlarıyla birlikte kayıt altına alınan kazalara ilişkin bilgiler çalışmanın şekillenmesinde son derece mühim rol oynamıştır. Resmî gazeteler arasında ise Zaptiye Müşiriyeti'nin yayın organı olarak 27 Mayıs 1869 tarihinde faaliyete geçen ve haftada iki kez yayımlanan *Vekayi-i Zâbıyye* gazetesi'nin⁶ özellikle devrin trafikle alakalı oluşturulup uygulanmaya başlanan hukuk mevzuatını yaşanan örnek kazalar üzerinden aksettirmek suretiyle çalışmaya ayrı bir zenginlik katmış olduğunu vurgulamak gerekiyor.

1. Başkent'in Seyri Zor Trafik

Osmanlı başkentinde kent içi ulaşım en eski devirlerden itibaren deniz ve kara yoluyla sağlanmıştı. Bizans döneminde kentin başlıca ulaşım aracı kayıklardı. İnsan ve eşya taşıyan kayıklar fetihten sonra fonksiyonel ihtiyaçlara göre şekillendi. Fetihten ilk buharlı geminin boğazın sularında yüzeceği 1850'lerin başına kadar, yani 400 yıl boyunca Avrupa ile Asya arasındaki deniz ulaşımı kayıklardan başka kürekli veya yelkenli gemilerle sağlanmıştı.⁷ İstanbul'da kent içi ulaşımın

---

yer verilmiştir. Bk. Hüseyin Şimşek, "Osmanlı Dönemi Eğitim Sorunları: Yol Güvenliği (Trafik) ve Okul Servisçiliğine Dair Tarihsel Bir İnceleme", *Kuramsal Eğitim Bilim*, C 3/S. 1, 2010, s. 135-147. Söz konusu örnekler, ağırlıklı olarak tramvay ve otomobil kazalarına yoğunlaşan bir başka çalışmada da kullanılmıştır. Bk. İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Trafik ve Trafik Kazaları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 20/S. 36, 2019, s. 341-368.

6 Gazete hakkında bk. Halit Demirel, *Vakayi-i Zâbıyye Gazetesi (1869-1874)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004; Sedat Bingöl, "Vakâ-yi Zâbıyye Gazetesi ve İstanbul Mahkemeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 11, 2017, s. 6-7.

7 Şimşek, agm., s. 137. İstanbul'da denizyolu taşımacılığının ayrıntıları için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, s. 84 vd.; Ertuğ, age., s. 212, 224-227; Nejdett Ertuğ, "Klasik

kara kısmını ilgilendirir olıyorsa büyük ölçüde yaya olarak gerçekleşmişti.⁸ Öyle ki İstanbul halkı 16. asır sonlarına kadar değıl araba, ata dahi binmemiştı. Ev ile iş arasındaki yol genellikle yürünerek kat edilmişti.⁹ Esnaftan sadece İstanbul'un uzak semtlerinde oturanlar dükkânlarına katır, midilli ve merkep gibi hayvanlarla ulaşım sağlardı. Araba yaygınlaşmadan evvel devlet büyükleri de yaz kış demeden memuriyet yerlerine at üzerinde gidip geldiler, çok mecbur kalmadıkça arabayı tercih etmediler.¹⁰ Öyle ki padişahlar bile beş ila iki yıl arasında değışen seferler süresince at üzerinde yol almışlardı.¹¹ Sadece Fatih ile Kanuni yaşlı ve hasta olarak çıktıkları son seferlerinde arabaya bindiler.¹² Ayrıca İstanbul'un dar sokakları, %95'inin tek araba ile tıkanması, hatta yarısından çoğuna arabanın sığmayışı bu nakil vasıtasını başkentın günlük ihtiyacı olmaktan çıkarmıştı.¹³

Osmanlıların bir binek aracı olarak arabaya karşı takındıkları tavır 16. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Bununla birlikte araba bir yük taşıma vasıtası olarak fetihten itibaren başkentın gündelik yaşamının bir parçası olmuştu. Arabalarla konaklara, saray, çarşı ve pazarlara ait her türden ağır yük taşınmıştı.¹⁴ İstanbul'da kullanılan hayvan koşulu ilk araba iki öküzün çektiğı koçu idi.¹⁵ Koçular özellikle şehrin uzakta bulunan mesire alanlarına giderken kadınlarla küçük çocukların bindiğı vasıtalar olarak tercih edilmişti. Koçular kalkınca yerlerini adi yük öküz arabaları aldı. Ancak asıl ulaşım araçları at/beygir (bargir) arabalarıydı.¹⁶

Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyula Büyük İstanbul Tarihi*, C 6, İstanbul 2015, s. 414-435.

- 8 Çelik Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da*, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1989, s. 10; İlhan Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları*, (İlhan Tekeli Toplu Eserleri-9), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 22.
- 9 Reşat Ekrem Koçu, "Araba, Arabacı; Saray, Konak, Kira ve Yük Arabaları ve Arabacıları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C II, 1959, s. 902; Ertan Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt: Arabalar", *Hayat Tarih Mecmuası*, C 2/S. 8, İstanbul 1968, s. 20.
- 10 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 232, 237, 239; İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğunda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağımı Yakalayan Osmanlı!*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. 419.
- 11 Koçu, agm., s. 902.
- 12 Ertan Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt 2: Tarihe Geçen Arabalar", *Hayat Tarih Mecmuası*, C 2/S. 9, İstanbul 1968, s. 20; Tekeli-İlkin, agm., s. 412.
- 13 Koçu, agm., s. 902.
- 14 Koçu, agm., s. 913; İpşirli, agm., s. 242-243.
- 15 Şayan Ulusan Şahin, "Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)", *Bilgi*, S. 32, 2005, s. 170.
- 16 Koçu, agm., s. 911-912; Çelik Gülersoy, "Arabalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1,

Arabanın İstanbul sokaklarında yaygınlaşma süreci tarihsel bir perspektiften değerlendirilecek olursa az evvel ifade edildiği üzere kent içi kullanımı 16. yüzyılda oldukça sınırlıydı. Sonraki yüzyılda araba sayısında hatırı sayılır bir artış yaşandı. Bir yıllık kesinti devresine¹⁷ rağmen 17. yüzyılda öncelik saray ve paşa konaklarında, yani toplumun üst kesiminde olmak üzere araba kullanımı yaygınlaştı. Bu gelişme 18. yüzyılda daha bir belirginlik kazandı. Sadece kentler arasında değil, kent içi yolculuklarda da araba yoğunlukla tercih edilir oldu.¹⁸

Osmanlı toplumu ile araba arasındaki mesafeli duruş 19. yüzyılın başlarından itibaren aşılmaya başlandı. Arabanın daha farklı fonksiyonlarda, toplumun tüm kesimlerince ve ülkenin hemen bütün yörelerinde kullanılmaya başlanması bu yüzyıla ait bir gelişmeydi. İstanbul'da at yerine arabaya binen ilk hükümdar II. Mahmud olmuştu. Devlet ricaliyle toplumun ileri gelenlerinin İstanbul sokaklarında özel binek arabalarıyla dolaşmaları ve kira binek arabalarının yaygınlaşması da onun devrinde başlamıştı.¹⁹

19. yüzyılın ortalarına doğru birçok Avrupa başkentinde atlı yolcu arabalarının ray üzerinde hareket ettirilmesiyle işleyen ilk atlı tramvayların ardından buhar ve elektrik gücü gibi yeni teknolojik imkânlar sayesinde kent içi ulaşım konusunda çok daha önemli ve hızlı gelişmeler yaşanmaktaydı.²⁰ 1844 yılı itibarıyla 400 bin civarı bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilen²¹ Osmanlı başkenti ise söz konusu

---

İstanbul 1993, s. 289-290.

- 17 Sultan İbrahim İstanbul'da çıktığı gezintiler sırasında şehrin dar sokaklarında karşılaştığı arabaların yol açtığı zaman kaybı ve sıkıntıyı görünce 1647 yılında bir iradeyle cinsi ve şekli ne olursa olsun şehir içinde araba kullanımını yasaklamıştı. Bk. Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt: Arabalar", s. 25.
- 18 Mehmet İpşirli, "Araba", *DİA*, C 3, İstanbul 1991, s. 244; Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt: Arabalar", s. 20-21; Tekeli-İlkin, agm., s.409, 412-414, 417-419; Vahdettin Engin, "İstanbul'da Şehir içi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin vd., İstanbul 2013, s. 88-89.
- 19 Koçu, agm., s. 905.
- 20 Feza Günergün, "Osmanlı Devleti'nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri", *Çağım Yakalayan Osmanlı!*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. 373.
- 21 Stanford J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 407; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003, s. 141, 238. Bilindiği üzere 1844 sayımında sadece yetişkin erkek nüfus kayıt altına alınmıştı. Buna göre o yıl itibarıyla İstanbul'un yetişkin erkek nüfusu 200 bin civarındaydı. Dolayısıyla kadın ve çocukları hesaba katmak suretiyle toplam nüfus için söz konusu sayımın iki katı bir tahminde bulunmak mümkündür. Bk. Ertuğ, *age.*, s. 229.

gelişmeden henüz hissedar değildi. Kara ulaşımı hiçbir tarifeyle bağlanmamış [ve halen sınırlılıkları bulunan] öküz veya atların çektiği arabalarla sağlanmaktaydı.²² Oysa imparatorluğun iç ve dış ticari ilişkileri alabildiğine arttığından ulaşım ve iletişimin eskiye kıyasla daha süratli ve sağlıklı bir biçimde sağlanması kaçınılmaz bir hâl almıştı. Üstelik hızlı şehirleşme yolcu sayısında hatırı sayılır bir artışa yol açmıştı. Sözün özü yaşanan ekonomik ve sosyal değişim Osmanlı başkentinde bir yerden ötekisine daha kolay, rahat ve hızlı bir şekilde gidebilmeyi mecbur kılmış; yeni bir çekim gücüne, atlı tramvaya duyulan şiddetli ihtiyaç 1860'lı yılların sonunda karşılanmıştı.²³ Tramvay ve diğer vasıtalarla sağlanan ulaşım bu çalışmanın sınırlarını aştuğundan ayrıntıya girmekten özellikle kaçınılmıştır. Yukarıda dikkat çekilen gelişmeler, özellikle toplumun iç ve dış ticari ilişkilerinin artışı paralelinde kişisel seyahatler ve yük taşımacılığı da artmıştır. Şehirlerarasında yahut şehir içinde yük ve binek hayvanları ile yapılan ulaşımın yerini araba ulaşımının alması bahsedilen gelişmenin bir neticesidir. Deniz ve demiryolu ile sağlanan ulaşımın bittiği noktalarda devreye araba ile taşımacılık girmiş²⁴, arabacılık 19. asrın ikinci yarısından itibaren özellikle büyük işletmeciler sayesinde uzmanlaşmış bir alan olarak sektördeki yerini almıştı.²⁵

Sultan Abdülmecid devrinde (1839-1861) araba kullanımıyla alakalı tüm kısıtlamalar kalkınca başkent sokaklarında cirit atan arabalar birdenbire yaygınlaşmıştı. Hatta araba merakı romanlara, devrin zenginleri arasında hararetle alışverişlere konu olacak derecede bir salgına dönüşmüştü.²⁶ Nihayet Tanzimat'ın ikili sistemi araba konusunda da kendisini gösterdi. Eskiye bağlı kalanlarla alafranga modasını benimseyenlerin bindikleri arabalar birbirinden farklıydı.²⁷ Bir tarafta koçu, kâtip odası, talika gibi kökeninde batıdan gelen teknolojiler bulunmakla birlikte Osmanlı şartlarında yeniden üretilmiş arabalar vardı. Diğer tarafta ise bir kısmı doğudan

22 R. Sertaç Kayserilioğlu, *Dersaadet'ten İstanbul'a Tramvay*, C I, İ.E.T.T. Tarihi Dizileri 1, (2. baskı) İstanbul 2013, s. 19.

23 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İstanbul'da Şehir İçi İnsan Nakli Meselesi ve İstanbul'da Tramvay İşçilerinin İhtimâ Durumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1949, s. 141 vd.; Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da*, s. 10; Günergun, agm., s. 373.

24 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri", *Çağın Yakalayan Osmanlı!*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. XIV.

25 Tekeli-İlkin, agm., s. 424.

26 Koçu, agm., s. 905-906; Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt: Arabalar", s. 23; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul (?), s. 22-23.

27 İpşirli, agm., s. 244.

ithal edilen, bir kısmı İstanbul'da yapılan fayton, kupa, landau ve paşarol gibi batı modelleri vardı. Zaman batı modelleri lehine bir gelişme gösterince yüzyılın sonunda koçu ve kâtip odası gibi araba tipleri ortadan kalktı.²⁸

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) ayrıca kiralık faytonlar toplum hayatına girmiş²⁹, Abdülhamid döneminde (1876-1909) ise İstanbul herhangi bir Avrupa kenti gibi her köşesinde kiralanabilecek binek arabası bulunan bir kent olmuştu.³⁰ Şehirlerde otomobil ve otobüslerin yaygınlaştığı 1960'lı yıllara kadar da iki atla çekilen ve dört kişinin oturabildiği faytonlar kira arabaları olarak İstanbul'un başlıca nakil vasıtası olmuşlardı. Elektrikli tramvaydan önce işleyen atlı tramvayın ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle hem kira arabaları daha çoktu hem de herkes arabaya binemeyeceğinden kira beygirleri, sürücü beygirleri vardı.³¹ Görüldüğü üzere imparatorluğun sonuna kadar Osmanlılarda ulaşım konvansiyonel anlamda insan ve hayvan gücüne dayalı olarak sağlanmış; ulaşım ağı tüm eksikliklerine rağmen 19. yüzyıl ortalarına kadar kendi iç dinamiklerinden beslenmiştir.³²

2. Osmanlı'da Trafığe İlişkin Düzenlemeler yahut Mevzuat

Her devletin doğasında bulunduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda da halkın can, mal, yaşama ve seyahat etme hakkı kutsal görülmekteydi. İmparatorluk tarihi boyunca insanın bizzat kendisine değer verilmişti. Osmanlılarda devletin ruhuna hâkim olan zihniyet dünyasında insan, zaman ve çevre gibi öğeler son derece önemli olarak kabul edilmiş, değerler hiyerarşisinin en üst sıralarında yer almışlardı.³³ Bunun yanında disiplinli bir hayat felsefesi de imparatorluk yönetiminin temelinde mevcuttu. Birçok konu ve müessese gibi İstanbul içindeki ulaşım ile ilgili olarak oluşan gelenek ve belirlenen kaideler dikkat çekilen devlet felsefesinin ayrılmaz birer parçası olmuşlardı. Hangi rütbe ve statüde olursa olsun devlet ricalı ile halkın şehir içi ulaşımında kullanılan binek hayvanları, araba yahut kayıklardan³⁴ ne

28 Tekeli-İlkin, agm., s. 420; Engin, agm., s. 89.

29 İpşirli, agm., s. 245; Şahin, agm., s. 170.

30 Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları*, s. 22-23.

31 Koçu, agm., s. 906; İpşirli, agm., s. 245. Sürücü beygirleri 1900'lü yılların başına kadar İstanbul'un meydan ve sokaklarında sıklıkla görülürdü. *Önde bir beygir, beygirin sırtında müşteri ve arkasında elinde sopasıyla koşan beygir sürücüsü yıllarca İstanbul sokaklarının eksilmez bir parçası olmuştu*. Bk. Ünal, "İstanbul Tarihinde Taşıt 2: Tarihe Geçen Arabalar", s. 27.

32 Şimşek, agm., s. 136.

33 Taştemiş, agm., s. 30.

34 Mesela kayıkların çiftte sayısı, şekli ve tefrişi kişilerin sosyal mevkilerine göre farklılıklar arz etmekteydi. Daha fazla bilgi için bk. Ertuğ, *age.*, s. 235-246.

şekilde yararlanacakları en ince ayrıntısına kadar bir nizama bağlanmıştır.³⁵ Ancak bir önceki bahiste dikkat çekildiği üzere İstanbul'da at ve araba trafiği Tanzimat'a gelinceye kadar bir yoğunluk arz etmediği için devleti yönetenler açısından önceleri bu sahada çok geniş kapsamlı yasal düzenlemeler oluşturma lüzumu hissedilmemiştir. Sadece devletin yönetim, ticari hayat yahut askerî operasyonlar açısından son derece önemseydiği ulaşım ve iletişim hizmetlerinin sağlıklı bir biçimde yerine getirilmesini engelleyecek eylem ve eksikliklerin giderilmesiyle kifayet edilmiştir.

Sürücü ve yolcular açısından şehir içi trafiğiyle alakalı ilk yasal çalışmaların tam olarak ne zaman yapıldığı tespit edilememekle birlikte konuya ilişkin en eski düzenlemelerden bazılarının Kanuni devrinde (1520-1566) tesadüf edilmiştir. *Yol Tathîri İçin Edirne'den Avlonya'ya Varınca Hüküm* adıyla 1537 yılında yayımlanan yasal düzenlemede yaya ve araç trafiğinin zahmetsizce seyretmesiyle alakalı bir ibare vardır. Daha çok şehirlerarası ulaşım sahasında olmakla birlikte, ilgili idarecilere arabaların her nereden olursa olsun sıkıntısızca geçip gidebilmeleri için şayet gerekirse [ağaçları dahi] kesmek suretiyle yolların genişletilmesi emrediliyor; konuya gereken hassasiyetin gösterilmesi sayesinde yaya, atlı yahut arabalar açısından herhangi bir sıkıntının doğmayacağına dikkat çekiliyordu. Bundan iki yıl sonrasında (1539) ve çevre temizliğine dair Edirne çöplük subaşısına verilmek üzere hazırlanan ilk nizamnamede (yasakname) şehir içi trafiğiyle, daha doğrusu günümüzün önemli problemlerinden otoparkla alakalı bir hüküm vardı. Buna göre arabacılar öküzlerini halkın evleri önüne ve avluları dibine değil, eskiden nereye konuyorlarsa götürüp oraya bağlayacaklardı.³⁶ Trafikte kargaşa ve kazanın önemli sebeplerinden birisini oluşturan söz konusu problem benzer tedbirlere rağmen ne Osmanlı ne de Cumhuriyet döneminde çözülebilmiştir. Nitekim paylaşılan yasal düzenlemenin üzerinden üç asrı aşkın bir süre geçtikten sonra Basiretçi Ali Efendi "...Unkapanı Caddesi'nin sağ ve sol taraflarına mezbelelik görüntüsü verecek şekilde birçok öküz arabasının bırakılmakta..."³⁷ olduğunu gazetesinde sitemle dile getirmekteydi.

19. asrın ortalarına kadar yoğun bir trafik olmadığından imparatorluğun karar alıcıları açısından doğrudan doğruya trafik ve onun öğeleriyle alakalı bir yasal düzenlemeye gitme ihtiyacı hissedilmemiştir. Birçok araştırmacı açısından başlangıç

35 Kâzım Arısan, "Eski İstanbul'da Şehir İçi Ulaşımı", *Çağın Yakalayan Osmanlı!*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. 1.

36 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C 6, FEY Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 542.

37 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, Erdem Kültür Kit., İstanbul 2017, s. 236.

olarak kabul edilmesine karşın 1826 senesinde yayımlanan *İhtisap Ağahği Nizamnamesi*'nde bizzat kent içinde uyulması gereken trafik kurallarıyla alakalı herhangi bir ibare yoktur.³⁸ Bununla sadece yolcu taşımacılığına bir düzen getirilmek istenmiş; arabacı esnafının uymakla yükümlü oldukları hususlar ve giyecekleri elbisele- rin şekli belirlenmişti.³⁹

Nihayet artan ticari ilişkiler paralelinde yoğunlaşan at ve araba kullanımı Tanzimat'ın hukuk düzenlemelerinde trafik kurallarıyla ilgili maddelere yer verilmesini de kaçınılmaz kılmıştı. Mesela 1840 ve 1851⁴⁰ tarihli seleflerinde herhangi bir ibareye yer verilmemişken, at ve araba kullanımının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arttığını kanıtlamak istercesine 1858 Ceza Kanunnamesi'nde trafiğin en çok ihlal edilen hız kuralı mevcuttu. Kanunun 256. maddesinde ifade edildiği üzere “kalabalık yerlerde at koşturanlar 6 beşlikten⁴¹ 10 beşliğe kadar para cezasına çarptırılacaklardı.” Ayrıca aşağıda paylaşılacak örneklerden takip edileceği üzere pratikte aynı kanunun 254. maddesi kapsamında cezai işlem tesis edilmişti. Sokak ve yolların düzeni ve temizliğiyle alakalı olup sürücülerle ilgili herhangi bir ibare bulunmayan söz konusu maddenin son kısmında yer alan “gerek mülki nizama gerekse belediye idaresince yayımlanan nizamla uygun hareket etmeyenler bir beyaz beşlikten beş beyaz beşliğe kadar para cezasına çarptırılırlar”⁴² hükmünden hareketle trafik kurallarını ihlal edenler hakkında işlem yapılmıştı.

Herhangi bir şahsın yaralanması ile neticelenen trafik kazalarına sebebiyet veren sürücülere ise 1858 Ceza Kanunnamesinin 183. maddesi kapsamında ceza kesilmiştir. İlgili maddede ifade edildiği üzere “bir kimse bir şahsı hata eseri olarak yaralar ve darp eder yahut kasıt olmaksızın yaralanmasına sebebiyet verirse cerrahlık masrafları; şahsın bir uzvunun kesilmesi ve iş göremez duruma gelmesine yol açarsa şer'i diyeti alınır ve eğer bahse konu darp veya yaralama dikkatsizlikten ve nizama uymamaktan kaynaklanmışsa [suçlu] bir haftadan iki aya kadar hapis dahi edilirdi.”⁴³

38 Bk. Ergin, *age.*, s. 335, 337.

39 İpşirli, *agm.*, s. 244.

40 İlgili ceza kanunları için bk. Ahmed Lutfi, *Mirât-ı Adâlet yahut Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliyye*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul 1304, s. 127-176.

41 II. Mahmud zamanında çıkarılan ayarı çok düşük gümüş sikkelere verilen addır. Bk. İbrahim Artuk, “Beşlik”, *DİA*, C 6, İstanbul 1992, s. 7.

42 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret Mukavelenamerler (A. DVN. MKL) 74/31; s. 32-33.

43 BOA, A. DVN. MKL, 74/31; s. 24.

Sonraki hukuki düzenlemelerde trafik vasıtalarının kullanımıyla alakalı hususların daha kapsamlı olarak ele alındığı, denetiminse polis teşkilatının kurulacağı 1880'li yılların başına kadar Şehremaneti ile Zaptiye Müşiriyeti'ne verildiği görülmektedir. Nitekim 1861 senesinde *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinde tefrika hâlinde yayımlanan *İrade-i Aliyye İle Zabitaca Engellenmesi Gereken Hususlar Hakkında Zabit Memurları İle Merkezlerdeki Bütün Zaptiyelere Verilecek Talimat*'ın *Yük Taşıyan Baygir Hamallarının Ve Merkezçilerin Hareket Suretlerine Dairdir* başlıklı kısmında yer alan 27. madde ile “sürücülerin yüklü veya yüksüz giderken kamçı, sopa ve sair şeylerle hamal hayvanları ve merkeplere vurmamaları ve hız yapmamaları”⁴⁴ gerektiği hükme bağlanmıştır. 6 Şubat 1871 tarihli *Devâir-i Belediyeye Çavuşlarının Vezâifine Dair Talimattır* isimli yasal düzenlemenin 16. maddesiyle de şu hususlar tespit edilmiştir: Yük hayvanları (ve merkepleri) gerek yüklü gerek yüksüz olduklarında başıboş bırakılmayacak, mutlaka birbirlerine bağlı olacaktır. Boş oldukları hâlde hayvanların üzerine binilmesi veya koşturulmaları yasaktı. Buna kalkışan beygircilere engel olunacaktı. Aynı şekilde sürücüler müşterileri bırakıp dönüş yoluna geçtiklerinde kira beygirlerine binmeyecek, hayvanları yedeklerine alarak yürüteceklerdi.⁴⁵ Aktarılan düzenlemeler *Devâir-i Belediyeye Müfettiş ve Başçavuş ve Çavuşlarına Mahsus Talimatname*'nin 5. maddesinde hem daha ayrıntılı hem de -bu çalışmanın kapsamına giren- kazaları engelleyebilmek vurgusuyla şu şekilde ele alınmıştır: “Yük hayvanları yüklü veya yüksüz olsun asla başları boş olarak gezdirilmeyecek, mutlaka birbirlerine bağlı olacaklar; sokak ve caddelerde gidiş geliş engel olmayacak ve herhangi bir kaza yaşanmasına meydan vermeyecek şekilde sürüleceklerdir. Sahipleri hayvanların üzerine binmeyecek; kira beygir ve arabalarını koşturmayacaklardır.”⁴⁶

Arabacılar imparatorluğun sonlarına doğru *İstanbul Umum Binek ve Yük Arabacıları Cemiyeti* (1911) adı altında şirketleşmişti. Şirketin dâhili talimatnamesinin ilk maddesinde cemiyetin “arabacılık meslek ve ticaretinin terakki ve tekmiline hizmet etmek” gayesiyle kurulmuş olduğu vurgulanmıştı. Bu araştırma özelinde, trafik kazalarını önleme amaçlı bir otokontrol mekanizmasının devreye sokulabilmesine yönelik maddeler de ilgili talimatnameye iliştilmişti. Mesela 30. maddede “nakliye vasıtalarının ülkenin umumi hizmeti ve halkın selameti için olduğu” ifade edildikten sonra “nizama aykırı şekilde kırık ve çürük arabalar, zayıf ve huysuz hayvanlar ile eski koşum [takımları] kullananların, ayrıca *Hamallar Talimatnamesinde* yazılı

44 *Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 57, 25 Temmuz 1861.

45 *Düstür*, I. Tertip, C 2, s. 541.

46 Ergin, *age.*, s. 1810.

miktardan fazla yük yükleyen arabacıların bağlı oldukları daire kanalıyla arabacılık sanatını yapmaktan men edileceklerine” dikkat çekilmişti. Talimatnamenin şu son iki maddesi ise doğrudan doğruya trafik kazalarını engellemek içindi: “Ticaretini icra ederken araba üzerinde içkili hâlde görülen arabacı, onun bu durumunu fark eden aza ve yiğitbaşı tarafından polis merkezine teslim edilecektir (md. 41). Bir arabacı (...) arabasını gayet süratle sürerse İdare Heyeti kanalıyla yolsuz olacaktır” (md. 42).⁴⁷

Osmanlı bürokrasisinin trafiğe ilişkin gözlem, tespit ve tecrübeleri arttıkça sürücülerin uymaları gereken kuralların kapsamı da genişletilmişti. Mesela 6 Ocak 1913 tarihli *Vezâif-i Zabitâ-i Belediyeyi Mübeyyin Talimât* isimli yasal düzenlemenin *Yük Hayvanatı Hakkında* başlıklı bölümünde “sarhoş olarak araba sürmek, hayvanların gemleri takılmamış veyahut dizginleri elde olmadığı halde arabayı hareket ettirmek, ayakta araba kullanmak yasaklanacaktır” şeklindeki kısıtlamalara yer verilmişti. Aynı kanunun devamında “araba ve hayvanları süratle koşturmanın men edileceği; [sürücülerin] kalabalık yerlerde, sokak köşelerinde veya yolların birleştiği mahallerde süratlerini azaltacağı”⁴⁸ da vurgulanmıştı.

3. Gazeteler: Mevzuatı Hatırlatmak

Bugünden pek farklı olmayarak, başkent insanların gündelik yaşamlarını zorlaştıran trafik kurallarına uymamanın, bilhassa hız yapmanın ve sonucunda meydana gelen kazaların önüne geçebilmek ve trafikle alakalı toplumsal bir farkındalık oluşturabilmek için devrin resmî ve özel gazeteleri yaşanan örnek olumsuz vakalardan hareketle konulan kuralları hatırlatıcı, onların tavizsiz uygulanmalarının gerekliliğini, ayrıca yenilerine duyulan şiddetli ihtiyacı vurgulayıcı ifadeleri sütunlarında bazen ironiyle, ama daha çok öfkeyle işlemişlerdi. 1857 yılı başında *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinde yer alan bir haberde ifade edildiği üzere seyisler, arabacı takımı ve özellikle kira beygircileri ile beygir ve merkep hamalları sokaklarda [hızla alakalı] kuralları dikkate almadıklarından çocuk ve görme engelliler gibi acizleri tedirgin ediyorlardı. Hatta onların dikkatsizliğinden dolayı bazen korkulan durumlar yaşanmaktaydı. Oysa trafik ziyadesiyle dikkat edilmesi gereken *umur-ı belediye*ye ait hususlardandı. Bu münasebetle kurallara uymalarının tüm beygirci, arabacı ve hamal takımından olanlara kuvvetlice tembih edilmesi Zaptiye ve Şehremaneti’ne

47 BOA, Hariciye İstişare Odası (HR. HMS. İŞO), 82/3, s. 11-12, 15.

48 Ergin, *age.*, s. 1823, 1826.

bildirilmiş, herkesin malumu olması için de gazetede ilan edilmişti.⁴⁹

Başkent trafiğinin sorumluluğunun teslim edildiği kurumlardan Zaptiye'nin resmî yayın organı olan *Vekâyi-i Zabtiyye* gazetesi de benzer haber ve uyarıları "Hilâf-ı Tembih-i Bargir" başlığı altında okurlarıyla sık sık paylaşmıştı. Gazetenin 1 Temmuz 1869 tarihinde yayımlanan 11. sayısında zabıta tarafından yasaklanmış olmasına karşın bir süredir yine sokaklarda, özellikle kalabalık yerlerde arabalarla binek ve yük beygirlerinin süratle kullanılmasından dolayı bazı sakatlık ve ölümlerin meydana geldiğine, hükûmetinse bunu engelleme noktasında kararlı olduğunu, vurgusu hayli yüksek şu ifadelerle dikkat çekilmişti:

"Trafik kurallarını hiçe saymaya cesaret edenler kanunen cezalandırılmalarına karşın bundan gereken dersi çıkarmayıp bildiklerini okumaya devam etmektedirler. Oysa devletin güttüğü memnuniyet gayesini sağlayacak yol halkın, özellikle de çocukların korkmamasını temin etmekten geçmektedir. Kendi cinsinden olanları korku ve tehlike altında bırakmamaya hizmet etmek herkes için bir insanî ödevdir. Bu münasebetle sokaklarda, bilhassa kalabalık yerlerde binek ve yük beygirlerinin koşturularak sürüldüğü görülürse koşturan, süren veya sürdüren her kimse hükûmetin tembihlerine muhalif harekette bulunmuş olduğundan hakkında hemen kanuni ceza uygulanacağı herkesçe bilinsin diye resmen ilan olunur."⁵⁰

Yukarıda aktarılan yazı yahut ilan sekiz gün sonra devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi* satırlarını da süslemişti.⁵¹ Ayrıca özel gazeteler okurlarından kendilerine ulaştığını ifade ettikleri mektuplardan hareketle yürürlüğe giren kanunların uygulanması sayesinde trafikle alakalı problemlerin çözüleceğine dikkat çekmişlerdi. 1876 yılı başında *Basiret*'te yayımlanan o tarz bir mektupta okur tarafından ifade edildiği üzere başkent sokak ve caddelerinin kalabalık yerlerinde hayvan koşturmanın öteden beri yasak ve bunun gazeteler kanalıyla defalarca ilan edilmiş olmasına karşın o günlerde bazılarının caddelerde hayvan koşturmakta oldukları görülmekteydi. Bu ise pek çok sakatlık yaşanmasına sebep oluyordu. Okur, bundan sonra hız yasağına aykırı hareket edenlerin zabıta memurlarınca yakalanıp Ceza Kanunu'nun 256. maddesi kapsamında cezalandırılacağına ilişkin olarak *Basiret* gazetesinde yayımlanan resmî bir ilan görmüştü. Ona göre

49 *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 548, 31 Ocak 1857.

50 *Vekâyi-i Zabtiyye*, nr. 11, 1 Temmuz 1869.

51 *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 1111, 9 Temmuz 1869.

zabita memurları yasağın uygulanmasına fevkalade itina gösterirse gazetelerde yazılmakta olan sakatlığın önünün alınacağına hiç şüphe yoktu.⁵²

Trafik problemiyle alakalı dikkat çekici okur mektuplarından birisi de imparatorluğun ilk çocuk dergisi *MümeYYiz*'de yayımlanmıştı. Derginin 15. sayısında paylaşılan mektup Ahmet Şakir adındaki bir rüştiye talebesine aitti. Ahmet Şakir öğrencilerin okula gidiş gelişleri esnasında trafikten kaynaklı yaşadıkları sorunları arkadaşları adına sitemle dile getirdikten sonra sürücülerin konulan yasaklara uymama hâllerine bir son verilmemesini üstü kapalı olarak şu şekilde eleştiriyordu:

“... Biz Sultan Beyazıt Rüştiyesine devam ediyoruz. Fakat gidip gelmekte ne kadar geçitlerimiz var biliyor musunuz? O birtakım Kürt ve Acem sürücüler katar katar beygir ve merkeplerle moloz taşıyorlar. Yüklerini boşaltıp dönüş yoluna girdiklerinde özellikle Beyazıt'ta kağıtçıların önünden geçerken hayvanları naralar eşliğinde ve sanki yangına yetişecekmişçesine alabildiğine koşturuyorlar. İşte biz sabah akşam onların arasından okula gidip geliyoruz. Sürücülerini kimse engellemiyor! İştittüğimize göre katar katar hayvanları bu şekilde koşturmak yasakmış. Bunlar ne için men edilmiyor?”⁵³

İmparatorluğun karar alıcıları yahut o kararların halkla buluşturulmasında önemli bir öge konumundaki gazeteler ne kadar hatırlatma veya uyarıda bulunursa bulunsun kurallara tam olarak uyulduğunu söylemek imkânsızdır. Öyle bir söylem yahut tespit ise zaten bu araştırmanın varlık sebebine aykırı olacaktır. Gerek aşağıda aktarılacak gazeteler gerekse imparatorluğun sonuna değin gazetelerde yer alan benzer uyarılar dikkat çekilen gelişmeye tanıklık etmeye hazırdırlar. Mesele resmî gazeteler kanalıyla kamuoyunun dikkatine sunulan yukarıdaki uyarılar aradan üç buçuk sene geçtikten sonra bu kez başkent trafiğinden sorumlu diğer kurum olan Altıncı Daire vasıtasıyla *İbret* gazetesinde ve değışenin sadece zaman olduğunu vurgulamak istercesine “bundan evvel defalarca ilan edilmiş olmasına karşın” açıklamasıyla yayımlatılacaktı.⁵⁴

4. Kaza ve Ceza

Hükümetçe belirlenen trafik kurallarına uymayanlar için yukarıda aktarılan mevzuat kapsamında cezai işlem uygulanmıştı. Hayvanları birbirine bağlayıp katar etmeyenler, ulaşım ve nakil vasıtalarını süratle kullananlar ile belirlenen diğer trafik

52 Basiretçi, *age.*, s. 453.

53 Şimşek, *agm.*, s. 142.

54 *İbret*, nr. 101, 25 Ocak 1873.

kurallarını ihlal edenler Ceza Kanunu'nun içerikleri yukarıda paylaşılan- 254 ve 256. maddeleri kapsamında para cezasına çarptırılmışlardı. Bu kapsamda haklarında işlem yapılan sürücülere ilişkin derlenen bilgiler aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

Tablo 1: Hız Yapan Sürücülere Kesilen Cezalar

Sürücü	Ceza Miktarı (Beşlik)	Kaynak
Tophane İskelesi Beygir Hamalı Hasan	1	Vekayi-i Zabtiyye
İranlı Merkepçi Musaf	1	
Beşiktaş'ta Beygir Sürücüsü İranlı Hüseyin	1	
Tophane'de Beygirci Dimitri	1	
İranlı Beygirci Hüseyin	2	
Sürücü Hüseyin, İranlı Recep, Mustafa ve İbrahim	2'şer	
Beygirci İmam Ali ve Halil	3'er	
Tophane İskelesi Beygir Hamalı Mehmed	4	
Beygir Sürücüsü Erzurumlu Ali	5	
İranlı Ahmed	5	
Tophane'de Beygirci Mustafa	6	
Manol	6	
Beygirci Abdullah	8	

Trafikte işlenen suçun aynı olmasına karşın sürücüler için kesilen para cezalarında ki farklılığın sebebiyle alakalı olarak kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi yoktur. Sürücünün ekonomik durumu, yapmış olduğu sürat ve bunun doğurduğu sonuçlarla aynı suçu tekrarlama hali farklılığı doğuran etkenler olmalıdır. Sonuncu seçenek yukarıdaki tabloda en ağır para cezasına çarptırılmış olan Beygirci Abdullah örneği sayesinde bir ihtimal olmaktan uzaklaşmaktadır. Çünkü kendisinin bindiği hayvanı nizama aykırı olarak Taksim Caddesi'nde çok defa süratle koşturduğu anlaşıldığından Ceza Kanunu'nun 256. maddesi kapsamında sekiz beşlik para cezasına çarptırıldığı ifade edilmişti.⁵⁵ Tablodan takip edileceği üzere ve şayet aynı kişilerse benzer bir durum İranlı Hüseyin için de geçerlidir. Kendisinin hızla alakalı ilk ihlalinde bir beşlik ödemesine hükmedilmişken bu ceza bir sonrakinde ikiye katlanmıştı.

⁵⁵ *Vekayi-i Zabtiyye*, nr. 26, 23 Ağustos 1869.

Yürütülen tahkikat sonunda nizama riayetsizlikten değil de sadece bir dikkatsizlik ve hata eseri olarak yaya veya yolcuların yaralanmasıyla neticelenen kazalara sebebiyet verdikleri tespit edilen sürücüler hakkında ise Ceza Kanunu'nun 183. maddesi uyarınca işlem yapılmıştı. Bu kapsamda hatalı sürücüler yaraladıkları şahsın tedavi masraflarını karşılamakla mükellef tutulmuşlardı. Yaşanan örnek vakalar, barındırdıkları tekrar eden ifadelerden arî olarak aktarılabilmek adına aşağıdaki tabloda gösterilmişlerdir.

Tablo 2: Yaralanmayla Neticelenen Kazalara Yol Açan Sürücülerden Tahsil Edilmesine Karar Verilen Cerrahlık Masrafları

Sürücü	Vasıta	Yaralanan	Tedavi Süresi (Gün)	Cerrahlık Masrafı (Kuruş)
Arabacı Vasil	Araba	Dikran	7	70 ⁵⁶
Ramiz	Beygir	Yahudi Yako Efendi	10	100
		Yahudi Suzi Hatun	40	1000 ⁵⁷
Kosti	Beygir	Bahçıvan Feyzullah	5	40 ⁵⁸
Seyis Ali	<i>Hayvan</i>	Tulumbacı Cafer	10	100 ⁵⁹
Arabacı Mustafa	Araba	Muhzır Mehmed Efendi'nin oğlu Said	5	50 ⁶⁰
Said Ağa	Beygir	Keseci Mardiros	---	150 ⁶¹

Yaptıkları hız nedeniyle yol açtıkları kazaların dikkatsizlik ve nizama riayetsizlikten kaynaklandığı tahkikatla sabit olan sürücüler hakkında da Ceza Kanunu'nun 183. maddesi kapsamında işlem yapılmış, ancak bu tarz sürücüler yaraladıkları şahısların tedavi masraflarını karşılamaktan başka ilgili kanun maddesi uyarınca bir haftadan iki aya kadar da hapis cezasına çarptırılmışlardı. Bu tarz kazalara sebebiyet verip hapis cezası alan sürücülere ilişkin tespit edilebilen bilgiler aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.

56 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 18, 26 Temmuz 1869.

57 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 21, 5 Ağustos 1869.

58 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 32, 14 Eylül 1869.

59 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 35, 24 Eylül 1869.

60 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 43, 18 Ekim 1869.

61 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 28, 30 Ağustos 1869.

Tablo 3: Hapis Cezasına Çarptırılan Sürücüler

Olay Yeri	Kazazede			Sürücü		
	İsmi	Tedavi Süresi (Gün)	Cerrahlık Masrafı (Kuruş)	İsmi	Vasıtası	Hapis Cezası
Kasımpaşa	Mağazacı Nişan'ın üç yaşındaki kızı	3	50	Beygirci Erzurumlu Hasan	Beygir	1 Hafta ⁶²
Beşiktaş	Rençber taifesinden Derviş	8	50	Beygir Sürücüsü Karahisarlı Süleyman	Beygir	1 Hafta ⁶³
Pangaltı Caddesi	İvaz Arakel	6	50	Arabacı Yuvan	Araba	1 Hafta ⁶⁴
----	Mehmed Ağa	7	50	Merkep Sürücüsü Mustafa	Merkep	1 Hafta ⁶⁵
----	Balıkçı Artin	18	200	İranlı Mehmed	Merkep	10 gün ⁶⁶
----	Necip adlı çocuk	8	120	Beygir Sürücüsü Hüseyin	Beygir	10 gün ⁶⁷
---	Devatçı esnafından Hüseyin	---	250	Zaptiye Çavuşu Bekir	Beygir	2 ay ⁶⁸

Kazaya karışan sürücüler, şahıslar yahut kamuyu uğrattıkları diğer zararları da karşılamakla mükellef tutulmuşlardı. Nitekim yukarıda yer alan ikinci tablonun son satırında paylaşılan Said Ağa çarpıp yaraladığı Mardiros'un tedavi masraflarına ilaveten kaza esnasında yırtılmış elbisesinin 40 kuruş değer biçilen bedelini de karşılamak

62 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 21, 5 Ağustos 1869.

63 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 46, 9 Kasım 1869.

64 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 46, 9 Kasım 1869.

65 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 45, 4 Kasım 1869.

66 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 16, 19 Temmuz 1869.

67 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 18, 26 Temmuz 1869.

68 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 46, 9 Kasım 1869.

mecburiyetinde kalmıştı.⁶⁹ İstanbul'un biraz uzağında, Üsküp'te 1880 yılında yaşanan konuyla alakalı bir diğer örnek hadisede ise Niş muhacirlerinden Esrcımcı Şerif hayvanlarını koşturduğu arabasını kontrol edemediğinden Hükümet Konağı'nın Pazar kapısındaki feneri kırmıştı. Üsküp Belediye İdaresi, öyle feci surette hayvan koşturmanın öteden beri yasaklandığının herkese ilan edilmiş olduğu açıklamasıyla Esrcımcı Şerif'e Ceza Kanunu'nun 254. maddesi doğrultusunda hem bir adet beşlik para cezası ödetmiş hem de kırdığı fenerin camını yaptırtmıştı.⁷⁰

1869 yılında Kasımpaşa'da trafikle alakalı olarak yaşanan ilginç hadise ise hız kuralına uymayanları cezalandırma noktasında devletin kararlılığına işaret etmesi bakımından kayda değerdir. Şöyle ki beygir hamalı İsmail'in süratli bir biçimde sürmekte olduğu hayvanlarına vurmak için elinde bulunan asma çubuğu yolda yürümekte olan Yorgi isimli şahsın yüzüne çarpmıştı. Hafif şekilde yaralanan Yorgi davacı olmaktan vazgeçse de İsmail ceza almaktan kurtulamamıştı. Kendisinin dikkatsizliği ve nizama riayetsizliği tespit edildiğinden Ceza Kanunu'nun 183. maddesine uygun olarak bir hafta hapsine hükmedilmişti.⁷¹

5. Trafik Kazalarının Sebepleri

Osmanlı başkentinde hayvanlar ve onların çektiği arabaların karıştığı kazaları doğuran sebepler bugünkünden pek farklı değildir. Genel itibarıyla sürücü, vasıta ve yol durumundan kaynaklanan kusurlar kazaların temel sebepleri olarak sıralanabilir. Ayrıca devrin gazetelerinde yayımlanan bazı haberlerden hareketle yayaların dikkatsizliği ile trafikten sorumlu memurların kayıtsızlığının kazaların yaşanmasına sebebiyet veren veya onları artıran unsurlar arasında yer aldıkları görülmüştür. Söz konusu tüm sebepler gazetelere yansıyan örnek vakalar üzerinden aşağıda aktarılmıştır.

a. Sürücü Hataları

O dönem başkentinin taksicileri şeklinde değerlendirilmeye müsait olan arabacılarla kira beygircilerinin dikkatsizlik, trafik kurallarına uymamak, özellikle de hız yapmak gibi davranışları Osmanlı başkentinde trafik ve yaya güvenliğini tehlikeye sokan sebeplerin başında geliyordu. Sürücüleri birer trafik canavarına dönüştüren o faktörler devrin tüm resmî ve özel gazetelerinde sert bir dille tenkit edilmişti. Başkent'in trafik problemi ile gazetelerin takındığı söz konusu tavır Reşat Ekrem Koçu tarafından

69 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 28, 30 Ağustos 1869.

70 BOA, Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.) 74/146; 12 Mayıs 1880.

71 *Vekayi-i Zabtıyye*, nr. 41, 14 Ekim 1869.

çok özenle seçilmiş ifadelerle resmedilmişti. Onun deyimiyle *gündelik gazetelerin zabıta sütununda kalabalık ve dar sokaklarda arabaların hızlı sürülmesi yüzünden yaşanmış kazalar sık sık okunur; gazeteler arabacıların edepsizlik ve küllhaniliklerinden daima şikâyet eder, Şehremaneti de Büyükşehirin araba ve arabacıları derdine bir türlü çare bulamazdı.*⁷² Reşat Ekrem'in söz konusu tespitini şekillendiren gazete haberlerinden birisinin altında Basiretçi Ali Efendi'nin imzası vardı. Onun ifadesiyle “bazı seyisler bindikleri hayvanları hızlıca koşturup herhangi bir kaza yaşandığında “*Ne olmuş!*” gibi birtakım garip çıkışlarda bulunarak kabahati üzerlerinden atmak eğilimindeydiler.” O eğilimin bir uzantısı olarak da sürücülerle seyisler, sokaklarda hayvanları alabildiğine hızlı sürüp herkesin üstünü başını çamurlara gark etmekten⁷³ geri durmamaktaydılar. Hatta *İbret* gazetesinde dikkat çekildiği üzere İstanbul arabacıları bazen kazalara davetiye çıkarıncasına birbirleriyle yarışa tutuşmaktan dahi çekinmezlerdi.⁷⁴

Araştırma kapsamında derlenen bilgiler incelendiğinde vasıtaların süratli bir şekilde kullanılmaları trafik kazalarının en büyük sebebi olarak dikkati çekmektedir. Ahmed Rasim'in *Malumat'a* yazdığı şehir mektuplarının birinde ifade ettiği gibi “İstanbul arabacıları arasında hız yapmanın adeta bir moda, bir çeşit marifet ve kabadayılık alameti sayılması o devre şahitlik edenlerin ortak kanaatidir.”⁷⁵ Nitekim devrin gözlem gücü yüksek kalemlerinden Basiretçi Ali, 1876 senesinde bu duruma şu ifadelerle tanıklık etmekteydi:

“At koşturmak bu günlerde pek bir moda olmuştur. Seyis veya uşak, sürücü her kim olursa olsun hayvana bindi mi mutlaka koşturmak lazımmış gibi dörtnele gidiyor. Memleketimizde ise öyle hayvan veya arabaya mahsus ayrı caddeler yoktur. Kör var, topal var, ihtiyar var, kadın var, çoluk çocuk var. Buna karşın öyle alabildiğine hayvan koşturulmasından dolayı yaşanan kazaların çokluğu meydanda. Maalesef yine mâni yok! Teessüf olunur...”⁷⁶

Basiretçi, yukarıdaki yazısını tamamlayıcı mahiyette kaleme aldığı bir başka yazısında başkent sokaklarının darlığına ve nüfusun yoğunluğuna rağmen hız yapmaya devam eden sürücüler için çok ağır olan şu ifadeleri kullanmıştı:

72 Koçu, agm., s. 916.

73 Basiretçi, *age.*, s. 216-217, 450.

74 Fatih Demir, *İbret Gazetesi Işığında İstanbul'da Sosyal ve Gündelik Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 94.

75 Koçu, agm., s. 916.

76 Basiretçi, *age.*, s. 484.

“Koşturulan hayvanlarda kör, sakat, ihtiyar kadın yahut çocukları fark edecek idrak elbette olamaz, ancak onların sürücülerıyla hayvanlar arasında da bir fark asla yoktur. Mesela bir sürücü hepsi başıboş olduğu halde on tane merkebi kapıp koyuveriyor; hayvanlarsa insana çarpıyor yahut duvar yıkıyor.”⁷⁷

Sürücülerin kural tanımazlığı ve vurdumduymazlığı gazetelerde çok defa yaşanan örnek vakalar üzerinden işlenmişti. 1872 yılı sonunda *İbret* gazetesinde yayımlanan bir haberde ifade edildiği üzere pazar günü havanın güzel olmasını fırsat bilip Taksim’de gezintiye çıkan kalabalık arasında bir *mösyö* bindiği hayvanı süratle sürdüğü ve önüne geleni gözetmediği gibi hayvanını durdurmaya bile tenezzül etmediğinden vatandaşlardan birisine çarpmıştı. Daha kötüsü ise yaraladığı kazazedenin çektiği acıyı ve çevredekilerin şaşkın bakışlarını umursamadan yoluna devam etmişti.⁷⁸ Bundan iki yıl sonra *Terakki* gazetesi daha sitemkâr bir yazıyla benzer bir kaza haberini okurlarına şu şekilde aktarıyordu:

“Evvelki pazar günü akşamüzeri Beşiktaş’ta Tarlabası’nda bir *ispir* (at veya araba uşağı) talim için bindiği hayvanı süratlice koşturmaktayken bir sepet çilek ve iki tane mum ile evine gitmekte olan bir biçareyi çiğnemiş ve fena halde zedelemişti. Köprü üzerinde ve İstanbul’un çoğu mümtaz yerinde ispirliğe heves ederek bindikleri arabaların terbiyelerini ellerine alan ve yıldırım gibi geçip önüne geleni çiğnemekte bulunan bir takım *şık beylerimizin* tuttıkları tarzın engellenmesini gazeteler hükûmetten bin kere istirham etmiştir. **Görenin belası** olarak başımıza bir de böyle işsiz güçsüzlerin çıkmasına doğrusu tahammül edemiyoruz. Zira insanın hayatı her şeyin üzerindedir.”⁷⁹

Basiret gazetesinde yer alan bir haberde işlendiği üzere “cuma günü Şehzadebaşı’nda son derece hızlı olarak sürülen araba çarptığı bir adamın üzerinden geçmişti. Biçarenin vefat edip etmediği bilinmiyorsa da ümitsiz olduğu görülmüştü. At ve arabaların alabildiğine koşturulmasından doğan sakatlık meydanda olduğu ve defalarca tecrübe edildiği hâlde halkın bildiğini okumaya devam etmesi, arabacıların, özellikle de kira beygirlerine binenlerin hayvanları alabildiğine sürmeleri çok acayıptir. *Bilmem ki cana bu kadar cömertlik olur mu.*”⁸⁰

77 Basiretçi, *age.*, s. 493-494.

78 *İbret*, nr. 74, 18 Aralık 1872.

79 *Terakki* (Havadis ve Maarife Dair Yevmi Gazete), nr. 1, 15 Haziran 1874.

80 Basiretçi, *age.*, s. 504. (*Basiret*, nr. 1884, Ağustos 1876).

İçerisinde yine hız kavramını barındırmakla birlikte Osmanlı başkentinde at ve araba kazalarına sebebiyet veren öğeler arasında çocuk sürücülerle acemiler de yer almaktaydı. 1844 yılında *Ceride-i Havâdis*'te yayımlanan bir haberde dikkat çekildiği üzere bayramlarda binip koşturmak için çocuk kısmına beygir verilmesi zabitan tarafından kira beygircilerine sıkı sıkıya tembih edilmekteydi. Ancak onlar içine düştükleri tamahkârlık belasıyla çoluk çocuğa beygir vermeyi sürdürmekteydiler. Çocuklar da tam olarak kullanmayı bilmedikleri hayvanları meydan olan yerlerde koşturmakta, öyle olunca da ara sıra kazalar yaşandığı işitilmekteydi.⁸¹ Kasım 1875'te, yani aradan 30 küsur sene geçmesine ve birçok acı tecrübe yaşanmasına rağmen Basiretçi Ali Efendi çocukların daima, özellikle de bayram günlerinde kira hayvanlarına binmekle kalmayıp onları bir aşağı bir yukarı, ama alabildiğine süratle koşturduklarına bizzat tanıklık ettiğini yazıyordu. Bu tanıklığın devamı ise çocuk sürücülerin gelip geçenlere çektiikleri türlü meşakkatten ibaretti. Çocuk sürücüler koşturdukları beygir ve arabaların önüne çoluk çocuk her ne çıkarsa zedeleyip geçmekteydiler.⁸² *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin 11 Ocak 1890 tarihli baskında paylaşılan bir okur mektubu ise konu özelinde yine değişenin sadece zaman olduğunu haber veriyordu. Okurun ifadesiyle sürücüler beygirlerini özellikle cuma günleri küçük çocuklara saatle kiralyorlar, çocuklar da doğal olarak hayvanın mizacını bilmediklerinden, bilseler bile onu layıkıyla kullanamadıklarından kazalar göz göre göre geliyordu.⁸³ Mesela Basiretçi, biri kendi midillisine, diğeri ise kiracı midillisine binmiş iki çocuğun, hayvanları Sultan Beyazıt Meydanı'nda alabildiğine koşturmaktayken önlerine çıkan iki çocuğu çok fena şekilde zedelediklerini ve derhâl yakalanıp zabıtaya teslim edildiklerini üzümlere işitmişti.⁸⁴

Çocuk sürücüler sadece yayalar açısından değil bizzat kendileri için de tehlike oluşturmaktaydılar. Bununla ilgili hüüzün veren haberlerden ilki *Ceride-i Havâdis*'te yayımlanmıştı. 1844 yılında, bayramın ikinci gününde Galata'da, Hendekiçi'nde at koştururken çarpışıp yere yığılan çocuklardan birisi yaralanırken diğeri ölmüştü. Ayrıca ölen çocuğun atı da kendisiyle aynı kaderi paylaşırken diğeri at topal kalmıştı.⁸⁵ 1869 senesinde Beyoğlu Mutasarrıflığından Zaptiye Müşiriyeti'ne intikal eden bilgi benzer bir olayın Büyükdere'de yaşandığını haber veriyordu. 15 ya-

81 *Ceride-i Havâdis*, nr. 199, 20 Ekim 1844.

82 Basiretçi, *age.*, s. 436-437, 450.

83 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3478, 11 Ocak 1890.

84 Basiretçi, *age.*, s. 441.

85 *Ceride-i Havâdis*, nr. 199, 20 Ekim 1844.

şındaki Ali'nin bindiği beygir birden ürküntüye kapılarak süratlenince yere düşen çocuk ölmüştü.⁸⁶ Son olarak *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin 11 Ocak 1890 tarihli baskısında Beşiktaş'ta önceki yıl bir çocuğun bindiği huysuz hayvandan düştükten 13 gün sonra öldüğünün herkesçe bilinmekte olduğuna dikkat çekilmişti.⁸⁷

Basiretçi Ali Efendi çocuklar gibi genç seyislerin de hızlı ve dikkatsiz şekilde kullandıkları atlarla trafik kazalarına davetiye çıkarmaktan geri durmadıklarına ilişkin gözlemlerini 1873 senesinde okurlarıyla şu şekilde paylaşmıştı:

“Herifler, efendilerini kapıya bırakıp da hayvanı ahıra götürecekleri vakit üzerlerine binip dizgin ediyorlar; caddedir geçen olur, çoluk çocuk, erkek kadın tesadüf eder çiğnenir yahut dardır; birisi tesadüf eder savuşamaz hayvan çiğner demiyor, alabildiğine süratle gidiyorlar. Bazen adam da çiğnetiyorlar. Caddelerde o şekilde at koşturan genç Bulgar seyislerin bu hareketlerine efendilerinin elbette rızası yoktur. Biz bundan sonra gördüklerimizi yazarsak gücenmesinler. Güceneceklerse de ricamız seyislerine İstanbul sokaklarının manasız şekilde at koşturmak için değil, umumun geliş gidişine mahsus olduğunu tembihlemeleridir. Halkı rahatsız etmenin manası yoktur!”⁸⁸

Çocuk, genç fark etmeksizin bazen sürücülüğe heves eden acemiler de yaşanan kazaların öznesi olmaktan kurtulamamışlardı. *İbret* gazetesi bu durumu 5. sayısında şöyle gayet sitemkâr bir surette işlemişti:

“Dizginini kendi kullanmak merakına müptela beylerden birisi önceki cuma günü arabasının beygirlerini zapt edemediğinden hayvanlar arabayı Karaca Ahmed'e doğru almış yürütmüşlerdi. Araba ancak Nuh Kuyusu civarında devrilmek suretiyle durabilmiş, sürücü beyefendinin tekerlere çarpan ağız ve dizi fena halde zedelenmişti. İştirildiğine göre diğerine de hayli zararı dokunmuştu. Bu beyler en evvel seyislik öğrenip sonra dizgin kullanmaya başlarsa bazen kendilerinin, ama çok defa halkın başını belaya uğratmış olacaktıdır.”⁸⁹

Osmanlı başkentinin trafik düzenini tehdit eden sürücülerle alakalı öğelerden bir diğeri yine günümüzden pek farklı olmayarak alkollü araç kullanımıydı. Basiretçi, bu gelişmeye de şaşkın gözlerle tanıklık etmişti. 1874 yılının hemen başında önün-

86 *Vekayi-i Zabtîyye*, nr. 15, 15 Temmuz 1869.

87 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3478, 11 Ocak 1890.

88 Basiretçi, *age.*, s. 137-138.

89 *İbret*, nr. 5, 19 Haziran 1872.

den, içerisinde üç dört sarhoşun bulunduğu bir araba geçip Edirne Kapısı'na doğru gitmişti. Sarhoşların attığı nara herkesi sokağa düşürürken kimsenin onlara engel olmayışı Basiretçi'yi sınırlendirmişti.⁹⁰ Kendisi, sarhoş sürücülerin yaya güvenliği açısından savurduğu tehdidi de bizzat müşahede etmişti: Bir akşamüzeri Hamidiye Türbesi önünden geçerken ihtiyar bir kadınla yanındaki kız çocuğu Bulgar seyislerden birisinin sarhoş vaziyette bindiği ve sokak ortasında alabildiğine koşturduğu hayvan tarafından çiğnenmekten son anda kurtulmuşlardı. Buna rağmen seyis herhangi bir pişmanlık duymadan yoluna aynı vaziyette devam edip gitmişti.⁹¹

b. Vasıta Kusurları

Kiralanan hayvanların sakat veya hasta; arabalarınsa çürük ve bakımsız oluşları kazalara yol açan unsurların başında geliyordu. Müşterilerin çok defa kiraladıkları atın sakatlığına aldırış etmeksizin kaldırımlardan yıldırım gibi geçip gittiklerini Basiretçi Ali Efendi çok defa dikkatli gözlerle takip etmişti.⁹² Hasta ve sakat hayvan kullanımdan kaynaklanan trafik problemleri *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde sıklıkla işlenmişti. Onlardan birisi 25 Ağustos 1888 tarihli sayıda "Yük Arabacılarının Gaddarlığı" başlığı ve Ş. Y imzası ile aktarılmıştı. Yazarın ifadesiyle, yük arabacılarının insafsızlığı matbuat âleminde özel bir kısım oluşturacak dereceye ulaşmış, hatta o dereceyi geçmişti. Çünkü onlar arabalarına çok defa *beli çukuk, topal ve sakat* hayvanlar koşmaktaydılar. Yazarın kanaati hayvanların zayıflığı için "kadid", yani yürüyen ceset tabirini kullanmaktan daha münasip bir şey olamayacağı yönündeydi.⁹³ Gazete ayrıca konuyla ilgili olarak kendilerine ulaşan okur mektuplarından hareketle de mesele üzerinde hassasiyetle durmuştu. Mesela okurlardan birisinden kira arabalarının pek çoğunun çürük, hayvanların zayıf, ayrıca sürücülerinin acemi olduğundan dem vuran bir mektup alınmıştı. Bu mektup gazetenin yazarlarından Mehmed Cevdet'i konu hakkında bir haber yapmaya itmişti. 3 Ocak 1890 tarihli sayıda yer alan o haberde dikkat çekildiği üzere bahse konu arabaların büyük kısmı pek güzel, temiz ve hayvanları sağladı. Ayrıca sürücülerini de ustaydı. Bununla birlikte bazı arabalar bir o kadar köhneydi. Bunların döşemeleri murdar, hayvanları zayıf, sürücülerini ise acemiydi. Halkın sağlığı ve tehlikeden korunması için arabaların o durumunun "bertaraf edilmesi şarttı."⁹⁴

90 Basiretçi, *age.*, s. 231.

91 Basiretçi, *age.*, s. 217.

92 Basiretçi, *age.*, s. 404.

93 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3054, 25 Ağustos 1888.

94 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3471, 3 Ocak 1890.

Tercümân-ı Hakikat gazetesi kira hayvanlarının çoğunun hasta ve sakat olduğuna, onlara gündüz bilmeden geceleriye görmeden binen müşterilerin düşüp sakatlandığına ilişkin haberler yapmaya devam etmiştir. O tarz mağduriyetlere maruz kalan okurlarsa yaşadıklarını gazete idaresiyle paylaşmaktan geri durmamıştır. Mesela gazetede dikkat çekilen türden bir olayın kahramanı olmaktan kurtulamayan Mehmed Asaf isimli okurdan alınan mektup gazetenin 3478^{inci} sayısında aynen yayımlanmıştı. Okurun ifadesi olmak üzere kendisi bir akşamüzeri bazı şeyler almak için semti olan Sultan Ahmed'den karşıya geçmişti. Alışverişini tamamlamış, ancak hem yorgun hem de vaktin geç oluşundan dolayı Sultan Ahmed'e arabayla dönmeye karar vermiştir. Karşısına çıkan bir arabacıya kendisini karşıya kaç kuruşa götürüleceğini sorunca sekiz kuruş cevabını almıştır. Ancak fiyatı yüksek bulduğundan arabadan vazgeçip, üç kuruşa kiralayacağı bir hayvanla gitmenin daha kârlı olacağına kanaat getirmiş, hemen o civarda bulunduğu bir kira beygirine atlayıp onu sahibinin kontrolünde sürmeye başlamıştır. Millet Bahçesi önüne kadar hayvan birkaç kez sendelemiş, ancak Mehmed Asaf son derece ihtiyatlı bir biçimde hayvanın başını toplayıp yoluna devam etmiştir. Ancak Dikili Taşlar hizasına varınca hayvan birdenbire dizleri üzerine yüz üstü kapanmış, Mehmed Asaf da ayaklarını çar çabuk üzengilerden çıkartıp kendisini kurtarmış, o sayede yüzünün gözünün paramparça olmasını engellemiştir. Hayvanın neden o şekilde kapandığını sorunca sahibinden “zaten her vakit öyle kapanır; tabiatıdır” cevabını almıştır. Mehmed Asaf yaşadığı bu hadiseyi aktardıktan ve “paramla kendimi sakat edecektim” vurgusundan sonra bu tarz hayvanların çalıştırılmaması için gereken tedbirlerin alınmasını gazete vasıtasıyla ilgili memurlardan rica ve istirham etmişti.⁹⁵

Osmanlı başkentinde vasıtalarından kaynaklı trafik kazalarının önemli bir sebebi de hayvanlarla çekilen arabalarda fren sisteminin olmayışındır. Bu duruma bir son verip kazaları önlemek için 1892 senesinde İstanbul Belediye Meclisi kira arabalarına fren konulması yönünde bir çalışma yapmıştı. Ancak sektör mensupları, yani arabacılar bunu olumlu karşılamadığından uygulanabilmesi pek mümkün olmamıştı.⁹⁶

c. Yolsuzluk ve Nüfus Artışı

Sürücü hataları yahut vasıta kusurlarının yanında yayaların can güvenliği ile trafiğin sağlıklı seyrini gözetir bir yol ağından mahrumiyet de Osmanlı başkentinde

⁹⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3478, 11 Ocak 1890.

⁹⁶ Yılmaz, agm., s. 352.

kazalara davetiye çıkarmaktaydı. Bizans devrinde şehirde büyük meydanlarla 6-7 metreden aşağı olmayan yollar vardı. Osmanlı zamanında bu yollar uzunca bir süre muhafaza edildi. Klasik çağdaki nüfusun yoğunluğu, alışkanlıkları, yaşayış biçimi ile nakil vasıtalarının tür ve şekilleri daha geniş yollar gerektirmemişti. Yan sokakların alabildiğine dar olması ise yük arabalarının ana yolları kullanmaları nedeniyle sorun oluşturmamıştı. Ancak artan göç hareketlerine paralel olarak sürekli yükselen nüfus yol düzenini alt üst etti. Yolların genişliği 2,5 metreye kadar düştü.⁹⁷ Nüfus artışına paralel olarak gelişen ekonomik ilişkilerle birlikte araba sayısında muazzam bir artış görüldü. Basiretçi Ali Efendi bu gelişmeyi endişeyle takip ediyordu: “Köprübaşı âdeta bir araba pazarı rengini aldı; erkek, kadın, çoluk çocuk güç geçiyor, maazallah hayvanlar da teper.”⁹⁸

Arabaların yol açtığı trafik yoğunluğu ve onunla ilintili tehdit 1873 yılında *İbret* gazetesinde *şikâyet edilecek hallerin birisi* olarak şu şekilde dile getirilmiştir:

“Başkent yollarının pek çoğunun Beyoğlu Caddesi gibi gayet dar ve halkın rahatça geçişi için yetersiz olduğu aşikârdır. Bu gibi yollar üzerinde bilhassa cuma, pazar ve diğer tatil günlerinde arabaların birbiri üzerine yığılmasına bir çare bulunmalıdır. Çünkü iki araba karşılaştığında yayalara dükkanlara kaçmaktan veya bazı defalar görüldüğü üzere arabaların üzengilerine çıkmaktan başka çare kalmıyor. Hele de araba kadınlar arabasıya genç ve şık yayalar mutlaka arabanın üzengisine çıkmayı tercih ediyorlar. Hatta arabalar biraz daha sıkıştırırsa yayalar canlarını kurtarmak için araba içine atlamak durumunda kalacaklar.”⁹⁹

Hüseyin imzasıyla *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanan bir haberde aynı sıkıntıya yakın bir bölge üzerinden dikkat çekilmişti. Yazarın ifadesiyle Galata Sarayı ile Tünel Meydanı arasındaki cadde dar olduğundan bir araba geçerken yayalar durmazsa yola devam edebilmeleri mümkün değildi.¹⁰⁰ Durum gerçekten devrin gazetelerinde aktarıldığı gibidir; İstanbul'da nüfus ve ticaret arttıkça bakımsız yahut hiç olmayan yaya kaldırımları nedeniyle trafiğin büründüğü tehlikeli görüntü büsbütün artmıştır. İstanbul'un bozuk yol ve kaldırımlarının hayvan yahut araba ile gezilmek şöyle dursun yaya olarak dahi geçilemez bir durumda olduğunu, bu-

97 İpşirli, agm., s. 243; Engin, agm., s. 87-88, 92.

98 Basiretçi, age., s. 184.

99 *İbret*, nr. 114, 12 Mart 1873.

100 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1329, 20 Kasım 1882.

nunsa yaya güvenliğine savurduğu tehdidi Basiretçi Ali Efendi her fırsatta ve yüksek sesle dile getirmekten geri durmamıştı.¹⁰¹ Yolların arz ettiği tehlikeye devrin diğer gazeteleri de mercek tutmuştu. Mesela *Terakki* gazetesinde yayımlanan bir haberde ifade edildiği üzere Köprübaşı'ndan Şehremaneti'ne kadar uzanan yollar adeta balıksırtıydı. Bundan dolayı beygirlerin ayakları kayıyor ve her gün birkaç kaza yaşanıyordu. Gazete idaresi, tramvay şirketi tarafından yolların yeni tarzda yaptırılacağını işitmiş ve “inşallah gerçektir” şeklinde bir temennide bulunmuştu. Çünkü sadece hayvanların değil insanların da sık sık o yollarda düştüğünü görmekteydiler.¹⁰²

Yolsuzluğun ve artan araba sayısının neden olduğu trafik problemini hafifletecek yol yapımı konusu Tanzimat'ı müteakiben hükûmetin gündemine alınmıştı.¹⁰³ Fakat yaya hareketlerine göre biçimlenmiş sokakların arabaların işlemesine elverişli hâle getirilmesi kolay olmadı.¹⁰⁴ Çünkü arabanın kent içi ulaştırmanın temel aracı hâline gelebilmesi için kent içi yolların genişletilmesi ve yol ağının geometrik standartlarının geliştirilmesi gerekiyordu. 19. yüzyılda yol sistemlerinin araba ulaştırmasına uygun hâle getirilmesi yönündeki ilk teşebbüs 1839 yılında İstanbul için yayımlanan ilmühaber olmuştu.¹⁰⁵ Buna göre kent içi yollar 20, 15 ve 12 zira genişlikte 4 kademeye ayrıldı. Yol kenarlarına yapılacak binaların yükseklikleri belirlendi. Şehir içinde çıkmaz sokak yapılmaması ve yolların geometrik esaslara uygun olması kararlaştırıldı. Takip eden yıllarda çıkarılan nizamnamelerle benzer çalışmalar sürdürülmekle birlikte beklenen başarı bir türlü sağlanamadı.¹⁰⁶ Çünkü arabanın yaygınlaşmaya başlamasını müteakip açılan yollar başkentin bütününe kapsar bir plan dâhilinde yürütülmemiş, sıklıkla yaşanan büyük yangınların ardından girişilen bölgesel düzenlemelerden ibaret kalmıştı.¹⁰⁷ İstanbul'daki yol sistemini geliştirmeye dönük daha etkili ve kapsayıcı düzenlemeler için 1864 senesini beklemek gerekmişti. O yıl yaşanan ve 2.910 binanın yanmasıyla neticelenen Hocaapaşa yangınının ardından İslahat-ı Turuk adıyla bir komisyon kuruldu. 1848

101 Basiretçi, *age.*, s. 236, 321, 442-443.

102 *Terakki*, nr. 3, 17 Haziran 1874.

103 İhsanoğlu, *agm.*, s. XIV.

104 Ali Akif Göksel, *İstanbul'un Yolları ve Şehir Yollarının İnşası*, Belediye Matbaası, İstanbul 1955, s. 5-6.

105 İlhan Tekeli, “Türkiye’de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri”, *Türkiye’de İmar Planlaması*, drl. Tamer Gök, ODTÜ Yay., Ankara 1980, s. 53-54.

106 Engin, *agm.*, s. 90.

107 Tekeli, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçeri Ulaşım Tarihi Yazıları*, s. 34.

tarifli Ebniye Nizamnamesi yerine Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yayımlandı.¹⁰⁸ Yapılan çalışmalar sayesinde başta İstanbul olmak üzere birçok Osmanlı kenti sadece yaya ve hayvan trafiğine müsait yerler olmaktan çıkıp araba ile dolaşan kentler olmaya doğru evrildi.¹⁰⁹

d. Dikkatsiz Yayalar, Coşkun Kalabalıklar

Trafik kazaları bazen de sürücüler gibi yayaların dikkatsizlik yahut dalgınlıklarından kaynaklanmıştı. *İbret* gazetesi meydana gelen bir tramvay kazasından yola çıkarak yayaların dikkat çekilen hâllerini 15 Haziran 1872 tarihinde yayımlanan ikinci sayısında oldukça sert ve bir o kadar da ironi dolu şu ifadeler eşliğinde okurlarıyla paylaşmıştı:

“Tramvayın bir adamı çiğnemiş olduğu haberi üzerine kahvehane ukalasının feryadı ayyuka çıkıyor. Pek güzel! Biz de biliriz ki dünyadaki medeniyet vasıtalarından hiç birisi bir adamın kanına asla bedel olamaz. Lakin zannımızca tramvay da zehir gibi sırf öldürmek için yapılmış bir şey değildir. İnsanda hiç gaflet yok mudur? Her vakit “Tramvay gelecek, tramvay gelecek!” diye zikrederek gezilmez. İnsan sokakta uyuyarak hiç yürümez; biraz sağına soluna, önüne veya bir gürültü işitirse ardına bakar değil mi? Tatalım ki bakmadık. Boru sesini de mi işitemeyiz? Tramvay hareket hâlinde olduğunu bildirmek için daha ne yapsın? Top mu atсын? Nasıl oluyor da tramvay yapıldı yapılmış İstanbul’da bir köpek yavrusu çiğnenmemişken otuz kırk kadar adam çiğnendi?”

Bir çift beygir ile bir eski araba tedarik edebilen beylerimizin köprüden geçişlerine bakılsın. Onlarla değil tramvay arabaları ve şirket vapurları, belki yeni icat topların güllesi bile yarışmaktan aciz kalır. Önlerinden değil insan, kurlangç bile kaçıp kurtulamaz! Gariptir ki onlar da ayda otuz köpek çiğniyor, ama bin yılda bir adam çiğnemiyorlar?”¹¹⁰

Dikkatsizlik gibi yayaların trafik bilincinden mahrum oluşları ile sürücülerin kendilerini bıraktıkları güç durumlar karşısındaki kayıtsız hâlleri “Biraz da Eğlenelim (Türklerin Laubâliyâne Muamelâti)” başlığı altında yapılan haberle *İbret* gazetesi yazarlarının hisşına uğrayan hususlardandı. Özellikle hız yapan sürücüler nedeniyle üstü başı çamurlar içinde kalan kadınların “kör olası hayvan!”

108 Tekeli, “Türkiye’de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri”, s. 57.

109 Tekeli-İlkin, agm., s. 431.

110 *İbret*, nr. 2, 15 Haziran 1872.

diyerek kabahati beygirden aramaları yahut hızlı sürülen hayvanın darbesiyle çamura yuvarlanan herifin sürücüye “*bu yol umum içindir, senin umumu taciz etmeye hakkın yoktur!*” şeklinde bir serzenişte bulunamaması¹¹¹ gazetede eleştirilmiştir.

Devrin gazetelerinde çıkan haberlerden anlaşıldığı üzere bir izdiham oluşturmaya müsait kalabalıklar da trafik ve felaket bağlamında tellallık vazifesini üstlenmişti. Özellikle yaz mevsimi geldiğinde seyir yerlerine doğru başlayan hareketlilik ile özel günler için düzenlenen şenliklerin (şehrayin) doğurduğu kalabalık başkentin trafik güvenliğini alt üst etmekteydi. Yaşanan acı tecrübeler, yenilerini edinmemek için merkezî hükûmeti devrin resmî gazeteleri kanalıyla bazı uyarılarda bulunmaya itmişti. Mesela imparatorluk ordusunun ilk resmî gazetesi olan *Cerîde-i Askeriye*'nin 15 Nisan 1865 tarihinde yayımlanan 65. sayısında “yaz mevsimi geldiğinden seyir yerlerine rağbet olacağı için bazı tembih ve ihtarda bulunmak kaçınılmaz olmuştur” açıklamasıyla sürücülere uymaları gereken trafik kuralları hatırlatılıyordu. Buna göre kalabalık yerlerde at koşturmak ve halkı tedirgin edecek diğer hareketlerde bulunmak yasaktı. O tarz eylemlere kalkışanlar mutlaka hak ettikleri cezaya çarptırılacaklardı.¹¹² Uyarıların sıklık ve çokluğuna rağmen kalabalıklardan kaynaklı trafik kazalarının önünü alabilmek de mümkün olmamıştı. Konu özelinde *İbret* gazetesinde paylaşılan bir haberde aktarıldığı üzere 1872 yazında tertip edilen şenlik münasebetiyle hareket eden vapurlar ve kayıklardan başka Kalafat yerinde toplanan arabalı arabasız seyirciler *iğne atılsa yere düşmezdi* denilecek türden bir kalabalık oluşturmuştu. Seyircilerin çokluğu *sokakları, her birinin içinden kelle akar bir nehir mecrasına* dönüştürmüştü. Bu kalabalık sebebiyle Çamlıca'da şiddetli şekilde çarpışan arabalardan birisi devrilmişti. Devrilen arabanın oku diğer arabanın beygirinin karnına saplanınca hayvan ölmüştü. Tek teselli ise insanca herhangi bir sakatlığın yaşanmaması olmasındaydı.¹¹³

e. Memur Kayıtsızlığı

Trafikten sorumlu kurum ve memurların konulan kuralların takibini çok iyi, hatta hiç yapmamaları kazaların sebepleriyle ilgili olarak gazetelerin üzerinde durduğu bir diğer husus olmuştu. 1872 senesinde *İbret* gazetesinde hız ve umursamazlıktan kaynaklı ve yaralanmayla neticelenen bir kaza haberi aktarıldıktan sonra “kazaya yol açan *bu gibi bargir sürenlerin* Daire [Şehremaneti] memuru tarafından men olunacağı düşünülürken aksine hoş görülüp görmezden gelinmesinin hemcinsini çiğnedikten sonra ne du-

111 *İbret*, nr. 1, 8 Şubat 1872.

112 *Cerîde-i Askeriye*, nr. 65, 15 Nisan 1865.

113 *İbret*, nr. 11, 27 Haziran 1872.

rumda olduğuna bakmaya tenezzül etmeyen *medeni mösyönün* tuttuğu meslekten daha acayip olduğu ortadadır”¹¹⁴ şeklinde bir eleştiriye yer verilmişti. Bundan neredeyse tam bir yıl sonra Basiretçi Ali Efendi, şu ifadeler eşliğinde Şehremaneti memurlarını trafik-ile ilgili olarak kendilerine yüklenen vazifeyi yerine getirmeye davet ediyordu:

“Beygir hamallarının, yüklü bulunan hayvanları birbiri arkasına bağlayıp en önde olanını elleriyle çekip götürmeleri gerekirken beş on yüklü hayvan yan yana sokağa salıverilmektedir. Öyle olunca da hayvanlar önlerine çıkan herkesi *duvar deliğine sokarcasına* ezmektedir. Hele odun beygirleri gelirken insan sığınacak yer arıyor. Boş hayvanları arkalarından veya birini tutup çekmek suretiyle önlerinden alabildiğine koşturuyorlar. Bu durumun yol açacağı mahzurları saymaya lüzum yok, yaşanmadan evvel meydan vermek gerekiyor. Şehremaneti memurları bundan sonra bu hususlara dikkat ederlerse vazifelerini yerine getirmiş olurlar.”¹¹⁵

Bahsedilen tarzdaki trafik kazalarına sürekli olarak tanıklık etmek mecburiyetinde kalan Basiretçi Ali Efendi bir başka yazısında da Şehremaneti memurlarına görevlerini hatırlatmak mecburiyetinde kalmıştı. Onun deyimiyle kira beygir ve arabaları gerek boş gerekse müşteri almış olsunlar çoğu vakit doludizgin koşturulmakta, yolda aciz bir ihtiyara rastlanır veyahut bir çocuk çiğnenir diye düşünülmemektedir. Kendisi, *geçen gün* hızla giden arabanın bir ihtiyarı ezip geçmesine ramak kala onun imdadına yetişen diğer bir zat tarafından kurtarıldığına tanıklık ettiğini belirttikten sonra böylesi durumlara meydan verilmemesinin Daire memurlarının sorumluluğunda olduğuna dikkat çekmişti.¹¹⁶

İbret gazetesinin 1872 yılı içerisinde yayımlanan 18. sayısında *La Turquie* gazetesinden yapılan alıntidan hareketle oluşturulan haberde “yakın zamanda Belediye Reisi tarafından sokakların düzeniyle alakalı olarak ilan edilen hükümlerin maiyet memurlarınca uygulanmadığına” vurgu yapıldıktan sonra “o nedenle eskiden olduğu gibi sokaklarımızda süratle koşan atlar ve arabaların altında ezilmek korkusundan hala kurtulamadık” şeklinde bir yakınma söz konusu olmuştu.¹¹⁷

114 *İbret*, nr. 74, 18 Aralık 1872.

115 Basiretçi, *age.*, s. 216-217.

116 Basiretçi, *age.*, s. 404.

117 *İbret*, nr. 18, 26 Şubat 1287/9 Mart 1872.

6. Gazeteler: Trafik Üzerine Düşünmek ve Üretmek

Dönemin gazetecileri yaşanan kazaları ve hatalı sürücülere verilen cezaları, ayrıca trafikle ilgili yasal düzenlemeleri sık sık okurlarıyla paylaşıp trafikle alakalı toplumsal bir farkındalık oluşturabilmek yönünde mesleklerinin kendilerine yüklemiş olduğu misyon doğrultusunda hareket ettikleri gibi artan kazalara çare olabilecek kimi tedbirler düşünmekten ve uygulanabilmeleri ümidiyle onları gazetelerinin sütunlarına taşımaktan da geri durmamışlardı. İstanbul'daki ulaşım problemini en çok işleyen gazeteci durumundaki Basiretçi Ali Efendi trafikle alakalı tedbir üretmek konusunda da meslektaşlarından bir adım öndeydi. Kendisi 1876 yılı başında kaleme aldığı bir yazısında ifade ettiği üzere yakın zamanda hükûmetçe beygir koşturmanın yasaklandığına, aksine hareket edenlerin cezalandırılacağına ilişkin olarak gazetelerde yayımlanan ilanlar görmüştü. Ancak sürücülerin bildiklerinden şaşmayıp süratle gitmelerinden dolayı bazı kazaların yaşanmakta olduğunu görüp işitmekteydi. Mesela bir ay önce Bâbiâli Caddesi'nde süratle giden arabanın çarptığı bir zabıt beygirlerin altında kalmıştı. Civardakiler yetişip adamcağızı kurtarmış, arabacı da Bab-ı Zaptiye'ye gönderilmişti. Bir önceki çarşamba günüyse saat 11:30 sularında Hasanpaşa Karakolu Caddesi'nde süratle giden araba bir Ermeni'yi feci şekilde çiğnedikten sonra olay yerinden savuşup gitmişti. Bu gibi olayların sıklıkla yaşanmasının nedeni arabacıların o günlerde sürat yapmayı medeniyetin bir alameti olarak algılamalarındandı. Basiretçi Ali Efendi birkaç yıl evvel olduğu gibi sürücülerin önlerine bir ihtiyar veya sakat kimse çıktığında seslenmeleri sayesinde bu tarz vukuatın artık kesinlikle işitilmeyeceği kanaatindeydi. Bu hususun arabacılara şiddetle tembihlenmesini Zaptiye Nezaretinden rica ediyordu.¹¹⁸ Bundan yaklaşık bir ay sonrasına ait olan diğer bir yazısında ise kazaların önünün alınabilmesi için tıpkı yollarda olduğu gibi caddelerde de kira ve yük beygirlerinin koşturulmasının yasaklanmasını ve uymayanların cezalandırılmasını Zaptiye Nezaretinden temenni etmişti.¹¹⁹ Caddeler üzerinde karşılaştığı kazalar onu tedbirlerin ayrıntısını düşünmeye de itmmişti. Mesela yakın bir zamanda Sirkeci Caddesi'nde son sürat giden arabanın çarptığı adamın fena hâlde yıkılışını, sürücününse umursamadan gidişini görmüştü. Gördüklerinin etkisiyle içinde biriken öfke gazetesinin sütunlarından şu şekilde taşımıştı:

“Arabaların çiğnediği it köpeğin haddi hesabı yoktur. Onlar ne ise ne bari arabacılar insanları olsun gözetmeler! Maksada iki dakika evvel yetişmek

¹¹⁸ Basiretçi, *age.*, s. 466.

¹¹⁹ Basiretçi, *age.*, s. 475.

için eşref-i mahlûk olan insan, her şeyden daha aziz olan hayatından nasıl yoksun bırakılır, bilemem!... Bu vazife ise Şehremaneti'nindir. Böyle süratle giden arabalardan ceza-yı nakdi alabilir. Eğer arabanın hızından dolayı bir kaza yaşanırsa o zaman iş cinayet rengini alır. İcap eden, mahkemeye gönderilir, o da başka..."¹²⁰

Görüldüğü üzere Basiretçi Ali Efendi hız yapanlardan para cezası alınmasını teklif ediyordu. Oysa 1858 Ceza Kanunu ile zaten o tarz sürücülerin çarptırılacakları para cezaları belirlenmişti. Basiretçi de çok defa gazetesinde paylaştığından bu hususu gözden kaçırmış olamaz. O, burada bir önceki yazısını tamamlayacak şekilde caddelerde hız yapanlardan da para cezası alınması gerektiğini ifade etmek istemiş olmalıdır. Kendisi mevcut tedbirlerin yetersizliğine vurgu yapan bir başka yazı daha kaleme almıştı. Onun deyimiyle kazaya sebebiyet veren sürücüler cezalandırılıyordu. Ancak "ne fayda ki diğeri zarar görüyordu." Bunun önlenmesi için hangi tedbir gerekiyorsa onun süratle alınıp uygulanmasını mahsus merciinden "rica ediyordu".¹²¹

Tercümân-ı Hakikat yazarlarından Hüseyin ise başkent caddelerinin darlığına rağmen birbirleriyle yarış edercesine iki arabayı yan yana koşturan sürücülerin çarpıp yüzüstü yere düşürdükleri yolcuları "arabanın önünden niye savuşmuyorsun!" diyerek azarladıklarına 1882 yılı içerisinde teessüfle tanıklık ettikten sonra Daire tarafından o tarz arabacılara daha şiddetli cezalar verilmesini istirham etmişti.¹²² Gazete yazarlarından Mehmed Cevdet ise 1890 yılında araç muayenesi gibi günümüz uygulamalarından birisinin gerekliliğine dikkat çekmişti. Yazarın ifadesiyle yaya ve müşterileri tehlikeden korumak adına köhne, döşemeleri pis ve hayvanları zayıf olan arabalarla ilgili o güne kadar henüz bir adım atıldığı görülmemişti. Bu nedenle kendisi, kamu sağlığını muhafaza adına kira arabalarının muayene ettirilmesini Şehremaneti'nden rica etmeyi bir vazife bilmişti.¹²³

Başkent İstanbul'un trafiğini düzeltmek için fikir üreten gazetelerden bir diğeri *La Turquie* olmuştu. Gazetenin 3 Mart 1866 tarihli sayısında ifade edildiği üzere Galata'da, özellikle Yüksek Kaldırım Sokağı'nın altında çok sayıda sürücü toplanmaktaydı. Bunlar bazen 10 kadar atla birden park yapmakta ve hâliyle sokakları tıkmaktaydılar. Yayalardan çekinmeden atları tırs yapmaları ve kadınları korkutmak

120 Basiretçi, *age.*, s. 490.

121 Basiretçi, *age.*, s. 450.

122 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 1329, 20 Kasım 1882.

123 *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 3471, 3 Ocak 1890, s. 3-4.

için kahkaha atmaları şikâyet konusu oluyordu. Son günlerde yaşandığı belirtilen bir olayda kiralık atlardan birisi tekme attığı diğer atın bacağına kırmıştı. Gazete bu olumsuz tabloyu aktardıktan sonra yetkililere, atlarını kiralayanların Yüksek Kaldırım kadar işlek bir başka kavşakta durmalarını ve çağrılıncaya kadar orada beklemelerini sağlamak gerektiğini tavsiye etmişti.¹²⁴ *La Turquie* gazetesi İstanbul trafiğini düzenlemeye dönük tekliflerini bazen Avrupai örnekler üzerinden üretmişti. Bununla ilgili olarak 1866 senesinde yapılan haberde Pera Sokağı'nın neredeyse her gün sürücü, araba ve yaya kalabalığıyla işgal ediliyor olmasına karşın sokağın çok dar olması nedeniyle yük dolu atların geçişiyle dolaşımın birçok yerde kesildiğine dikkat çekilmişti. Pera'da durum böyleyken Paris'te ve Avrupa'nın çoğu başkentinde inşaat durumu dışında iki tekerlekli yük arabalarına işlek sokaklardan geçme izni verilmediği vurgulanmıştı.¹²⁵

Sonuç

Trafik, İstanbul için yakın zamanların getirdiği bir problem değildir. 19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı başkentinde artış gösteren nüfus ile gelişen ticari ilişkiler henüz hayvanlar ve onlar vasıtasıyla hareket ettirilen arabalardan oluşan trafiği dahi işlemez bir hale getirmiştir. Hâl böyleyken sürücülerin hız sınırı başta olmak üzere trafik kurallarını ihlal eden davranışları, acemi ve ehliyetsiz olmaları; ulaşım ve taşıma hizmetlerinde kullanılan hayvanların sakatlık ve yetersizlikleri, aynı şekilde arabaların köhneliği ve bakımsızlığı, yayaların bilinçsizlik ve dikkatsizliği, ilgili memurların görevleriyle alakalı vurdumduymazlığı ve nihayet başkent yollarının araba trafiğine elverişsiz durumu İstanbul'da hemen her gün trafik kazaları yaşanmasına yol açmıştır. Devrin canlı tankları olan gazetelerle diğer kaynakların ortak kanaati olmak üzere kazalara sebebiyet veren söz konusu öğeler arasında en ön plana çıkıyorsa vasıtaların hızlı biçimde kullanımı olmuştur. Kullanılan vasıtalara bakınca yaşanan kazaların çok ciddi hasarlara yol açmamış olabileceği düşünülebilir. Oysa kazalar çalışma içerisinde tanklık edildiği üzere sadece yolcular yahut yayaların değil sürücülerle bindikleri hayvanların da ciddi şekilde yaralanmalarına, hatta bazen ölmelerine yol açmıştır. Devlet, halkın bu gibi vahim neticelerle karşılaşmaması için trafikle alakalı birtakım düzenlemeler yapmış, özellikle hız yapanlar ile yaralanma veya ölümle neticelenen kazalara karşın sürücüler para ve hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak uygulanan cezalar

124 Dilara Oruç, *La Turquie Gazetesi'nde İstanbul (1866)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 88.

125 Oruç, *agt.*, s. 54.

caydırıcılıktan uzak olunca yaşanan kazalar ve acı neticeleri devrin gazetelerinin sütunlarını işgal etmeyi sürdürmüştür. Bu aşamada gazeteciler devreye girmiş; meydana gelen örnek olaylar üzerinden trafik kazalarına sebebiyet veren sürücü, vasıta yahut yayaları oldukça sert bir üslupla eleştirmekle kalmamış, benzerlerinin yaşanmaması adına daha ağır trafik cezalarıyla çağın gereklerine uygun yeni kurallar belirlenmesi gerektiğini kendilerine has üsluplarıyla devletin karar alıcılarının dikkatine sunmaktan geri durmamışlardır. Ancak hangi tedbir veya cezaya müracaat edilirse edilsin trafiğin İstanbul için bir problem oluşturduğu andan günümüze uzanan süreçte özellikle sürücü hata ve ihlallerinden kaynaklı kazaların önünü alabilmek maalesef mümkün olamamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Hariciye İstişare Odası (HR. HMS. İŞO): 82/3.

BOA, Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB. 021): 74/146.

BOA, Sadaret Mukavelenamer (A. DVN. MKL): 74/31.

Sürelî Yayınlar

Basiret

Cerîde-i Askeriye

Cerîde-i Havâdis

İbret

Takvîm-i Vekâyi

Terakki

Tercümân-ı Ahvâl

Tercümân-ı Hakikat

Vekayi-i Zâbiyye

Resmî Kaynaklar

Düstur I. Tertip, C 2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri-Toplum Hayatı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.

Ahmed Lutfi, *Mirât-ı Adâlet yahut Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliyye*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul 1304.

Akay, Tolga, “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Otomobil, Kazalar ve Trafik Düzenlemeleri”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, 2018, s. 549-570.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C 6, FEY Vakfı Yay., İstanbul 1993.

Arısan, Kâzım, “Eski İstanbul’da Şehir İçi Ulaşımı”, *Çağın Yakalayan Osmanlı!*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. 1-12.

Artuk, İbrahim, “Beşlik”, *DİA*, C 6, İstanbul 1992, s. 7.

Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Şehir Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, Erdem Kültür Kit., İstanbul 2017.

Bingöl, Sedat, "Vakâ-yi Zaptiyye Gazetesi ve İstanbul Mahkemeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 11, 2017, s. 1-30.

Çolak, Melek, "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Trafik ve Tramvay", *Osmanlı Araştırmaları*, XXII, 2003, s. 177-189.

Demir, Fatih, *İbret Gazetesi Işığında İstanbul'da Sosyal ve Gündelik Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Demirel, Halit, *Vakayi-i Zaptiyye Gazetesi (1869-1874)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara 2004.

Engin, Vahdettin, "İstanbul'da Şehiriçi Kara Ulaşımı: At Arabalarından Otomobile", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin vd., İstanbul 2013, s. 87-100.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C 1, Yay. Yön. Cengiz Özdemir, İBB Yay., İstanbul 1995.

Ertuğ, Nejdî, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıklar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Ertuğ, Nejdî, "Klasik Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C 6, İstanbul 2015, s. 414-435.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *İstanbul'da Şehir İçi İnsan Nakli Meselesi ve İstanbul'da Tramvay İşçilerinin İhtimâî Durumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1949.

Göksel, Ali Akif, *İstanbul'un Yolları ve Şehir Yollarının İnşası*, Belediye Matbaası, İstanbul 1955.

Gülersoy, Çelik, "Arabalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1993, s. 289-290.

Gülersoy, Çelik, *Tramvay İstanbul'da*, İstanbul Kitaplığı, İstanbul 1989.

Günergun, Feza, "Osmanlı Devleti'nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri", *Çağmı Yakalayan Osmanlı!*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. 373-393.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teknoloji Çağmı Yakalama Gayretleri", *Çağmı Yakalayan Osmanlı!*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s. VII-XVI.

İşirli, Mehmet, "Araba", *DİA*, C 3, İstanbul 1991, s. 242-245.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)-Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2003.

Kayserilioğlu, R. Sertaç, *Dersaadet'ten İstanbul'a Tramway*, C I, İ.E.T.T. Tarihi Dizileri 1, (2. Baskı) İstanbul 2013.

Koçu, Reşat Ekrem, "Araba, Arabacı; Saray, Konak, Kira ve Yük Arabaları ve Arabacıları", *İstanbul Ansiklopedisi*, C II, 1959, s. 902-918.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984.

Oruç, Dilara, *La Turquie Gazetesi'nde İstanbul (1866)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Payam, Mehmet Murat, *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Trafik Güvenliği Eğitimi*, İKSAD, Adıyaman 2018.

Shaw, Stanford J., "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 403-414.

Şahin, Şayan Ulusan, "Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)", *Bilgi*, S. 32, 2005, ss. 165-178.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., *Asırlar Boyunca İstanbul*, Cumhuriyet Gazetesi Yay., İstanbul (?).

Şimşek, Hüseyin, "Osmanlı Dönemi Eğitim Sorunları: Yol Güvenliği (Trafik) ve Okul Servisçiliğine Dair Tarihsel Bir İnceleme", *Kuramsal Eğitimbilim*, C 3, S. 1, 2010, s. 135-147.

Taştemir, Mehmet, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, Ed. Vahdettin Engin vd., İstanbul 2013, s. 13-31.

Tekeli, İlhan, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de İmar Planlaması*, drl. Tamer Gök, ODTÜ Yay., Ankara 1980, s. 26-147.

Tekeli, İlhan, *İstanbul ve Ankara İçin Kent İçi Ulaşım Tarihi Yazıları*, (İlhan Tekeli Toplu Eserleri-9), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

Ünal, Ertan, "İstanbul Tarihinde Taşıt: Arabalar", *Hayat Tarih Mecmuası*, C 2/S. 8, İstanbul 1968, s. 20-27.

Ünal, Ertan, "İstanbul Tarihinde Taşıt 2: Tarihe Geçen Arabalar", *Hayat Tarih Mecmuası*, C 2/S. 9, İstanbul 1968, s. 20-28.

Yılmaz, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Trafik ve Trafik Kazaları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 20/S. 36, 2019, s. 341-368.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 88 - Sayı/Issue: 311
Nisan/April 2024

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 24.01.2023
Kabul/Accepted: 17.07.2023

DOI: 10.37879/belleten.2024.267

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Salnamelerinde Tashih Meselesine Dair Bir İnceleme

Serhat Aras Tuna*

Öz

Salnameler, bir yıllık olayların bütününi içeren belgelerdir. Tarih araştırmalarında sıkça başvuru olan bu yıllıkların Osmanlı Devleti'nde ilki 1847'de yayımlanmıştır. Resmî hüviyetteki salnamelerin büyük bir kısmı devlet (umumi), vilayet ve nezaret salnameleri şeklinde tasnif edilmektedir. Resmî salnameler, çeşitli memurların bulunduğu komisyonlar tarafından hazırlanmaktaydı. Salnamelerdeki bilgilerin her sene güncellenmesi gerektiğinden salname tertip komisyonları ilgili yerlerden bilgileri toplar ve bunları kullanırdı. Bu süreç tashih formlarının hazırlanmasıyla yürütülürdü. Tashih formları aracılığıyla bilgiler güncellense de çoğu kez bilgi hataları ya da yazım yanlışları meydana gelmekteydi. Bu yüzden salnamelere tashih ve ilave cetvelleri eklenirdi. Bazı tashihler ise memurların talepleri, şikâyetleri ya da incelemeler üzerine yapılmakta ve bunlar önem derecesi yüksek bilgi yanlışlıkları içerebilmekteydi. Dolayısıyla tashihler olağan ve olağan dışı şeklinde iki usulde uygulanmaktaydı. Bu çalışmada Osmanlı resmî salnamelerinde uygulanan tashih yöntemleri ve bunların yerine getirilme usulleri incelenmiştir. Yapılan incelemede tashih meselesinin idareciler tarafından son derece önemsendiği tespit edilmiştir. Bu yüzden tashih, üst düzey bürokrasideki yazışmalara yansımıştır. Çalışmada resmî salnameler ve Osmanlı arşiv belgeleri-

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Muş Alparslan University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Muş/TÜRKİYE, s.bingul@alparslan.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5255-9787>

ne müracaat edilmiştir. Çalışma dâhilinde İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) veri tabanındaki salnameler kullanılmıştır. Umumi salnamelerin hepsi incelenmiş, vilayet salnamelerinden bir örneklem oluşturulmuştur. Nezaret salnamelerinden ise kısmen yararlanılmıştır. Salnamelerde tespit edilen tashihler arşiv belgelerindeki yazışmalarla mukayese edilmiştir. Çalışmanın amacı salname literatürü yazım aşamasında araştırmacılara bir rehber sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Salname, Tertip, Tashih, İlave.

An Investigation on the Issue of Revision in Ottoman Yearbooks

Abstract

Yearbooks (salname) are documents that contain a whole year of events. The first of these annuals in Ottoman Empire, which are frequently used in historical studies, was published in 1847. Most of the official yearbooks are classified as governmental (general), province and ministry yearbooks. Official yearbooks were prepared by commissions including a number of officials. Since the information in the yearbooks had to be updated every year, the yearbook organization commissions would collect the information from the relevant institution and use them. Although the information was updated through the proofreading forms, most of the time infographical or typographical errors occurred in yearbooks. For this reason, revision and additional tables were added to the yearbooks. On the other hand, some corrections were made upon the requests or complaints of the civil servants or upon investigations, and these could contain information errors with a high degree of importance. Therefore, corrections were applied in two ways, ordinary and extraordinary. In this study, the correction methods applied in the Ottoman official yearbooks and the methods of their fulfillment were analyzed. In the examination, it was determined that the issue of correction was given great importance by the administrators. In the study, official yearbooks and Ottoman archive documents were examined. All of the governmental yearbooks were examined, and a sample was created from the provincial yearbooks. The corrections found in the yearbooks were also compared with the archive documents. The aim of the study is to provide a guide to researchers in writing the yearbook literature.

Keywords: Ottoman Empire, Yearbook, Composition, Revision, Addition.

Giriş

Osmanlı tarih yazımında salnameler sıkça başvurulan kaynaklar arasında gelmektedir. Hem devletteki genel teşkilatlanma ve sahip olunan mali, siyasi, askerî, demografik potansiyelin belirlenmesi hem de vilayetlerin benzer hususiyetleri açısından bu kaynaklara müracaat edilmektedir. Bir senelik olayları topluca içeren belge anlamına gelen salname, Osmanlı yazın hayatına Tanzimat'tan sonra dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık son üç çeyrek asırlık teşkilatı, yaşantısı ve fikir hayatının aynası olarak nitelendirilen salnamelerin ilki 1847 yılında yayımlanmıştır. Basımları 1922 yılına kadar süren salnameler, birçok alanda mühim veriler içermektedirler. Salnameler devlet (umumî), vilayet, resmî kurum ve kuruluşlar ile özel kurum ve kişilere ait olanlar şeklinde birkaç gruba ayrılmaktadır. 1847'de çıkarılan ilk umumî salname, Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. Salnameler yazışmalarda ve çeşitli işlerde kullanılmak üzere resmî ve sivil her kesime yardımcı olmaları maksadıyla çıkarılmıştır. Salnamelerin hazırlanma işi önce Meclis-i Maarif Başkatipli Behçet ve Meclis azasından Rüşdü Beylere verilmiştir. Ardından Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Heyeti'ne devredilen bu görev, 1888 yılından itibaren Memurîn-i Mülkiye Komisyonu dâhilindeki Sicill-i Ahval Memurîn İdaresi'nce devam ettirilmiştir. Umumî salnameler, 1847-1918 yılları arasında altmış sekiz adet çıkmıştır. Vilayet salnamelerinden ilki 1866 yılında çıkarılan Bosna Vilayet Salnamesi'dir. Bu grubun sonuncu salnamesi 1921-1922'de çıkarılan Bolu Livası Salnamesi'dir. Vilayet salnameleri her yerde düzenli bir şekilde basılamamıştır. Bazı vilayetlerde bir tane bazı vilayetlerde ise otuz beş civarında salname çıkarılmıştır. Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça ve ayrıca sadece Arapça çıkarılan salnameler vardır. Resmî kurum ve kuruluşlara ait salnameler içerisinde ise nezaretler, rasathane, askerî daireler ve rüsumat idaresi sayılabilir.¹

1 Hasan Duman, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, C 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2000, s. 1-9. Salnamelerin içerdiği bilgilerin önemi vilayet salnamelerinde de dile getirilebilmiştir. Örneğin, 1912 yılı Musul Vilayet Salnamesi'nin mukaddime kısmında "Salname adıyla basılan resmî vesikalar son derece mühimdir. Salnameler bir memleketin coğrafi konumu, üretim ve tüketim araçları, ticaret ve ziraatı, coğrafya ve tarih gibi geçmiş ve içinde bulunulan zamana dair veriler içerir. Musul'da birkaç seneden beri salname çıkarılmıyordu. 1912 nüshası Meşrutiyet'in ilanının beşinci yıl dönümü ve Meşrutiyet'in birinci padişahı Sultan V. Mehmed Han Efendimizin cülusunun dördüncü senesine denk gelmiştir" şeklindeki ibarelere yer verilmiş ve ardından da Meşrutiyet idaresine övgüler yapılmıştır. Bk. Musul Vilayet Salnamesi, H. 1330/M. 1912. Devlet salnameleri aynı zamanda umumî salnameler olarak da isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme II. Abdülhamid dönemi salnamelerinin çoğunda (H. 1310-R. 1333-1334 arası) "salname-i umumî" şeklinde salnamenin

Osmanlı tarih yazımında salnamelere büyük önem atfedildiği hâlde salnamelerde yer alan bilgilerin değeri ve güvenilir olup olmadığı hususu tartışmalı bir konu olarak değerlendirilmektedir.² Bu yüzden salnamelerden istifade edilirken mümkünse içerdiği verilerin arşiv belgeleri, dönemin süreli yayınları veya genel literatürü ile mukayesesinin yapılması önem arz etmektedir. Salnameler, içerik itibarıyla çok çeşitli ve teferruatlı olduğundan mutlaka tashihe ihtiyaç duyulmaktaydı. Böylece hem mevcut baskılarda hem de takip eden sayılarda hataların minimize edilmesi için memurlar tarafından çaba sarf edilmekteydi. Tashih meselesi, salnameleri tertip eden, bilgileri derleyen, bilgileri gönderen ve baskıyı yapan görevlilere kadar geniş bir grubun dikkat ve özeniyle doğrudan ilgiliydi. Bu çalışmanın amacı araştırmacılarca sıkça referans gösterilen salnamelerin ne türden tashihlerden geçtiği ve bu tashihlerin nasıl uygulandığı sorularına cevap bulmaktır. Sözlük anlamı düzeltme veya düzelti olan tashih, salnamelerde iki şekilde uygulanmıştır. Bunlardan ilki ihtiyaç duyulan salnamelerde ek hâlinde “tashih ve ilave cetveli” başlığıyla yer alan ve “olağan tashih” şeklinde nitelendirilebilecek olanlardır. Bu tashih, salnameler basıldıktan sonra fark edilen harfler, kelimeler ile kişi ve yer adlarındaki basit hataları kapsamaktadır. Ayrıca her sene tashih formlarının kurumlarından gönderilmesi şeklinde uygulanan yöntem bu tasnife dahildir. İkinci tashih usulü ise önemli bilgi yanlışlıkları veya eksikliklerine dair olup “olağan dışı tashihler” şeklinde kavramsallaştırılabilir. İkinci grup tashihlerin başlıca özelliği bürokratik yazışmalara yansımış ve elzem niteliğinde görülmüş olmalarıdır. Bu çerçevede ça-

---

üst kısmında kullanılmıştır. Örnek için bk. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1310/M. 1892; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, R. 1333-1334/M. 1918. Bu tabir arşiv yazışmalarına da sıkça yansımıştır. Örnek için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (ME. MKT. 169/75), 15 Mayıs 1309/27 Mayıs 1893. Özellikle vilayet salnamelerinin yönetim, eğitim, iktisat, demografik ve coğrafi yapılar gibi hususlardaki önemleri yabancı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Bk. Justin McCarthy-J. Dennis Hyde, “Ottoman Imperial and Provincial Salnames”, *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 13/No. 2, 1979, s. 11-12.

- Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 3/S. 6, 2005, s. 550. Salnameler kitap veya lisansüstü tezler şeklinde doğrudan günümüz Türkçesine aktarılmakta veya çeşitli konular itibarıyla bunlardan sıkça yararlanılmaktadır. Yüksek lisans tezleri başta olmak üzere salname literatürüne burada tek tek değinmek çalışmanın sınırlarını aşacağından bazı başlıca çalışmalar için bk. Hamit Pehlivanlı, *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna 1287 Hicri/1870*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; İbrahim Cavid, *Aydın Vilâyet Sâlnâmesi R. 1307/ H. 1308*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010; Hatice Oruç, *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; İlhan Palalı, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır: Vilâyet Salnameleri ve Mahallî Kaynaklara Göre 1869-1905*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1999.

lışmaya konu edilen salnameler, resmî statüdeki umumi, vilayet ve kısmen nezaret salnameleridir. Umumi salnamelerden tashih cetveli içerenlerin her biri çalışmada incelenmiştir. Vilayet salnamelerinden bir örneklem oluşturulmuş ve bunlardan bazılarının tashih cetvelleri incelemeye konu edilmiştir. Bu örneklemde hem salname literatüründe hem de arşiv yazışmalarında “mükemmel” şeklinde addedilen bazı vilayet salnameleri seçilmiştir. Çalışmada Osmanlı arşivlerindeki yazışmalara yansıyan tashih talepleri, ilgili salnamelerdeki verilerle karşılaştırılarak taleplerin yerine getirilme şekli ve derecesi tespit edilmiştir. Bu vesileyle çalışma üç bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde salnamelerin tertip ve dağıtım süreci hakkında bilgi verilmiştir ki bu süreç tashih meselesini doğrudan ilgilendirmektedir. İkinci bölümde resmî yazışmalara yansıyan “olağan tashihler” ve üçüncü bölümde “olağan dışı tashih” talepleri salnamelerdeki bilgilerle mukayese edilerek incelenmiştir. İncelenmeye tabi tutulan salnamelere İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) veri tabanından erişilmiş ve buradaki tarihlendirmeler esas alınmıştır.

1. Salnamelerinin Basım ve Dağıtım Süreci

Umumi salnamelerin basım ve dağıtım sürecinden sorumlu tertip komisyonu, her sene nezaretlerden, kurumlardan ve vilayetlerden önceki yıllara ait kayıtların güncellenmesi amacıyla yeni bilgileri talep etmekteydi.³ Bilgilerin talep edilmesinde halka ve ilgili kimselere devlet kadroları ve memuriyetlerdeki işleyişle ilgili “malumat-ı sahiha ve kamile” verme düsturu etkiliydi.⁴ Umumi salnamelerin her sene basılması İrade-i Seniyye gereği olduğundan hazırlanan salnamelerin hicri yılın başında dağıtımı zorunlu hâle gelmekteydi. Bu yüzden muharrem ayı yaklaştıkça söz konusu taleplerin ilgili birimlere bildirilmesi önemsenmekteydi.⁵ Nezaretlerle birlikte Seraskerlik, Tophane, Hazine-i Hassa, Zabtiye Müşiriyeti ve diğer kurumlardan salnameye eklenmek üzere özellikle üst düzey memurların güncel isimleri talep edilirdi.⁶ Talepleri karşılayan kurumlar gerekli bilgileri düzenli ve anlaşılır

3 İlhan Palalı, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2020, s. 3-4.

4 Hatice Oruç, *age.*, s. X.

5 BOA. İrade Dahiliye (İ.DH), 158/8187, 18 Za. 1263/28 Ekim 1847.

6 BOA. Sadaret-Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 225/21, 16 L. 1273/9 Haziran 1857. Sadrazamlıktan gönderilen tashih cetvelleri için bk. BOA. Bab-ı Ali Evrakı (BEO), 1279/95878-2, 26 N. 1316/7 Şubat 1899. Bahriye Nezaretinden yapılan talep için bk. BOA.MFMKT. 386/19, 26 N. 1315/18 Şubat 1898. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden yapılan talep için bk. BOA.MFMKT. 386/21-1, 20 Za. 1315/12 Nisan 1898. Umum Mekatib-i Askeriye Nezareti ile Tophane Müşiriyeti'nden yapılan talep için ise bkz. BOA.MFMKT. 386/20-1, 5 Şubat 1313/17 Şubat 1898.

bir şekilde komisyona iletirdi.⁷ Ayrıca Ermeni, Katolik, Rum patrikleri ve Hahambaşılara hitaben yapılan bildirimlerde metropolit, piskopos, haham ve murahhasa gibi görevlilerin isim bilgileri istenmekteydi.⁸ Gösterilen özen neticesinde salnameler tam ve hatasız çıkarıldığı zaman salnamenin hazırlanmasında emeği geçenler teşvik amacıyla takdir ve taltif edilirdi. Özellikle II. Abdülhamid dönemini kapsayan 1876-1908 tarihleri arasında çıkarılan salnameler içerdikleri bilgi zenginliği ve çeşitliliği itibarıyla en tertipli olanlarıdır.⁹ Vilayetlerde ise valiler bizzat salname basımıyla ilgilenmekte ve bu vesileyle padişahın sunduğu imkânlarla şükranlarını sunmaktaydılar.¹⁰ Dolayısıyla hem merkezde hem de taşrada salname basımından sorumlu memurlar yoğun bir çaba sarf etmekteydiler. Örneğin, Sicill-i Ahval Komisyonu, salname basımından sorumlu olduğu dönemde salnamelerin niteliğini artırmak için Avrupa’da çıkarılan salnameleri yakından takip etmiştir. Bu maksatla Hariciye Nezareti aracılığıyla başka ülkelerde basılan salnameler talep edilmiştir.¹¹ Yine daha nitelikli salname basımı için Matbaa-i Amire’ye yeni harf kalıpları getirtilmiştir.¹² II. Abdülhamid dönemi salnamelerinin daha tertipli olmasının başka bir sebebi yeni basılacak salname için gereken bilgilerin talebinde bir nevi sıkı iş takviminin belirlenmiş olmasıydı. Örneğin, sene başında dağıtım planlanan salnameler için aylar öncesinden tashih formları ilgili kurumlardan

- 7 BOA. İrade Hariciye (İ.HR), 58/2709, 26 L. 1265/14 Eylül 1849. Mabeyn-i Hümayûn’da bulunan memurların listesidir.
- 8 BOA. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT), 192/58, 16 L. 1273/9 Haziran 1857.
- 9 İlhan Palalı, agm., s. 3-4. Taltifler hem İstanbul’da hem de taşrada yapılmıştır. Örneğin, 1893’e ait umumi salnamenin padişaha takdime yetiştirilmesinde emeği geçen Mümeyyiz Nuri Bey, Sermüsevid Murtaza, mütehayyizan kaleminden Kazım ve Avni Beyler ile Matbaa-i Amire’den Ferid Bey’in taltifleri Sicill-i Ahval Umumi Müdürü tarafından rica edilmiştir. Bk. BOA. İrade Taltifat (İ.TAL), 28/37-1, 1 M. 1311/15 Temmuz 1893. Hüdavendigar Vilayet Salnamesi’nin hazırlanmasında emeği geçen Vilayet Mektupçusu ve Matbaa Nazırı Süleyman Nazif’in de bir derece rütbeyle taltifi Hüdavendigar valisi tarafından talep edilmiştir. Bu salnamenin hususiyetlerinden biri kırkı aşkın resim içermesi, vilayet tarihi, vilayetin ticari durumu ve istatistikleri düzenli bir şekilde içermesidir. Bu yüzden emsallerine göre son derece iyi bulunmuştur. BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 290/42, 13 Ş. 1324/2 Ekim 1906.
- 10 BOA. MEMKT. 177/20, 15 Za. 1310/31 Mayıs 1893. Bitlis vilayetinden Maarif Nezaretine salname gönderilmesi vesilesiyle Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa şu ibarelere yer vermiştir: “Bitlis vilayetinde şimdiye kadar mufassal bir salname neşr olunamamış olduğu hâlde bu kere saye-i terakkiyatvaye-i hazret-i hilafetpenahide birinci def’a olmak üzere tab’ ve neşr olunan salnamenin bir nüshasının arz ve takdimi”.
- 11 BOA. Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 77/26, 24 Ra. 1305/10 Aralık 1887. Örneğin, İspanya Darülfununu Başkitabeti’nden gönderilen salname Kütüphane-i Umumi’ye yerleştirilmiştir. Bk. BOA.MEMKT. 149/102, 22 Ağustos 1308/3 Eylül 1892.
- 12 BOA. BEO. 171/12768-2, 11 Ş 1310/28 Şubat 1893.

toplanmaya başlanmaktaydı.¹³ Forma ya da yeni düzenlenen defterlerin salname tertip komisyonuna ulaştırılma süresi değişmekteydi. Bir örnek vermek gerekirse 18 Şubat 1898'de Bahriye Nezaretinden yapılan talep¹⁴ 30 Mart 1898'de yerine getirilmiştir.¹⁵ Salname tertip süresi de değişmekle birlikte dağıtım tarihinden en az üç ay önce yazışmalar hızlandırılmaktaydı.¹⁶ 1911'e gelindiğinde Şûrâ-yı Devlet'ten talep edilen tashih formları veya yeniden oluşturulan defterlerin bir haftaya kadar salname tertip komisyonuna iletilmesi gerektiği belirtilmiş ve ayrıca salname basımının da iki ay sürdüğü bilgisi verilmiştir.¹⁷

Salname tertip komisyonlarının tüm dikkatine rağmen salname basımında hataların oluşması kaçınılmazdı.¹⁸ Özellikle talep edilen bilgilerin salname tertip komisyonlarına zamanında ulaştırılamaması sebebiyle biyografik bilgiler ve teşkilat şemalarında çokça hata meydana gelebilmekteydi.¹⁹ Benzer şekilde müsveddelerin matbaaya ulaştırılamamasından ötürü eksiklikler ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden salname basımında "hızlı hareket edilmesi" hususunda kurumlar arasında yazışmalar yapılmaktaydı.²⁰ Zaman zaman salname basım masraflarının mali yük oluşturduğu da görülmektedir.²¹ Mali zorlukların üstesinden gelmek için memurlardan bin kuruş ve üzeri maaş sahibi olanlara salname satın alma mecburiyetine gidilmesi dâhil basım ve dağıtım sürecine dair düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur.²² Hatta Matbaa-i Amire ve Sicill-i Ahvâl İdare-i Umumiyesi arasında ödemelerden ötürü gerilimler yaşanmıştır. Örneğin, 1895'teki bir yazışmaya göre Sicill-i Ahvâl için basılan defter ve evrak için bir buçuk seneden beri matbaaya para verilmemişti. Yeni salnamenin basımı bitmiş ve dağıtım yapılmışken bunun da birinci taksiti ödenmemiştir. Bundan

13 BOA. MEMKT. 312/39-1, 10 L. 1313/25 Mart 1896.

14 BOA.MEMKT. 386/19, 26 N. 1315/18 Şubat 1898.

15 BOA. MEMKT. 418/51, 7 Za. 1315/30 Mart 1898.

16 BOA. Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2702/13, 16 Ş. 1317/20 Aralık 1899.

17 BOA. ŞD. 31/28, 1327-2, 24 C. 1329/22 Haziran 1911.

18 İlhan Palalı, agm., s. 3.

19 Bilgin Aydın, "Salname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 52.

20 BOA. BEO. 208/15538-2, 9 Za. 1310/25 Mayıs 1893.

21 BOA. BEO. 464/34789-1, 25 S. 1312/28 Ağustos 1894.

22 BOA. Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL), 37/6, 19 N. 1312/16 Mart 1895. Benzer bir uygulama taşrada da memurların salname ve gazetelere abone edilmesi şeklinde hayata geçirilmeye çalışılmış ve şikâyetlere mevzu olmuştur. Bitlis vilayeti için bk. BOA. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2522/109, 29 R 1319/15 Ağustos 1901.

dolayı matbaa mali kriz riskiyle karşılaşmıştı.²³ Nitekim bu mali yükün içerisinde kâğıt, basım, tertip, ciltleme ve gece mesailerinin yanı sıra tashih kalemi bulunmaktaydı.²⁴ Dolayısıyla tashih meselesi birkaç açıdan yükümlülük gerektirmekteydi.

Meşrutiyet'in yeniden ilanı birçok husus gibi salnamelerdeki bilgilerin içeriği ve düzenini de etkilemiştir. Arşiv vesikalarının diliyle bu yeni dönemde "tadilat ve ıslahat" gerektiren hususlar gündemdeydi. 1909'da yapılan bir yazışmada Osmanlı sultanlarının tarihçeleri, şecere cetvelleri ve Kanûn-ı Esâsî'nin aslına uygun bir şekilde salnameye eklenmesi fakat Kanun'un yorumlanmasından vazgeçilmesi, Divan-ı Ali henüz teşkil edilmediğinden Heyet-i Vükelâ'dan sonra Ayan ve Mebusan heyetlerinin sırasıyla tahriri ve "Kalem İsimleri" başlığının altına yerleştirilmesi ama bunların da Zabitan Aklam Serlevha-i Umumisi altında toplanması, her vilayetin nihayetinde o vilayeti terkip eden liva, kaza ve nahiyelerin isimleriyle köy sayısının gösterilmesi, Bosna-Hersek, Bulgaristan Emareti, Rumeli-i Şarkî Eyaleti ve Girit Vilayeti gibi yerlerin eskisi gibi salnameye yerleştirilmesi ile vilayet, liva ve kaza memurlarının yazılması şeklinde bir yöntem benimsenmesine karar verilmiştir.²⁵ Bu düzenlemeye dair görüşmeler devam ettirilerek Mabeyn-i Hümâyûn, Hazine-i Hassa, Hamidiye Etfal Hastanesi gibi kurumların salnamedeki yerleri ayrıca yazışmalarda sorgulanmıştır. Yine vilayetlere dair bilgiler için nasıl davranılacağı hususunda yazışmalar yapılmış ve vakit kaybı yaşanmaması adına acilen bir numunenin oluşturulmasına karar verilmiştir.²⁶ Böylece yeni dönemde salname tertibinin revize edilmesi hedeflenmiştir.

Umumi salnamelerin basım sürecindeki gibi nezaretler de kendi bünyelerindeki kurumlardan tashih formlarını talep etmekteydi.²⁷ Örneğin hem Hariciye hem de devlet salnamelerinde kullanılmak üzere vilayetlerde görevli konsoloslara ait kısımlar için bilgiler istenmekteydi. Vilayetlerden talepte bulunulurken bilgilerin "intizam ve sıhhat-ı mündericatu" hususuna özellikle dikkat çekilmekteydi.²⁸ Benzer

23 BOA. BEO. 669/50124-2, 19 S. 1313/11 Ağustos 1895.

24 BOA. ŞD. 2652/8-1, 26 Nisan 1311/8 Mayıs 1895. Ayrıca taşraya gönderilen salnamelerin posta ücretleri de bir diğer masraf kalemini oluşturmaktaydı. Bk. BOA. ŞD. 2666/28, 10 L. 1313/25 Mart 1896; BOA. BEO. 833/62463-2, 8 Ra. 1314/17 Ağustos 1896.

25 BOA. Meclis-i Vala (MV), 123/29, 17 Z. 1326/10 Ocak 1909.

26 MV. 125/16, 7 S 1327/28 Şubat 1909. Meclis-i Vükela, Dahiliye Nezareti ve salname tertip komisyonu arasındaki yazışmadır.

27 BOA. MFMKT. 494/16-1, 20 Şubat 1310/4 Mart 1895; MFMKT. 535/22, 17 Ra. 1318/15 Temmuz 1900. Maarif Nezaretinin Darüşşafaka ve Mekteb-i Nüvvab'dan yaptığı taleptir.

28 BOA. DH.MKT. 2532/5, 1 C. 1319/15 Eylül 1901; DH.MKT. 2525/31, 7 Ca. 1319/22 Ağustos

şekilde vilayetler, salnamelere eklenmek üzere merkezi kurumlardan memur bilgisi talep edebilmekteydi.²⁹ Öte yandan vilayetlerde salnamelerin düzenli bir şekilde çıkarılması özellikle umulmaktaydı. Fakat vilayetlerdeki idarecilerin muktedirliğine bağlı olarak salnamelerin nicelik ve nitelikleri değişebilmekteydi. Genel hatlarıyla İzmir, Kastamonu ve Konya gibi vilayetlerin salnameleri daha derli toplu, Hüdavendigâr, Manastır, Selânik, Bolu, Halep ve Diyarbakır salnameleri içerik itibarıyla zengin salnameler şeklinde nitelendirilmektedir.³⁰ Van gibi bazı vilayetlerde ise matbaa olmadığından uzun müddet salname çıkarılmamıştır.³¹ Bir dönem vilayet statüsüne taşınan Hakkâri’de matbaa bulunmadığından hiç çıkarılmayan salname³², Trabıusgarp’ta benzer sebepten bir süreliğine basılmamıştır.³³ Dolayısıyla gelişmişlik düzeyleri ve idarecilerinin tutumlarına göre salname basımında vilayetler arasında büyük farklar olduğunu belirtmek mümkündür.

II. Abdülhamid döneminde bütün vilayetlerde basılan salnamelerin birer nüshasının Seraskerlik başta olmak üzere çeşitli kurumlara gönderilmesi önem taşımaktaydı. Zira Seraskerliğin talebi üzerine vilayetlere yapılan tebligatta yer verilen “bu salnamelerin mündericâtı ve istatistik malumatı daire-i askeriyeye müracaata lüzum görülmekte” şeklindeki izahat, kurumların bu salnamelerden istifadeye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu yüzden tüm vilayetlere salnamelerin İstanbul’a gönderilmesi gerektiği hususu belli aralıklarla bildirilmekteydi.³⁴ Nitekim hem umumi hem de vilayet salnamelerinden birer tanesinin, istifade edilmek üzere, Bâbîâlî İstatistik Encümeni’nde bulundurulması gerektiği yazışmalara yansımıştır. 1901 yılında alınan bu karar gereği sonraki yıllarda her salnameden birinin encümene ulaştırılması tüm vilayetlere tebliğ edilmiştir.³⁵ Vilayetlerden gönderilen salnameler, ayrıca nezaretlerin ve dairelerin kütüphanelerine konularak çeşitli kurumların istifadesine sunulurdu.³⁶

1901. Ayrıca Mısır Hidivliği’nden de aynı taleplerde bulunulmaktaydı. Bk. BOA. DH.MKT. 485/74-1, 17 Z. 1319/27 Mart 1902.

29 BOA. DH.MKT. 308/14, 4 Ca. 1312/3 Kasım 1894.

30 Palalı, agm., s. 7-8; Duman, *age.*, s. 5-6.

31 BOA. ŞD. 1874/39, 22 Z. 1298/15 Kasım 1881.

32 BOA. ŞD. 1874/41, 18 Z. 1298/11 Kasım 1881.

33 BOA. ŞD. 2325/52, 5 S. 1299/27 Aralık 1881.

34 BOA. DH.MKT. 2502/100-1, 7 Ra. 1319/24 Haziran 1901.

35 BOA. DH.MKT. 1940/15, 14 N. 1319 /25 Aralık 1901.

36 BOA. MF.MKT. 177/28, 21 Haziran 1309/3 Temmuz 1893. Bitlis Vilayet Salnamesi’nin Maarif Nezareti kütüphanesine konulmasına dair; MF.MKT. 288/4-1, 6 Ra. 1313/27 Ağustos

II. Abdülhamid dönemi öncesi vilayet salnamelerinin daha düşük profilde olduğu yazışmalardan anlaşılmaktadır. Örneğin, 1872’de Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen bir yazıda bütün vilayetlerde basılan salnamelerde memurların isimlerinden başka bir şey görülmediğinden içeriklerinin genişletilmesi ve her vilayette bulunan sancak, kasaba ve köylerin isimleri, mahsulat, öşür ve diğer vergileri ile bedel-i askerilerine dair cetvellerin hazırlanması gerektiği bildirilmiştir. Bu hususta Tuna vilayetinde 1870’ten beri çıkarılan salnamenin örnek alınması önerilmiştir.³⁷ Vilayetlere yapılan öneriler ve bazı salnamelerin örnek teşkil etmesi sonucunda yıllar geçtikçe vilayet salnamelerinin bazılarının takdir edilmeye başlandığı görülmektedir. Örneğin, Halep vilayetinin 1891 yılı salnamesinin “mükemmeliyetinden” memnun kalınmıştır.³⁸ Salnameler İstanbul’a ulaştıkça beğenilenlerinin takdir edilmesine devam edilmiştir.³⁹ 1902’ye gelindiğinde Seraskerlik tarafından beğenilmesi üzerine Trabzon Vilayet Salnamesi diğer vilayetlere örnek gösterilmiştir. Bu salnamede birçok bilginin yanı sıra vilayet dahilindeki yol, geçit ve köprülere yer verilmiştir. Seraskerlik, her vilayet dahilinde yol ve geçitlerin uzunluk ve genişlikleriyle azami ve asgari milleri ve yapımlarına dair bilgilerin sonraki yıllarda çıkarılacak salnamelerde yer almasının vilayetlere bildirilmesini Dahiliye Nezaretine iletmiştir.⁴⁰ Bazı vilayet salnameleri ise 1893’te ABD’de düzenlenen Chicago Sergisi’nde bulundurulmak üzere Dahiliye Nezareti tarafından talep edilmiştir.⁴¹

1895. Trabzon Vilayet Salnamesi’nin Maarif Nezareti kütüphanesine konulmasına dair. Ayrıca Emniyet-i Umumiye Kütüphanesi’ne konulmak üzere birçok vilayetin salnamesi talep edilmiştir. BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi (DH.EUM.KLU), 12/63, 26 Za. 1335/13 Eylül 1917.

37 BOA. MFMKT. 6/151, 21 Ş. 1289/24 Ekim 1872.

38 BOA. DH.MKT. 1817/1, 28 B. 1308/4 Mart 1891.

39 Örneğin Manastır (MFMKT. 152/5, 30 Eylül 1308/12 Ekim 1892); Selanik (MFMKT. 161/72, 4 Şubat 1308/16 Şubat 1893); Kastamonu (BEO. 330/24739, 1 C. 1311/20 Aralık 1893); Bağdat (BEO. 334/24996, 16 C. 1311/25 Aralık 1893); Aydın (BEO. 343/25673, 2 Kanunusani 1309/14 Ocak 1894) ve Edirne vilayetleri (MFMKT. 163/5, 18 Şubat 1308/2 Mart 1893) salname basımında gösterdikleri özen ve gayret için teşekkür ve takdire layık görülmüştür.

40 BOA. DH.MKT. 473/27-1, 13 L. 1319/23 Ocak 1902. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Edirne, Selânik, Aydın, Beyrut, Kosova, Manastır, Yanya, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr, Ankara, Kastamonu, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Halep, Musul, Bağdad, Hicaz, Suriye vilayetleri ve Kudüs-i Şerif’e hitaben tbligatta bulunmuştur. BOA. DH.MKT. 473/27-2, 28 Z. 1319/7 Nisan 1902.

41 BOA. DH.MKT. 2017/44, 12 R. 1310/3 Kasım 1892. Hüdavendigâr vilayetinden talep edilen salnameye dair. BOA. DH.MKT. 2017/50, 12 R. 1310/3 Kasım 1892. Hicaz vilayetinden talep edilen salnameye dair.

2. Resmî Salnamelerde Cetvel Şeklinde Yer Verilen Tashih ve İlave Yöntemleri

Girişte bahsedildiği üzere salnamelerdeki tashihler olağan ve olağan dışı şeklinde iki türde yapılmaktaydı. Olağan tashih kapsamına giren düzenlemeler tashih formlarının hazırlanması usulüne dayanarak kurumlar arası bilgi alışverişiyle yapılır ve salnameler tertip edilirdi. Buna rağmen yanlış veya eksik bilgiler tespit edilirse çeşitli yıllara ve salnamenin basıldığı yere göre başlığı değişmekle birlikte genelde salnamelerin en sonuna tashih cetvelleri eklenirdi.⁴² 1847 yılına ait ilk umumi salnamede herhangi bir tashih cetveli bulunmamaktadır. Takip eden yıllarda ise birçok salnamede “Tashih ve İlave” başlıklı bir bölüme yer verilmiştir. Standart bir usulün benimsenmediği cetvellerde, yanlış ya da eksik yazılan yerlerin bilgisi ve sayfa numaraları verilmiştir. Örneğin, 1848 umumi salnamesinde “Dar-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Emin Paşa” ibaresi yer almış fakat bu isim tashih cetvelinde “sayfa 35 Dar-ı Şûrâ Reisi Refet Paşa” şeklinde düzeltilmiştir. Yine birçok meclisin yer aldığı bölümde “Meclis-i Tahaffuz Azaları” kısmı unutulduğu için “sayfa 41 ilave” şeklinde not düşülerek mecliste yer alan memurların isimleri eklenmiştir.⁴³ Bazı umumi salnamelerde “Tashih ve İlave” bölümünde sadece belirli bir kuruma dair düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, 1858 umumi salnamesindeki tashih, Mabeyn-i Hümayûn Mülûkâne memurlarından serkurena ve kurenaların isimlerinden ibarettir.⁴⁴ Bazı yıllarda “Defterleri Gelmeyen Mahaller” başlığıyla çeşitli meclislerin reis ve azalarının isimlerinin olduğu tablolar tashih ve ilave kısmına konulmuştur.⁴⁵ Bu husus önceki bölümde değinildiği üzere kurumların bilgi akışındaki yavaşlığı veya ihmalinden kaynaklanmıştır. Tashih kapsamına giren meseleler, 1877 umumi salnamesinde “İhtar” başlığıyla salnamede yer almıştır. Söz konusu ihtarda “Dersaadet vakıflarının baş tarafı 402’nci sayfaya konulup devamı 403’üncü sayfaya konulacağı yerde bilakis baş tarafı 403’üncüye ve devamı

42 1847-1918 arasında yayımlanan altmış sekiz adet umumi salnameden kırk sekiz adedinde “Tashih ve İlave Cetveli” ya da “İhtar” şeklinde tashihe referans eden bölümler yer almaktadır. Cetveller en çok II. Abdülhamid dönemi salnamelerinde bulunmaktadır. Cetvellerden bir kısmında düzeltilen yerlerin sayfa numarası yer almamaktadır. Cetvellerin birçoğunda salname tertibinden sonra meydana gelen memuriyet tevcih ve tebdilleri bulunmaktadır. Fihristi olan ve özellikle de II. Abdülhamid dönemi salnamelerinin çoğunda cetveller birer başlık hâlinde fihristte de yer almıştır. Salnamelerin fihrist sisteminde ise bir standart bulunmayıp bazıları salnamenin başında bazıları da sonunda yer almaktadır.

43 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1263/M. 1848, s. 242.

44 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1273/M. 1858, s. 129.

45 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1287/M. 1870, s. 227.

da 402'nciye konulmuştur. Menfaat sandıklarının bazılarına ait birtakım verilerin konulması da unutulmuştur” notu bulunmaktadır.⁴⁶ Benzer şekilde 1878 umumi salnamesinde İstanbul'da çıkarılan gazete bilgilerinde sayfalar arasında kaymalar meydana geldiği uyarısı yapılmıştır.⁴⁷

II. Abdülhamid dönemi salnamelerine özen verilmesinin etkisiyle bazı salnamelerde tashih ve ilave cetvelleri daha muntazam hâle getirilmiştir. Buna rağmen tashih işi standart bir usule ulaştırılmamıştır. Örneğin, 1881 umumi salnamesindeki dört sayfalık cetvel, düzeltilen ya da eklenen bilgiler itibarıyla ayrı ayrı tasnif edilmiş ve hatalı bilgilerin sayfa numaraları verilmiştir.⁴⁸ Fakat hemen bir yıl sonraki salnamede yer verilen beş sayfalık tashih ve ilave cetveli daha özensiz hazırlanmıştır. Örneğin, hangi bilgilerin tashih ve hangilerinin ilave olduğuna ya da bunların sayfa numaralarına yer verilmemiştir.⁴⁹ 1883 yılı umumi salnamesindeki cetvelde ise “Tashih ve İlave” genel başlığıyla ve düzeltilecek yerlerin sayfa numaralarıyla ilgili bilgiler verilmiştir.⁵⁰ 1886 yılından itibaren önceki yıllara göre daha farklı bir usul denenmiştir. Bu salnamenin tashih ve ilave kısmında “salnamenin basımı esnasındaki gelişmeler ve atamaların basım sonrasında yerli yerinde tashih ve ilavesi zor olacağından bu gibi hususların beyanında tashih ve ilave ünvanlı cetvel tanzimine mecburiyet hasıl oldu. İsimlerin hizasında gösterilen (te) harfi tertip ve basımda meydana gelen yanlışlıkları; (ayın) harfi de ilaveleri işaret etmektedir” açıklamasına yer verilmiştir. Böylece tashih ve ilavenin asıl yerlerinde yapılmasındaki zorluğa dikkat çekilerek düzeltme ve ilaveler için “te” ve “ayın” harfleri sembol olarak seçilmiştir.⁵¹ Bu usul sonraki salnamelerde terk edilmiş ancak 1887 umumi salnamesinde tekrar uygulanmıştır.⁵²

Umumi salnamelerin çoğunda başvuru cetvellerde özellikle ilave kısımlarının düzenlenmesinin gerekçelerinden biri olup salname basımı esnasında çeşitli kurum ve vilayetlerden istenen bilgilerin salname tertibine zamanında ulaştırılmaması meselesine salnamelerin tashih kısımlarında değinilmiştir. Bu hususta 1886 salnamesindeki benzer şekilde 1889 umumi salnamesinde “salnamede işaret

46 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1294/M. 1877, s. 678.

47 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1295/M. 1878, s. 495.

48 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1298/M. 1881, s. 516-519.

49 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1299/M. 1882, s. 420-425.

50 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1300/M. 1883, s. 411-414.

51 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1303/M. 1886, s. 520-522.

52 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, H. 1304/M. 1887, s. 469.

olunduğu üzere defaten komisyonca edilen bilgi talebinden cevabı yetişmeyen bazı vilayetler ve livalar ve memurlarından birazı gösterilemedi ve salname basılırken meydana gelen tevcih ve tebdiller yerli yerinde tashih ve ilave edilemeyeceğinden bu hususlar için aşağıdaki cetvel oluşturulmuştur” şeklinde bilgi verilmiştir.⁵³ Umumi salnamelerde tashih ve ilave cetvellerinde yer verilen bu tevcih ve tebdiller, meydana geliş tarihleriyle birlikte detaylarıyla eklenmiştir. Tevcih ve tebdillerin öne çıkarıldığı cetveller hataların düzeltilmesinden çok ilavelerden oluşmaktadır.⁵⁴ 1895 yılı umumi salnamesinde ise tashih ve ilave kısmında tevcih ve tebdiller sıralanmış fakat bunların yanı sıra “salnamenin basımından sonra vilayetlerden gelen defterler üzerine icra edilen tashihat” başlıklı ek bir cetvele yer verilmiştir. Bu cetvelde çeşitli vilayetlerdeki memurlara dair bilgiler sayfa numaraları belirtilerek tashih edilmiştir. Örneğin, sadece Halep Vilayeti’nin merkezinde on iki ve Urfa Sancağı’nda bir kişi olmak üzere mahkeme reisi, muhasebeciler, telgraf ve posta müdürleri, meclis kâtipleri gibi farklı konumlardaki on üç memurun isimleri liste hâlinde verilmiştir.⁵⁵ Tashihe sürekli ihtiyaç duyulduğundan bu konu zaman zaman Şûrâ-yı Devlet’in gündemine gelebilmekteydi. Örneğin, 1894 yılı umumi salnamesi için hazırlıkların yapıldığı süreçte önceki senelerde eksik veya özensiz bilgi akışından dolayı meydana gelen yanlışlıklara dikkat çekilmiştir. Görüşmelerde “salname-i umuminin sıhhat-ı mündericatu matlûb-ı âli olduğundan sene-i âtiye salnamesinde bu gibi yanlışlıklara mahal kalmamak üzere formların tashihinden sarf-ı nazarla devair-i merkeziye ve vilayat-ı şahane ve elviye-i müstakileden tanzim defterleri celbi uygun olacaktır” şeklinde karar alınarak merkezi daireler ve vilayetlerden tashih formları yerine yeni oluşturulmuş defterlerin hızlıca gönderilmesi daha uygun bulunmuştur.⁵⁶

Bütün çabalara rağmen tashihe sürekli ihtiyaç duyulmaktaydı. Hatta 1895 salnamesindeki tashih cetveli, yirmi sekiz adetlik sayfa sayısı itibarıyla en uzun olanlardan birini teşkil etmiştir.⁵⁷ 1897 yılından itibaren bazı umumi salnamelerde tashih ve ilave cetveli yeniden iki kısımdan oluşturulmuştur. Birinci bölüm salnamenin basımı esnasında meydana gelen tevcih ve tebdiller; ikinci bölüm ise salnamenin basımı esnasında meydana gelen hatalardan ibarettir. Sayfa numaralarıyla işaret

53 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1306/M. 1889, s. 789-795.

54 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1311/M. 1893, s. 956-968; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1312/M. 1894, s. 974-991.

55 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1313/M. 1895, s. 1016-1044.

56 BOA. ŞD. 21614/15, 1 N. 1310/19 Mart 1893.

57 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1313/M. 1895, s. 1016-1044.

edilen hatalı yerler “hata”, bunların doğru bilgileri ise “savab” başlıklarıyla verilmiştir.⁵⁸ Hatalı kısımlar genellikle şahıs isimleri, ünvan, sayı ve çeşitli terimlerden oluşmaktadır. Örneğin, “nezareti” kelimesi “lezareti”; “kaymakam” kelimesi “kaymakmam”; “310” sayısı “210” ve “Muharrem Paşa” da “Muharrem Bey” şeklinde yanlış yazılmıştır.⁵⁹ Bir süre bu şekilde devam ettirilen tashih ve ilave usulü bazen “Tertib-i Sehvler” başlığıyla “sayfa, hata ve savab” sütunlarından oluşan tablolar şeklinde oluşturulmuştur.⁶⁰ 1910 yılı salnamesinde tebdil ve tevcihlerle ilgili bilgiler; tashih ve ilave üst başlığından ayrıştırılarak “Tebdilât ve Tevcihat” başlığıyla verilmeye başlanmış, tashih cetveli ise “Hata ve Savab” üst başlığıyla verilmiştir.⁶¹ 1911, 1912 ve 1918 umumi salnamelerinde tashih bölümleri “Hata ve Savab Cedveli” ve “Salnamenin Basımından Sonra Meydana Gelen Bazı Tevcihat” şeklinde düzenlenmiştir.⁶² Umumi salnamelerde tashihle ilgili bölümlerin uygulanma oranına bakıldığında 1847-1875 arası kapsayan sürede çıkarılan salnamelerin on altı adedinde; II. Abdülhamid dönemini içeren 1876-1908 yılları arasında ise yirmi yedi adet salnamede kullanıldığı tespit edilmiştir. Böylece II. Abdülhamid döneminde hataları da içeren tashihler daha görünür hâle gelse de doğru bilgi verme kaygısının ön planda tutulduğu göz ardı edilmemelidir.

Umumi salnamelerde uygulanan tashih ve ilave cetvelleri yöntemine vilayet salnamelerinde de müracaat edilmiştir. Vilayet salnamelerinin ilki olan 1866 Bosna Vilayet Salnamesi’nde tashih cetveli yer almamaktadır. Bosna Vilayeti’ne ait salnamelerde en erken tashih ve ilave cetveli 1871 yılına denk gelmektedir.⁶³ Buna rağmen birçok vilayet salnamesinde bu tarihten önce cetvellere başvurulmuştur. Örneğin, 1869 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi’nde vilayet dâhilindeki memurların bazılarının isimleri yanlış yazıldığından tashih cetveli

58 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1315/M. 1897, s. 649-658.

59 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1316/M. 1898, s. 781-788.

60 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1319/M. 1901, s. 873-874; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1320/M. 1902, s. 885.

61 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, R. 1326/M. 1910, s. 878-888.

62 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, R. 1327/M. 1911, s. 941-944; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, R. 1328/M. 1912, s. 986-987. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, R. 1333-1334/M. 1918, s. 899-902. Osmanlı dönemi devlet salnamelerinde uygulanan bu usule benzer şekilde Cumhuriyet Türkiye’sinin ilk salnamesinde de “salname basımından sonra görülen tertip hatalarını içeren hata ve düzeltme cetvelidir” notuyla tashih cetveli oluşturulmuştur. Bu cetvelde “yanlış” ve “doğru” gibi kelimeler kullanılmış, ilgili bilgilerin sayfa numaraları, sütun ve satır adetleri de verilmiştir. Bk. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925-1926, s. 881-884.

63 *Bosna Vilayet Salnamesi*, H. 1288/M. 1871, s. 151.

kullanılmıştır. Cetvelde yer alan tashihlerin bir kısmı “70 numaralı sayfada Midyat Kaymakamı Hacı Şeyh Ağa” olarak yazılan yerin aslında “Necib Bey” ve “58 numaralı sayfada Hısn-ı Mansur Kaymakamı Kuyucubaşı Necib Bey” şeklinde yazılan bilginin de “Hacı Şeyh Ağa” olması gerektiği gibidir.⁶⁴ Umumi salnamelerde olduğu gibi tashih ve ilave cetvellerinin oluşturulma usulünün vilayet salnamelerinde de değişkenlik arz ettiği ve hatta aynı vilayette dahi standart bir usulün benimsenmediği görülmektedir. Örneğin, 1870 yılı Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi’nin bir sayfalık tashih ve ilave cetvelinde bazı memurların isimleri sıralanmış fakat ilgili tashihin sayfa numaraları verilmemiştir.⁶⁵ Hüdavendigâr Vilayeti’nin 1871 yılı salnamesinde ise “Tashih ve İlave” başlıklı tablo salnamenin içindikiler kısmının sonuna eklenmiş ve emsallerine göre tamamen farklı bir usul uygulanmıştır.⁶⁶ Ardından 1872 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi’nde 1870 yılındaki usule geri dönmüştür.⁶⁷ 1875’te “Salnamenin Tertibinden Sonra Meydana Gelen Tevcihat Vesaire Tashihat” başlıklı bir cetvel kullanılmış ve tashih edilen bilgilerin sayfa numaraları da verilmiştir.⁶⁸ 1884 yılı Diyarbekir Vilayet Salnamesi’nde ise tashih başlığı altında tasnif edilen bilgilerin sayfa ve satır numaralarının yanı sıra hatalı kısmı “hata” ve bunların doğru karşılıkları “savab”

64 *Diyarbekir Vilayet Salnamesi*, H. 1286/M. 1869, s. 145.

65 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1287/M. 1870, s. 169. Cetvelde yer alan bazı memur isimleri şu şekildedir: Kütahya Sancağı Mutasarrıfı Edhem Paşa (Mirimiran), Mudanya Kaymakamı Hafız Mehmed Efendi, Bursa Rüşumat Nezareti Muavini Ömer Efendi. Tashih ve İlave cetvelinde yer alıp sayfa numaraları verilmeyen diğer bazı vilayet salnameleri de Konya’ya aittir. Bk. *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1286/M. 1869, s. 133; *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1287/M. 1870, s. 97; *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1287/M. 1871, s. 219. İSAM veri tabanında Konya Vilayet Salnameleri 1868-1914 yılları arasında kapsamaktadır. Otuz adet salnamede ilave cetvelinde ilk kez 1892 yılında sayfa numaraları ve satır bilgilerine yer verilmiştir. Bk. *Konya Vilayet Salnamesi* H. 1310/M. 1892, s. 353-356.

66 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1288/M. 1871. İlgili tashih, vezir ve vükela isimlerinden dolayı yapılmıştır. Salnamenin otuz dokuzuncu sayfasında yer verilen “Şirvanizade Devletlü Mehmed Rüşdü Paşa Hazretleri” ibaresi “Ahkâm-ı Adliye Nazırı Devletlü Mehmed Rüşdü Paşa Hazretleri” ve kırkıncı sayfadaki “Maliye Nazırı Devletlü Sadık Paşa Hazretleri” ibaresi de “Aydın Valisi Devletlü Sadık Paşa Hazretleri” şeklinde düzenlenmiştir. İçindikiler kısmında ilgili bilgilerin sayfa numaraları da verilmiştir.

67 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1289/M. 1872, s. 128.

68 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1292/M. 1875, s. 156. Buna rağmen 1876 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesinde Tashih ve İlave Cetveli tekrar 1871 yılındaki gibi fihristten sonraki kısma eklenmiştir. Bk. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1293/M. 1876. Yine 1893 salnamesinde de “hata, savab, sayfa ve satır” sütunlarından oluşan bir tablo fihristten sonrasına ve ayrıca salnamenin sonuna da “ilave” başlıklı bir bölüm eklenmiştir. Bu ilavede Osmanlı hanedan tarihi ve Hüdavendigâr vilayetine dair muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Bk. *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1311/M. 1893.

başlıklarıyla gösterilmiştir.⁶⁹ Diyarbekir salnamelerinde en çok yapılan hatalar, “mesakini” yazılması gerekirken “mesken” ya da “biladını” yazılması gerekirken “biladı” gibi bazı kelimelerdeki eksik harf kullanımınıdır.⁷⁰ Arşiv vesikalarına “mükemmel” şeklinde yansıyan Halep Vilayeti’ne ait salnamelerde dahi tashih ve ilave cetvellerinin kullanımının kaçınılmaz olduğu görülmektedir.⁷¹ Yine takdire layık görülen Manastır⁷² ve Selânik vilayetlerinin salnamelerine⁷³ tashih cetvelleri ya da ilaveler eklenmiştir. Öte yandan sadece bir sayı çıkarılabilen Van Vilayeti Salnamesi’nde “Tashih” üst başlığıyla “Salnamenin Basımı Esnasında Meydana Gelen Tebdil ve Tevcihler” bölümüne yer verilmiştir.⁷⁴

Vilayet salnamelerinde hataların minimize edilmesi ilgili memurların işlerine vakıf olmalarına bağlıydı. Valiler şahsında idareciler, salnamelerin daha tertipli ve düzenli basılması için çaba sarf etmekteydi. Örneğin, Mamuretülaziz Valisi Mehmed Enis Paşa’nın gösterdiği gayret ve teşviklerle 1894 yılı salnamesinin emsallerine göre daha iyi olması temenni edilmiştir. Bu salnamede “salnamemiz takvim kısmı ile memur isimleri hariç tutulursa her zaman işe yarar bir mecmuadır” bilgisi verilmiş ve “Allah’ın izniyle bir sonraki sene içeriği daha geniş ve daha özenli bir salname neşrine muvaffak olmak için elimizden geldiğince çalışacağız” vurgusu yapılmıştır.⁷⁵ Fakat 1907 yılına gelindiğinde dahi Mamuretülaziz Salnamesi’nin tertibi az bir zaman içinde acilen tamamlanmış, gerekli tetkikler için vakit bulunamadığından vilayetin bazı verilerine tahminen yer verilmiş ve bu hususun bir sonraki sene düzeltilmesi temennisinde bulunulmuştur.⁷⁶ 1875 yılı Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi’nde ise fihristten sonra “İ’tizar” başlıklı bir bilgi notu paylaşmıştır. Özür niteliğindeki bu notta salnamenin mükemmel bir şekilde çıkarılmasının planlandığı ancak 1874 yılı şevval ayından beri mülhakattan istenilen bilgilerin yeterince alınmadığı teessüfle izah edilmiş ve salname basım süreci

69 *Diyarbekir Vilayet Salnamesi*, H. 1301/M. 1884, s. 191.

70 *Diyarbekir Vilayet Salnamesi*, H. 1308/M. 1891, s. 206.

71 *Halep Vilayet Salnamesi*, H. 1309/M. 1892, s. 180; *Halep Vilayet Salnamesi*, H. 1310/1893, s. 273-275.

72 *Manastır Vilayet Salnamesi*, H. 1308/1891, s. 245-246; *Manastır Vilayet Salnamesi*, H. 1314/1896, s. 245.

73 *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 468-469. Bu salnamedeki tashih, “Hata ve Savab Cetveli” başlığını taşımakta ve “sayfa, hata, savab” sütunlarından oluşmaktadır. *Selanik Vilayet Salnamesi*, H. 1315/M. 1897, s. 608-610. Bu salnamede ilaveler şeklinde tashih yapılmıştır.

74 *Van Vilayet Salnamesi*, H. 1315/M. 1897, s. 211

75 *Mamuretülaziz Vilayet Salnamesi*, H. 1311/M. 1894, s. 194.

76 *Mamuretülaziz Vilayet Salnamesi*, H. 1325/M. 1907, s. 150.

tamamlandığından mevcut verilerle iktifa edildiği belirtilmiştir.⁷⁷ Benzer bir “İtizar” notu 1874 tarihli Konya Vilayet Salnamesi’nde geçmektedir. Bu notta önceki sene salnamelerinde yer alan bilgilerin tashih edildiği ve yararlı olacağı düşünülen birçok cetvelin salnameye eklendiği belirtilmiş ama bir sonraki senenin tertip sürecinin daha geniş tutulmasıyla eksikliklerin tamamlanacağı bildirilmiştir.⁷⁸

Sayıları çok olmamakla birlikte nezaret ve kurum salnamelerinde de tashih cetvelleri kullanılmıştır. Örneğin, Şeyhülislamlık idaresinde çıkarılan İlmiye Salnamesi’nde “sayfa, satır, hata ve savab” sütunlarından oluşan üç sayfalık cetvel bulunmaktadır.⁷⁹ 1865 tarihli Askerî Salname’nin son sayfasında “İlan” başlıklı bir uyarı notuna yer verilmiştir. Bu notta her ne kadar salnamenin 1282 (1865) yılının muharrem ayında basımına başlanmışsa da birçok yeni atama veya rütbe değişikliği meydana geldiği ve bunların mümkün mertebe tashih edildiği belirtilmiştir. Buna rağmen herhangi bir hata görüldüğü takdirde tashih için matbaaya veya askeri birliğe bilgi verilmesi gerektiğine dair uyarı yapılmıştır.⁸⁰ Nitekim, 1869 yılı Askerî Salnamesi’nde terfi ve görev değişikliklerini içeren beş sayfalık bir tablo yer almıştır.⁸¹ Bahriye Salnamelerinde de “sayfa, hata ve savab” sütunlarının bulunduğu tashih cetvelleri kullanılmıştır.⁸² Dolayısıyla umumi, nezaret, vilayet ve bazı kurumlara ait resmî statüdeki salnamelerin çoğunda tüm çabalara rağmen birtakım gerekçelerden ötürü bilgilerin eksiklik ya da hatalar içermesi kaçınılmaz bir hâl almış ve “olağan” kapsamındaki tashih ve ilavelere ihtiyaç duyulmuştur.

3. Yazışmalara Yansıyan ve Uygulanan Tashih Örnekleri

Bu başlık altında acil ve elzem görülmelerinden ötürü Osmanlı arşiv vesikalarına yansıyan bazı tashih örnekleri incelenmiştir. Bir kısmı talep ve bir kısmı da şikâyet usulüyle yazışmalara yansıyan bu tashihlerin bazıları taşra idarecileri tarafından dikkate arz edilmiştir. Örneğin, 1889 yılında Sinop Mutasarrıfı Veysel Bey, Yaver-i Ekrem Derviş Paşa’ya Kastamonu Valisi ile yaşadığı geçimsizliği içeren bir arıza sunmuştur. İddiaya göre dokuz seneden beri görevde olan mutasarrıf, Kastamonu valisininin tarizine uğramıştı. Söz konusu meseleden ötürü başka yere tayinini rica eden mutasarrıf, arızasında salnamede Sinop’ta yerine getirilmediği

77 *Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi*, H. 1292/M. 1875.

78 *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1291/M. 1874.

79 *İlmiye Salnamesi*, H. 1334/M. 1916, S. 739-741.

80 *Salnâme-i Askerî*, H. 1282/M. 1865, s. 589.

81 *Salnâme-i Askerî*, H. 1286/M. 1869, s. 444-449.

82 *Bahriye Salnâmesi*, H. 1306/M. 1890, s. 255-256.

belirtilen birtakım imar işlerinin detayından bahsetmiştir.⁸³ Buna göre Kastamonu Vilayet Salnamesi'nin "Tesisat-ı Cedide" yani yeni yapılar kısmında Sinop kasabasında 1887'de bir idadi mektebi, 1888'de bir umumi hapisane ile gureba ve frengi hastaları için bir hastane inşasına başlanmıştı. Fakat salnamede, diğer birçok yerde bu türden binaların yapımının bittiği hâlde Sinop'ta mühim addedilen bu işlerden hiçbirinin tamamlanmadığı belirtilmiştir. Mutasarrıf bu gecikmelerin sebeplerine değinilmeyecek şekilde salnamenin tertip edilmesinden son derece rahatsız olmuştur. Mutasarrıfa göre şayet salnameyi tertip eden memurlar vilayet ile yapılan yazışmaları görmüş ve dikkate almış olsaydı binaların yapımında yaşanan gecikmelerin sebeplerini salnameye eklemiş olacak ve okuyucularla hakikatî paylaşacaktı. Mutasarrıf, imar işlerindeki aksaklıkların sebeplerini arızasına eklemiş ve kendi deyişimiyle vilayetin resmî salnamesinde yanıltıcı bilgilerin yer almasının kabul edilemezliğine dikkat çekmiştir. Hatta bu durumu "şeref ve namusuma tecavüz edilerek haysiyetime el uzatılacak şekilde hususların salnameye dâhil edilmesi tarih-i Osmaniye'de görülmemiş olan hâl ve garibedir" sözleriyle nitelendirmiştir. Salname mürettibinin hatalarını gazete vasıtasıyla tekzip ve tashih etmemesi halindeyse haysiyet ve hukukunu muhafaza hususunda mahkemeye başvurmak zorunda kalacağını arızasına eklemiştir.⁸⁴ Gerçekten de 1889 tarihli Kastamonu Vilayet Salnamesi'nde Sinop'taki ilgili binaların "bir şekilde" tamamlanamadığına hayıflanarak vurgu yapılmış ve mutasarrıfın arızada dikkat çektiği sebeplere yer verilmemiştir.⁸⁵ Yazışmalara yansıyan söz konusu şikâyetin akıbetine arşiv belgelerinde denk gelinmemiştir. Kastamonu salnameleri ise günümüze düzenli bir şekilde ulaşamadığından bir sonraki sene salnamesinden bu bilgilerin tashihi teyit edilememiştir. Fakat 1889'a en yakın yıl olan 1892 salnamesinin Sinop Sancağı kısmında bu binalardan hiçbir şekilde bahsedilmemiştir.⁸⁶ Dolayısıyla bu tartışmalı bilgilerin bir nevi tashihten geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

83 BOA. Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 14/18-1, 20 Ca. 1306/22 Ocak 1889.

84 BOA. Y.PRK.UM. 14/18-2, (Tarihsiz). Kastamonu vilayetine sunulan arıza suretidir. Mutasarrıfın kullandığı diğer bazı ifadeler şu şekildedir: "Bu mühim ebniyelerin hadd-i hitâma takarrüb edememesi ta'birâtını mürettib hazine-i celelinin akçe sarfına gayr-i müsaid olduğunu göstermek murâd eylemiş ise âleme karşı salnameye derc ile neşr ve ilân etmekte münâsebet yoktur. Eğerçi şahs-ı acizânemi zimnen teşhîr ve hakaret kâd etmiş ise resmî hükmünde addolunmak lazım gelen ve enzâr-ı 'âmmeye konulan varakada me'murîn-i devleti tezyif, usul ve âdâb-ı devlete münâfidir.

85 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, H. 1306/M. 1889, s. 477.

86 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, H. 1309/M. 1892, s. 441-443.

Yerel idareciler arasındaki geçimsizlikten kaynaklanıp salnamelerde tashih gerektiren şikâyetlerden bir diğeri, Kosova vilayeti Priştine Sancağı'na bağlı Yenipazar Bidayet Mahkemesi Reisi Mehmed Sabri Bey tarafından yapılmıştır. Mehmed Sabri Bey'in Rumeli Müfettişliğine hitaben yazdığı arizasına göre Yenipazar Kaymakamı Mustafa Hilmi Efendi ile aralarında ihtilaf bulunmaktaydı. Bu ihtilafın etkisiyle 1904 tarihli umumi salnameye konulmak üzere gönderilen bilgiler arasında kendisinin rütbesinin yazılmadığı ve aksine rütbesi olmadığı hâlde kaymakamın rütbeli şekilde salnameye eklendiğini belirtmiştir. Mehmed Sabri Bey, bu yüzden kendisiyle ilgili bilgilerin tashih edilmesini ve sahip olduğu rütbe-i salisenin salnameye eklenmesini talep etmiştir. Bu hususu “salname içeriğinin sıhhatinin temini için” gerekli bulduğunu arızasında belirtmiştir.⁸⁷ 1904 tarihli umumi salnamenin ilgili kısımları, Mehmed Sabri Bey'in ifadelerini doğrulamaktadır.⁸⁸ Nitekim bir sonraki senenin umumi salnamesinde Mehmed Sabri Bey'in isminin olduğu tabloda rütbe bilgileri kısmına “salise” tabiri ve rütbeyi aldığı 22 Receb 1317 tarihi eklenmiştir.⁸⁹

Salnamelerde tashihe konu olan bir diğere mesele “sakıncalı” bulunan bazı söylem ya da tarihi olaylarla ilgilidir. Mısır Hidivliği ile ilgili bir örnek, üst düzey bürokraside son derece önemsenmiştir. Mabeyn Başkatibi Süreyya Paşa imzasıyla da gündeme getirilen yazışmaya göre 1889'da basılan Yemen Vilayet Salnamesi'nin elli birinci sayfasının on dördüncü satırında “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından gönderilen asker Tihame ve Ta'iz'i istila etmiş ise de Devlet-i Aliyye ile yaptığı muahede mucibince yine terke mecbur olduğundan” şeklinde bir ibare yer almaktaydı. Fakat Mehmed Ali Paşa'ya Mısır Eyaleti'nin miras şeklinde tevcihine dair sadır olan fermana muahede denilmesi kabul edilemez nitelikte değerlendirilmekteydi. Zira bir taraf “tabi” diğeri de “metbu” sayıldığından iki taraf arasında muahede akdi söz konusu olamazdı. Bu kısmın hemen tashihinin yapılması ve ayrıca salnameyi tertip eden memurun takdir edilmesi padişahın emri olarak ilgili birimlere iletilmiştir.⁹⁰ Konu, aynı ifadelerle Yemen vilayeti ve Maarif Nezareti'ne

87 BOA. Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 73/7223, 19 B. 1322/29 Eylül 1904.

88 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1322/M. 1904, s. 798. Kaymakamın salnamedeki rütbesi “rütbe-i salise ve üçüncü mecidiye” şeklindedir.

89 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1323/M. 1905, s. 872.

90 BOA. İ.DH. 1130/88289, 12 Ş 1306/13 Nisan 1889. Yemen salnamesinde ilgili kısım için bk. *Yemen Vilayet Salnamesi*, H. 1306/M. 1889, s. 51.

bildirilmiştir.⁹¹ Nitekim salnameyi hazırlayan mürettip uyarılmış ve ayrıca Dahiliye Nezareti ile Sadaret arasında yapılan yazışmada bu salnamelerden İstanbul'a gönderilmiş olanların Maarif Nezareti'nce tetkik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹² Gelişmeler üzerine 1890 ve sonrasında basılan Yemen salnamelerinden bu kısımlar çıkarılmıştır. Sakıncalı addedilen ve tashihe ihtiyaç duyulan diğer bir husus Manastır Vilayet Salnamesi'nde geçmektedir. Yeni basılacak salnamede 1896 tarihli Manastır Vilayet Salnamesi'nin 170 numaralı sayfasında "Roma Cumhuriyeti Tarihi" yerine "Roma Hükümeti Tarihi" ve 171 numaralı sayfada yer alan "cumhuriyet" kelimelerinin de "hükümet" şeklinde tashihe edilmesi ve "Tarih-i Ermeniyen" ve "inkılab" kelimelerinin ise büsbütün çıkarılması gerektiği Maarif Nezaretinden Manastır Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁹³ Salnamedeki cumhuriyet ve inkılab kelimeleri "Bazı Tevarih-i Muteber" başlığı altında dünya tarihiyle ilgili önemli gelişmelerin derlendiği kısımda yer almaktadır. Cumhuriyet ve inkılab lafızlarının geçtiği bir diğer yer "Fransa Tarih-i Cumhuriyeti-22 Eylül 1792 inkılabındandır" şeklindedir.⁹⁴ Manastır'a ait salnameler 1896'da sonlandığından söz konusu tashihin akıbeti netleştirilememiştir. Öte yandan 1869 tarihli Diyarbekir Vilayet Salnamesi'nde "kış mevsiminin inkılabı" şeklinde sakıncalı addedilen kelimeye mevsim dönüşümüyle ilgili denk gelinmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla Manastır Vilayet Salnamesi'nde kelimenin mahsurlu bulunmasında II. Abdülhamid döneminin özelliklerini göz önünde bulundurmak icap etmektedir.

Sakıncalı kapsamına girip tashihe gerektiren bir diğer kullanım, Maraş Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Mehmed Celal imzasıyla ihbar üzerine yazışmalara yansımıştır. Buna göre 1900 yılına ait Halep Vilayet Salnamesi'nin 193 numaralı sayfasının on dördüncü satırında "Hülagü hengâmında Sis kralı yakmasıyla" ve 238 numaralı sayfanın üçüncü satırında "münazaada kaldıktan sonra Ermeni kralı Dikran" ibareleri kullanılmıştır. Maarif Nezareti, gelen şikâyeti dikkate alarak bu kullanımları "ibarat-ı mazarrat" şeklinde addetmiş ve resmi nitelikteki salnamelerde kullanılacak ibarelerin devlet ve toplum menfaatiyle ters düşmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁹⁶ Sakıncalı addedilen kullanımlardan ilki Halep Cami-i Kebir'in tarihçesiyle

91 BOA. DH.MKT. 1619/97, 21 Ş. 1306/22 Nisan 1889.

92 BOA. DH.MKT. 1641/32, 24 Za. 1306/22 Temmuz 1889.

93 BOA. MFMKT. 347/5, 1 Ş 1314/5 Ocak 1897.

94 *Manastır Vilayet Salnamesi*, H. 1314/M. 1896, s. 170-171.

95 *Diyarbekir Vilayet Salnamesi*, H. 1286/M. 1869, s. 169.

96 BOA. MFMKT. 486/31-3, 10 L 1317/18 Şubat 1900.

İlgili olup bu kısımda caminin uğradığı tahripler ve geçirdiği tamiratlar aktarılmıştır.⁹⁷ İkincisi Antakya Kazasına Dair Malumat kısmında ve “Selevkiya veyahut Selefkiya” alt başlığında Antakya’daki Musa Dağı eteklerinde yer alan antik kentlerden Silifkiya (Seleucia) ile ilgilidir. Bu kısımda kenti idare edenler hakkında tarihi bilgiler verilmiş ve “Ermeni Kralı Dikran” ibaresi kullanılmıştır.⁹⁸ Muallim Mehmed Cemal, dilekçesinde salnameyi tertip eden kişiyi “malumatfuruşçu veya zararlı düşünceye sahip biri” şeklinde addederek Halep ve diğer vilayet salnamelerine yavaş yavaş böyle zararlı ibare ve kelimeler eklenerek bir Ermeni tarihçesi yazılacağı endişesini paylaşmıştır. Kendi deyişimiyle buna müsaade buyurulmayacağını ifade ederek ilgili kısmın tashihini talep etmiştir.⁹⁹ Muallim Mehmed Celal ayrıca söz konusu ibarelerin altını çizmek suretiyle salnamenin ilgili sayfalarını dilekçesine eklemiştir. Maarif Nezareti, bu ibarelere hemen müdahale edilmesi hususunu hem Halep hem de diğer bütün vilayetlerin maarif müdürlüklerine bildirmiştir. Bunun üzerine Bitlis Vilayeti’nden nezarete verilen malumata göre ilgili yerler buldurulup salnameden çıkarılmıştır.¹⁰⁰ Yapılan tashihle 1901 tarihli Halep Vilayet Salnamesi’nde Cami-i Kebir’in tarihçesinde ilgili kısım “(353) tarihinde cami-i mezkûr muhterik olmakla (Seyfûddeve) termîm ve mu’ahharen dahi muhterik olmakla (566) tarihinde (Nureddin Şehid) tamir ve tevessu’ eylemiştir” şeklinde kısaltılmıştır. Seleucia antik kentiyile ilgili kısımda da kısaltmaya

97 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1317/M. 1900, s. 193. İlgili kısım şu şekildedir: (353) tarihinde câmi-i mezkûru İstanbul Rumları yakmakla (Seyfûddeve) termîm ve mu’ahharen İsmailiye fırka-i bâtniyesi ihrâk etmekle (566) tarihinde (Nureddin Şehid) ta’mir ve tevessu’ ve en sonra istilâ-yı Hûlagü hengâmında Sis Kralı yakmasıyla (679) tarihinde Kara Sungur ta’mir eylemiştir”.

98 Halep Vilayet Salnamesi, H. 1317/M. 1900, s. 238. İlgili kısım şu şekildedir: “Bir rivayete göre de Selefkiyayı, Selekus, Nikator kendi namına bina ettirmiş ve giderek Selevkiye Antakya’ya iskele olmuşdu. (...) Mu’ahharen Selefkiya banisinin ahlâfî elinde ve bir hal-i münazaada kaldıktan sonra Ermeni Kralı Dikran’a ve arası geçmeksizin ve Roma serdarı Pompeius yeddiyle Roma İmparatorluğuna intikal etdi”.

99 BOA. MF.MKT. 486/31-4, 25 C. 1313/13 Aralık 1895. Dilekçenin ilgili kısmı şu şekildedir: “Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Huzur-ı Samisine, Devletlu Efendim Hazretleri, Halep vilayet-i celilesince üç yüz on yedi sene-i hicriyesine mahsûs tertib edilen salnâmenin Haleb şehrine dair ma’lumât bahsindeki yüz doksan üçüncü sahifesinin on yedinci satırında (Hûlagü hengâmında Sis kralı yakmasıyla) ve iki yüz otuz sekizinci sahifenin onuncu satırında (münaza’ada kaldıktan sonra Ermeni Kralı Dikran’a) ibare-i muzırının musâdif-i] manzûr-ı da’iyane olmuştur. Salnameci olan kimse ya malumatfuruşluk veya fikr-i mefsedete binaen mezkûr terkiib ve cümleleri idhâl etmiştir. Artık bundan böyle Haleb ve vilayât-ı sâ’ire-i şâhâne salnâmelerine yavaş yavaş böyle muzır ibare ve kelimeler derc edile edile (Ermeni Tarihçesi) halîne mi getirecekler? Hayır elbette buna müsaade buyurulmaz. İşte mezkûr ibareleri hâvî sahifeler merbûten takdim-i huzûr-ı sâmi-i hazret-i nezâretpenâhî kıldığı müsted’adır emr ve fermân hazret-i men-lehu’l-emrindir. Ed-dâî Maraş Mekteb-i Rüşdîsi Muallim-i Evveli Mehmed Cemal”.

100 BOA. MF.MKT. 486/31-5, 1 Za. 1317/3 Mart 1900.

gidilerek şikâyete konu olan ibareler çıkarılmıştır.¹⁰¹

Salnamelerde tashih gerektirip yazışmalara yansıyan bazı hususlar bizzat memurların isim veya ünvanlarıyla ilgilidir. Örneğin, 1858’de yapılan bir bilgilendirmede umumi salnamede Urfa Mutasarrıfı Rıdvan Paşa’nın ünvanının kaymakam olarak yazıldığı ve mal müdürünün isminin salnameye eklenmediği belirtilmiştir.¹⁰² Nitekim 1858¹⁰³ ve 1859¹⁰⁴ umumi salnamelerinde Rıdvan Paşa’ya dair ibare, beyan edildiği gibi olup 1860 salnamesinde tashih edilebilmiştir.¹⁰⁵ Yine 1893 umumi salnamesinin Maarif Nezareti başlığı altında mekteplerde görevli memurların isimlerinin yer aldığı kısımda Mustafa İzzet, Hüseyin Hüsnü ve Mahmud Şahab Efendilerin isimleri sehven Mekatib-i İbtidaiye Müfettişleri sırasına kaydedilmiştir. Müfettişlerin talebi üzerine bu bilginin Mekatib-i Rüşdiye Müfettişleri sırasına alınması gerekmiştir.¹⁰⁶ Bir sonraki sene, ilgili düzenlemeler taleplere uygun şekilde yapılmıştır.¹⁰⁷ Fakat bu kez 1894 umumi salnamesinde Maarif Nezareti dairelerinin bulunduğu sayfada “Mekatib-i İdadiye İdaresi” kısmının sehven “Mekatib-i A’da İdaresi” şeklinde yazıldığı ve yanlışlığın tashih edilmesi gerekliliği bildirilmiştir.¹⁰⁸ İlgili hatadan dolayı salnamelerin tashihine karar verilmiş fakat bunların bir kısmı matbaa tarafından satılmıştır. Bu yüzden satışı yapılan salnamelerin toplatılarak düzenlemeden sonra satılmasına karar verilmiştir.¹⁰⁹ Söz konusu basımın 1894 salnamesinin yeniden baskısı olduğu tahmin edilmektedir. Zira yüz elli nüsha basılmış ve bunun yirmi adedi satılabilmektedir. Bunlar da toplatılarak yanlışlıklar tashih edilmiştir. Yanlışlığın ise başlangıç aşamasında mürettibler tarafından yapıldığı anlaşılmış ve tashih için musahhihler görevlendirilmiştir.¹¹⁰ 1894 ve 1895 umumi salnameleri incelendiğinde ilgili kısmın olması gereken hâliyle “Mekatib-i İdadiye İdaresi” şeklinde düzenlendiği görülmektedir.¹¹¹ Tashih için salnamelerin

101 *Halep Vilayet Salnamesi*, H. 1318/M. 1901, s. 207.

102 BOA. Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 143/47, 13 Ra 1275/21 Ekim 1858.

103 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1274/M. 1858, s. 76.

104 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1275/M. 1859, s. 74.

105 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1276/M. 1860, s. 74.

106 BOA. MFMKT. 185/129, 11 Ağustos 1309/23 Ağustos 1893. Salnamedeki ilgili kısım için bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1311/M. 1893, s. 404.

107 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1312/M. 1894, s. 418.

108 BOA. İrade Hususi (İ.HUS), 30/31, 11 R. 1312/12 Ekim 1894.

109 BOA. BEO. 499/37367, 18 Ra. 1312/19 Eylül 1894.

110 BOA. BEO. 523/39208, 18 Ca. 1312/17 Kasım 1894.

111 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1312/M. 1894, s. 416; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*,

toplantılmasına müracaat edilmesine rağmen her hata için tashih yoluna başvurulmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 1895 yılı umumi salnamesinin elli üç, elli dört ve elli altı numaralı sayfalarında eski sadrazam ve hariciye nazırının isimleri mevcut görevliler gibi kaydedilmişti. Ayrıca 524 numaralı sayfada isim bilgisi verilmeyen bir muhasebeci hakkında yanlışlık yapıldığı tespit edilmiştir. Tashih işlemi icra edilemediğinden yanlış bilgilere rağmen salnamenin yeniden ve aynen basımına karar verilmiştir.¹¹² Daha sonra 1896 umumi salnamesinde muvazzaf sadrazam ve hariciye nazırının isimleri aslına uygun şekilde eklenmiştir.¹¹³ 1897 ve 1898 umumi salnamelerinde de Maarif Nezareti bünyesindeki Mektubi Kalemî memurlarından Mektupçu Sırrı Bey'in unvanına "Mabeyn-i Hümayûn-ı Mülükane Mütercimlerinden" ibaresinin eklenmesi yoluyla tashihe başvurulmuştur.¹¹⁴ Salname tertiplerinde memurlarla ilgili dikkatlerden kaçan birtakım detaylar, 1889'da Gazi Ahmed Muhtar imzalı bir arizaya da konu olmuştur. Bu arizada salnamelerde özellikle Rumeli Beylerbeyi payesine sahip olup birçoğu vefat eden devlet memurlarının isimlerine dair düzensizliklerin bulunduğu dile getirilmiştir.¹¹⁵

Vilayet salnamelerinde yer alan vilayetlerin idari taksimatlarına dair bilgiler tashih gerektiren meselelerden biridir. Örneğin, 1884 yılı umumi salnamesinde Muş Sancağı, Bitlis Vilayeti'ne dahil edilmesi gerekirken Van Vilayeti'ne bağlı gösterilmiştir. Bitlis vilayet idarecileri bu yanlışlığın düzeltilmesi için Maarif Nezareti'ne bilgi vermiştir.¹¹⁶ Fakat bu yanlışlık hemen düzeltilememiş olunacak ki 1885 umumi salnamesinde de Muş Sancağı, Van Vilayeti'ne bağlı görünmeye devam etmiştir.¹¹⁷ İlgili tashih ancak 1886 yılında yapılabilmiş ve Muş Sancağı, Bitlis Vilayeti bölümüne eklenmiştir.¹¹⁸ Salnameler, bir nevi rehber niteliği gördüğünden idari taksimatta yapılan bu türden yanlışlıkların merkezi kurumların iş ve işleyişlerin-

H. 1313/M. 1895, s. 444.

112 BOA. İHUS. 41/64, 25 Ra 1313/15 Eylül 1895.

113 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1314/M. 1896, s. 55-55.

114 BOA. MFMKT. 353/49-2, 26 L. 1314/30 Mart 1897. Ayrıca bk. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1315/M. 1897, s. 286; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1316/M. 1898, s. 314.

115 BOA. Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), 4/48, 28 R. 1306/1 Ocak 1889.

116 BOA. MFMKT. 84/68, 1301-1, 7 L. 1301/31 Temmuz 1884. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1301/M. 1884, s. 529-530.

117 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1302/M. 1885, s. 541-542.

118 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1303/M. 1886, s. 49-50, 457.

de zorluk çıkardığı anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Örneğin, Basra Vilayeti'ne bağlı olmasına rağmen Amara Sancağı, 1885 ve 1886 umumi salnamelerinde Bağdat Vilayeti içerisinde gösterilmişti. Bu yüzden sancağa yazılan muharrerat ve telgraflar, Bağdat'a gönderiliyor, oradan Basra'ya havale ediliyor ve böylece zaman kaybına sebep olunuyordu. Konunun Dahiliye Nezareti'ne yansması üzerine salname basım birimi bilgilendirilmiştir.¹²⁰ 1888 umumi salnamesinde tashih yapılmış ve Amara Sancağı, asıl bağlı olduğu yer olan Basra Vilayeti bölümüne eklenmiştir.¹²¹ Hataların minimize edilmesi amacıyla bazı vilayet salnamelerinde şüpheli görülen bilgilerin teyidi için salnameler resmi dairelere dağıtılmadan önce kontrol ettirilirdi. Bunlardan biri Beyrut Vilayet Salnamesi olup “Selatin-i İzam-ı Osmaniye” cetveli içeriğine dair tereddüt yaşandığından salnamenin bir adedi kontrol edilmek üzere Dersaadet Emtia-i Dahiliye Gümrüğü Kitap Muayene memuruna teslim edilmiştir.¹²² Yapılan kontrolde salnamenin ilgili içeriğinin resmi salnameyle uyduğu anlaşılmıştır.¹²³ Böylece gerektiğinde salnamelerdeki bilgilerin güvenilirliği için ayrıca ön incelemeye gidildiğini belirtmek mümkündür.

Umumi salnamelerle ilgili tashih meselelerinden biri Bulgar Emareti'nden yapılan taleptir. 1899 umumi salnamesinin 678 numaralı sayfasında yer alan Bulgaristan Komiserliği Fransızca Başkatibi hizasındaki “Corci Harakuş” isminin “Corci

119 Salnameler çoğu kez müracaat edilen ana kaynaklar arasında gelmekteydi. Örneğin, 1903 yılına ait bir yazışmada askeri hususlarda vilayetlerdeki vali ve mutasarrıf ile diğer mülki memurlarla yapılan yazışmalarda lakapların ve rütbelerin yanlış yazılmasından ötürü şikâyetler oluşmaktaydı. Bu yüzden vilayet salnamelerinin kullanılması Dahiliye Nezaretinden Hassa Ordu-yı Hümayûnu'na önerilmiştir. Bk. BOA. DH.MKT. 683/29-2, 11 M. 1321/9 Nisan 1903. Salnamelerde yer alan kaza isimlerinin faydalı olduğuna dair bir diğer yazışma için de bk. BOA. Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM), 19/40, 26 Za. 1280/2 Haziran 1864. 1890 tarihli *Bahriye Salnamesi*'nin mukaddime kısmında ise “bir memleketin her nevi gelişimiyle umumi durumunun tespiti için sahih bir ölçü vasıtası varsa o da salnamedir” şeklinde salnamelerin önemsenme seviyesine dikkat çekilmiştir. Bk. *Bahriye Salnamesi*, H. 1306/M. 1890, s. 2.

120 BOA. DH.MKT. 1450/90, 8 M 1305/26 Eylül 1887. Ayrıca diğer birçok kurum ve nezaret de bilgilendirilmiştir. Bunlar şu şekildedir: Hariciye, Meşihat, Seraskerlik, Şura-yı Devlet, Adliye, Bahriye, Tophane, Maliye, Evkaf, Nafia ve Ticaret, Hazine-i Celile, Şehremaneti, Rüşumat, Tekauid, Sicil-i Ahval, Defter-i Hakani, Zaptiye, Tibbiye. Amara Sancağı'nın Bağdat vilayeti dâhilindeki bölümleri için ayrıca bk. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1302/M. 1885, s. 562; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1303/M. 1886, s. 473-474. Basra, 1884'te Bağdat'tan ayrılarak yeni bir vilayet hâline getirilmiştir. Söz konusu karmaşanın yeni düzenlemelerden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Basra'nın vilayet olma süreci için bk. Yusuf Halaçoğlu, “Basra: Osmanlı Dönemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 113.

121 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1305/M. 1888, s. 340-341.

122 BOA. MFMKT. 216/44-1, 24 Z. 1311/1 Temmuz 1894.

123 BOA. MFMKT. 216/44-2, 17 M. 1312/21 Temmuz 1894.

Harkuş” şeklinde ve rütbesinin niteliğiyle alınma tarihinin düzenlenmesi başkâtip tarafından talep edilmiş¹²⁴ ve bir sonraki sene çıkarılan salnamede tashihi yapılmıştır.¹²⁵ Bir diğer talep umumi salnamelerde yer verilen “Rüesa-yı Ruhaniye” cetvelinde İstanbul, Mısır, Antakya ve Kudüs-i Şerif patrikleriyle metropolitlerinden sonra gelecek şekilde Ortodoks kilisesine mensup Bulgar Eksarhlığı ile metropolitlerinin yazılması için salnamede tashihe gidilmesine yöneliktir. Bulgar Milleti Eksarhanesi, cetvelin mevcut hâliyle Ortodoks ruhani reislerini görünür kılmaktan alıkoymuşunu iddia etmiş ve bu durumu “mezhep ve haysiyet” noktasından ehemmiyetli addetmiştir. Üstelik tashih için daha önce müracaat edilmesine rağmen bir sonuç elde edilemediği belirtilmiştir.¹²⁶ Memurîn-i Mülkiye Komisyonu’na havale edilen bu tashih talebi, Adliye ve Mezahib Nezareti’nin bilgisi dâhilinde uygun bulunmamıştır. Ret gerekçesinden biri eksarhlık ünvanının patrikliği altında yer aldığı şeklindedir.¹²⁷ Böylece Bulgarları ilgilendiren kısma salnamelerde “Vilayat ve Elviye ve Kazalarda Bulgar Katolik Reis-i Ruhanileri Esamisi” başlığı altında Selânik ve Manastır ile Edirne piskoposlarının isimlerine yer verilmesi şeklinde devam edilmiştir.¹²⁸

Elzem niteliğinde görülüp bu yüzden kurumlar arası yazışmalara yansıyan diğer bazı tashihler şu şekildedir: 1903 yılında müneccimbaşının bastırıldığı takvimde yanlışlıklar tespit edilmiştir.¹²⁹ Bu takvimdeki yanlışlık, diğer takvim ve salnamelerin gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Maarif, Dahiliye ve özellikle Ticaret ve Nafia Nezaretleri bilgilendirilerek varsa ilgili tashihlerin acilen yapılması emredilmiştir.¹³⁰ Yine 1903 yılında Maarif Nezareti’nce Bağdat Vilayeti’nin 1901 tarihli salnamesinde bazı sorunlar tespit edilmiştir. Buna göre salnamenin 388 ve 428 numaralı sayfalarında Bağdat şehri hakkındaki tarih ile Bağdat’ta görevlendirilmiş vezir ve valilerin bazılarının isimleri sorunlar içermekteydi. Ayrıca meşhur olaylar cetvelinde umumi salnameye göre hareket edilmemiş ve bazı gereksiz ayrıntılara yer verilmişti. Bundan dolayı bir sonraki salnamede gerekli tashihlerin yapılması

124 BOA. DH.MKT. 2291/55, 27 Ş. 1317/29 Aralık 1899. İlgili kısım için bkz. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1317/M. 1899, s. 678.

125 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1318/M. 1900, s. 718.

126 BOA. BEO. 1827/136964-3, 8 Z. 1319/18 Mart 1902.

127 BOA. MV. 103/83, 27 Z. 1319/6 Nisan 1902.

128 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1320/M. 1902, s. 753.

129 BOA. BOE. 2010/150676, 29 Za. 1320/27 Şubat 1903.

130 BOA. Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 442/128, 19 Za. 1320/19 Mart 1903.

Bağdat vilayetine bildirilmiştir.¹³¹ II. Abdülhamid'in damatlarından olan Arif Hikmet Paşa, 1910 tarihli salnamede madalya bilgisinin eksik olduğunu belirterek bunun "altın ve gümüş imtiyaz madalyaları" şeklinde tashih edilmesi talebinde bulunmuştur.¹³² Bu salnamede Arif Hikmet Paşa'nın madalya bilgilerinde "altın liyakat, altın Hicaz" bilgisi yer alırken¹³³ 1911 tarihli salnamede "altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat, altın Hicaz" şeklinde düzenleme yapılmıştır.¹³⁴

Sonuç

Bu çalışma salname temelli literatür oluşturulurken araştırmacılara rehber sunma motivasyonu ile hazırlanmıştır. Çeşitli disiplinlere hitap eden zengin muhtevaları itibarıyla Osmanlı araştırmalarında sıklıkla müracaat edilen salnamelerin birçok husus itibarıyla tashih işleminden geçtiği anlaşılmaktadır. Tashihler ilk defa bu çalışma dahilinde "olağan" ve "olağan dışı" şeklinde kavramsallaştırılmış ve söz konusu tasniflerin yazışmalara ve salnamelere yansıma biçimleri incelenmiştir. Salnamelerin baskı sürecinde ya da basımı tamamlandıktan sonra fark edilen veya ulaştırılan yeni bilgileri içeren düzeltmelerin genelde "Tashih ve İlave" başlığı taşıdığı ve salnamelerin sonuna eklendiği görülmektedir. Olağan tashih yönteminde esasen yanlış yazılan şahıs ve yer isimleri, unvanlar, bazı rakamlar ya da harfler düzeltme işleminden geçirilmiştir. Bu tashih yönteminde ilave bilgiler geniş yer tutmuştur. Bazı devlet memurlarının isim ve unvanlarındaki yanlışlıklar konusunda hassasiyet taşıdıkları görülmektedir. Olağan tashih yöntemi umumi salnamelerin çoğunda uygulanmış fakat cetvellerin düzenlenme usulünde bir standart benimsenmemiştir. Zira ilk dönem salnamelerinin bazılarında tashihi gereken bilgilerin sayfa numaraları dahi verilmemiştir. Ayrıca hangi bilgilerin tashih ve hangilerinin ilave olduğu her cetvelde belirtilmemiştir. Tashih cetvellerinin en çok kullanıldığı dönem, II. Abdülhamid yıllarına denk gelmektedir. Sözelimi 1847-1875 yılları arasında on altı ve 1876-1908 yılları arasındaysa yirmi yedi adet salnamede tashihle ilgili bölümler yer almıştır. Bu da II. Abdülhamid döneminde salname tertip sürecine daha çok özen gösterilmesinden ileri gelmektedir. Tashih ve ilave cetvellerinin bazen onlarca sayfa tutacak şekilde bilgi içermesi ise salname tertip komisyonlarının en doğru ve güncel bilgileri okuyucularla paylaşma kaygısı taşıdı-

131 BOA. DH.MKT. 738/51-1, 29 Ra. 1321/24 Haziran 1903. Bu yazışmada sorunlu kısımlara dair detaylar belirtilmemiştir.

132 BOA. İrade Mabeyn-i Hümayûn (İ.MBH.), 6/63, 22 B. 1329/19 Temmuz 1911.

133 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, R. 1326/M. 1910, s. 56.

134 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, R. 1327/M. 1911, s. 56.

ğını göstermektedir. Usulen standarttan uzak cetvel oluşturma yöntemi, örneklem dahilinde incelenen vilayet salnameleri için de geçerlidir. Hatta Hüdevendigar Vilayeti örneğinde görüldüğü üzere bazı tashih cetvelleri bilgileriyle birlikte içindekiler kısmına eklenerek istisnai örnekler teşkil etmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid döneminin umumi salnameler üzerindeki pozitif etkisine dair değerlendirmeleri vilayet salnameleri için de yapmak mümkündür. Bunda II. Abdülhamid döneminde bürokraside daha disiplinli ve özenli davranılması etkili olmuş gibidir.

Olağan dışı tashih yönteminde ise tashihler talep veya şikâyetler üzerine bürokratik yazışmalara yansımıştır. Memurların kariyerlerinin geleceğinin teminini veya devletin ve milletin menfaatini gözetmekten ötürü bu yanlışlıkları önemsedığı ve müdahalede bulunulmasını istedikleri anlaşılmaktadır. Böylece salnamelerde tarihi olayların aktarımıyla ilgili tashih taleplerinde millî hassasiyetlerin önemsendiğini belirtmek mümkündür. Yazışmalara yansıyan bu tashihler daha çok vilayet salnamelerinin içerikleriyle ilgilidir. Özellikle şikâyetler veya incelemeler üzerine sakıncalı ve zararlı addedilen türden bilgiler tespit edilmiş ve dağıtım yapılan salnamelerin toplatılarak tashihten geçirilmesine varan sonuçlar doğmuştur. Vilayet salnamelerinde bu tashihlere başvurulması salname tertip komisyonlarının ihmal veya suiistimallerine işaret etmektedir. Zira Osmanlı tarihi başta olmak üzere devleti ve toplumu ilgilendiren birçok hususta umumi salnamelerdeki bilgilerin dikkate alınması irade gereğiydi. Üst düzey bürokrasinin dahi bu tashih gereklilikleriyle ilgilenmesi hem resmî yazında bütünlüğün gözetildiğini hem de salnamelerin kaynak değerine önem verildiğini göstermektedir. Yazışmalara salnamelerdeki verilerin “sıhhat ve intizamı” tabiriyle yansıyan hususlar, bu önemi teyit edici özelliği haizdir. Çalışma kapsamında incelenen belgelerden hareketle salnamelerin yerel ve merkezi kurumlarca birer rehber şeklinde kullanıldığını tespit edebilmekteyiz. Buna rağmen salnamelerin hazırlanma aşamasında veri akışının düzensiz ve eksik olması ile yoğun şekilde tashih ve ilavelere ihtiyaç duyulması günümüz literatüründe salnamelerdeki bilgilerin güvenilirliğine dair işaret edilen şüpheleri tahkim edici niteliktedir. Salnamelerdeki tashih örneklerinden hareketle yerel idareciler arasındaki mücadele ve sürtüşmeler hakkında da bilgi edinebilmekteyiz. Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda salnamelerden istifa edilerek yapılan çalışmalarda araştırmacıların salnamelerin ilgili kısımlarına eklenen tashih ve ilave cetvellerini dikkatlerden uzak tutmamaları gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 171/12768, 208/15538, 330/24739, 334/24996, 343/25673, 464/34789, 499/37367, 523/39208, 669/50124, 833/62463, 1279/95878, 1827/136964, 2010/150676.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umumi (DH.EUM.KLU), 12/63.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalem-i (DH.MKT), 308/14, 473/27, 485/74, 683/29, 738/51, 1450/90, 1619/97, 1641/32, 1817/1, 1940/15, 2017/44, 2017/50, 2291/55, 2502/100, 2522/109, 2525/31, 2532/5.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalem-i (HR.MKT), 192/58.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 77/26, 24 Ra 1305/10 Aralık 1887.

İrade Dahiliye (İ.DH), 158/8187, 1130/88289.

İrade Hariciye (İ.HR), 58/2709.

İrade Hususi (İ.HUS), 30/31, 41/64.

İrade Mabeyn-i Hümâyûn (İ.MBH.), 6/63.

İrade Taltifat (İ.TAL), 28/37.

Maarif Nezareti Mektubi Kalem-i (MF.MKT), 6/151, 84/68, 149/102, 152/5, 161/72, 163/5, 169/75, 177/20, 177/28, 185/129, 216/44, 288/4, 312/39, 347/5, 353/49, 386/19, 386/20, 386/21, 418/51, 486/31, 494/16, 535/22.

Meclis-i Vala (MV), 103/83, 123/29, 125/16.

Sadaret Mühimme Kalem-i Evrakı (A.MKT.MHM), 143/47.

Sadaret Mukavelenamer (A.DVN.MKL), 37/6.

Sadaret-Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 225/21.

Şura-yı Devlet (ŞD), 31/28, 1874/39, 1874/41, 2325/52, 2652/8, 2666/28, 2702/13, 21614/15.

Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM), 19/40.

Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 73/7223.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 442/128, 19 Za 1320/19 Mart 1903.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK), 4/48.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 290/42.

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 14/18.

Salnameler

Devlet Salnameleri

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1263/M. 1848, H. 1273/M. 1858, H. 1275/M. 1859, H. 1276/M. 1860, H. 1287/M. 1870, H. 1294/M. 1877, H. 1295/M. 1878, H. 1298/M. 1881, H. 1299/M. 1882, H. 1300/M. 1883, H. 1301/M. 1884, H. 1302/M. 1885, H. 1303/M. 1886, H. 1304/M. 1887, H. 1305/M. 1888, H. 1306/M. 1889, H. 1310/M. 1892, H. 1311/M. 1893, H. 1312/M. 1894, H. 1313/M. 1895, H. 1314/M. 1896, H. 1315/M. 1897, H. 1316/M. 1898, H. 1317/M. 1899, H. 1318/M. 1900, H. 1319/M. 1901, H. 1320/M. 1902, H. 1322/M. 1904, H. 1323/M. 1905, H. 1324/M. 1906, H. 1326/M. 1908, R. 1326/M. 1910, R. 1327/M. 1911, R. 1328/M. 1912, R. 1333-1334/M. 1918.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926

Nezaret ve Resmî Kurum Salnameleri

Bahriye Salnamesi, H. 1306/M. 1890.

İlmiyye Salnamesi, H. 1334/M. 1916.

Salnâme-i Askeri, H. 1282/M. 1865, H. 1286/M. 1869.

Vilayet Salnameleri

Bosna Vilayet Salnamesi: H. 1288/M. 1871.

Diyarbakir Vilayet Salnameleri: H. 1286/M. 1869, H. 1301/M. 1884, H. 1308/M. 1891.

Halep Vilayet Salnameleri: H. 1309/M. 1892, H. 1310/1893, H. 1317/M. 1900.

Hüdavendigar Vilayet Salnameleri: H. 1287/M. 1870, H. 1288/M. 1871, H. 1289/M. 1872, H. 1292/M. 1875, H. 1293/M. 1876, H. 1311/M. 1893.

Kastamonu Vilayet Salnameleri: H. 1306/M. 1889, H. 1309/M. 1892.

Konya Vilayet Salnameleri: H. 1286/M. 1869, H. 1287/M. 1870, H. 1287/M. 1871, H. 1291/M. 1874, H. 1310/M. 1892.

Mamuretülaziz Vilayet Salnameleri: H. 1311/M. 1894, H. 1325/M. 1907.

Manastır Vilayet Salnameleri: H. 1308/1891, H. 1314/1896.

Musul Vilayet Salnamesi, H. 1330/M. 1912.

Selanik Vilayet Salnameleri: H. 1313/M. 1895, H. 1315/M. 1897.

Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/M. 1897.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Bilgin, "Salname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 51-54.

Cavid, İbrahim, *Aydın Vilâyet Sâlnâmesi R. 1307/ H. 1308*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Duman, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, C 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Halaçoğlu, Yusuf, "Basra: Osmanlı Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 112-114.

İzgöer, Ahmet Zeki, "Osmanlı Sâlnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C 3/S. 6, 2005, s. 539-552.

McCarthy Justin-Hyde, J. Dennis, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 13/No. 2, 1979, pp. 10-20.

Oruç, Hatice, *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Palalı, İlhan, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır: Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1999.

Palalı, İlhan, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2020, s. 1-14.

Pehlivanlı, Hamit, *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bosna 1287 Hicri/1870*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Rus Salnamelerine Göre Türkistan Askerî Valiliği'nde Nüfus Hareketleri (1867-1917)

Ebubekir Güngör*

Öz

Rusların Türkistan'ı işgali ile 1867 yılında kurulan Türkistan Askerî Valiliği, 1882 yılına kadar sürekli genişlemiştir. 1899 yılında klasik sınırları şekillenen valilik, çar tarafından atanan askerî valiler aracılığı ile yönetilmiştir. Askerî Valilik yönetiminde bulunan nüfusu, coğrafi ve zamansal bütünlük temelinde resmî veriler üzerinden analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmada Rus salnameleri temel kaynak olarak kullanılmış; SSCB döneminde ve sonrasında üretilen literatürden faydalanılmıştır. Valilik bölgesinde 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte gözlemlenen toplumsal hareketlilik ve yürütülen iskân politikası ile nüfusun şehirli-kırsal, kadın-erkek, yerleşik-göçerlik ve dinî özelliklerine göre gösterdiği değişimin bölgelere dağılım oranları ve değişim seyirleri değerlendirilmiştir. Buna göre Fergana ve Semerkant eyaletleri nüfusun yoğun olduğu ve göç alan bölgeler olarak dikkati çekmektedir. Yedisu ve Siriderya Askerî Eyaletleri ise en fazla gayrimüslim nüfusun iskân edildiği alanlardır. Nüfusun kırsal, konargöçer ve Müslüman karakteri ise şehirli, yerleşik ve gayrimüslim nitelikleri lehine olmak üzere eyaletlere göre farklı oranlarda değişim göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Türkistan Askerî Valiliği, Orta Asya, Nüfus, Rus Çarlığı, İskân, İskân Politikası.

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Yozgat Bozok University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Yozgat/TÜRKİYE, ebubekir.gungor@bozok.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-7394-4449>

Population Movements in Turkestan Military Governorate According to the Russian Yearbooks (1867-1917)

Abstract

The Turkestan Military Governorate was created by Russians in 1867 after the invasion of Turkestan, and it continuously expanded until 1882. The classical borders of the governorate were determined in 1899, and it was ruled by the military governors appointed by the Russian czar. This study aims to analyze the population patterns under the administration of the military governorate based on geographical and temporal unity by relying on the official registers. In this study, the Russian yearbooks were used as the main source, but the literature created during the Soviet era and aftermath was also consulted. The social movements, the applied settlement policies, and the changes in the population structures such as urban-rural, male-female, sedentary-nomad, religion-ethnicity were analyzed according to regional and transformational patterns. Accordingly, Fergana and Samarkand provinces were densely populated and received immigrants. Yedisu and Siriderya provinces had the most non-Muslim population because of settlements. According to the data, rural, seminomadic and Muslim characteristics of the population weakened while urban, sedentary and non-Muslim characteristics were strengthening in the provinces.

Keywords: Turkestan, the Turkestan Military Governorate, Central Asia, Population, Czarist Russia, Settlement, Settlement Policy.

Giriş

Rusların Türkistan içlerine yayılmaları ve işgal süreci 19. yüzyıldan beri siyaset, kültür, ekonomi ve tarih araştırmacılarının gündeminde olmuştur. Günümüzde ise özellikle SSCB'nin dağılmasından bu yana bölgenin farklı dönemlerdeki tarihsel süreçlerine yönelik ilgi artarak devam etmektedir. Son yıllarda İpek Yolu'nu yeniden canlandırma politikaları ve Çin'in ilgisi; Türk cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu'nun dünya ile ilişkileri; Türkiye'nin de gelişmelere kayıtsız kalmayarak çeşitli politikalar üretme çabaları gibi etkenler bölgeye yönelik araştırmaların artmasını sağlamıştır. Bu bağlamda nüfus unsuru da ekonomik, sosyal, ticari ve idari yapı gibi her türlü alana yönelik araştırmanın belirleyici alt yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusların Türkistan'ı işgal ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarını konu alan çalışmalar, işgal sonrasında oluşturulan idari sistem üzerine yoğunlaş-

mıştır. Bu idarî sistemin toplumsal ve ekonomik yönünü doğrudan belirleyen unsur ise nüfus olmuştur. Türkistan nüfusu hakkında yapılan çalışmalar bölgede Sovyet yönetimlerinin kurulduğu ilk dönemde gündeme gelmiş ancak bu çalışmaların ana eksenini bölgesel (Cumhuriyet) etnik meseleler şekillendirmiştir. Dolayısıyla oluşan literatür de daha çok yerel; belirli bir tarihsel veriyi sunmaktan öteye gitmeyen ekonomi odaklı ve etnik boyutta olmak üzere epeyce sınırlı kalmıştır. SSCB sonrası nüfus çalışmaları yine cumhuriyetler bağlamında ve bölgeye yerleştirilen Rus iskânı çerçevesinde şekillenmiştir¹. Bu sebeple çalışmamızda yeni veriler de dikkate alınarak, Türkistan Askerî Valiliği'nin² genel nüfusunu bütüncül, kendi içerisinde karşılaştırma odaklı bir yöntem üzerinden analiz imkânı aranacaktır.

XIX. yüzyıl Türkistan nüfusu konusundaki ilk bilgiler çeşitli amaçlarla bölgeyi ziyaret etmiş elçi, seyyah, memur raporlarından elde edilmektedir. Ancak seyyahların verdikleri bu bilgiler çeşitli sebeplerle birbiriyle pek uyummadığı³ gibi veri analizi açısından da kullanışlı değildir. Rus kaynaklarında Sibiry ve Kazak bozkır bölgesi için demografik veri envanterleri 18. yüzyıla kadar geriye uzanırken (İ. G. Andreev, P. İ. Rıçkov, A. İ. Levşin), aynı durum Türkistan Askerî Valiliği'nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusudur. Türkistan Askerî Valilik bölgesi hakkında münferit nüfus bilgileri içeren kaynaklar olarak E. K. Meyendorf, P. İ. Veselovskiy, V. L. Vyatkin, L. Kostenko, V. Nalivkin ve M. V. Lavrov'un araştırmaları ön plana çıkmaktadır⁴. Ancak veriler resmî olmayıp, seyahatnameler, gözlem

- 1 A. A. Semenov, *Materialnye Pamyatniki Ariyskoy Kulturi v Sredney Azii*, Taşkent 1925; T. A. Jdanko, "Sovremennie Etnicheskie Protssesi v SSSR", *Etnicheskie Obşnosti i Etnicheskie Protssesi v Dorevolutsionnoy Rossii*, Moskva 1977; S. S. Gubaeva, *Naselenie Ferganskoy Dolini v Kontse XIX-Naçale XX v. (Etnokulturne Protssesi)*, İzdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR, Taşkent 1991, s. 30-109; Yu. N. Tsiryapkina, "Pereselençeskoe Soobşestvo v Sırdarinskoy Oblasti Turkestana po Doneseniyam Tsarskoy Administratsii Naçala XX v.", *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 4/1, 2015, s. 285-289; B. B. Haynazarov, "İz İstorii Etničeskoj Klassifikatsii Naseleniya v Turkestanskom General-Gubernatorstve", *Utmışga Nazar* 5, S. 12, 2022, s. 60-64; S. N. Brejneva, "Narodı Turkestana v Sostave Rossiyskoy Imperii", <https://cyberleninka.ru/article/n/narody-turkestana-v-sostave-rossiyskoy-imperii>, 10.11.2022; Jeren Matiyeva, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Göç Politikası", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2019; Reyhan R. Can, "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısında Ruslar", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* C 12/S. 3, 2022, s. 2603-2626, <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1094014>. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi Siyasi Tarihi ve İstatistikî Malumat", *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, 2009, s. 1-22.
- 2 Detaylı bilgi aşağıda verilmiştir.
- 3 Muhammed Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 23.
- 4 A. F. Middendorf, *Oçerki Ferganskoy Dolini*, Tipografiya İmperatorskago, Sankt-Peterburg 1882,

ve bölgesel kaynaklardan elde edilmiş araştırmalardır. Ayrıca bölgesel ve belirli bir zaman dilimini konu almaktadır. Bu sebeple farklı araştırmacıların verdiği münferit nüfus bilgileri analiz için uygun değildir. Nüfus bilgileri açısından ilk resmî, güvenilir ve istatistiki bilgiler, Türkistan Askerî Valilik görevine atanan General von Kaufman⁵ döneminde (1867-1882), onun idari birimleri tarafından elde edilen verilerin, Çarlık Genel Kurmay Başkanlığı'nın neşriyle gün yüzüne çıkan durum tespit raporlarında yer alır⁶.

SSCB'nin ilk dönemlerinde milletler ve cumhuriyetlerin sınır meseleleri ile ilgili politikalar yerel idarelerin oluşturduğu salname verileri dayanak olarak ele alınmıştır. Resmî nüfus sayımına kıyasla daha az güvenilir görünmesine rağmen hem verileri kıyaslamaya hem de Türkistan Askerî Valilik nüfusunun analiz edilmesine imkân verecek başka düzenli envanter de bulunmamaktadır. Bu sebeple 1897 yılı öncesi ve sonrası Rus salnamelerinin verdiği bilgileri derlemek, zaman içerisinde askerî, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlardaki değişimleri nüfus ile bağlantılı olarak incelemek; bu veriler üzerinden idari ve sosyal değişimi takip etmek, dönemin olay ve olgularının nüfus bakımından anlaşılabilmesine katkı sunmak bu araştırmannın ana gayelerindedir. Bu sebeple nüfus verileri ile bunun toplumsal hareketliliğe yansımaları karşılaştırmalı bir çerçevede ele alınacaktır.

Rus Çarlığı'nda 1897 yılı genel nüfus sayımına kadar nüfus verileri Merkezi İstatistik Komitesi tarafından derlenmiş, veriler yıllık olarak yayımlanmamıştır. Ancak komitenin Türkistan nüfusu araştırmalarında kullanılabilecek yalnızca 1885

s. 17; L. Kostenko, *Srednyaya Aziya i Vodvorenie v Ney Russkoy Grajdansvennosti. S Kartoyu Sredney Azii*, Tipografiya V. Bezobrazova i Komp., S.-Peterburg 1870, s. 29-89; M. V. Lavrov, *Türkistan Geografiya i İstoriya Kıraya*, T-va V. V. Dumnov, Moskva Petrograd 1916, s. 28-32; V. Nalivkin - M. Nalivkina, *Oçerk Bıta Jenşini Osedlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı*, Tipografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1886, s. 72-88.

- 5 Konstantin Petroviç von Kaufman (1818-1882), Avusturya kökenli bir aileye mensup olup, Rusların Polanya'yı işgalinden sonra aile Rus Çarlığı hizmetine girmiştir. Rus askerî mühendislik okulunda eğitim aldıktan sonra subay olarak göreve başlamış, Novo Georgievsk, Brest Litovsk, Tiflis, Dağıstan, Savunma Nezareti ve Vilna'da valilik görevlerinde bulunmuştur. 1867'de Türkistan Askerî Valiliği'nin kurulmasıyla buraya ilk vali olarak atanmıştır. Ölümüne kadar Türkistan'da valilik görevini yürütmüştür. T. Dowling, *Russian At War: From The Mongol Conguest To Afganistan Chechnya And Beyond*, Kaliforniya 2015, s. 396; R. Y. Poçekayev, "İz Saperov v Diplomati: K.P. Fon Kaufman Na Kavkaze (Po Vospominaniyam Sovremennikov)", *Novoe Proşloye*, S. 3, 2018, s. 52; Kishimzhan Eşhenkulova, "Kaufman'ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C 7/S. 25, 2015, s. 49-66.
- 6 *Proekt Vsepoddanneyşago Ölçeta Gen.-Adyutanta K. P. fon-Kaufmana I po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 Noyabrya 1867 - 25 Marta 1881 g.*, Tipografiya v İzdanii Glavnago Ştaba, St.-Peterburg 1885, s. 12-14.

yılı salname yayımı mevcuttur ve veriler detaylandırılmamış, yekûn nüfus bilgileri verilmiştir. Derlemeler 18. yüzyıl sonlarından itibaren yayımlanan Alman Gotha salname sistemi örnek alınarak hazırlanmıştır⁷. 1897 öncesi Rus yerel idareleri tarafından vergi gelirleri, harcamalar, asker, idari planlamalar için hazırlanan komisyon raporlarını içeren yerel salnameler, Merkezi İstatistik Komitesi'nin temel veri kaynağını oluşturmuştur. Güvenli veri toplamak ve işlevsel analizler yapmak amacıyla yönelik ciddi çalışmalar ise 1892 yılında başlatılmıştır. Bu sürecin devamında Çarlık Rusya döneminin ilk ve tek genel nüfus sayımı 1897 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu sayımın sunduğu verilerin güvenilirliği konusunda çeşitli tartışmalar olmakla beraber hâlihazırda oldukça geniş bir bölgeyi içine alan Askerî Valilik nüfusu hakkında derli toplu en geniş envanter olarak değerini korumaktadır. Bu sayımın veri ve analizleri 1897-1906 yılları arasında seri olarak yayımlanmıştır.

Yerel salnameler standart bir formatta olmadığı için yıl, içerik ve yöntemsel farklılıklar arz etmektedir. Bu durum genel ve karşılaştırmalı analizlerin yapılmasını zorlaştırmıştır. Aslında 1897 nüfus sayımına giden sürecin ana sebeplerinden birisi de bu durumdur. Ancak yerel salnameler, 1897 yılı öncesi nüfus verileri ve analizleri için bazı eksikliklerine rağmen çeşitli konularda tarih araştırmalarına dayanak olabilecek özelliklerden de tamamen yoksun değildir. Bilgilerin doğruluğu dönemin şartları gereği anlaşılabilir şüpheler barındırsa da resmî salnameler, yerel idareler tarafından toplanacak vergi hesaplarına temel teşkil etmek başta olmak üzere daha birçok konuda belirleyici özellik taşımıştır. Dolayısıyla dönemin ekonomik, siyasi, kültürel ve askerî politikalarının anlaşılmasında önemi büyüktür. Bu durumda aslında gerçek nüfus bilgileri yerine idarelerin kabul ettiği veriler, alınan kararların ve uygulanan politikaların anlaşılması açısından daha kullanışlı hâle gelmektedir.

1897 yılı öncesi ve sonrası Türkistan Askerî Valiliği demografisi hakkında seyahatnameler ve diğer bazı kaynakların verdiği bölgesel ve sınırlı bilgiler dışında, daha güvenilir ve daha detaylı verilerin yer aldığı yegâne kaynak yerel salnamelerdir. Bunlardaki bilgilerin askerî eyalet valisi tarafından gözden geçirildiği ve onun değerlendirmesini içerdiği salname kapaklarında özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla içerdiği bilgiler yarı resmî verilere dayanmaktadır. Bu çalışmada yerel salnamelerdeki bilgilerin sorgulanması ve karşılaştırılması için ayrıca iki tür salname daha kullanılmıştır. Bunlardan birincisi Çarlık merkezinde (St. -Peterburg) hazırlanan ve Rus Çarlığı geneli hakkındaki bilgilerin bulunduğu

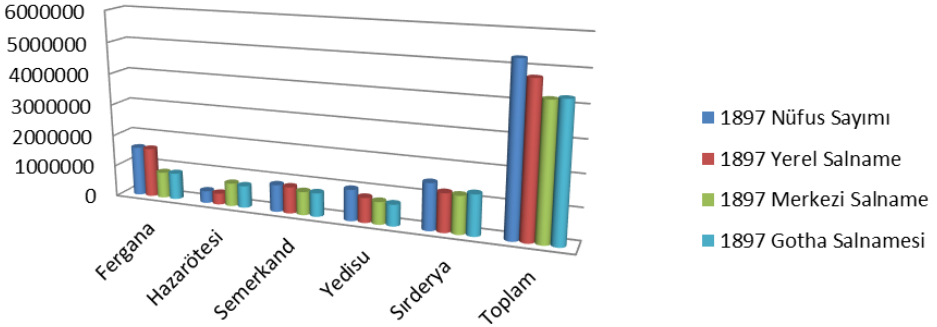
7 *Almanach De Gotha Annuaire Généalogique Diplomatique Et Statistique 1890*, Justus Perthes, Gotha 1890.

merkezi salnamelerdir. Yapılan karşılaştırmada yerel salnamelerin, merkezi salnamelere de kaynaklık ettiği tespit edilmiştir. İkincisi ise Alman Gotha salnamesidir ki bu da merkezi Rus salnamelerindeki bilgileri dayanak olarak almıştır. Dolayısıyla yerel eyalet salnameleri, dönemin diğer salnamelerinin temel veri kaynağıdır.

Tablo 1: Türkistan Askerî Valiliği 1897 Yılı Salnamelere Göre Nüfus Verileri

Askerî Eyalet	1897 Nüfus Sayımı	1897 Yerel Salname	1897 Merkezi Salname ⁸	1897 Gotha Salnamesi ⁹
Fergana	1572214	1571157	830000	846040
Hazar Ötesi	382424	354193	735000	700000
Semerkant	859936	839250	740000	749859
Yedisu	987623	787459	710000	681434
Sırderya	1474655	1217067	1190000	1286129
Toplam	5276852	4769126	4205000	4263462

Grafik 1: 1897 Yılı Nüfus Sayımı ve Salname Verileri

Belirtilen salnamelerdeki bilgilerin karşılaştırılması ile yetinilmemiş, ayrıca 1897 yılı resmî nüfus sayımı da diğer bir sorgulama aracı olarak kullanılmıştır. Buna göre yerel salnameler ile 1897 nüfus sayımı bilgilerinin büyük oranda uyduğu, değişkenlik arz etmekle birlikte yerel salnameleri merkezi salnamelerin ortalama 3-5 yıl, Got-

8 A. Suvorin, *Ruskiy Kalendar Na 1897*, Dvadsats Şestoy God, Tipografiya A. S. Suvorina, St.-Peterburg 1897, s. 168.

9 *Almanach De Gotha 1897*, Justus Perthes, Gotha 1897, s. 1186.

ha Salnamelerinin 4-7 yıl geriden takip ettiği görülmüştür. Bunun yanı sıra Gotha salnamesindeki verilerde tutarsızlıkların söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca merkezi salnamelerdeki verilerin kontrolü yapılmazken, yerel salnamedeki bilgilerin dönemsel olarak idari komisyonlar tarafından sahada kontrol edildiği anlaşılmaktadır¹⁰. Toplanan vergiler ve halkın hizmet yükümlülüğü salnamelerdeki veriler esas alınarak hesaplandığı için yönetim, bilgilerin doğruluğunu önemsememiş, bu verilerin teyidi konusunda kontrol komisyonları görevlendirmiştir. Salnamelerdeki nüfus bilgileri, nüfus sayımlarıyla tespit edilmemiş olup, idari birimlerin muhatap ve haneler bazında beyan esasına göre “en az” olarak belirlenmiştir.

1. Tarihi Arka Plan

Rus Çarlığı'nın Kazan, Astarhan, Sibiryaya ve Kazak bozkırlarından sonra işgal ettiği (1854-1881) güney ve doğu bölgelerde önce Siriderya Askerî Mıntika İdaresi kurulmuş (1861)¹¹, bu idare daha sonra (1565'te Orenburg Askerî Valiliği'ne bağlı) Türkistan Askerî Eyaleti'ne¹² ve 1867 yılında da müstakil Türkistan Askerî Valiliği'ne dönüştürülmüştür¹³. Valilik 1867'de kurulmuş olmakla birlikte, Türkmenlerin hakimiyet altına alındığı 1881 tarihine kadar sınırları sürekli değişmiştir. 1867'de Siriderya ve Yedisu¹⁴ askerî eyaletlerinden oluşan valiliğe, Siriderya Askerî Valiliği'ne bağlı Zerafşan Askerî Mıntika İdaresi (1868)¹⁵, Amuderya Askerî Mıntika İdaresi (1873) ile müstakil Hazar Ötesi Askerî Eyaleti (1899) katılmıştır¹⁶. Bu sebeple aynı dönemdeki Türkistan nüfusu ve bu nüfusa bağlı gelişmeler değerlendirilirken valilik sınırlarında yaşanan sürekli değişim ve idarî tasarrufların göz önünde tutulması bir zorunluluktur.

- 10 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1893 God*, Tipogr. Fergansk. Obl. Prav., Nov. Margelan 1895. s. 44-45.
- 11 “Polojeniye o Voennom Üstroystve Kirgizskoy Stepi Orenburgskogo Vedemostva i Sırdarinskoy Liniı”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, C XXXVI/No. 37699, 1861, s. 526.
- 12 “Vremennoe Polojenie ob Upravlenii Turkestanskoy Oblastyu”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, C XL/No. 42372, 1865, s. 876-877.
- 13 “Ob Uçrejdeniyu Turkestanskogo General - Gubernatorstva v Sostav Dvuh Oblastey Semireçenskoy i Sır-Darinskoy”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, C 42/No. 44831, 1867 s. 1150-1151.
- 14 1882-1897 yılları arasında askerî olarak Bozkır Askerî Valiliği'ne bağlı olmuştur. 1897'de tekrar Türkistan Askerî Valiliği sınırlarına dâhil edilmiştir.
- 15 Daha sonra Semerkant Askerî Eyaleti'ne dönüştürülerek (1886), valiliğe bağlanmıştır Bk. *Polojenie Ob Upravlenii Turkestanskago Kraya*, C 2/No: 2, Gosudarstvennaya Tipografiya, Sankt-Peterburg 1886, s. 1.
- 16 “O Grajdanskom Pereustroystve Sredneaziatskih Oblastey (11 Haziran 1899)”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperiy*, C 19/No. 17177, SPb. 1902, s. 710.

Merv Türkmen toprakları ve Pamir'in ardından Alay bölgelerinin işgali tamamlandıktan sonra 1897'de çıkarılan komisyon kararı ile (fiilen 1899'da) şekillenen Türkistan Askerî Valilik yönetimi, sınır ve teşkilat yapısı bakımından klasik hâlini almış ve bu idari yapı Çarlık idaresinin sonuna kadar varlığını korumuştur. Bir diğer ifadeyle Türkistan Askerî Valiliği'nin idari yapısı ve coğrafi sınırları (1854-1899) 45 yıllık bir sürede ancak şekillenmiştir. Bu bağlamda valiliğin sınırları doğuda ve güneydoğuda kadimden gelen Hokand Hanlığı-Çin sınırı; güneybatıda Türkmen, Buhara, Hive hanlıkları-Afganistan ve İran sınırları Çin ve İngiltere ile yapılan müzakereler sonucu korunarak, Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun güney, güneybatı ve güneydoğu sınırlarına dönüşmüştür. Dolayısıyla bölgede eskiden beri kültürel ve sosyal sınırların oluşmasında temel faktör olan Tanrı, Pamir, Hindikuş dağları ile Zarefşan, Murgab ve Tecen Nehirleri, yeni kurulmuş olan Türkistan Askerî Valiliği üzerinden Rus İmparatorluğu'nun İngiltere ve Çin yönetimleri arasındaki doğal sınırlar hâline gelmiştir. Buhara Emîrliği ve Hive Hanlığı sınırları ise Amuderya Nehri üzerinden şekillenmiştir.

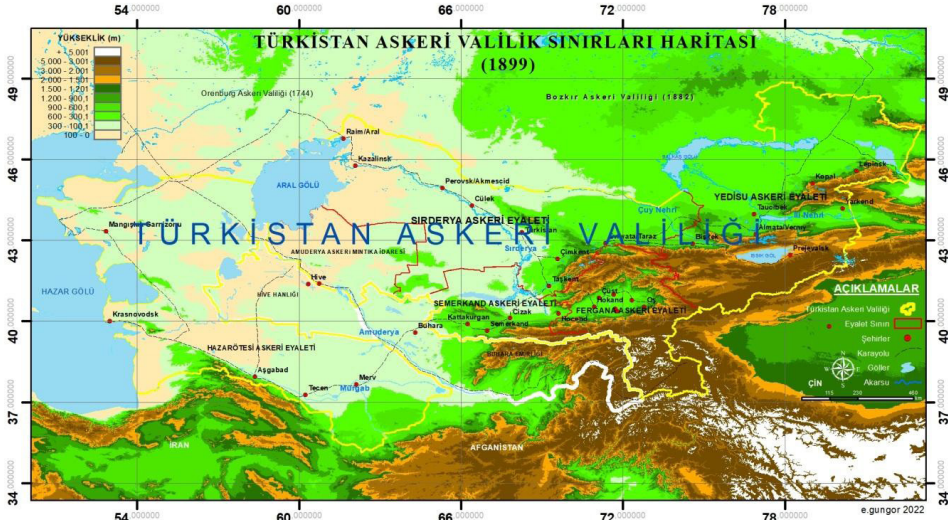
Türkistan Askerî Valiliği klasik sınırlarının oluştuğu 1899 yılı itibarıyla 35°-49° kuzey paralelleri ile 50°-83° doğu meridyenleri arasında yer almıştır. Valiliğin klasik dönemde yüzölçümü, 1.754.415 kilometrekarelik bir alana ulaşmıştır. Siriderya (40°-47° kuzey paralelleri ile 58°-75° doğu meridyenleri arasında, 536.980 km²), Yedisu (40°-49° kuzey paralelleri ile 73°-83° doğu meridyenleri arasında, 414.795 km²), Semerkant (39°-42° kuzey paralelleri ile 64°-70° doğu meridyenleri arasında, 100.116 km²), Fergana (37°-43° kuzey paralelleri ile 69°-75° doğu meridyenleri arasında, 160.444 km²) ve Hazar Ötesi (35°-45° kuzey paralelleri ile 50°-65° doğu meridyenleri arasında, 542.080 km²) Askerî Eyaletleri, başlarına atanan askerî valiler tarafından Türkistan Askerî Valisine bağlı olarak yönetilmiştir. Türkistan Çarlık merkezine diğer valiliklerden farklı olarak Savunma Nezareti üzerinden bağlanmıştır. Bu bağlamda Türkçe idari teşkilat tarihi literatüründeki adlandırma biçimine uyarlanmış hâliyle valilik, beş eyalet, 26 vilayet ve şehir¹⁷, vilayetlere bağlı nahiyeye, köy, aul ve kırsaklardan oluşmuştur.

17 Vilayet ve şehir statüleri farklı tarihlerde verilmiştir.

Şekil 1: Türkistan Askerî Valiliği İdari Organizasyon Şeması

2. Türkistan Askerî Valiliği'nin Fiziki Coğrafyası

Türkistan Askerî Valiliği toprakları doğu ve güneydoğudaki sıradağları dışında sade bir görünüme sahiptir. Valilik genelinde yer şekillerinin büyük bir kısmı platolardan oluşmaktadır. Türkistan içleri deniz seviyesinden -70-900 metre yükseklik aralığında geniş bozkır düzlükleri ve çöl alanlarla kaplıdır (Bk. Harita 1). Coğrafyanın $\frac{3}{4}$ 'ü bozkır alanlardan oluşurken, Hazar Ötesi bölgesinde Karakum, Sirderya'da Kızılkum, Evliyata'da Muyunkum, Kazalinsk'te Karakum; Yedisu'da Kurgankum, Kızılcamal çölleri yer almaktadır. (Bk. Harita 1). Bölge genelinde önemli tarım arazileri ve ulaşım güzergahları başta Sirderya ve Amuderya olmak üzere su yolları arasında oluşan platolara göre şekillenmiştir.

Harita 1: Türkistan Askerî Valiliği Sınır ve Fiziki Haritası

Bölgede yer alan önemli yedi adet gölün başında iç denizi andıran ve balık avcılığı açısından da zengin Hazar Gölü bulunmaktadır. Hazar Gölü'nden sonra Tanrı Dağları'ndan doğan Siriderya ve Amuderya nehirlerinin oluşturduğu Aral Gölü Türkistan içlerinin önemli hayat alanlarından birisidir. Çu ve Talas nehirleri de bölgenin önemli su kaynaklarıdır ancak Aral Gölü'ne kadar ulaşmadan bozkırda kaybolurlar. Yedisu havzasında İli Nehri'nin beslediği ve kışın donan Balkaş Gölü, Ala Göl ile dağlar arasında yer alan Issık Gölü tarım üretimi ve hayvancılık için bölge halkının faydalandığı su kaynaklarıdır. Son olarak da Tanrı Dağları silsilesi üzerindeki Lobnor Gölü'nü zikretmek gerekir.

Su kaynaklarının başında ise Siriderya gelmektedir. Namangan şehri yakınlarında Narın ve Karaderya nehirlerinin birleşmesi ile şekillenen Siriderya Nehri Hocesend'e kadar batı yönünde ve buradan sonra kuzeybatı yönünde Aral Gölü'ne kadar akarak bölgenin can damarını oluşturmuştur. Pamir dağlarından doğan kaynaklarla oluşan Amuderya Nehri ise, Murgab, Pendc nehirleri ile güçlenmiş, Vahşa Nehri'nin sularıyla adını almıştır. Devamında Kafirnigan ve Surhan sularını topladıktan sonra kuzeybatı yönünde Aral Gölü'ne kadar ulaşmıştır. Semerkant bölgesine hayat veren Zerafşan Nehri de, Zarefşan sırtlarından suyunu toplamaya başlamıştır. Devamındaki Amuderya, üzerine kurulmuş kanallarla Semerkant ve Buhara emirliği ülkesi ve halkının büyük bir kısmına hayat vermiştir. Evliyata Vilayeti'nin su kaynağı Talas Nehri, Kara Dağ'dan kaynağını alarak bozkırı suladıktan sonra Kara Göl'e dökülmektedir. Yedisu Eyaletini kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölüp, Balkaş Gölü'ne dökülen İli Nehri de Doğu Türkistan içlerinden Kunges ve Takes sularıyla beslenmiştir.

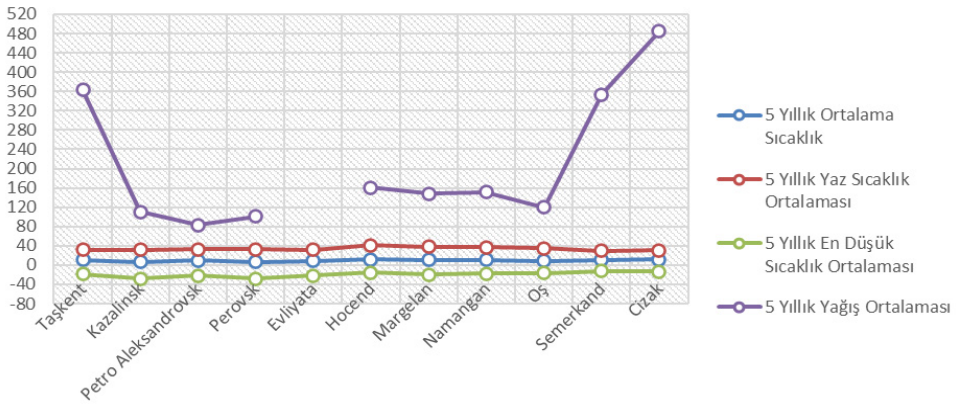
Türkistan'ın batısını meydana getiren Hazar Ötesi Askeri Eyaleti arazisi, yükselisinin az olması ve çölleri ile dikkati çekmektedir. Bölgenin en önemli su kaynağı Murgab, Afganistan'daki Safidkuh Dağlarının kuzey yamaçlarındaki buzullardan membamı almış, Merv içlerine akarak buralara yaşam kaynağı olmuştur. Yine Afganistan sınırlarından doğan Tecen Nehri, Zülfikar geçidinden Hazar Ötesi bölgesine girmektedir. İran sınırı boyunca kuzey yönünde Serahs'a, buradan kuzeybatı yönünde ilerleyerek bozkır içlerinde kaybolmaktadır. Bölgenin temel su kaynağı olan nehir üzerine kurulan bendler sayesinde Tecen ve Serahs vadilerini sulamıştır. Hazar Ötesi bölgesinin kuzeybatısında bulunan Artek Nehri Kızılsu Vahası'nı ortaya çıkarmıştır.

Geniş bir alanı kaplayan Türkistan'ın iklimi fiziki özelliklere göre farklılıklar göstermektedir. Genel itibarıyla karasal iklime sahiptir. Sıcaklık mevsimler ve gece

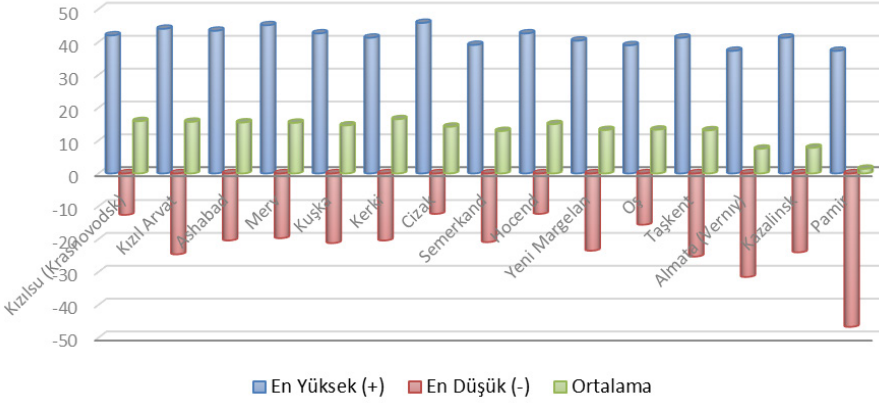
gündüz arasında büyük bir zıtlık göstermektedir. Türkistan bölgesi sıcaklık değerlerinde anlamlı fark görülmemektedir. Ancak Taşkent ve Cizak vilayetleri, diğerlerine göre yüksek yağış almaktadır. Yağışların az olması sebebiyle bazı dağ bölgeleri dışında yazın kuraklık yaygındır. Bu sebeple kuzeydoğudaki dağlar ve güney yükseltileri dışındaki iç geniş alan, ormanlar bakımından oldukça fakirdir. Ayrıca bu dağ silsileleri yazları kurak olan Türkistan arazisinin su kaynaklarını oluşturmuştur.

Grafik 2: 1902–1907 Yılları Türkistan Sıcaklık ve Yağış Ortalaması(°C)¹⁸

Türkistan Askerî Valiliği bölgesinde en düşük sıcaklık Pamir Yaylası'nda, en yüksek sıcaklık ise Cizak bölgesinde görülmektedir. Buna rağmen Cizak'ın sıcaklık ortalaması Hocend, Margelan ve Namangan'a göre daha düşüktür. Özellikle Cizak ve Hocend sıcaklık ortalamalarına rağmen dağ eteklerine olan yakınlıkları sebebiyle yüksek yağış almışlardır. Aynı zamanda sıcaklık farklarının en az olduğu Cizak, bölgenin önemli tarım ürünlerinin yetiştirildiği mikro iklim özelliği taşımaktadır.

18 İ. İ. Geyer, *Ves Russkiy Turkestan*, Tipografiya Turk. T-va Peçatn. Dela, Taşkent 1908, s. 18-21; *Material k Harakteristike Narodnago Hozyaystva v Turkestane*, Senat. Tip., Sankt-Peterburg 1911, s. 16-17.

Grafik 3: Türkistan A.V. 1902–1907 Yılları Merkezlere Göre Yıllık Sıcaklık (°C)¹⁹

Bu bağlamda Türkistan sıcaklık bakımından dört ayrı kategoriye ayrılabilir. Birincisi kuzeyde, Siriderya, Yedisu'dan oluşan alanın batısındaki bölgedir ve kışın ortalama sıcaklık 12, doğusunda -4, yazın 23,1 ve 19,8 şeklindedir. İkincisi Cülek, Perovsk, Evliyata ve Verniy (Almata)'dan oluşan alan olup, yazın 30'a kadar yükselen sıcaklık ortalaması, kışın -24'e kadar düşmüştür. Üçüncüsü Çimkent, Cizak, Semerkant ve Kulca bölgeleridir ve ortalama sıcaklık kışın batıda 1,9, yazın 2,3, doğuda -6,5 ve 23,8'dir. Dolayısıyla bu bölgede sıcaklık farkı diğer bölgelere göre daha azdır. Dördüncüsü ise Hokand ve Hocend kuşağıdır. Burada ortalama sıcaklık kışın 2,9, yazın 28,8'dir. Tüm kuşaklarda en sıcak temmuz, en soğuk ocak aylarıdır. Türkistan Askerî Valiliği'nde nüfusun sıcaklık değerleri, yaşam alanlarının oluşmasında birinci derecede rol oynayan önemli bir faktördür. Birbirinden farklı sıcaklık, yağış koşulları ve toprak özellikleri ile Türkistan coğrafyası birbirinden farklı flora yapısının da ortaya çıkmasının zemini olmuştur. Bu özellikleri sebebiyle bölgede yetiştirilen ürünler de çeşitlilik arz etmiştir. İklim ve coğrafi özellikler tarımsal üretimin hemen her çeşidinin bölgede yetiştirilmesine imkân vermiş, halkın kendine yeterliğini sağlamıştır. Yükselti, sıcaklık ve yağış değerleri, çöl ve dağlık alanların dışında geniş bozkır, otlak, yaylak bölgeler oluşturmuştur. Bu bağlamda su kenarları tarım üretim alanları olarak çiftçiler, akarsulara uzak yüksek kısımlar ise hayvan yetiştirmek için göçerler tarafından kullanılmıştır.

19 İ. Yarovski, *Opt Meditsinskoy Geografii i Statistiki Turkestana*, Çast I, Tipografiya Departmenta Udelov, St.-Peterburg 1889, 56-70; *Material k Harakteristike*, s. 16-17.

3. Türkistan Askerî Valiliği Eyaletlerinde Nüfus Hareketleri

Yukarıda belirtildiği üzere şekillenmesi görece uzun bir sürece yayılan Türkistan Askerî Valiliği'nde eyaletler, işgal sürecine bağlı olarak kurulduğu için teşkil tarihleri de farklıdır. Bu sebeple genel, cinsiyet, zümre, şehirli, kırsal, göçer nüfus bilgileri gibi detay verilerin önce eyalet bazında analizi yoluna gidilmiştir. Kronolojik olarak eyaletlerin kuruluş sıralaması takip edilmiş, sonrasında Türkistan Askerî Valiliği geneli değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ilk kurulan askerî eyalet, Siriderya'dır. Bu sebeple Siriderya Askerî Eyaleti nüfus verilerine, diğer eyaletlere göre daha detaylı ve daha erken dönemden itibaren ulaşmak mümkündür. Bunun temelinde Rus Çarlığı idarî birimlerinin Siriderya'da erken kurulmuş ve valilik idari merkezinin (Taşkent) burada yer almış olması yatmaktadır.

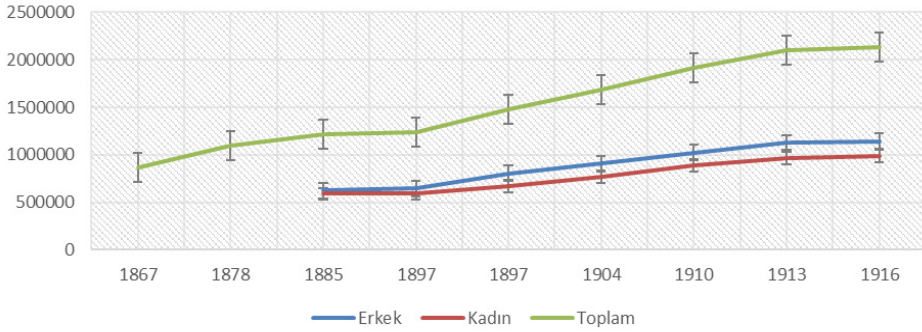
a. Siriderya Askerî Eyaleti'nde Nüfus Hareketleri

Siriderya Askerî Eyaleti Türkistan Askerî Valiliği'nin ilk yıllarında en fazla nüfusun yaşadığı idari birim olma özelliği göstermektedir. 1867 yılından 1916 yılına kadar eyalet nüfusu yaklaşık üç kat artmıştır. Genel nüfusta görülen bu artışın yanında nüfusun cinsiyete göre dağılım oranında da farklılaşma söz konusudur. Cinsiyete göre nüfus bilgilerine ilk olarak ulaşılan 1885 yılında kadın %49, erkek %51 iken, 1897 yılı resmî nüfus sayımında %48, %52, bundan sonra ise 1917 yılına kadar %46, %54'tür. Kadın nüfus oranındaki düşüşü yerel halkın kadın nüfusunu bildirmeme eğilimine bağlamak mümkündür. Bu konuda Rus idareciler, yerli halkı kadınlarını inançları gereği gizli tuttukları, komisyonda görevli memurlara bilgi vermedikleri şeklinde eleştirmişlerdir²⁰. Buna rağmen Siriderya Askerî Eyaletinde kadın-erkek nüfus oranının genel nüfus değişim oranına paralel seyrettiği ve birbirlerine yakın olduğu görülmektedir (Bk. Grafik 4).

20 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1895 God*, Tipogr. Fergansk. Obl. Prav., Nov. Margelan 1896, s. 5.

Tablo 2: Siriderya Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Genel Nüfus Görünümü

Yıl	1867 ²¹	1878 ²²	1885 ²³	1892 ²⁴	1897 ²⁵	1904 ²⁶	1910 ²⁷	1913 ²⁸	1916 ²⁹
Erkek			624020	644397	804385	909500	1023762	1129465	1144200
Kadın			590280	590262	675107	772356	887602	968432	988200
Toplam	865461	1098557	1214300	1234659	1479492	1681856	1911364	2097897	2132400

Grafik 4: Siriderya Askerî Eyaleti Kadın/Erkek ve Genel Nüfus Değişimi

Yerel salnamelerden şehirli ve kırsal nüfus oranlarındaki değişimi de takip edilebilmektedir. Siriderya Askerî Eyaleti şehirli ve kırsal nüfus değişimi, toplam nüfus değişim eğrisine paralel seyretmiştir. Bununla birlikte 1904 yılından sonra şehirli ve kırsal nüfus oranlarında şehirli nüfus lehine değişim dikkat çekmektedir. Bu

- 21 *Zapiski İmperatorskago Russkago Geografıçeskago Obşestva Po Otdeleniyu Statistiki*, C 4, Sankt-Peterburg 1874, s. 85.
- 22 A. Suvorin, *Ruskiy Kalendar na 1882 God*, Odinnadtsaty God, Tipografiya A. S. Suvorina, S.-Peterburg 1882, s. 119.
- 23 *Sbornik Svedeniy po Rossii za 1884 i 1885 Godi*, Tsentralny Statistiçeskiy Komitet Ministerstva Vnutrennih Del, St.-Peterburg 1887, s. 138-139.
- 24 *Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1892 God*, Tipolitiografiya S. İ. Petuhova, Taşkent 1894, Vedomost; O Narodonaselenii.
- 25 *Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXVI. Str-Darinskaya Oblast*, N. A. Troynitskiy (Red.), Narodnaya Polza, Spb. 1905, s. 3.
- 26 *Obzor Str-Darinskoy Oblasti za 1904 God*, Tipolitiografiya V. M. İlina, Taşkent 1906, Vedomost: O Naseleniya Po Sosloviyam.
- 27 *Obzor Str-Darinskoy Oblasti za 1910 God*, Elektro-Tip. Pri Kants. Turk. Gen.-Gub., Taşkent 1912, Vedomost: O Naseleniya Po Sosloviyam.
- 28 *Obzor Str-Darinskoy Oblasti za 1913 God*, Taşkent 1916, Vedomost: O Naseleniya Po Sosloviyam.
- 29 *Statistiçeskiy Eşegodnik Rossii 1916g.*, Vıpusk 1-ıy, God Trinatsaty, K.V.D. Tsentralny Statistiçeskiy Komitet, Moskva 1918, s. 46-47.

durumun temel sebepleri, ticari gelişmeye bağlı ekonomik hareketliliğin artması ile bölgeye yapılan Rus iskânında şehirlerin tercih edilmesi ve 1900 yılından sonra Sirderya bölgesinde Rus asker sayısındaki artıştır. Bilindiği üzere Rus askerleri büyük oranda aileleri ile bölgeye getirilmişlerdir.

Tablo 3: Sirderya Askerî Eyaleti Nüfusun Yıllara Göre Kadın-Erkek/Şehirli-Kırsal Görünümü

Yıl	Şehirli Nüfus		Kırsal Nüfus		Genel Nüfus		
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam Şehirli Nüfus	Toplam Kırsal Nüfus	Toplam Nüfus
1885 ³⁰	115716	106426	508304	483854	222142	992158	1214300 ³¹
1887 ³²					146272	963270	1109542
1890 ³³	69138	51051	531964	506362	120189	1038326	1158515
1892 ³⁴	71252	54200	644420	591322	125452	1235742	1361194
1895 ³⁵	87848	61259	549729	518251	149107	1067980	1217087
1897 ³⁶	117547	88775	686587	715359	206322	1401946	1608268
1904 ³⁷	122958	101173	775700	590416	224131	1366116	1590247
1910 ³⁸	174666	144601	849049	743148	319267	1592197	1911464
1913 ³⁹	197257	166014	932207	802418	363271	1734625	2097896
1916 ⁴⁰	205700	168100	938500	820100	373800	1758600	2132400

30 *Sbornik Svedeny po Rossii*, s. 15.

31 Askerî görevliler ve ailelerinin nüfusu ile birlikte dir.

32 A. Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1887 g.*, Tipografiya A. S. Suvorina, St.-Peterburg 1887, s. 123.

33 *Obzor Sır-Darinskoy za 1910*, s. 260-261.

34 *Obzor Sır-Darinskoy za 1892*, s. 2-7.

35 *Obzor Sır-Darinskoy Oblasti za 1895 god.*, Tipo-Litografiya Ö. i G. Br. Kamenskie, Taşkent 1897, s. 178-179.

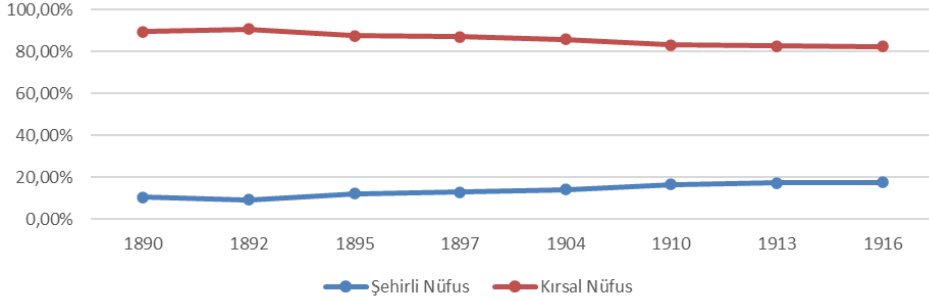
36 *Pervaya Vseobşaya Perepis. Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 G. Naselenie Gorodov Po Perepisi 28-go Yanvaryaya 1897 Goda.*, N. A. Troynitskiy (Red.), Vıpusk 2, St.-Peterburg 1897, s. 36.

37 *Obzor Sır-Darinskoy za 1904*, Prilojeniya IV-V.

38 *Obzor Sır-Darinskoy za 1910*, Prilojeniya II,III,IV,V.

39 *Obzor Sır-Darinskoy za 1913*, Prilojeniya II,III,IV,V.

40 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g.*, s. 46.

Grafik 5: Siriderya Askerî Eyaleti Şehirli/Kırsal Nüfus Değişimi

Türkistan'da Rus idaresiyle diğer birçok alanda olduğu gibi toplumsal grup hareketliliğinde de farklılaşmalar görülmektedir. Ancak öncelikle Çarlık tarafından idari anlamda yerlilerin, yerleşik ve göçer olmak üzere iki gruba ayrıldığı, vergi ve idari uygulamaların da buna göre şekillendiğini hatırlatmakta fayda vardır⁴¹. Ayrıca Rus idarecilerince Türkistan nüfusunun gayriresmî olarak temelde yerliler ve iskân edilmiş yabancılar (belirli bir nizamnameye tabi olmamışlardır) şeklinde iki ana grupta tasnif edildiği de bilinmektedir:

Tablo 4: Siriderya Askerî Eyaleti Yıllara Göre Nüfusun Toplumsal Gruplara Göre Dağılımı

Yıllar	Asilzade	Ortodoks Din Adanı	Yabancı Vatandaş	Tüccar	Sermayedar	Rus Çiftçi	Askerî Memur	Yabancı (Avrupa)
1889 ⁴²	856	66	82	541	4397	9955	16092	1800
1892 ⁴³	769	74	99	1035	6921	16031	17099	1482
1895 ⁴⁴	2572	517	216	2068	10597	22296	6938	
1897 ⁴⁵	5098	194		661	15372	32561		3663
1904 ⁴⁶	4607	199	1895	1020	15564	43609	6954	3437
1910 ⁴⁷	4847	282	1941	3622	26087	88793	9631	5872
1913 ⁴⁸	6148	346	2874	1201	30640	111635	3269	5744

41 "Sostav Dvuh Oblastey Semireçenskoy i Sır-Darinskoy", *Polojenie Ob Upravlenii Turkestanskago Kraya*, C 2/No. 2, Gosudarstvennaya Tipografiya, Sankt-Peterburg 1886, s. 2.

42 *Obzor Sır-Darinskoy Oblasti za 1889 god*, Tipo-Litografiya O. İ. Portsevih, Taşkent 1890, s. 336-337.

43 *Obzor Sır-Darinskoy za 1892*, Vedomost; O Narodonaselenii.

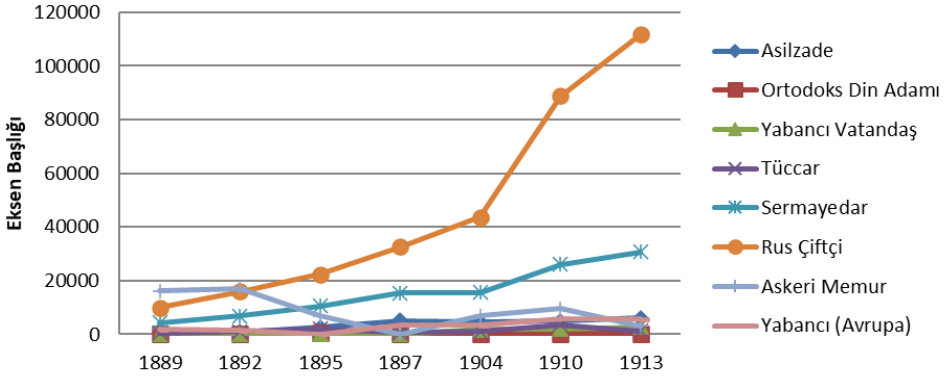
44 *Obzor Sır-Darinskoy za 1895*, s. 178-179.

45 Troynitskiy, *Perepis 1897 g LXXXVI. Sır-Darinskaya*, s. 2.

46 *Sır-Darinskoy za 1904*, Prilojeniya IV-V.

47 *Sır-Darinskoy za 1910*, Prilojeniya II, III, IV, V.

48 *Sır-Darinskoy za 1913*, Prilojeniya II, III, IV, V.

Grafik 6: Siriderya Askerî Eyaleti Yıllara Göre Toplumsal Grupların Nüfus Değişimi

Toplumsal gruplardan asker, Rus çiftçi, sermayedar, tacir gibi zümrelere ait bilgileri yerel salnameler üzerinden takip etmek mümkündür. Ancak bu salnamelerde Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler hakkında sistematik bilgiye yer verilmiştir. Buna göre Ermeni, Yahudi ve Hristiyanlar hakkındaki bilgiler standartlaştırılmışken, Müslümanlarda ise aynı durum görülmemektedir. Bu sebeple oranlar yerli halk hariç olarak hesaplanmış, bütünlüğün bozulmaması için yerli halk dâhil edilmemiştir. Bu bağlamda Siriderya Askerî Eyaleti'nin kurulmasından 1892 yılına kadar yerli halk hariç askerî zümrenin en yüksek grubu (%48) oluşturduğu dikkat çekmektedir. Ancak Türkistan işgal sürecinin tamamlanmasıyla (1881) 1892 yılından itibaren asker sayısında sürekli bir düşüş (%2'ye kadar) gözlemlenmektedir. Buna karşın Rus çiftçi nüfusu 1904 yılına kadar görece daha yavaş, fakat bundan sonra oldukça hızlı bir artış göstermiştir. Öyle ki kaydedilen toplumsal gruplar arasında en yüksek zümre (%70) oranına çıkmışlardır. Bölgede dikkat çeken diğer bir toplumsal grup ise sermayedarlardır. Sermayedarların başlarda gruplar arasındaki %27 oranını azalarak, 1889'da %13'e gerilemiş, ancak 1913'te tekrar bir miktar yükselişle %19'a çıkmıştır. Dolayısıyla eyalette sermaye ve sermayedar oranının nüfusun genel artışıyla orantılı artmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı düşüş tüccar (%2'den %1'e) grubunda da görülmektedir.

b. Yedisu Askerî Eyaleti'nde Nüfus

Siriderya Askerî Eyaleti ile birlikte kurulan ancak sınırlarının şekillenmesi 1882 yılını bulan Yedisu Askerî Eyaleti bu tarihte Bozkır Askerî Valiliği'ne (1899'a kadar) bağlansa da ekonomi, eğitim ve toplumsal alanlarda Türkistan Askerî Valiliği tarafından idare edilmiştir. Yerel salnamelerde 1882 yılından itibaren nüfus bilgilerine ulaşmak mümkündür. Yedisu Askerî Eyaleti genel nüfusu da Siriderya'da olduğu gibi yaklaşık üç kat artmıştır. Yedisu'da genel nüfusun yıllara göre değişimin de dönemsel olarak farklılık görünmektedir. Ancak bu durum 1867 verilerine göre asker ve aileleri nüfusunun toplam nüfusa dâhil edilmemesi ile ilgilidir. Bu sebeple 1878 yılındaki eyalet nüfus değişim oranı %39 gibi yüksek bir rakama tekabül etmektedir. Aynı durum 1892-1897 yılları arasında da (%42) mevcuttur. Dolayısıyla bölgedeki askerî nüfusun, nüfus verilerine yansımaya veya yer verilmemesi durumu dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Askerî nüfustan bağımsız olarak genel nüfusun yıllara göre değişim oranı ortalama %3,5, iskân edilen Ruslar çıkarıldığında ise yerel nüfus değişim oranı için %1,6 değeri kabul edilebilir. Ayrıca dışarıdan eyalete iskânın en az olduğu 1913-1916 döneminde nüfus değişim oranı %2'dir. Genel nüfusu oluşturan nüfusun cinsiyete göre dağılımı ise 1867 yılı itibarıyla kadın %46, erkek %54 oranında olup, bu oran 1897 resmî nüfus sayımı ve sonrasında da değişmemiştir.

Tablo 5: Yedisu Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın-Erkek-Genel Nüfusun Görünümü

Yıllar	1867 ⁴⁹	1878 ⁵⁰	1885 ⁵¹	1892 ⁵²	1897 ⁵³	1904 ⁵⁴	1910 ⁵⁵	1913 ⁵⁶	1916 ⁵⁷
Erkek	265013		364701	397294	530169	592176	678170	734875	746400
Kadın	221924		301638	296298	458013	486432	549401	596240	615800
Toplam	486937	679154 ⁵⁸	666339	693592	988182	1078608	1227571	1331115	1362200

49 *Žapiski İmperatorskago*, s. 85.

50 Suvorin, *Russkiy Kalendar Na1882 God*, 1882, s. 119.

51 *Obzor Semireçenskoy za 1885 God*, Prilojeniya Vedomost A.

52 *Obzor Semireçenskoy za 1892 God*, Prilojeniya Vedomost No. 1.

53 *Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXXXV. Semireçenskaya Oblast*, N. A. Troynitskiy (Red.), Narodnaya Polza, Spb. 1905, s. 3.

54 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1904 God*, Tipografiya Semireçenskago Oblastnogo Pravleniya (TSOP), Verniy 1905, O Çislennost Naseleniya.

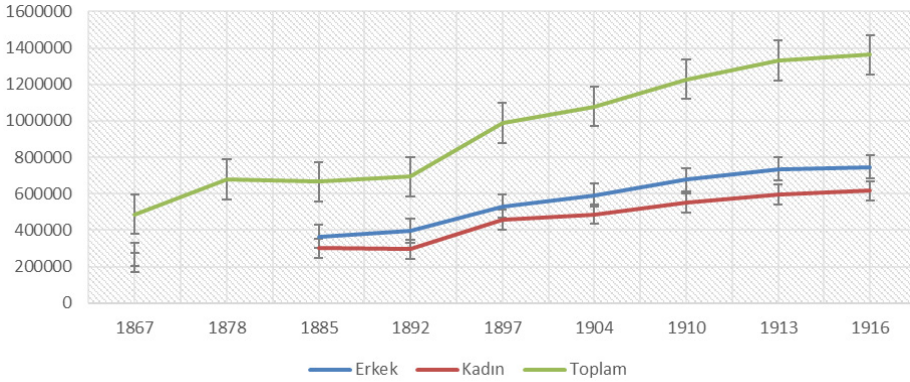
55 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1910 God*, TSOP, Verniy 1911, Vedomost No. 2.

56 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1913 God*, TSOP, Verniy 1915, Vedomost No. 1.

57 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g.*, s. 47.

58 Asker ve aile nüfusları dâhildir.

Grafik 7: Yedisu Askerî Eyaleti Kadın/Erkek-Genel Nüfus Değişimi

Türkistan'ı işgal güzergâhlarından birisi olan Yedisu Askerî Eyaleti'nin nüfusu konusunda en dikkat çekici durum, bölgeye yapılan Rus iskânı ve Rusların buradaki kalıcılığıdır. Bu durum Yedisu'da şehirleşmenin seyirini etkileyen önemli parametrelerden birisidir. Rus işgali ve Türkistan Askerî Valiliği'nin kurulduğu ilk süreçte bölgede şehirli nüfusun çok az olduğu verilerden anlaşılmaktadır. Şehirleşme, Hokand Hanlığı döneminde kurulan kaleler (Pişpek, Karakol gibi) ve Rus işgal süreci için Ruslar tarafından oluşturulan garnizon alanlarının (Verniy, Kopal, Leps) daha sonra şehirlere dönüşmesiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla şehirleşme askerî amaçlı kurulan stratejik bölgelerde konumlanmış, Ruslar da bu şehirler veya çevrelerine yerleştirilmişlerdir.

Tablo 6: Yedisu Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Şehirli/ Kırsal Nüfus Görünümü

Yıllar	Şehirli Nüfus		Kırsal Nüfus		Toplam Şehirli Nüfus	Toplam Kırsal Nüfus
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
1867 ⁵⁹					1736	466180
1882 ⁶⁰	17669	9024	324737	287648	26693	612385
1892 ⁶¹	30865	17823	366429	278475	48688	644904
1897 ⁶²	35327	26563	459943	365030	61890	824973

59 A. Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1872 God*, Perviy God, Tipografiya F. Suşinskago, St.-Peterburg 1872, s. 75.

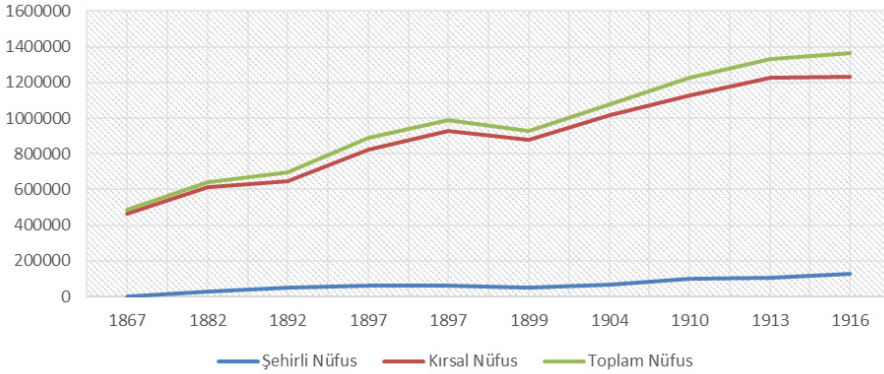
60 *Obzor Semireçenskoy za 1882 God*, Prilojeniya Vedomost A.

61 *Semireçenskoy za 1892*, Prilojeniya Vedomost No. 1.

62 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1897 God*, TSOP, Verniy 1898, s. 4.

1897 ⁶³	33697	26340	497666	432404	60037	930070
1899 ⁶⁴	27852	19658	488560	391066	59569 ⁶⁵	879626
1904 ⁶⁶	36102	28061	556103	458442	64163	1014545
1910 ⁶⁷	55365	45027	622805	504526	100392	1127331
1913 ⁶⁸	55398	47156	679477	549084	102554	1228561
1916 ⁶⁹	69000	60200	677400	555600	129200	1233000

Grafik 8: Yedisu Askerî Eyaleti Şehirli/Kırsal-Genel Nüfus Değişimi

Kurulduğu sırada çok az şehir ve şehirli nüfusa sahip olan Yedisu Askerî Eyaleti'nde, 1867'de %1'in altında görünen şehirli nüfus, sürekli ve dengeli olarak artarak, kırsal nüfus aleyhine yükselmiş, %9'a ulaşmıştır. Kırsal nüfus ise %91'e gerilemiştir. Şehirli nüfus değişimi 1882-1892 aralığında oldukça yüksektir (%82). Bunun temel sebebi ise Fergana ve Hazar Ötesi'ni kontrol altında tutmak için bölgeye yerleştirilen askerî nüfus ve Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal etmesiyle Yedisu'ya gelen göç hareketidir. 1916 yılında genel nüfustaki pozitif değişime rağmen kırsal nüfus yerinde kalmış (3 yıl), şehirli nüfus %26 değişim göstermiştir. Dolayısıyla şehirli/kırsal nüfus eğrisi, az da olsa çarlığın son yıllarında birbirine yaklaşmıştır.

63 *Pervaya Vseobşaya Perepis. Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897g. Naselenie Po Uyezdnam Po Perepisi 28-go Yanvarya 1897 Goda*, N. A. Troynitskiy (Red.), Vıpusk 1, Peçatniya Yakovleva, St.-Peterburg 1897, s. 29.

64 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1899 God*, TSOP, Verniy 1900, s. 9.

65 Sivil halk 47510, *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1899*, Vedomost No. 2.

66 *Obzor Semireçenskoy za 1904*, Vedomost No. 2-y.

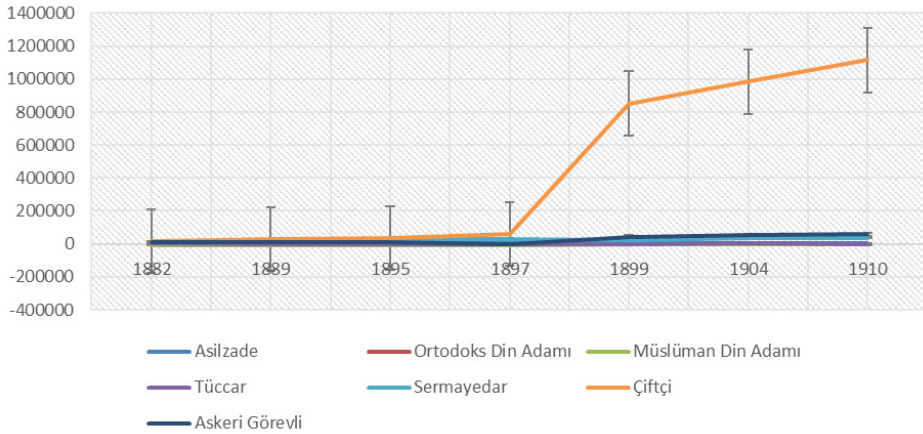
67 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1910*, Vedomost No. 2.

68 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1913*, Vedomost No. 1.

69 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g*, s. 47.

Tablo 7: Yedisu Askerî Eyaleti Yıllara Göre Nüfusun Toplumsal Gruplara Dağılımı

Yıllar	Asilzade	Ortodoks Din Adanı	Müslüman Din Adanı	Tüccar	Sermayedar	Çiftçi	Askerî Görevli	Rus Kozak	Kazak
1882 ⁷⁰	1089	179		1402	9337	18035	10364	21116	539712
1889 ⁷¹	969	209		962	14814	27406	12159	23748	516086
1895 ⁷²	1757	608		862	27761	34608	12256	27521	593718
1897 ⁷³	2983	360		749	29579	61274			
1899 ⁷⁴	1868	300	148	941	25414	851699	44410		
1904 ⁷⁵	2077	366	191	999	37015	983248	51243		
1910 ⁷⁶	2693	781	112	850	37400	1114575	58514		

Grafik 9: Yedisu Askerî Eyaleti Toplumsal Grupların Nüfus Değişimi

Türkistan askerî eyaletleri arasında en fazla Rus nüfusun iskân edildiği yer Yedisu Askerî Eyaleti'dir. Bölgenin askerî öneminin yanı sıra Çarlığın burayı tarıma

70 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1882*, Prilojeniya Vedomost A.

71 *Obzor Semireçenskoy za 1889*, Prilojeniya Vedomost No 1.

72 *Obzor Semireçenskoy za 1895*, TSOP, Verniy 1896, s. 8.

73 Troymitskiy, *Perepis LXXXV Semireçenskaya Oblast*, s. 2.

74 *Semireçenskoy za 1899*, Vedomost No. 1.

75 *Semireçenskoy za 1904*, Vedomost No. 2-y.

76 *Semireçenskoy za 1910*, Vedomost No 1.

elverişli boş arazi olarak görmesi ayrı bir önem atfetmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla uygulanan iskân siyasetiyle önemli miktarda Rus nüfusu yerleştirilmiştir. Rus çiftçi ve askerlerin bölgeye yerleştirilmesi sonucunda toplumsal yapı da yeniden şekillenmiştir. Eyaletin diğerlerine göre başka bir farkı ise çok sayıda Rus Kozacı'nın bölgeye yerleştirilmesidir. Salnamelere yansıdığı hâliyle 1882'de genel halkın %3'nü oluşturan Rus Kozaklar, 1889-1895 döneminde %4'e çıkarken, Kazaklar %84'ten %77'ye gerilemişlerdir. Rus çiftçi nüfusun oranında da 1897 yılına kadar sürekli artış görülmüştür. 1889'da %52, 1897'de %77 artış tespit edilmiştir (Tablo: 7; Grafik: 9). 1897 yılından sonra Rus çiftçi ve Rus Kozak ayrımı kaldırılmış, yekûn çiftçi sayısına Müslüman çiftçiler de eklenmiştir.

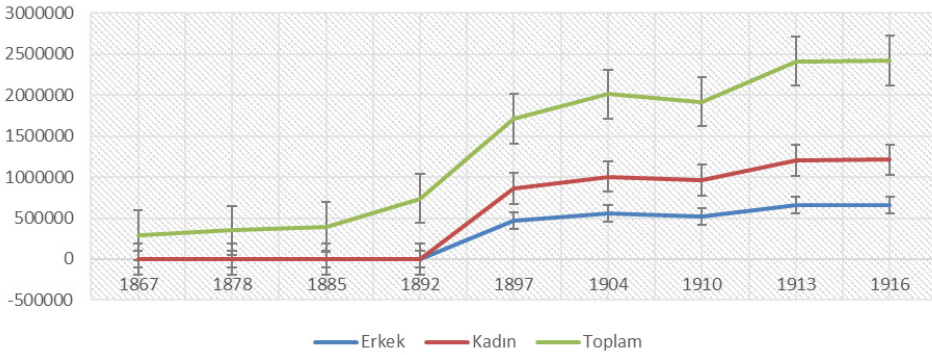
Yedisu Askerî Eyaleti, Türkistan Askerî Valiliği içerisinde en fazla askerî nüfusun yaşadığı bölgedir. Özellikle 1899 yılından sonra toplam nüfusun %5'i gibi yüksek bir oran görülmektedir. Askerî zümre 1882'den 1910 yılına %465, yani yaklaşık beş kat artmıştır. Eyalette artış gösteren toplumsal gruplardan biri de sermayedarlardır. 1882'de %1'lik bir orana sahipken, 1910'da nüfusun %3'nü oluşturmuşlardır (Bk. Grafik 9). Yedisu Askerî Eyaletinde Ortodoks ve Müslüman din adamı verilerini de karşılaştırma imkanına sahibiz. Resmî verilere göre Ortodoks din adamı sayısı 1882'den 1910 yılına %336 artmıştır (Bk. Grafik 9). Hristiyan din adamı sayısındaki değişim, bölgedeki Rus çiftçi nüfus değişimiyle paralel seyretmiştir. Buna karşılık kayıtlara geçen molla sayısı oldukça azdır.

c. Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti'nde Nüfus

Türkistan Askerî Valiliği'nin ilk genişleme alanı olan ve 1868'de işgal edilen Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti toprakları, arazi ve iklim yapısı sebebiyle bölgenin önde gelen tarım üretim merkezidir. Bu durum bölgenin nüfus bakımından yoğun olmasını da sağlamıştır. Bu sebeple Semerkant bölgesi, kuzeydeki Siriderya ve Yedisu'ya göre daha fazla kırsal ve şehirli nüfus yoğunluğuna sahiptir. Bölge, 1872-1916 yılları arasında 1910 yılı hariç sürekli yüksek bir nüfus değişim oranına sahip olmuş, 50 yıllık süreçte (%320) nüfusu üç katından fazla artmıştır. Bu artışın en önemli sebebi bölgeye gerçekleşen göçlerdir. Yedisu ve Siriderya'daki nüfus artışı büyük oranda Rus iskânından kaynaklanırken, bu bölgedeki artış yerli nüfusun göç hareketiyle bağlantılıdır. Genel nüfus içerisinde cinsiyete göre nüfus verileri (kadın %45, erkek %55) diğer eyaletlerle paralellik göstermektedir.

Tablo 8: Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Genel Nüfusun Görünümü

Yıllar	1872 ⁷⁷	1878 ⁷⁸	1885 ⁷⁹	1892 ⁸⁰	1897 ⁸¹	1904 ⁸²	1910 ⁸³	1914 ⁸⁴	1916 ⁸⁵
Erkek					470359	554753	519116	661200	663200
Kadın					387546	450718	441089	546200	548000
Toplam	288150	348413	394446	740000	857905	1005471	960205	1207400	1211200

Grafik 10: Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti Kadın/Erkek-Genel Nüfusun Değişimi

Valiliğin, nüfus yoğunluğu yüksek Semerkant Askerî Eyaleti'nde şehirli ve kırsal nüfus oranları da kuzeydeki Siriderya ve Yedisu Eyaletlerine göre farklılık göstermektedir. Bölgede şehirleşme oranı diğer eyaletlere nazaran farklıdır. Bu bağlamda öncelikle 1885 yılında %14 gibi valilik geneline göre oldukça yüksek bir şehirli nüfusa sahip olmuştur. Şehirli nüfus oranı zaman zaman %19'a kadar çıksa da 1916 yılında %18 şehirli, %82 kırsal nüfus görünmektedir. Bu durumda genel itibarıyla kırsaldan şehre bir göç hareketinde bahsedilebilir.

77 L. N. Sobolev, *Geografışeskiya i Statışeskiya Svedeniya o Zerafşanskoy Okrugue s Prilojeniem Spiska Nasedennih Mest Okrugue*, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg 1874, s. 120-124.

78 Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1882 God*, 1882, s. 119.

79 *Sbornik Svedeny po Rossii*, s. 14.

80 A. Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1895 g.*, Dvatsat Çetvertiy God, Tipografiya A. S. Suvorina, St.-Peterburg 1895, s. 164-165.

81 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1898 God*, Tipografiya İ. A. Beloborodova, Samarkand 1900, s. 30.

82 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1904 God*, Tipografiya Trud, Samarkand 1905, Prilojenie No. 10.

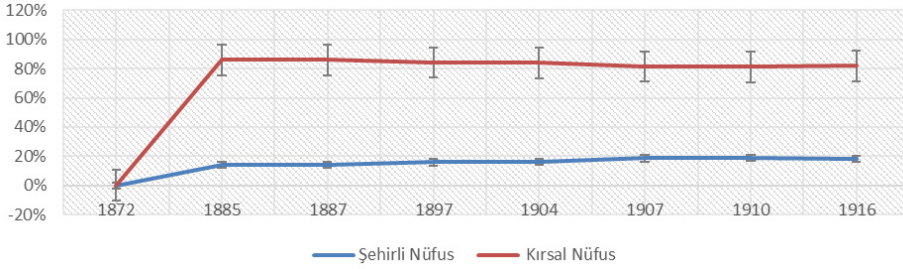
83 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910 God*, Tipografiya T-va B. Gazarov i K. Sliyanov, Samarkand 1912, Prilojenie No. 3.

84 A. Suvorin, *Russkiy Kalendar Na1917*, Sorok Şestoy God, Novoe Vremya, Petrograd 1916, s. 91.

85 *Statışeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g.*, s. 47.

Tablo 9: Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Şehirli/Kırsal Nüfusun Görünümü

Şehirli Nüfus	Yıllar	1885 ⁸⁶	1887 ⁸⁷	1897 ⁸⁸	1904 ⁸⁹	1907 ⁹⁰	1910 ⁹¹	1916 ⁹²
	Erkek		28165		75542	90854	84454	
Kadın		26848		60026	70329	78892		98600
Kırsal Nüfus	Erkek	183712		397373	464711	385003	418459	543800
	Kadın	155721		324906	380387	331396	362391	449400
Toplam	Şehirli	55013	135568	161183	163346	179352	218000	218000
	Kırsal	339885	722279	845098	716399	780850	993200	993200
	Toplam Nüfus	394446	394898	857905	1005471	879745	960205	1211200

Grafik 11: Semerkant Askerî Eyaleti Yıllara Göre Şehir ve Kırsal Nüfusun Değişimi

Rus işgalinden sonra diğer eyaletlere göre nüfus yapısında görece daha az değişim yaşayan Semerkant Askerî Eyaleti'ndeki toplumsal gruplar hakkında ilk bilgilere resmî nüfus sayımıyla ulaşılmaktadır. 1897 öncesi yerel salnamelerde toplumsal nüfus bilgilerine yer verilmemiştir. Bununla birlikte nüfusun gruplara göre dağılım hakkındaki ilk verilere göre (1897) Semerkant'ta askerî görevli yekûnunun diğer eyaletlere göre daha az olduğu görülmektedir. Ancak bu durum 1904'ten sonra

86 *Sbornik Svedeniy po Rossii*, s. 14.

87 Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1887 g.*, s. 123.

88 Troynitskiy, *Perepis 1897 g. Naselenie Gorodov*, s. 36.

89 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910*, Prilojenie No. 10.

90 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1907 God*, Tipografya T-va B. Gazarov i K. Sliyanov, Samarkand 1909, Prilojenie No. 1.

91 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910*, Prilojenie No 3.

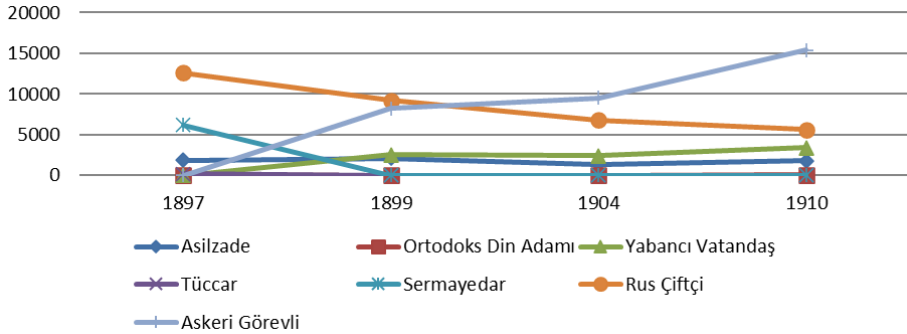
92 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g.*, s. 47.

değişerek, eyalet içerisinde iki katına çıkmasına rağmen, valilik geneline göre oldukça düşüktür. Bölgedeki bir diğer yabancı grup olan Rus çiftçi sayısının 1897 yılından sonra sürekli düştüğü ve 1910 yılında yarı yarıya azaldığı tespit edilmiştir. Bölgedeki sanayileşme ve sermaye değişiminin tespiti için sermayedar ve tüccar grupları konusunda yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak yabancı vatandaşların tacir ve sermayedar sınıfından oldukları düşünülürse, 1910 yılından itibaren bir hareketlilik söz konusudur.

Tablo 10: Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti Yıllara Göre Toplumsal Grupların Görünümü

Yıllar	1897 ⁹³	1899 ⁹⁴	1904 ⁹⁵	1910 ⁹⁶
Soylu Hane	1886	2120	1378	1810
Ortodoks Din Adamı	55	33	30	44
Yabancı Vatandaş		2559	2403	3430
Tüccar	162			
Sermayedar	6191			
Rus Çiftçi	12614		6775	5618
Askerî Görevli		8218	9502	15409

Grafik 12: Zerafşan-Semerkant Askerî Eyaleti Yıllara Göre Toplumsal Grupların Nüfus Değişimi

93 *Perveya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossijskoy İmperii 1897 g LXXXIII. Samarkandskaya Oblast, N. A. Troynitskiy (Red.), Puşkinskaya Skoropeçatnaya, S.-Peterburg 1905, s. 2.*

94 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1899 God, Tipografiya Tovarişestva, Samarkand 1900, Prilojenie No. 7.*

95 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1904, Prilojeniya No. 8.*

96 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910, Prilojeniya No. 1.*

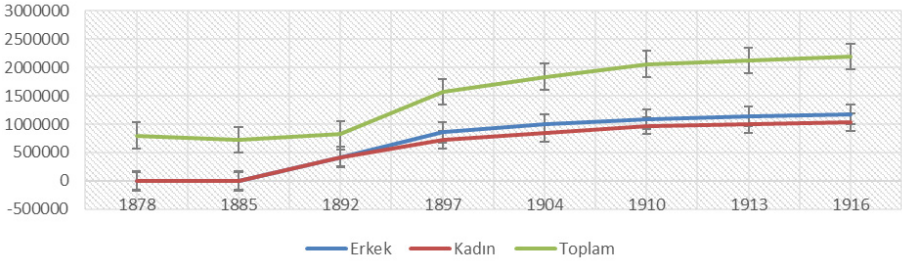
d. Fergana Askerî Eyaleti'nde Nüfus

1876 yılında Hokand Hanlığı topraklarının Çarlık tarafından işgali ve hanlık idaresinin resmen sona ermesiyle oluşturulan Fergana Askerî Eyaleti, arazisi büyük oranda Fergana Vadisi'nin verimli topraklarından meydana gelmiştir. Aynı zamanda İpek yolu güzergahında bulunması ve Kaşgar üzerinden Çin ile bağlantı sağlayan bir üs konumunda olması, şehirleşmenin diğer bölgelere oranla daha erken bir dönemde gelişmesine imkân vermiştir. Dolayısıyla eyalette şehirli nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı oldukça yüksektir.

Tablo 11: Fergana Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Genel Nüfusun Görünümü

Yıllar	1878 ⁹⁷	1885 ⁹⁸	1892 ⁹⁹	1897 ¹⁰⁰	1904 ¹⁰¹	1910 ¹⁰²	1913 ¹⁰³	1916 ¹⁰⁴
Erkek			417799	852276	994940	1091786	1133341	1167600
Kadın			404208	718967	842478	970835	992519	1031700
Toplam	800000	716133	822007	1571243	1837418	2062621	2125860	2199300

Grafik 13: Fergana Askerî Eyaleti Yıllara Göre Kadın/Erkek-Genel Nüfusun Değişimi

Çarlık işgali öncesinde de yoğun nüfusa sahip olan Fergana Askerî Eyaleti'nde işgalden hemen sonraki (1876) süreçte genel nüfusun %25 azaldığı görülmektedir.

97 *Žapiski İmperatorskago*, s. 119.

98 *Sbornik Svedeniy po Rossii*, s. 14.

99 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1892 God*, Tipogr. Fergansk. Obl. Pravl. (TFOP), Nov. Margelan 1894, s. 31.

100 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1897 God*, TFOP, Nov. Margelan 1899, Prilojenie 2.

101 *Statističeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1904 God*, TFOP, Noviy Margelan 1905, Prilojenie No. 2-y.

102 *Statističeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1910 God*, TFOP, Skobelev 1912, Prilojenie No. 4.

103 *Statističeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1913 God*, TFOP, Skobelev 1916, Prilojenie No. 3.

104 *Statističeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g.*, s. 47.

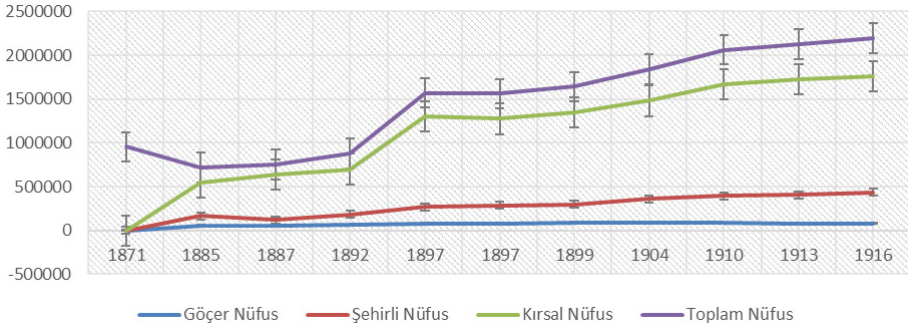

Bu da işgali izleyen yıllarda Fergana'dan dışarıya doğru bir göçü akla getirmektedir. Buna karşın 1885 yılından sonra düzenli nüfus artışıyla nüfusun 1885-1916 yılları arasında %207 oranında iki kat yükseldiği izlenmektedir.

Tablo 12: Fergana Askerî Eyaleti Yıllara Göre Şehir ve Kırsal Nüfusun Görünümü

Yıllar	1885 ¹⁰⁵	1887 ¹⁰⁶	1892 ¹⁰⁷	1897 ¹⁰⁸	1897 ¹⁰⁹	1899 ¹¹⁰	1904 ¹¹¹	1910 ¹¹²	1913 ¹¹³	1916 ¹¹⁴
Göçer Nüfus		57624 ¹¹⁵	59996 ¹¹⁶	77588 ¹¹⁷		90000		85409	80375	
Şehirli Nüfus	165210	117966	182409	266438	286369	294877	357141	395355	404204	435800
Kırsal Nüfus	550923	636503	699598	1304719	1274042	1346370	1480277	1667176	1723256	1763500

Grafik 14: Fergana Askerî Eyaleti Şehir/Kırsal-Göçer ve Genel Nüfusun Değişimi

105 *Sbornik Svedeny po Rossii*, s. 15.

106 *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1887 God*, TFOP, Nov. Margelan 1889, K Vedomosti No. 3-Y B.

107 *Ferganskoj za 1892*, s. 31.

108 *Ferganskoj za 1897*, s. 1-2.

109 Troymitskiy, *Perepis 1897 G. Naselenie Gorodov*, s.36.

110 *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1899*, TFOP, Noviy Margelan 1901, s. 82.

111 *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1904*, Prilojenie No. 2-y.

112 *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1910*, Prilojenie No. 2.

113 *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1913*, Prilojenie No. 2.

114 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g*, s. 47.

115 Göçerlerden toplanacak olan vergi matrahından hesaplanmıştır. *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1887*, s. 19.

116 Vergi matrahından hesaplanmıştır. *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1892*, s. 35.

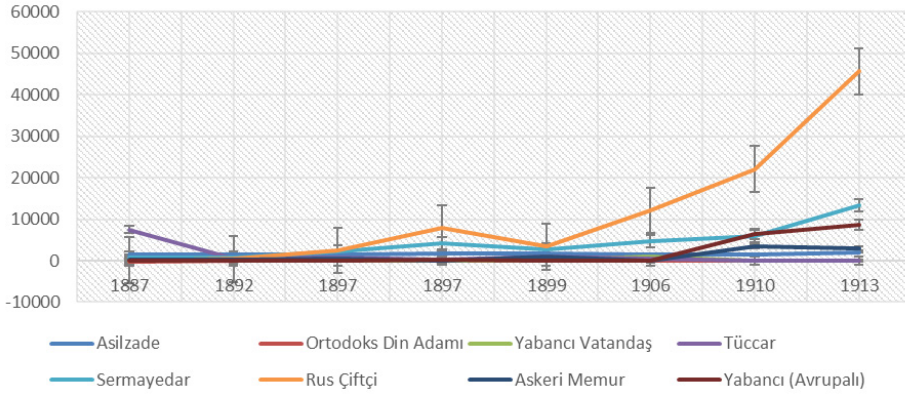
117 Vergi matrahından hesaplanmıştır. *Obzor Ferganskoj Oblasti za 1897*, s. 17.

Fergana Askerî Eyaleti'nde, kilometrekareye düşen insan sayısı diğerlerinden daha yoğundur. Bunun temelinde iklim koşulları, tarıma elverişli olması ve İpek Yolu güzergahında bulunması yatmaktadır. İpek Yolu sebebiyle ticari hareketlilik, bölgedeki şehirli nüfusu yukarı yönde etkilemiştir. Buna karşın şehirli nüfus artışı diğer eyaletlerden daha azdır. Hatta genel nüfusta artış yaşanmasına rağmen, şehirli nüfus oranı 1887'de %16'ya kadar gerilemiştir. Ancak 1887 yılından sonra tekrar yükselen şehirli nüfus 1916 yılında tekrar işgalin başlarındaki oranını (%19) yakalamıştır. Kırsal nüfusta ise durum şehirli nüfus oranının zıddına seyir göstermiş, genel nüfus artışına paralel seyretmiştir. Kırsal nüfus oranındaki düşüş seyri, göçer nüfus oranında da görülmüştür. Diğer eyaletlerden farklı olarak Fergana'da göçer nüfusun değişim seyrini de tespit etmek mümkündür. Fergana salnamelerinde diğer eyaletlerde düzenli yer verilmeyen göçer nüfustan toplanan vergi miktarları bulunmaktadır. Bu vergiler hesaplanarak ulaşılan göçer nüfus sayılarına göre 1885 yılında %8 olan göçer nüfus oranı sürekli azalarak, 1917 yılı başında %4'e kadar yarı yarıya azalmıştır. Sonuç olarak Fergana Askerî Valiliği'ndeki göçerlerin de içine dâhil olduğu kırsal nüfus ortalama %77 ile %84 aralığında yıllara göre farklılık göstermiştir.

Eyaletin İpek Yolu güzergahında olması ile bölgede pamuk gibi endüstriyel tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, toplumsal ve ekonomik hareketliliği geliştirmiştir. Asilzade, Ortodoks din adamı, yabancı vatandaşı, sermayedar, Rus çiftçi gibi farklı toplumsal grupların varlığı ve sürekli artış göstermesi dikkat çekicidir. Toplumsal gruplar açısından en az yabancının yaşadığı bölge Fergana'dır. Bu bağlamda Türkistan Askerî Valiliği eyaletleri arasında en az askerî ve Rus çiftçi nüfusu Fergana'dadır. Ancak Rus çiftçi nüfusunun 1906 yılından sonra gözle görülür bir oranda artış gösterdiğini ifade etmek gerekir. Özellikle 1910-1913 yılları arasındaki 3 yılda Rus çiftçi nüfusu %50'den fazla artmıştır. Bu durum Rus Çarlığı'nda 1904 yılı sonrası değişen iskân politikasının yansımaları olarak da yorumlanabilir.

Tablo 13: Fergana Askerî Eyaleti Yıllara Göre Toplumsal Grupların Nüfus Görünümü

Yıllar	1887 ¹¹⁸	1892 ¹¹⁹	1897 ¹²⁰	1897 ¹²¹	1899 ¹²²	1906 ¹²³	1910 ¹²⁴	1913 ¹²⁵
Asilzade	1366	1425	1416	1816	1768	1494	1409	2014
Ortodoks Din Adamı	15	20	34	50	30	46	77	96
Yabancı Vatandaş	4	34	151		210	971		
Tüccar	7457	529	712	121	1064	512		
Sermayedar	654	738	2166	4264	2642	4769	5908	13421
Rus Çiftçi	68	373	2454	7860	3377	12172	22120	45651
Askerî Memur	206	266	513		1066		3470	3006
Yabancı (Avrupalı)				208		48	6321	8550

Grafik 15: Fergana Askerî Eyaleti Toplumsal Grupların Nüfus Değişimi118 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1887*, K Vedomosti No. 3-y A..119 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1892*, Vedomost No. 3-7 A. i B..120 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1897*, Prilojenie 2.121 *Perveya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897g. LXXXIX. Ferganskaya Oblast*, N. A. Troynitskiy (Red.), Tsentralnaya Tipo-Litografiya M.Ya. Minkov, SPB. 1904, s. 2.122 *Ferganskoy za 1899*, s. 84-85.123 *Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1906 God*, TFOP, Skobelev 1908, Prilojenie No. 6-y.124 *Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1910 God*, Prilojenie No. 4.125 *Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1913 God*, Prilojenie No. 4.

Bölgenin endüstriyel pamuk üretimine müsait olması, daha fazla sermayedarın bölgeye gelmesine böylece de pamuk üretiminin artmasına olanak sağlamıştır. Birbirini destekleyen bu durum ekonomik anlamda görece belirli bir sermayenin biriktiğini de göstermektedir. Buna karşın eyalette tüccar zümre oranında düşüş, ancak yabancı sayısında artış görülmektedir.

e. Hazar Ötesi Askerî Eyaleti'nde Nüfus

Hazar Ötesi Askerî Eyaleti Türkistan'da en geç işgali tamamlanan bölgedir. İdari, ticari ve askerî olarak fiilen Türkistan Askerî Valiliği'ne bağlı olduğu hâlde, resmen en son katılmıştır (1899). Bu durum verilerin sistematikliğini de etkilemiş ve gerçeğe yakın tespitler içermesini sağlamıştır. Eyalet halkının büyük oranda Türkmen ve Kazak göçerlerden oluşması nüfus bilgilerinin toplanmasını zorlaştırmıştır. Bu sebeple eyaletteki nüfusun kayıt altına alınması yıllara yayılmıştır. Buna karşın Türkmen ve Kazak boylar tek tek ve ayrıntılı olarak kayda geçirilmiştir. Yaşadıkları alanlar, göç bölgeleri, kadın/erkek nüfusları, boy ve urug adları ayrı ayrı salnamelerde yer almıştır. Ancak bu durum veri bütünlüğünü etkilemiş, yıllara göre detaylı analiz yapılmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla Hazar Ötesi'nin cinsiyete ve toplumsal nüfusa göre değişimi hakkında analizi mümkün olmamıştır.

Tablo 14: Hazar Ötesi Askerî Eyaleti'nde Yıllara Göre Genel Nüfusun Görünümü

	1878 ¹²⁶	1885 ¹²⁷	1891 ¹²⁸	1892 ¹²⁹	1897 ¹³⁰	1898 ¹³¹	1903 ¹³²	1910 ¹³³	1913 ¹³⁴	1916 ¹³⁵
Göçer			254922	300757	312000	322216	330269	378173		467600

126 Suvorin, *Russkiy Kalendar na 1882*, s. 119.

127 *Sbornik Svedeny po Rossii*, s. 14.

128 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891 God*, Tipografiya Ştaba Zakaspiyskoy Oblasti (TŞZO), Aşhabad 1893, s. 10.

129 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1892, God*, TŞZO, Ashabad 1893, s. 10

130 *Perveya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. LXXXII. Zakaspiyskoy Oblast*, N. A. Troynitskiy (Red.), Tipografiya Kn. V.P. Meşerskiy, 1904, s. 3.

131 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1898 God*, TŞZO, Ashabad 1900, s. 21-26.

132 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1903 God*, TŞZO, Ashabad 1904, s. 9, 11.

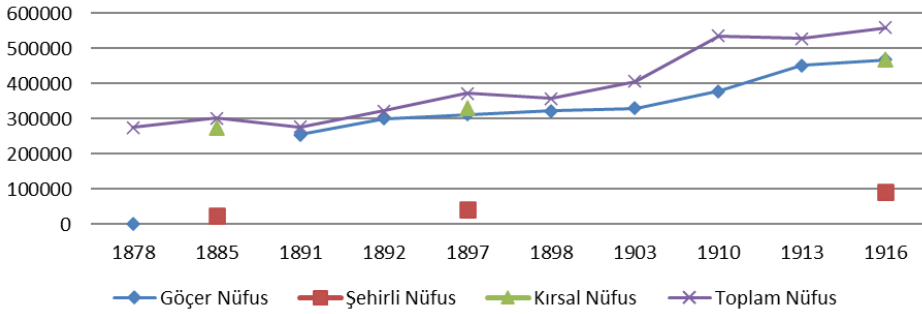
133 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1910 God*, Elektropeçatnya Z.D. Djavrov, Ashabad 1913, s. 5.

134 *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1912 1913 1914 g g*, Tipografiya İ. İ. Aleksandrov, Ashabad 1916, s. 11.

135 *Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g*, s. 46.

Şehirli		25640			42431					91400
Kırsal		275836			329762					467600
İskân Edilen			21787	22432				35492		
Toplam ¹³⁶	275000	301476	276709	323189	382596	357708	406200	535188	527970	559000

Grafik 16: Hazar Ötesi Askerî Eyaleti Yıllara Göre Şehirli/Kırsal/Göçer ve Toplam Nüfusun Değişimi

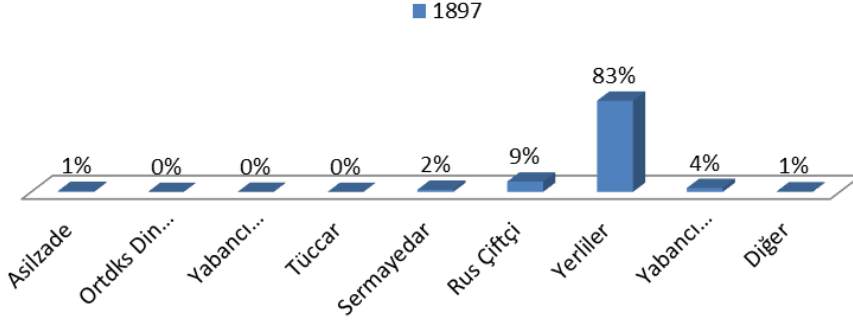

Yer şekilleri ve iklim olarak, yükseltisi az, çöl, bozkır ve yüksek sıcaklık farklarına sahip Hazar Ötesi Askerî Eyaleti'nin nüfusu büyük oranda göçerlerden oluşmuştur. Eyalet salnamelerinde çoğu zaman kırsal yerleşik nüfusu verisine yer verilmezken, göçer nüfus bilgisi ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple göçer nüfus ile yerleşik kırsal nüfus aynı kabul edilebilir. Çünkü farklı tarihlerde verilen kırsal nüfus oranı ile göçer nüfus oranı birbirine oldukça yakındır. Bölgede şehirli nüfus oldukça azdır. Buna rağmen Çarlık döneminde bölgeye iskân edilen Rus çiftçiler ve askerî personel ile tren yolunun tamamlanması şehirli nüfusun artmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda şehirlerdeki bu dış etki hareketinin, yerel kırsal nüfusu da etkilediği, kırsal nüfus oranında azalma, şehirli nüfusta artış yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda şehirli nüfus 1885'te %9 iken, 1897'de %11, 1916'da %16 olarak yaklaşık iki kat artmıştır. Kırsal nüfus ise 1885'te %91, 1897'de %89 ve 1916'da %84 oranlarıyla azalmıştır. Eyalete dışarıdan iskân edilen nüfus oranları ise toplam nüfusa göre 1891'de %8, 1892'de %7, 1898'de %10 olarak tespit edilmiştir.

¹³⁶ Askerî görevli ve aileleri, 1891 ve 1898 yılları ile 1913'ten itibaren dâhil değildir. *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1891*, s. 10; *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1898*, s. 23; *Obzor Zakaspiyskoy Oblasti za 1912-1913-1914 gg.*, s. 46.

Tablo 15: Hazar Ötesi Askerî Eyaleti 1897 yılı Nüfusun Toplumsal Gruplara Dağılımı

Yıl	Asilzade	Ortodoks Din Adamı	Yabancı Vatandaş	Tüccar	Sermayedar	Rus Çiftçi	Yabancı (Avrupalı)	Diğer
1897	3530	194	660	277	7812	36206	13818	2162

Grafik 17: Hazar Ötesi Askerî Eyaleti 1897 Yılı Nüfusun Toplumsal Gruplara Göre Oran

Hazar Ötesi Askerî Eyaleti'nin salnamelerinde toplumsal yapı hakkındaki verilere yer verilmemiştir. Bu sebeple eyalet nüfusunun toplumsal yapısı hakkındaki detaylı bilgiye ancak 1897 resmî nüfus sayımından ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla diğer eyaletlerden farklı olarak burada yıllara göre analiz yapılamamıştır. Ancak 1897 yılı için toplumsal grupların toplam nüfusa oranları tespit edilmiştir. Buna göre yerel halkın büyük çoğunluğu kırsalda yaşamaktadır. Eyalette 1897 yılı itibarıyla Rus çiftçilerin toplam nüfusa oranı %9'dur. Şehirli nüfusun büyük çoğunluğu Rus, Rus asker ve yabancılardan oluşmuştur. Sermayedar, asilzade ve tüccar grupları oldukça azdır. Buna karşın yabancı (Avrupalı) nüfusun dikkat çeken bir orana sahip olduğu görülmektedir.

f. Türkistan Askerî Valiliği Genel Nüfusu

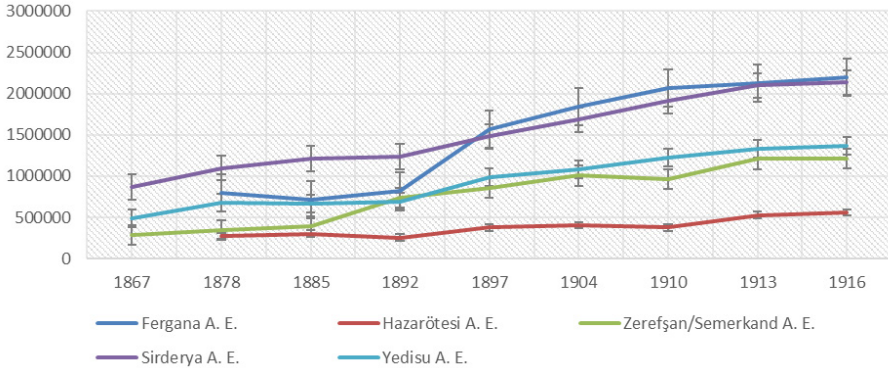
Eyalet nüfuslarının her biri kendi içerisinde değerlendirilmiş, nüfus ve değişim özelliklerinin farklılık arz ettiği görülmüştür. Ancak eyaletlerin nüfus açısından valilik içerisindeki yerlerini tespit edebilmek için Valilik geneli nüfus gelişimine de toplu olarak bakmak gerekmektedir. 1867 yılından, 1917 yılına kadarki 50 yıllık süreçte valiliğin nüfusu sürekli artmıştır. Nüfus değişimi özellikle 1878 ile 1897 dönemlerinde yüksektir. 1878 yılındaki yüksek değişimin temel sebebi Fergana ve Hazar Ötesi bölgelerinin Çarlık tarafından işgal edilerek valiliğe katılmaları, 1897 yılı görece yüksek artışı ise modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı verilerine

dayanmasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda yerel salnamelerde geçen nüfus verilerinin “en az”ı temsil ettiği savı doğrulanmaktadır.

Tablo 16: Türkistan Askerî Valiliği Yıllara ve Bölgelere Göre Genel Nüfus ile Toplanan Ortalama Vergi Görünümü¹³⁷

Yıllar	Fergana Askerî Eyaleti	Hazar Ötesi Askerî Eyaleti	Zerefşan/Semerkant Askerî Eyaleti	Sirderya Askerî Eyaleti	Yedisu Askerî Eyaleti	Toplam	Nüfus değişim %	Vergi değişim %	Kişi başı ort. vergi (Ruble) ¹³⁸
1867			288150 ¹³⁹	865461	486937	1640548			
1878	800000	275000	348413	1098557	679154	3201124	95		1,97
1885	716133	301476	394446	1214300	666339	3292694	3	13 ¹⁴⁰	2,16
1892	822007	254922	740000	1234659	693592	3399626	3	-16	1,75
1897	1571243	377416	857905	1479492	988182	5274238	55	66	1,88
1904	1837418	406200	1005471	1681856	1078608	6009553	14	34	2,21
1910	2062621	378173	960205	1911364	1227571	6539934	9	51	3,07
1913	2125860	527970	1207400	2097897	1331115	7290242	11	11	3,05
1916	2199300	559000	1211200	2132400	1362200	7464100	2		

Grafik 18: Türkistan Askerî Valiliği Yıllara ve Bölgelere Göre Nüfusun Değişimi

137 Veriler eyalet bilgilerinden derlenmiştir.

138 Hesaplamaya esas veri detayları; *Turkestanskiy Krai*; R. M. Tsiviling (Red.), Elektro Peç. Pri. Kants. Turk. General Gubernatora., Taşkent 1914, s. 77.

139 İşgalden (1868) sonra 1872 yılı nüfus verisidir.

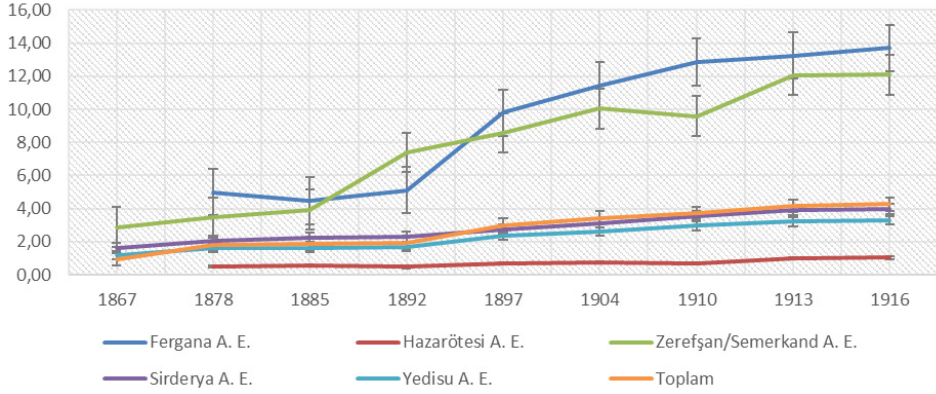
140 1882-1885 yılları arası artış oranıdır.

Süreç içerisinde idari nüfus verilerine göre nüfus sürekli artmış; 1885-1892 aralığında ortalama %3 ve 1916 yılında %2 değişmiştir. Eyaletlere göre nüfus değişim oranlarında da önemli farklar görülmektedir. 50 yıllık süreçte en fazla nüfus artışı %176 ile Semerkant'ta yaşanırken, onu %131 ile Fergana, %118 ile Yedisu, %98 ile Siriderya takip etmiş; en az %88 ile Hazar Ötesi'nde görülmüştür. Valilik genelinde ise 1867-1917 arası nüfus artışı %193 olarak gerçekleşmiştir. Nüfusun eyaletlere dağılımı ve artış oranları farklıdır. Göreceli olarak 1885 yılında Valilikteki toplam nüfusun eyaletlere dağılım oranı Siriderya %37 ile birinci, Fergana %22, Yedisu %20, Semerkant %9 ve Hazar Ötesi %9'dur. 1917 yılında bu durum değişmiştir. Buna göre Siriderya en fazla nüfusa sahip bölge olma özelliğini (%29) kaybetmiş, Fergana (%29) Siriderya ile aynı orana ulaşmıştır. Dolayısıyla Fergana Askerî Eyaleti'nin, diğer eyaletlere göre çok daha az Rus iskânına maruz kalmasına rağmen, oransal artıştan kaynaklı en çok göç alan bölge olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun eyaletlere dağılımında bunları sırasıyla Yedisu (%18), Semerkant (%16), Hazar Ötesi (%7) takip etmiştir.

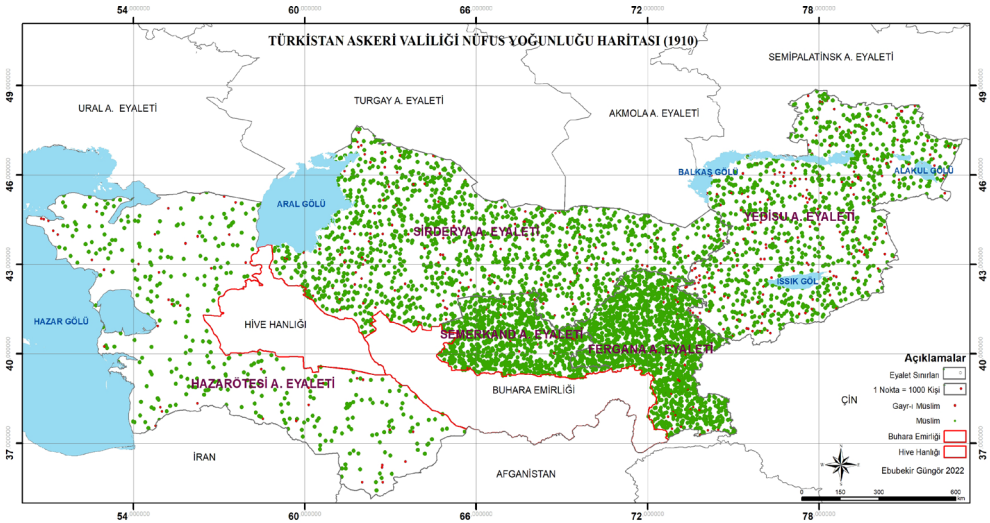
Tablo 17: Türkistan Askerî Valiliği Yıllara Göre km² Başına Düşen Nüfus Miktarı

Yıllar	Fergana Askerî Eyaleti	Hazar Ötesi Askerî Eyaleti	Zerefşan/Semerkant Askerî Eyaleti	Siriderya Askerî Eyaleti	Yedisu Askerî Eyaleti	TAV
1867			2,88	1,61	1,17	0,94
1878	4,99	0,51	3,48	2,05	1,64	1,82
1885	4,46	0,56	3,94	2,26	1,61	1,88
1892	5,12	0,47	7,39	2,30	1,67	1,94
1897	9,79	0,70	8,57	2,76	2,38	3,01
1904	11,45	0,75	10,04	3,13	2,60	3,43
1910	12,86	0,70	9,59	3,56	2,96	3,73
1913	13,25	0,97	12,06	3,91	3,21	4,16
1916	13,71	1,03	12,10	3,97	3,28	4,25

Grafik 19: Türkistan Askerî Valiliği Yıllara Göre Km² Başına Düşen Nüfusun Değişimi

Valilik eyaletlerinin yıllara göre nüfus yoğunluk değişimi, nüfus hareketleri konusunda bazı ipuçları vermektedir. Yedisu ve Sirderya eyaletlerine en fazla Rus çiftçi yerleştirilmiş olmasına rağmen nüfus yoğunluğunda diğer eyaletlere göre dikkate değer bir değişim söz konusu değildir. Buna rağmen Semerkant ve Fergana eyaletleri en az Rus nüfus almış, ancak nüfus yoğunluğu en fazla artmış bölgelerdir. Kilometrekareye düşen nüfus yoğunluğunda en fazla değişim Semerkant'ta (4 kat) yaşanmış, onu sırasıyla Fergana ve Yedisu (2,8), Sirderya (2,5), Hazar Ötesi (2) izlemiştir.

Harita 2: Türkistan Askerî Valiliği Nüfusunun Dinî Dağılımı (1910)

Türkistan Askerî Valiliği geneli için yıllara göre dine/mezhebe göre ayrıntılı analiz yapmak zordur. Bunun temel sebebi her bir bölgenin kendi salnamesini hazırlaması sebebiyle aynı yıl ve aynı özelliklerde ortak verilerin oldukça az bulunmasıdır. Elimizdeki bilgilerden ancak 1897-1910 yılları arasındaki verilere dayalı analiz yapılabilmektedir.

Tablo 17: Türkistan Askerî Valiliği 1897 Yılı Dine/Mezhebe Göre Nüfusun Görünümü

Din/Mezhep	Fergana ¹⁴¹	Yedisu ¹⁴²	Siderya ¹⁴³	Hazar Ötesi ¹⁴⁴	Semerkant ¹⁴⁵
Ortodoks	5839	96741	42266	34055	219
Katolik	189	226	1049	4767	1664
Diğer Hristiyan	302	58	5812	1552	743
Ermeni Kilisesi	423	9	58	4234	361
Musevi	2168	310	2866	990	4494
Müslüman	1562176	890270	1425313	336826	838861
Toplam	1571097	987614	1477364	382424	846342

Tablo 18: Türkistan Askerî Valiliği 1910 Yılı Dine/Mezhebe Göre Nüfus

Din/Mezhep	Fergana ¹⁴⁶	Yedisu ¹⁴⁷	Siderya ¹⁴⁸	Hazar Ötesi ¹⁴⁹	Semerkant ¹⁵⁰
Ortodoks	31759	204315	111513	30332	535
Katolik	1079	396	4707	1799	687
Diğer Hristiyan Mezepler	1505	171	14347	3250	1132

141 Troynitskiy, *Perepis 1897 g LXXXIX. Ferganskaya*, s. 3.

142 Troynitskiy, *Perepis LXXXV. Semireçenskaya*, s. 3.

143 Troynitskiy, *Perepis 1897 g LXXXVI. Sırdarinskaya*, s. 3.

144 Troynitskiy, *Perepis 1897 g LXXXII. Çakaspıyskoy*, s. 3.

145 Troynitskiy, *Perepis 1897 g LXXXIII. Samarkandskaya*, s. 3.

146 *Obzor Ferganskoy Oblasti za 1910*, Prilojenie No. 5.

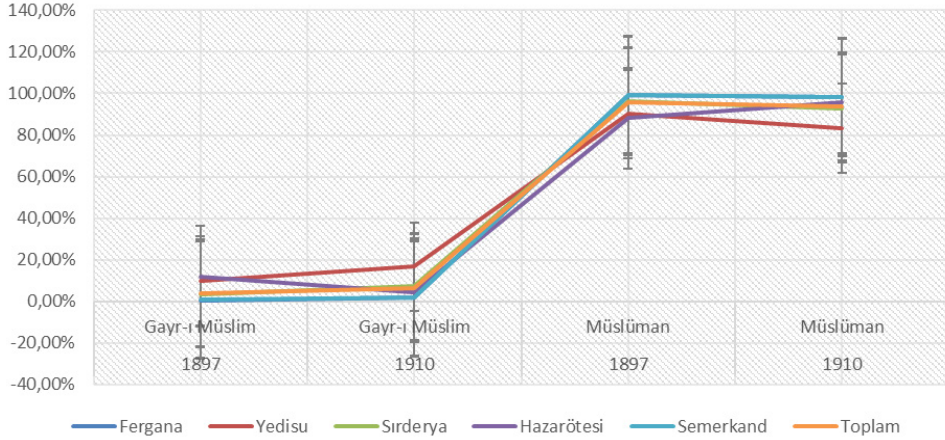
147 *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1910*, Vedomost No. 3.

148 *Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1910*, Prilojeniya II, III, IV, V.

149 *Obzor Çakaspıyskoy Oblasti za 1910*, Vedomost No. 3.

150 *Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910*, Prilojenie No. 2.

Ermeni Kilisesi	1504	68	2396	7673	1266
Musevi	5150	439	4671	1349	11614
Müslüman	2022266	1021279	1771539	950000	923434
Toplam	2063263	1226668	1909173	994403	938668

Grafik 20: Türkistan Askerî Valiliği Müslim/Gayrimüslim Nüfus Değişimi

Türkistan Askerî Valiliği genelinde, Müslümanlar dışındaki din ve mezhepler arasında en yüksek nüfus 1897 yılı itibarıyla %3 oranla Ortodoks Hristiyanlar, Müslümanlar %96, gayrimüslimler %4'tür. 1910 yılında ise Ortodoks Hristiyan nüfusu %5'e çıkmış, Müslümanlar %93,78'e düşerken, gayrimüslimler %6,22'ye yükselmiştir. Bölgelere göre en fazla Gayr-ı müslim nüfus Yedisu'da (%9,86-%16,74)¹⁵¹, sonra sırasıyla Sırderya (%3,52-%7,21), Hazar Ötesi (%11,92-%4,47), Fergana (%0,57-%1,99) ve en az Semerkant'ta (%0,88-%1,62) görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle Hazar Ötesi Eyaleti'nin farklılaştığı, Gayr-ı müslim ahalide sayısal ve oransal olarak anlamlı bir azalmanın yaşandığı anlaşılmaktadır. Buna karşın valilik genelinde Gayr-ı müslim ahalinin sayısal oranlarının sürekli farklı miktarlarda arttığı, Müslüman oranının ise azaldığı tespit edilmiştir.

151 Birinci 1897, İkinci 1910 yılına aittir.

Sonuç

Türkistan Askerî Valiliği demografisi için 1897 yılı nüfus sayımı dışında yerel salname-ler önemli bir kaynaktır. Yerel salnameler ile 1897 yılı nüfus sayımı verileri arasında paralellik olması bu yerel verilere olan güveni artırmaktadır. Dolayısıyla yerel salname-lerdeki nüfus bilgileri, eleştirel yaklaşımla değerlendirildiği sürece 1897 yılı dışındaki yıllar için kullanılabilir niteliktedir. Ayrıca nüfus bilgilerinin analizine de belli oranda imkân vermektedir.

Yerel salnamelerdeki nüfus bilgilerine göre 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bölgede tarım dışı sektörlerin gelişmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun dağılımında fiziki, beşerî ve ekonomik özelliklerin belirleyici olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Türkistan Askerî Valiliği'nin nüfus dağılımı çöller, tarım arazileri ve miktarı, yükselteler, orman alanları ve otlaklara göre şekillenmiştir. Sıcaklık, yağış ve iklim özellikleri sebebiyle görece tarım üretimine uygun alanlar olan Fergana, Semerkant ve kısmen Siriderya nüfus yoğunluğunu biriktiren eyaletlerdir. Gayrimüslim göçmen iskânının Siriderya, Yedisu ve Hazar Ötesi'nde, Müslümanların ise Semerkant ve Fergana'daki nüfus artışını şekillendirdiği görülmektedir. İskân edilen diğer bir zümre de askerlerdir. Tüm eyaletlerde hatırı sayılır asker sayısı dikkat çekerken, özellikle Yedisu askerî zümrenin en çok yaşadığı bölgedir.

Türkistan Askerî Valiliği'nin tüm eyaletlerinde kırsal yerleşik ve göçer nüfus azalmış, buna karşın şehirli nüfus artmıştır. Şehirleşme ve ekonomik hareketlilik toplumsal grupların durumunu da şekillendirmiştir. Tüccar, yabancı ve sermayedar gibi züm-lerin anlamlı bir biçimde arttığı gözlenmektedir. Rus askerî idaresi, işgaller ve iskân siyaseti bölgenin dine göre nüfus oranlarını da etkilemiştir. Buna göre valilik genelinde gayrimüslim oranındaki sürekli artışa karşın, Müslümanların oranında azalma söz konusudur. Buna rağmen Müslüman halkın nüfus artış hızında olağandışı bir durum söz konusu değildir. Gayrimüslim nüfustaki artış eyaletlere göre farklılık arz etmiş, eyaletler arasında en çok gayrimüslim Yedisu ve Siriderya'ya yerleştirilmiştir. Bunları sırayla Hazar Ötesi, Semerkant ve Fergana takip etmiştir. İşgalin ilk süreçlerinde gayri-müslimlerin Hazar Ötesi'ne görece yüksek oranda yerleştirildikleri ancak burada var-lıklarını sürdüremedikleri görülmektedir. Türkistan Müslümanları için tarım üretim merkezleri olan Fergana ve Semerkant'ta diğerlerine göre az miktarda Rus nüfusun yerleştirildiği dikkati çekmektedir. İskân edilmiş yabancıların önemli bir kısmını Askerî Valiliğin ilk dönemlerinde askerler, daha azını ise çiftçi ve tüccar oluşturmuştur. Ancak özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık idaresinin diğer bölgelerinden Rus çiftçi iskânıyla bu durum tersine dönmüştür.

KAYNAKLAR

Nizamnameler

“O Grajdanskom Pereustroystve Sredneaziatskih Oblastey (11 Haziran 1899)”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C 19. SPb. 1902.

“Ob Uçrejdenii Turkestanskogo General - Gubernatorstva v Sostav Dvuh Oblastey Semireçenskoj i Sır-Darinskoy”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C 42, 1867.

Polojenie Ob Upravlenii Turkestanskogo Kraja. C 2/No. 2, Gosudarstvennaya Tipografiya, Sankt-Peterburg 1886.

“Polojeniyе o Voennom Ustroystve Kirgizskoy Stepi Orenburgskogo Vedomstva i Sırderinskoy Linii”. *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C XXXVI, 1861.

“Vremennoe Polojenie ob Upravlenii Turkestanskoy Oblastyu”, *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C XL, 1865.

Salname ve İstatistikler

Almanach De Gotha Annuaire Généalogique Diplomatique Et Statistique 1890, Justus Perthes, Gotha 1890

Almanach De Gotha Annuaire Généalogique Diplomatique Et Statistique 1897, Justus Perthes, Gotha 1897.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1887 God, Tipogr. Fergansk. Oblastn. Pravl. (TFOP), Nov.Margelan 1889.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1892 God, TFOP, Nov. Margelan 1894.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1893 God, TFOP, Nov. Margelan 1895.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1895 God, TFOP, Nov. Margelan 1896.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1897 God, TFOP, Nov. Margelan 1899.

Obzor Ferganskoy Oblasti za 1899 God, TFOP, Nov. Margelan 1901.

Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1898 God, Tipografiya İ. A. Beloborodova, Samarkand 1900.

Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1899 God, Tipografiya Tovarişestva, Samarkand 1900.

Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1904 God, Tipografiya Trud, Samarkand 1905.

Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1907 God, Tipo Litografiya T-va B. Gazarov i K. Sliyanov, Samarkand 1909.

Obzor Samarkandskoy Oblasti za 1910 God, Tipografıya T-va B. Gazarov i K. Sliyanov, Samarkand 1912.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1882 God, t.y.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1885 God, t.y.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1889 God, t.y.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1892 God, t.y.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1895 God, Tipografıya Semireçenskago Oblastnogo Pravleniya (TSOP), Verniy 1896.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1897 God, TSOP, Verniy 1898.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1899 God, TSOP, Verniy 1900.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1904 God, TSOP, Verniy 1905.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1910 God, TSOP, Verniy 1911.

Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1913 God, TSOP, Verniy 1915.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1889 god, Tipografıya O.İ. Portsevıh, Taşkent 1890.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1892 God, Tipografıya S. İ. Petuhova, Taşkent 1894.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1895 god, Tipografıya Ö. i G. Br. Kamenskie, Taşkent 1897.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1904 God, Tipografıya V.M. İlina, Taşkent 1906.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1910 God, Elektro-Tip. Pri Kants. Turk. Gen.-Gub., Taşkent 1912.

Obzor Sırdarinskoy Oblasti za 1913 God, Taşkent 1916.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1891 God, Tipografıya Ştaba Zakaspiyskoy Oblasti (TŞZO), Ashabad 1893.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1892 God, TŞZO, Ashabad 1893.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1898 God, TŞZO, Ashabad 1900.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1903 God, TŞZO, Ashabad 1904.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1910 God, Elektropeçatnya Z. D. Djavrov, Ashabad 1913.

Obzor Žakaspiyskoy Oblasti za 1912 1913 1914 g g, Tipografıya İ. İ. Aleksandrov, Ashabad 1916.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXII. Zakaspiyskoy Oblast, Troynitskiy, N. A. (Red.), Tipografiya kn. V.P. Meşerskiy, 1904.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXIII. Samarkandskaya Oblast, Troynitskiy, N. A. (Red.), Puşkinskaya Skoropeçatnaya, St.-Peterburg 1905.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXIX. Ferganskaya Oblast, Troynitskiy, N. A. (Red.), Tsentralnaya Tipografıya M.Ya. Minkov, SPB 1904.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXV. Semireçenskaya Oblast, Troynitskiy, N. A. (Red.), Narodnaya Polza, Spb 1905.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g LXXXVI. Sır-Darinskaya Oblast, Troynitskiy, N. A. (Red.), Narodnaya Polza, Spb 1905.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. Naselenie Gorodov Po Perepisi 28-go Yanvary 1897 Goda, Troynitskiy, N. A. (Red.), St.-Peterburg 1897.

Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. Naselenie po Uyezdam Po Perepisi 28-go Yanvary 1897 Goda, Troynitskiy, N. A. (Red.), Peçatnya Yakovleva, St.-Peterburg 1897.

Proekt Vsepoddanneşyago Otçeta Gen.-Adyutanta K.P. fon-Kaufmana I po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 Noyabrya 1867-25 Marta 1881g, Tipografiya v İzdanii Glavnago Ştaba, St.-Peterburg 1885.

Sbornik Svedeniy Po Rossii za 1884 i 1885 Godı, Tsentralny Statistiçeskiy Komitet Ministerstva Vnutrennih Del, St.-Peterburg 1887.

Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1904 God, Tipografiya Ferganskago Oblastnago Pravleniya (TFOP), Novıy Margelan 1905.

Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1906 God, TFOP, Skobelev 1908.

Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1910 God, TFOP, Skobelev 1912.

Statistiçeskiy Obzor Ferganskoy Oblasti za 1913 God, TFOP, Skobelev 1916.

Statistiçeskiy Ejegodnik Rossii 1916 g. Vıpusk 1-ıy, God Trinatsatıy, K.V.D. Tsentralny Statistiçeskiy Komitet, Moskva 1918.

Suvorin, A., Russkiy Kalendar na 1872 God, Tipografiya F.Suşınskago, St.Peterburg 1872.

Suvorin, A., Russkiy Kalendar na 1895 g, Tipografiya A.S. Suvorina, St.-Peterburg, 1895.

Suvorin, A., Russkiy Kalendar na 1882 God, Tipografiya A.S. Suvorina, St.-Peterburg 1882.

Suvorin, A., *Russkiy Kalendar na 1887 g.*, Tipografiya A.S. Suvorina, St.-Peterburg 1887.

Suvorin, A., *Russkiy Kalendar na 1897*, Tipografiya A.S. Suvorina, St.-Peterburg, 1897.

Suvorin, A., *Russkiy Kalendar na 1903 g.* Tipografiya A.S. Suvorina, St.-Peterburg 1903.

Suvorin, A., *Russkiy Kalendar na 1917*, Novoe Vremya, Petrograd 1916.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Türkistan Hakkında Coğrafi Siyasi Tarihi ve İstatistiki Malumat”, *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, 2009 s. 1-22.

Brejneva, S. N., “Narodı Turkestana v Sostave Rossiyskoy İmperii”, <https://cyberleninka.ru/article/n/narody-turkestana-v-sostave-rossiyskoy-imperii>, 10.11.2022.

Can, Reyhan R., “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısında Ruslar”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* C 12/S. 3, 2022, s. 2603-2626.

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

Dowling, T., *Russian At War: From The Mongol Conguest To Afganistan Chechnya And Beyond*, Kaliforniya 2015.

Eşhenkulova, Kishimzhan, “Kaufman’ın Türkistan Siyaseti: Sömürgecilik ve İslam Kurumlarının İhmali”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C7/S. 25, 2015, s. 49-66.

Geyer, İ. İ., *Ves Russkiy Turkestan*, Tipografiya Turk. T-va Peçatn. Dela, Taşkent 1908.

Gubaeva, S. S., *Naselenie Ferganskoy Dolini v Kontse XIX. Naçale XX v., Etnokulturnie Protsessi*, İzdatelstvo Fan Uzbeksskoy SSR, Taşkent 1991.

Haynazarov, B. B., “İz İstorii Etničeskoy Klassifikatsii Naseleniya v Turkestanskom General-Gubernatorstve”, *Utmışga Nazar*, C 5/S. 12, 2022, s. 60-64.

Jdanko, T. A., “Sovremenne Etničeskie Protsessi v SSSR”, *Etničeskie Obşsnosti i Etničeskie Protsessi v Dorevolutsionnoy Rossii*, Moskva 1977.

Lavrov, M. V., *Turkestan Geografiya i İstoriya Kraya*. Moskva, T-va V.V. Dumnov, Petrograd 1916.

Materialı k Harakteristike Narodnago Hozyaystva v Turkestane, Senat.Tip., Sankt-Peterburg 1911.

Matiyeva, Jeren, *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Göç Politikası*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2019.

Middendorf, A. F., *Oçerki Ferganskoy Dolini*, Tipografiya İmparatorskago, Sankt-Peterburg 1882.

Nalivkin, V. - M. Nalivkina, *Oçerk Bita Jenşini Osedlago Tuzemnago Naseleniya Fergani*, Tipografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1886.

Poçekayev, R. Y., "İz Saperov v Diplomati: K.P. Fon Kaufman Na Kavkaze (Po Vospominaniyam Sovremennikov)", *Novoe Proşloye*, S. 3, 2018, s. 50-67.

Semenov, A. A., *Materialnye Pamyatniki Ariyskoy Kulturi v Sredney Azii*, Taşkent 1925.

Sobolev, L. N., *Geografiçeskiya i Statistiçeskiya Svedeniya o Zerafsanskom Okruge s Prilojeniyem Spiska Naselennih Mest Okruge*, Tipografiya İmperatorskoy Akademi Nauk, Sankt-Peterburg 1874.

Tsiryapkina, Yu. N., "Pereselençeskoe Soobşestvo v Sırdarinskoy Oblasti Turkestana po Doneseniyam Tsarskoy Administratsii Naçala XX v." *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, C 4/S. 88, 2015, s. 285-89.

Tsiviling, R. M. (Red.), *Turkestanıy Kray*, Elektro Peç. Pri Kants. Turk. General Gubernatora., Taşkent 1914.

Yarovski, İ., *Oput Meditsinskoy Geografii i Statistiki Turkestana*, Çast I, Tipografiya Departmenta Udelov, St.-Peterburg 1889.

Zapiski İmperatorskago Russkago Geografiçeskago Obşestva Po Otdeleniyu Statistiki, C 4, Sankt-Peterburg 1874.

Sardinya-İtalya Erzurum Konsoloslğu ve Ermeni Meselesindeki Rolü

Murat Küçükuğurlu*

Öz

1853-1856 yıllarında yaşanan Kırım Savaşı'nda, İngiltere ve Fransa ile birlikte Sardinya Devleti de Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Savaştan sonra Sardinya tebaasından bazı kişiler Erzurum ve civarında ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Sardinya Devleti, 1860 yılında Erzurum'a bir konsolos memuru atamıştır. 1861 yılında İtalya birliği kurulup Sardinya Devleti bu birliğe dâhil olunca, 1862'de bu kez İtalya Devleti adına bir konsolos memuru görevlendirilmiştir. Bu dönemde ismi ön plana çıkan kişi, 1855'ten beri Erzurum'da bulunan Eczacı Augusto Lavini'dir. 1890'da patlak veren ilk Ermeni isyanı sırasında adını duyurmaya başlayan Lavini, isyanı takip eden günlerde Erzurum'daki Ermeni komitacıları ile birlikte Osmanlı yöneticilerini rahatsız eden birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bunun üzerine 1892'de görevden alınmıştır. 1894 yılında Sason İsyanı patlak verince İtalya, Erzurum'da bir konsolosluk açmaya karar vermiş ve Osmanlı Devleti'nin muhalefetine rağmen Attilio Monaco'yu konsolos olarak Erzurum'a göndermiştir. Osmanlı Devleti, bu emrivakî karşısında zor durumda kalmıştır. Yapılan diplomatik girişimlerin sonucunda İtalya Konsolosu'nun ataması yaklaşık iki ay geciktirilebilmiştir. Osmanlı Devleti, konsolosun atanmasını engelleyememekle birlikte, bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'na katılarak

* Prof. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Prof. Dr., Erzurum Technical University, Faculty of Letter, Department of History, Erzurum/TÜRKİYE, kucukugurlu@erzurum.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-4128-5116>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İtalya'nın Sason Hadisesi'ne doğrudan müdahalesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte Monaco, 1895'te Ermeni komitacıları tarafından başlatılan ve tarihe "Erzurum Vakası" olarak geçen olayları Ermenilerin lehine yanlı bir şekilde batı basınına duyurmak için elinden geleni yapmıştır. Bütün bu hadiselerin ardından Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu 1896'da kapatılmıştır. 1914 yılı sonlarında, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na filen girdiği günlerde İtalya Devleti, Erzurum'daki konsolosluğunu tekrar aktif hale getirmiştir. Bununla birlikte 1915'te İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmasıyla birlikte İtalyan Konsolosluğu kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sardinya, İtalya, Sason İsyanı, Erzurum, Konsolosluk.

Sardinia-Italy Consulate in Erzurum and its Role in the Armenian Issue

Abstract

In the Crimean War of 1853-1856, the Sardinia State, England, and France sided with the Ottoman Empire against Russia. After the war, some people from Sardinia were engaged in economic and commercial activities in Erzurum and its surroundings. The State of Sardinia appointed a consular officer to Erzurum in 1860. When the Italian Union was established in 1861 and the State of Sardinia was included in this union, a consul officer was appointed on behalf of the Italian State in 1862. The person whose name came to the fore in this period is Pharmacist Augusto Lavini, who has been in Erzurum since 1855. Lavini, who started to make a name for himself during the first Armenian revolt that broke out in 1890, engaged in activities with the Armenian committee members in Erzurum, which disturbed the Ottoman administration. Thereupon, he was dismissed in 1892. When the Sason Rebellion broke out in 1894, Italy decided to open a consulate in Erzurum and sent Atilio Monaco to Erzurum as a consul, despite the opposition of the Ottoman Empire. The Ottoman Empire was in a difficult situation facing this *fait accompli*. As a result of diplomatic efforts, the appointment of the Italian Consul could be delayed for about two months. Although the Ottoman Empire could not prevent the appointment of the consul, it prevented Italy's direct intervention in the Sason Event by participating in the Investigation Commission of this consul. However, Monaco did his best to inform the western press in favor of the Armenians about the events that the Armenian committee members started in 1895 and went down in history as the "Erzurum Event". After all these events, the Italian Consulate in Erzurum was closed in 1896. At the end of 1914, when the Ottoman Empire entered the First World War, Italy

State reactivated its consulate in Erzurum. However, with the war of Italy against the Ottoman Empire in 1915, the Italian Consulate was closed.

Keywords: Ottoman Empire, Sardinia, Italy, Sason Rebellion, Erzurum, Consulate.

Giriş

XIX. yüzyılda kapitalist devletlerin Anadolu'nun doğusunda kendilerini göstermeleri ve rekabetleri, Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yoluyla alakalıydı. Yüzyılın başlarında bu yolun önemi, umulmadık bir şekilde artmaya başladı. Önceleri doğudan Anadolu'ya giren İpekyolu'nun en önemli limanları İstanbul ve İzmir iken, Karadeniz'in batılı ticaret gemilerine açılması sonucunda, Trabzon Limanı ciddi bir rakip olarak devreye girdi. Şöyle ki, Osmanlı Devleti'nin gücünü koruduğu XVIII. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı gemileri dışındaki yabancı gemilerin Karadeniz'de ticaret yapmasına izin verilmiyordu. Bu yasağın kalkmasına yönelik ilk önemli adım 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile atıldı. Bu antlaşmayla Rus gemilerinin Karadeniz ve Akdeniz'de serbest ticaret yapmasına izin verildi. Sonraki yıllarda diğer büyük devletlere de benzer haklar tanındı. Böylece, yapılan ikili antlaşmalarla, diğer devletlerin gemileri Karadeniz'de ticaret yapma hakkı kazanmış oldu. Bu süreç 1829 Edirne Antlaşması'yla tamamlandı. Bu antlaşmayla, Osmanlı ile savaş hâlinde olmayan bütün devletlerin ticaret gemilerine Karadeniz'de ticaret yapma hakkı verildi. Sonuçta, başta Trabzon Limanı olmak üzere Osmanlı'nın Karadeniz'deki limanları, Avrupa'nın ticaret gemilerine tam olarak açılmış oldu. 1838'de ise İngiliz tüccarlara geniş haklar tanıyan ve Osmanlı ülkesine getirecekleri malların önündeki engelleri kaldıran Balta Limanı Antlaşması imzalandı. Takip eden birkaç yıl içinde, diğer Avrupalı tüccarlara da benzer tavizler verildi. Böylece, batılı endüstriyel ürünlerin Osmanlı pazarlarında satılmalarını zorlaştıran her türlü engel kaldırılmış oldu.¹

Belirtilen süreçte batılı devletler, bölgedeki iki şehirle yakından ilgilendi. Bunlardan biri, doğu vilayetlerinin limanı ve Tebriz-Erzurum-Trabzon transit yolunun bölgedeki son durağı olan Trabzon'du. Burada 1803 yılında Fransız Konsolosluğunun açılmasını takip eden bir asır boyunca 20 devlet konsolosluk açtı.² İran ve Kafkas-

1 *Diplomatic and Consular Report, Turkey, Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas*, 1900, s. 16; Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C IX/S. 1-2, 1951, s. 147; Murat Küçükuşurlu, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, s. 52-53.

2 Trabzon'da 1803-1913 yılları arasında açılan konsoloslukların listesi için bk. Murat Küçükuşurlu-Muzaffer Başkaya, *Sorularla Trabzon Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019, s. 76-77.

ya'dan gelen önemli ticaret yollarının Anadolu'ya açılan kapısı olan³ Erzurum'da ise ilk olarak 1835 yılında Rus Konsolosluğu açıldı.⁴ Bir yıl sonra İngiltere, Trabzon'daki konsolosluk merkezini Erzurum'a taşıdı.⁵ Erzurum Konsolosluğu, İngilizler açısından son derece önem arz etmekteydi. Avam Kamarası'nın 17 Mart 1872 tarihli toplantısında Mr. Eastwich, bu önemi şu sözlerle açıklamıştır:

“Erzurum, Türkiye-İran-Rusya sınır bölgesinde politik bir noktada bulunmaktadır. Oradaki İngiliz Konsolosluğu, Diyarbakır'dan Kafkasya'ya kadar uzanan geniş bir bölgeyi gözetimi altında tutabilir. Erzurum, bizim en geniş konsolosluk bölgelerimizden birisidir.”⁶

Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin Erzurum'da konsolosluk açmaları, onlarla rekabet hâlinde olan Fransızları da harekete geçirdi. Fransızlar, yaptıkları incelemelerin ardından 1843'te Erzurum'da bir konsolosluk açtılar.⁷ Ardından 1848'de İran konsolosluğu (şehbenderliği) ve 1852'de ise Avusturya Konsolos Vekilliği açıldı.⁸ Takip eden süreçte açılan konsolosluklardan birisi de Sardinya Konsolosluğu idi.

- 3 Emel Demir Görür, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C 84/S. 299, 2020, s. 401.
- 4 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT), 1167/46143, 29.12.1250 (28.4.1835).
- 5 Böylece Erzurum'daki İngiliz Konsolosluğu 1836'da kurulmuş ve başına James Brant getirilmişti. Brant'ın 1836 Nisan'ında göreve başladığı anlaşılmaktadır. Fatih Gencer, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları (1836-1852)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 4; Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s. 81; Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 56; Muhammed Köse, “Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik, Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı”, *Asia Minor Studies*, C 6/S. 12, 2018, s. 146.
- 6 *Report from the Select Committee, Diplomatic and Consular Services, Minutes of Evidence*, Thursday, 7th March 1872, s. 31; Şunu da belirtmek gerekir ki, İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu 1865'te lağvedilmiş ve Erzurum Konsolosluğuna bağlanmıştı. J. G. Taylor, “Koordistan”, *Reports Relative to British Consular Establishment, 1858&1871, Part III (Ottoman Dominions)*, London 1872, s.127.
- 7 Özgür Yılmaz, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye'nin Kırım Savaşı Döneminde Askeri İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)” *History Studies*, C 7/S. 4, 2015, s. 160.
- 8 BOA, İrade-i Hariciye (İ. HR), 93/4524, 24.2.1269 (7.12.1852); 1862'de ise Avusturya'nın Erzurum'da Konsolos Memurluğu vardı. *Manuale Dell'istituzione Consolare Austriace*, Vienna, 1862, s. 26; Avusturya-Macaristan'ın Erzurum'daki Konsolos Vekilliği 1861 yılında ortadan kaldırıldı. Bir yıl sonra, yani 1862'de Avusturya'nın Erzurum'da bir konsolos memuru vardı. 1873 yılında ise Avusturya-Macaristan'ın Erzurum ve civarındaki tebaasının işlerine bakmak üzere İngiltere'nin Erzurum Konsolosu görevlendirildi. BOA, Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi Evrakı (HR. MKT), 780/93, 8.2.1290 (7.4.1873).

Sardinya Konsolosluğunun Açılması

Sardinya'nın Erzurum'da konsolosluk açma girişiminin temel nedeni, Sardinyalı bazı müteşebbislerin Kırım Savaşı sonrası dönemde Erzurum'daki ekonomik faaliyetleriydi.⁹ Örneğin Sardinya Devleti tebaasından Nicola Beruccia isimli bir kişi, Erzurumlu Karabaş Bogos ile birlikte 1858'de Erzurum'daki ilk sabun fabrikasını açmış; burada imal edilen sabunların istenilen evsafıta olmaması yüzünden zarar etmiş ve iki taraf arasında ihtilaf çıkmıştı.¹⁰ Bu hususta açılan ve Erzurum Ticaret Meclisi'nde görülen davaya Fransa'nın Erzurum Konsolosu müdahil olmuştu. Çünkü bu tarihte Beruccia, Fransa Devleti himayesindeydi.¹¹ Muhtemelen bu yaşananların etkisiyle Sardinya Devleti, bölgedeki vatandaşlarının ticari ve ekonomik işlerine yardımcı olmak ve onların karşılaştıkları problemleri çözmek gayesiyle Erzurum'da bir konsolosluk açmaya karar verdi. Bunun üzerine 1860 yılında Rusya'nın Erzurum Konsolosu olarak görev yapan ünlü şarkiyatçı August de Jaba,¹² Sardinya Devleti Konsolos Memuru (delegato consolare) olarak tayin edildi.¹³

Sardinya Konsolosluğunun açıldığı dönemde, Erzurum'da azımsanmayacak sayıda İtalyan yaşamaktaydı. Bunlar arasında doktorlar, eczacılar, tüccarlar ve din adamları çoğunlukta idi. Bunların önemli bir kısmı Kırım Savaşı sırasında Sardinya Ordusu'nun mensubu olarak Türkiye'ye gelmişti. İtalyan kaynaklarına göre Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu hakkında önemli bir eser yazmış olan Enrico de Leone, 1860'ların başında Erzurum'da bulunan İtalyanlar hakkında şunları yazmıştır:

- 9 Benzer bir durum Trabzon için de söz konusudur. Bu hususta bk. Murat Küçükkuşurlu, "Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarki", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 63, 2018, s. 628.
- 10 BOA, HR. MKT, 306/44, 26.2.1276 (24.9.1859); BOA, HR. MKT, 261/70, 13.3.1275 (21.10.1858).
- 11 BOA, HR. MKT, 261/70, 13.3.1275 (21.10.1858).
- 12 Ünlü bir şarkiyatçı olan ve Rusya'da Kürdolojinin kurucusu olan August de Jaba 1848-1853 ve 1856-1866 yılları arasında Rusya'nın Erzurum Konsolosu olarak görev yapmıştı. Mehmet Tezcan, "1847-1852 Türk -İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov'un Erzurum ile İlgili Kayıtları", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 109-110.
- 13 BOA, HR. MKT, 331/97, 26.9.1276 (17.4.1860); II Palmaverde Pel 1860, Torino 1860, s. 413; bu tarihte Sardinya Devleti'nin İstanbul, İzmir, İskenderiye, Tunus ve Beyrut'ta kendi konsolosları görev yapmaktaydı. Midilli ve Lazkiye'de Fransız konsolos vekili, Rodos'ta ise İngiliz konsolos vekili Sardinya Devleti'ni temsil ediyordu. Varna, Burgaz, Trabzon, Rodos, Edirne, Çanakale, Enos, Gelibolu, Selânik, Bursa, Erzurum, Bingazi, Trablusşam, Hanya, Tarsus, Hayfa, İskenderun, Şam, Kudüs, Yafa, Larnaka, Halep, Kahire, Dimyat, Biserta, La Goletta, Sfaw ve Susa'da ise konsolos temsilcisi vardı. II Palmaverde Pel 1860, Torino 1860, s. 412-414.

“Osmanlı idaresi tarafından Erzurum’da bir grup doktor ve eczacı istihdam edilmişti. Bunlar, Teramo vilayetindeki Camppliden sağlık müfettişi Doktor Carlo Rossi, Piana di Sorrento’dan Doktor Saverio Aurienna, Avellino eyaletindeki Cervinara’dan Doktor Gioacchino Mordoni ve Katanya’dan eczacılar Pietro Goliti, Piyemonteli ebeveynlerden Rodosto’da doğan Giovanni Ricci ve askeri hastanede hizmet veren Giovanni Franchi’ydi. Erzurum’daki topluluk, daha önce bahsedilen İstanbul’dan taşınan Francesco Reforzo, bir marangoz, Enrico Zamari ile Ancona eyaletinden Peder Emidio ve Modena eyaletinden Peder Teodosio isimli iki Kapuçin rahibi tarafından tamamlandı.”¹⁴

Bu sayının takip eden yıllarda biraz daha arttığı söylenebilir. Nitekim 1860’ların sonunda Erzurum ve civarında 20’den fazla İtalyan yaşamaktaydı.¹⁵ Aşağıda bunlar hakkında bilgi verilecektir.

İtalya Konsolosluğu ve İlk Memurları

Sardinya Devleti’nin Erzurum’da konsolosluk açmasından bir yıl sonra, İtalya’daki küçük devletlerin birleşmesiyle İtalya millî birliği sağlandı. Böylece Sardinya Devleti, bu yeni devletin bir parçası oldu. Yeni İtalya Devleti, 1862’de Erzurum’da bir Konsolosluk Memurluğu/Ajanlığı (Agenzia Consolare) kurdu. Trabzon’daki İtalyan Konsolosluğuna bağlı olan bu birim, İtalya’nın bölgedeki en önemli karakolu hâline geldi.¹⁶ Bu tarihte Erzurum’da İngiltere, Rusya ve İran’ın konsolosluğu, Fransa’nın konsolos vekilliği, Avusturya ve İtalya’nın da konsolos memurluğu mevcuttu.¹⁷

Erzurum’daki İtalya Konsolosluğu, başlangıçta, yukarıda belirtildiği üzere konsolos memurluğu olarak açılmıştı ve Trabzon’daki konsolosluğa bağlıydı. Bu birim

14 Enrico de Leone, *L’Impero Ottomano Nel Primo Periodo Delle Riforme (TANZİMAT)*, Secondo Fonti Italiane, Milano 1967, s. 219.

15 *Annali del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio*, Padova 1872, s. 172.

16 Maurizio Russo, “The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents”, *Armenian Review*, Vol. 47 (1-2), 2001, s. 55.

17 Robert Dalyell, “1862 Report on the Eyalet of Erzurum”, 28 February 1862, (TNA, FO, 78/1669), s. 17; Prusya ise 1863 yılında Erzurum ve civarındaki Alman tebaasının ve tüccarlarının işlerini yürütmek üzere Prusya’nın Trabzon’daki Konsolosu Doktor Otto Blau’ya görevlendirmişti. Bu kişinin yeni memuriyeti gereğince Erzurum’a gitmesi veya buraya kendisini temsilen bir memur göndermesi halinde kendisine yardımcı olunması Erzurum Valiliğine bildirilmişti. BOA, HR. MKT, 442/45, 13.1.1279 (11.7.1862).

sonraki yıllarda müstakil bir konsolosluğa dönüştürülecektir.¹⁸ Bu süreç ve dönüşüm hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

İtalya Konsolosluğunun açıldığı ilk yıllarda, Erzurum'da konsolos memuru olarak Dr. Gioachino Sbordone isimli bir kişi görevliydi. Tespitlerimize göre İtalyan tebaası olan bu kişi, 1868 yılına kadar görev yapmıştı.¹⁹ Bu kişinin faaliyetleriyle ilgili elimizdeki tek belge, 1867'de Erzincan'da vefat eden İtalyan Eczacı Giovanni Franci'nin ölümüyle ilgilidir. Bu kişinin terekesi, Erzincan'da İtalyan Konsolosu bulunmadığından hükümet eliyle satılmış ve elde edilen para Erzurum'da bulunan Dr. Sbordone'a teslim edilmek üzere Erzurum'a getirilmişti. Fakat Kasım 1868'de Sbordone'un Erzurum'dan ayrılarak İstanbul'a gitmesi üzerine bu para, Fransız Konsolosu Eynaud'a²⁰ teslim edilmişti.²¹

Anlaşıldığı üzere 1868 yılı sonlarında, bölgede bulunan İtalyan tüccar ve tebaasının işlerini takip etmek üzere, Erzurum'daki Fransız Konsolos Vekili Mösyö Eynaud, İtalya Konsolos Memuru olarak görevlendirilmişti. Bu hususta 1 Aralık 1868'de İstanbul'dan Erzurum Valiliğine gönderilen yazıda, konsolosluklar hakkında cari olan kurallara uygun olarak Eynaud'un bu yeni memuriyetinin kabul edilmesi ve kendisine, İtalyan tebaasına ait vuku bulacak müracaatlarında kolaylık gösterilmesi istenmişti.²²

Eynaud'dan sonra Erzurum'daki diğer Fransa konsolos vekilleri bu görevi yürütmüşlerdi. Nitekim 1879 yılı itibarıyla Erzurum'daki Fransız Konsolos Vekili Castagne, Erzurum'daki İtalyan çıkarlarından sorumlu kişi olarak bulunuyordu. Bu dönemde Eczacı Doktor Augusto Lavini, Eczacı Doktor Giovanni Ricci, Giuseppe Rossetti, Doktor Lanzoni, Giuseppe'nin kız kardeşleri ve Kapuçin Rahibi Peder Basilio de Barco konsolosluk görevlisi olarak Erzurum'da bulunmaktaydı.²³ Bu isimlerden en önemlisi Augusto Lavini idi.

18 *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 85, Giugno, 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma, s. 36.

19 *Il Palmaverde Calendario Storico-Administrativo del Regno D'Italia Pel 1866*, Torino, s.3 33.

20 Eynaud 1867-1869 yılları arasında Erzurum'da Fransa Konsolos Vekili olarak görev yapmıştı. Özgür Yılmaz, "Erzurum Yerel Tarihini Kaynağı Olarak Fransız Konsolosluk Arşivleri", *Mukaddime*, 2021, C 12/S. 2, s. 277.

21 BOA, HR. MKT, 636/43, 4.8.1285 (20.11.1868).

22 BOA, HR. MKT, 637/73, 15.8.1285 (1.12.1868).

23 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 262, 8 Novembre 1879, s. 5097.

Augusto Lavini

Doktor Augusto Lavini'nin asıl mesleği eczacılıktı. Kırım Savaşı sırasında Sardinya Ordusu'nun bir mensubu olarak bölgeye gelmiş ve savaştan sonra Osmanlı Ordusu'nda askeri doktorluk yapmıştı.²⁴ 1870'e kadar bu görevde bulunan Lavini,²⁵ ardından Erzurum'a yerleşerek şehirdeki ilk eczaneyi açmıştı. 1870'lerin sonunda İtalya'nın Erzurum konsoloslüğünde çalıştıktan sonra, 3 Haziran 1881'de ise bizzat Erzurum İtalya Konsolos Memuru (agente consolare)²⁶ olarak atandı. Bu hususta Erzurum Vilayeti'ne gönderilen aynı tarihli yazıda, Lavini'nin Erzurum'da konsolos memuru olarak atanmasının İtalya Sefareti tarafından Hariciye Nezaretinden istendiği; bu gibi atamaların yapılabilmesi için Konsolosluklar Nizamnamesi gereğince Babıali'den berat veya resmi ruhsatname verilmesi gerektiği; yapılan incelemede atanmasının tasdiki istenilen Lavini'nin Osmanlı Devleti tebaası ve yerliden olmadığına ulaşıldığı belirtilerek mahallince bir mahzuru yoksa bu kişinin resmi sıfatının tanınması ve usule uygun olarak yapacağı müracaatlar konusunda kendisine kolaylık sağlanması bildirildi.²⁷ Böylece Lavini, 1881 yılında Erzurum'a konsolos memuru olarak atandı. Onunla birlikte Sağlık Müfettişi Doktor Romolo Lanzoni, Eczacı Giovanni Ricci ve Giuseppe Rossetti görev yapmaktaydı.²⁸

Aslına bakılırsa Lavini'nin konsolos memuru olarak atanmasıyla birlikte İtalya'nın Erzurum'daki konsolosluğu gerçek anlamda kurulmuştu. Bir müddetten beri

24 *Bollettino Consolare Pubblicato per Cura der Ministero per Gli Affari Esteri*, Vol. XVII, Parte I, Roma 1882, s. 340; Consorzio Nazionale, *Bollettino Ufficiale del Comitato Centrale*, Anno V, N. 18, Dicembre 1870, s. 278.

25 1862 yılında askerî bir görev için Van'a giden Frederick Millingen, Lavini hakkında şunları söyler: "O zamanlar Van'da iki doktor vardı; Biri bu kasabada bulunan ikinci süvari alayına aitti, diğeri de taburumun doktoruydu. İkincisi, Kırım savaşından beri Osmanlı hizmetinde olan, Sinyor Lavini adında, mesleğinde usta ve uzun deneyimin avantajlarına sahip bir Cenevizli idi. Azmi Paşa, Van'a vardığında, yeğeni Faik Efendi'ye botanik dersi vermesi için Dr. Lavini'yi taburumdan almış ve şahsına bağlamıştı. Böylece Dr. Lavini, yazdan beri Paşa'nın yeğeni tarafından tutulmuş ve boş zamanlarını bilimsel araştırmalara ayırmıştı." Fredrick Millingen, *La Turquie Sous Le Regne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris 1868, s. 92.

26 İtalyanca belgelerde, Lavini'den önce Erzurum'da görev yapmış olan kişiler için "delegato consolare" ifadesi kullanılırken, Lavini için "agente consolare" ifadesi kullanılmıştır. Osmanlı belgelerinde ise tümü için "konsolos memuru" ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı Osmanlıca belgelerde "Ajan Konsolos" ifadesi geçmektedir. BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMS.İŞO), 77/16, 2.4.1326 (4.5.1908); Bunun İngilizce karşılığı "consular agency" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu ifadeleri "konsolosluk ajanı" olarak değerlendirmek mümkündür.

27 BOA, İ. HR, 346/57, 19.7.1312 (16.1.1895).

28 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 304, 20 Dicembre 1883, s. 5738.

Fransa'nın konsolos vekilleri tarafından temsil edilen İtalya'nın bölgedeki çıkarları, şimdi İtalyan tebaası olan bir kişi tarafından temsil edilmeye başlanmıştı. İşte bundan dolayıdır ki Lavini'nin atanmasından önce, 1871'den itibaren yayınlanan Erzurum Vilayet Salnamelerinde İtalya Konsolosluğundan hiç bahsedilmezken, ilk olarak 1881-82 yıllarını kapsayan salnamede, diğer devletlerin yanı sıra İtalyan Konsolos Memurluğu'ndan bahsedilmiştir.²⁹

Lavini, konsolos memuru atanmadan önce, daha çok eczacı, doktor ve tüccar kimliğiyle tanınmıştı. Nitekim 1880 yılında Erzurum şehrindeki üç eczaneden biri Lavini'ye aitti. Eczanesi büyük olup içinde küçük bir laboratuvarı vardı. Eczanesinde kibrit, sucuk ve konserve gibi ürünler de satmaktaydı. Lavini, eczacılığı doktorlukla birlikte yapmaktaydı. Erzurum'a İtalyanca tıbbi dergiler getirterek yeni tedavi şekilleri ve ilaçlar geliştirmekteydi.³⁰ Bu sayede bölgede tanınır ve bilinir hâle gelmişti. Bilhassa Ermeni zenginleriyle arası oldukça iyiydi. Örneğin 1896'da Osmanlı Bankası baskınına gerçekleştiren Karakin Pasturmacıyan'ın babası olan Harutyun'un doktoru, Lavini'ydı. Harutyun, oğlunun bu baskınının detaylarını Lavini'den öğrenmişti.³¹

1877-78 yıllarında gerçekleşen 93 Harbi sırasında, Rusların şehri işgal ettiği günlerde Erzurum'a gelen Prenses Galitzine, tutmuş olduğu günlüklerinde Lavini ailesi hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu aileyi ziyaret eden Galitzine, Lavinilerin evinin Erzurum'da Avrupa tarzında döşenmiş güzel bir ev olduğunu; Sinyora Lavini'nin ise Türkleşmiş bir Avrupalı kadının ilginç bir örneği olduğunu belirtir. Lavinilerin Erzurum'da doğmuş ve eğitimini Erzurum'da almış olup piyano konusunda oldukça başarılı bir kızları ve beş yaşında bir erkek çocukları vardır. Galitzine, günlüğünde Laviniler hakkında şu ilginç bilgileri vermektedir:

“Madam Lavini'yi ziyaret ettiğimde, bu ailenin Rus olan her şeye karşı nefreti ve Türk olan her şeye sevgisi beni yine tatsız bir şekilde şaşırttı. Madame Lavini'nin beş yaşında güzel bir çocuk olan oğlu benimle yürüyüşten gözyaşları içinde döndü çünkü eve girdiğinde bana eşlik eden bir Kazak

29 Bu hususta bk. *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1299 (1881-1882), s. 149.

30 Diğer iki eczaneden biri, Lavini gibi Osmanlı ordusunda doktorluk yapmış olan Giovanni Ricci'ye aitti. O'nun eczanesi Lavini'ninki kadar muntazam değildi. Üçüncü eczane ise Agop Uzunyan'a aitti. Bu kişi Lavini'nin eczanesinde çırak olarak çalışmış ve daha sonra kendi eczanesini açmıştı. Agop Efendi'nin eczanesinde de ilaçlarla birlikte sucuk ve pastırma satışı yapılırdı. “Pharmacy in Asia Minor”, *The Chemist and Druggist*, June 15, 1881, s. 257; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 2001, s. 86.

31 Osmanlı Bankası, *Armen Garo'nun Anıları*, İstanbul 2009, s. 85.

gördü. Rus askerlerini mi yoksa Türk askerlerini mi daha çok sevdiği sorulduğunda, “Türk” cevabını verdi. Rus Subayları Derneği’nin yakın zamanda gazinoda³² düzenleyecekleri baloya Madam Lavini ve kızını da davet ettim. Madam Lavini olumsuz cevap verdi. Çünkü O’na göre Rus subaylar bu baloyu Erzurum kadınlarını görmek için tertip etmekteydi. Bunu bir günah olarak gören Katolik rahibeler, Lavini’nin kızını, baloya gittiği takdirde derslere almamakla tehdit etmişlerdi.”³³

Lavini’nin Erzurum Hakkındaki Raporları

Augusto Lavini, eskiden beri Erzurum’da ticaretle uğraştığı için bölge piyasasını çok iyi biliyordu. Konsolos memuru olarak görev yaptığı ilk yıllarda, bölgenin ticari ve ekonomik potansiyeli ve İtalya’nın bölgede yapabileceği ticari girişimler hakkında bazı raporlar hazırladı. Örneğin 1887 yılında hazırladığı bir ticaret raporunda, Erzurum hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Lavini’ye göre Erzurum, İran ithalat ve ihracat ticareti için bir geçiş noktası olmasının yanı sıra Suriye, Bağdat ve Hindistan’la bağlantıları vardı. Ayrıca Küçük Asya’nın iç kesimleri için büyük bir merkezi pazardı. Erzurum şehrinin toplam ticari hareketi yaklaşık olarak 45 milyon İtalyan lirası olup bunun 30 milyonu İran transit ticaretine, 15 milyonu ise Erzurum, Muş, Bitlis, Siirt, Van, Hakkâri ve diğer şehirlerle olan ticarete aitti. İthalat ağırlıklı olarak İngiliz, Fransız, Avusturya ve Alman mamulleri, pamuk, Marsilya ve Triyeste’den şeker, ipek, biblo, haddelenmiş ve çubuk demir, kalay, kurşun, bakır, petrol, alkollü içkiler, deri ve desenli deriler, cam eşya ve mum gibi emtiadan ibaretti. İhracat ise yün, tabaklanmamış keçi, koyun ve öküz derileri, sarı mum, kauçuk ve reçine, canlı hayvan (çok değerli atlar dâhil), halı gibi emtiadan oluşmaktaydı. Hububat ihracatı nedeniyle, ihracat ithalatı geçmekteydi. Ancak bu yıl hububat ve canlı hayvan ihracatının yasak olması nedeniyle, ithalatın ihracatı geçmesi beklenmekteydi. Yöresel ürünler ağırlıklı olarak buğday, arpa, yulaf ve çavdar, yün, patatesti. Yerel endüstri ise küçük ölçekte deri tabaklama, sıradan sabun ve mum imalathaneleri, silah, halı, peçe, pamuklu kumaş, kireç ve alçı gibi üretime dayanmaktaydı.

32 Galitzine’nin verdiği bilgilere göre Rusların gazinoya çevirip balo düzenledikleri yer eski bir saraydı. Eskiden bütün şenlikler burada yapılırdı. Burası 93 Harbi sırasında yaralı Türk askerleri için hastaneye çevrilmişti. Rus işgali sırasında ise gazino olarak kullanılmaktaydı. *The Diary of a Russian Lady, Reminiscences of Barbara Doukhovskoy*, London 1917, s. 99, 116.

33 “Из Дневника Русской Женщины в Эрзеруме в 1878 Году”, Русский Вестник. Журнал Литературный и Политический. Издаваемый М. Катковым, Том сто тридцать восьмой, Москва 1878, s. 100-101. *Rus Habercisi* isimli derginin 8. sayısında yayınlanan günlüklerde verilen bu bilgilerin, aynı kişiye ait olup 1917’de İngilizce olarak Londra’da yayınlanan günlüklerde yer alması dikkat çekicidir. Bu hususta bk. *The Diary of a Russian Lady*, London 1917.

Lavini'ye göre bölgeye gönderilen İtalyan ürünlerinin miktarını ve değerini belirtmek mümkün değildi; zira İtalyan ürünlerinin çoğu İstanbul'daki komisyoncular üzerinden, geri kalanı da Fransız ve Avusturya vapurlarıyla Marsilya ve Triyeste üzerinden gelmekteydi. İtalya'dan gelen ürünler genellikle deri, kibrit, tıbbi ilaçlar, makarna ve diğer gıda ürünleri ile Venedik boncuklarından ibaretti. Lavini'ye göre, ulusal bir nakliye hattı kurulması ve Cenova ve Venedik limanlarının Trabzon ile doğrudan bağlantı kurması hâlinde, İtalya'nın bölgeye ihracatı ve ticari alışverişi önemli ölçüde artacaktı.³⁴

Lavini 1887'de gönderdiği başka bir raporda, İtalya'dan bölgeye gönderilen derilerin yavaş yavaş diğer menşeli derilerin yerini aldığını, İtalyan tüccarların bölgeye keçi derisi, tabaklanmış koyun derisi ve beyaz ve renkli koyun postları gönderebileceklerini belirtmişti.³⁵

Lavini, uzun zamandan beri bölgede yaşadığı için, yazdığı bazı raporlarda Erzurum hakkında son derece detay bilgiler vermekteydi. Daha, konsolos memuru olarak atandığı 1881 yılında hazırladığı bir raporunda, Erzurum hakkında şu bilgileri vermekteydi:

“Tarihî Eserler

Şehrin adını aldığı İmparator Genç Theodosius tarafından 5. yüzyılda yaptırılan kale, Bizans üslubunda dörtgen planlı, iki sıra duvarlı ve 72 kuleye sahip güzel bir anıttır.

Erzurum'da çok uzaklardan görülebilen, çapı 2 metreden ve yüksekliği 50 metreden az olmayan yuvarlak bir kule, kalenin ortasına dikilmiştir. Taştan inşa edilmiş ve Türk adetlerine göre dışı alçı sıva ile kaplanmış, çok zarif bir şekilde sahiptir ve Timurlenk'in uzun yıllar şehri yöneten generallerinden Abdülkerim tarafından yaptırıldığına inanılmaktadır.

Ulucamii, 28 sütun tarafından desteklenen muazzam bir kubbeye sahiptir, ancak bunlardan sadece bağlantısız bir tonoz kalmıştır.

Erzincankapı'nın yakınında Çinili Minare (Yakutiye Medresesi) vardır. Bunun yanında güzel heykellerle dolu eski bir sarayın (Morgov Sarayı)

34 Ludocico Gioia, “Sul Commercio di Erzerum”, *Trebizonda*, 2 Novembre 1887, *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Volume XXIII-Fascicolo XII, Dicembre 1887, Roma, s.783-784.

35 *Bollettino di Notizie Commerciali*, Serie II/ Vol. IV, N.46, 13 Novembre 1887, s.1083.

kalıntıları vardır. Bu sarayın Yezidi bir lidere ait olduğuna ve bu kişinin İslam dinini benimseyeceği endişesiyle yandaşları tarafından öldürüldüğüne inanılır.

Kentte ayrıca, üstündeki sokaklardan daha eski olan ve kalelerin savunucularının kullanımı ve birinden diğerine iletişim sağlamak için inşa edildiğine inanılan yer altı geçitleri de vardır.

Yeraltı geçitlerinden birinde, Ruslar tarafından 1829 işgalinde götürülmüş olan kapılarında Roma kartalı oyulmuş olan eski bir anıt vardı.

Toprak Bölümü

Genel olarak arazi, her biri birkaç hektarlık küçük bölümlere bölünmüştür. Yerel ölçüm birimi “dönüm”dür ve yaklaşık olarak 1.056 metrekareye karşılık gelir. Toprağın verebileceği rant, her bir tohum ölçüsü için en fazla 4 ila 5’tir. Ancak birçok yerde arazi veya tarlaların değeri ölçmek yerine, içerebileceği tohum miktarı ile hesaplanır.

Tarım Ücretleri

Tarım işçilerinin ücretleri hasat ve ekim mevsiminde günde 15 ila 20 kuruş (1 kuruş 22 senttir), diğer zamanlarda 7 ila 10 kuruş arasında değişmektedir.

Endüstri

Erzurum’daki ana sanayii, bu vilayetlerde yaşayan Türk, Rum ve Ermeni kadınların ayırım gözetmeksizin tepeden turnağa örtündükleri bir tür mantı olan çarşaf imalatıdır. Ermeniler ve Rumlar beyaz ve griyi, Türkler ise kırmızı, sarı gibi daha canlı renkleri kullanırlar. Bunlar konforuna göre ipek veya pamuktan dokunurlar. Bunların maliyetleri oldukça yüksektir. Üstelik dokundukları iplik o kadar incedir ki, henüz Avrupalı iplikçiler tarafından taklit edilebilmiş değiller.

Aba adı verilen iç örgüsü pamuk ipliğinden ve dış örgüsü yün ipliğinden olan özel bir kumaş da yapılır. Bunlar özellikle Van ve Siirt ile Van’a 14 fersah uzaklıktaki çok çalışkan bir köy olan Çatak’ta üretilir.

Bölgede abanın yanı sıra şal dedikleri, türü belirsiz, tamamı yünden bir çeşit kumaş da dokunur.

Birkaç yıl öncesine kadar imalatçılar ona 30 santimetreden daha fazla

yükseklik veremediler; ancak Lavini,³⁶ daha yüksek olması konusunda ısrar etti ve zeki bir genç bularak dokuma tezgahını modifiye ettirdi ve 66 santimetre boyunda ürün elde edilmeye başlandı. O andan itibaren üretim o kadar arttı ki bu kumaş artık sadece bölgenin tamamına değil, İstanbul ve İran'a da ihraç ediliyor.

Bölgede kuyumculuk da hayli ileridedir. İnce işçilik gerektiren ve Fransa ve İngiltere'de çok beğenilen altın ve gümüş ipliklerden yapılan kemerler meşhurdur.

Erzurum'da ayrıca kilim denilen mükemmel desenli halı imalathaneleri vardır.

Ayrıca kara kehribar denilen ve kömüre benzeyen bir taştan ve Kağızman'dan getirilen mermerden ağızlıklar, madalyonlar, küpeler, diğer kadın süs eşyaları ve fincanlar vs. yapılmaktadır. Bu ürünler Türkler ve Ermeniler tarafından yapılır. Bunlardan biri 1873'te Viyana sergisinde şeref diploması almıştır.

Avrupa'dan gelen ipliklerle dokunan pamuklu bezler ve "manusa" adı verilen farklı renklerde çizgili kumaşlar da dokunmaktadır. Özellikle Arapkir, Eğin, Erzincan şehirlerinde ve bir miktar da Erzurum ve Trabzon'da bu tür bezler ve manusa üretilmektedir.

Ayrıca "daban" denilen ve İran çeliğinden yapılan kesici ve ateşli silahlar da üretilir.

Ücretler

Son savaştan ve kâğıt para olan kaimenin piyasaya çıkmasından sonra ücretler ciddi derecede arttı. Belli başlı mesleklerin günlük ücretleri aşağıda verilmiştir:

El işçisi: 4-5 kuruş

Marangoz: 10-15 kuruş

Duvar ustası: 5-10 kuruş

Boyacı: 8-12 kuruş

36 Bu rapordaki bilgiler Lavini tarafından elde edilmiş ve bağlı bulunduğu Trabzon'daki konsolosa gönderilmiştir. Dolayısıyla raporu üst mercilere gönderen kişi Trabzon Konsolosu olduğu için onun ağızıyla hazırlanmıştır.

Terzi: 8-10 kuruş

Kuyumcu: 5-8 kuruş

Ayakkabı tamircisi: 20-50 kuruş (haftalık)

Kâhya: 80-100 kuruş (aylık)

Ev hizmetçisi: 150-200 kuruş (aylık).³⁷

Lavini ve Ermeni Meselesi

Yukarıda aktarılan rapordan da anlaşılacağı üzere Lavini, Erzurum hakkında detaylı değerlendirmeler yapacak kadar bilgi ve donanıma sahipti. Bununla birlikte onu asıl ön plana çıkaran husus, Ermeni meselesiyle ilgisiydi. Aslına bakılırsa Lavini, konsolos memuru olarak atandığı 1881 yılından itibaren Ermeni Meselesi ile yakından ilgilenmişti. Bununla birlikte, özellikle 1890 yılından itibaren siyasi arenada boy göstermeye başladı. Lavini'nin Erzurum'da görev yaptığı dönemde yaşanan en önemli hadise 20 Haziran 1890'da Ermeni komitacılarının başlatmış oldukları Ermeni hadisesiydi. Bu ilk büyük Ermeni ayaklanmasında 100'den fazla kişi ölmüştü.³⁸

Hadisenin üzerinden iki gün geçtikten sonra, 22 Haziran'da Rusya, İngiltere, Fransa ve İran konsolosları Erzurum Valisi Samih Paşa'ya bir yazı göndererek konsolosların ve bu ülkelere mensup yabancıların ikamet ettiği bölgenin tamamen

37 *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura Del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Vol. XVIII-Fascicolo III, Marzo 1882, Roma, s. 324-346.

38 Bu hadise, Saint Asalyan Ermeni kilisesinde silah imal edildiğinin yetkililere ihbar edilmesinden sonra yapılan aramalar bahane edilerek başlatılmıştı. Erzurum Valisi ile Merkez Kumandanı'na hitaben "muhbir-i sadık" imzasıyla yazılan 16 Haziran 1895 gece yarısında Merkez Kumandanı Rahmi Paşa'nın hanesi önüne bırakılan ihbar mektubunda, Ermeni Kilisesi'nin avlusu içinde altı yedi yıldan beri oluşturdukları demirhane içinde bir adet torna tedarik edildiği, harp aletlerinin yapılmasına uygun olan bu tornadan Erzurum'da sadece askeriyenin kontrorlündeki Erzurum Kalesi'nde bulunduğu yazılıydı. Ayrıca, Ermenilerin her an harekete geçebilecekleri ve bir savaş çıkması hâlinde Erzurum'daki bütün Müslümanları telef edebilecekleri belirtilmişti. Mektubun devamında, demirhanenin kapısının kilisenin dış kapısından girildiğinde karşıdaki kapının sol tarafında bulunduğu, kilisenin diğer kısımlarını gezmek serbest olduğu hâlde buraya kimsenin alınmadığı, demirhanenin doğu kısmında, kâğıt yapıların altında büyük mahzenler yapıldığı ve bu mahzenlerin girişlerinin gizli tutulduğu ifade edilmişti. Kilisede yapılacak aramanın çarşamba günü yapılması ve demirhanenin kapısına varıldığında hızlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiği, aksi takdirde içerdekilerin zaman kazanarak harp aletlerini saklayacakları da ihtar edilmişti. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 62/106, 5.11.1307 (23.6.1890); İşte bu ihbar mektubundan sonra gerekli önlemler alınarak kilisede arama yapılmış ve ardından bu arama bahane edilerek isyan hareketi başlamıştı. Bu ayaklanmayla ilgili olarak bk. Zeynep Cumhur İskefiyeli, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması: Erzurum Olayı (1890)", *ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Sonbahar 2005, s. 103-123.

koruma altına alınması için Karskapı tarafına giden cadde ile Mahallebaşı denilen bölgede koruma önlemlerinin artırılmasını istemişlerdi. Onların ifadesine göre hadisenin yaşandığı cuma günü Mahallebaşı'nda ayaktakımından olan bazı kişiler caddenin üst tarafındaki hanelere hücum etmiş, camlarını kırmış ve bir kişiyi öldürmüşlerdi.³⁹

Söz konusu yazının altında imzası olanlardan biri de Lavini idi. Aynı Lavini, hadiseyi takip eden günlerde, bölgedeki bazı Ermeni komitacılarıyla yakın temas kurdu. Onlarla birlikte Osmanlı Devleti aleyhine bazı teşebbüslere girişti. Bu arada, 28 Aralık 1890 tarihinde, İtalya Hükümeti tarafından “şövalye” ünvanıyla ödüllendirildi.⁴⁰

Lavini'nin bu ve benzeri eylemleri Erzurum Valiliği'nin dikkatinden kaçmadı. Bilhassa birtakım “Ermeni fesedesini” mağazasında toplayarak “tahrikât ve teşvikâtta” bulunması memleketin huzur ve sükununu bozmaya başlamıştı. Bunun üzerine durum valilik tarafından Dahiliye Nezaretine bildirilerek Lavini'nin Erzurum'da bulunmasının mahzurlu olduğu ve bir an evvel Erzurum'dan kaldırılması gerektiği ifade edildi. Dahiliye Nezareti ise 5 Mart 1892'de durumu Hariciye Nezaretine ileterek, bu hususta gerekli adımların atulmasını talep etti.⁴¹ Bunun üzerine Hariciye Nezareti İtalyan Sefareti nezdinde teşebbüse geçti ve Lavini görevinden azledildi. Lavini'den sonra Erzurum'daki İtalyanların işlerine İngiltere Konsolosu Sir Robert Graves bakmaya başladı.⁴²

Lavini, görevden alındıktan sonra, asıl mesleği olan eczacılık işini Erzurum'da sürdürmeye devam etti. Bununla birlikte Erzurum'daki bazı Ermeni ayrılıkçıları ile gizli surette görüşmelerini sürdürdü. Bu hususta Erzurum Valiliği'nden İstanbul'a gönderilen yazılarda, kendisinin eczacılık hususunda dahi takındığı tavrın İslam ahali arasında nefret uyandırması nedeniyle Erzurum'da kalmasının mahzurlu olduğu bildirildi. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından İtalyan Sefaretine iletildiğinde sefaret yetkilileri, Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine oradaki İngiliz Konsolosunun baktığını, dolayısıyla bu hususta kendisiyle temasa geçilmesi gerektiğini belirtti. Fakat bu temas, Erzurum Valiliği tarafından uygun bulunmadı ve

39 BOA, Y. PRK. ASK, 62/106, 5.11.1307 (23.6.1890).

40 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 29, 5 Febbraio 1891, s. 509.

41 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH. MKT), 1929/38, 6.8.1309.

42 BOA, DH. MKT, 1961/27, 18.11.1309; G. R. Berridge, *The Counter-Revolution in Diplomacy and Other Essays*, (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011), s. 56; Graves'in Erzurum Konsolosluğu için bk. Sir Robert Graves, *Storm Centres of the Near East, Personal Memories, 1879-1929*, s. 110-134.

Lavini'nin uygun bir şekilde Erzurum'dan uzaklaştırılması gerektiği İstanbul'daki yetkililere bildirildi.⁴³ Bununla birlikte, aşağıda görüleceği üzere Lavini Erzurum'da kalarak eczacılık yapmaya devam etti ve bahsedilen türdeki eylemlerini sürdürdü.

Attilio Monaco'nun Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesi'ndeki Rolü

Yukarıda ifade edildiği üzere Lavini'nin görevden alınmasından sonra, Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine İngiliz Konsolosu bakmaya başladı. Bu durum 1894 yılının sonlarına kadar devam etti. Belirtilen tarihte İtalya Devleti, Erzurum'da müstakil bir konsolosluk açmak üzere harekete geçti ve bununla ilgili karar 20 Aralık 1894'te alındı. Buna göre Trabzon'dan bağımsız olarak Erzurum'da bir konsolosluk açılacak ve Erzurum'un yanı sıra Bitlis, Sivas ve Van bu konsolosluğa bağlı olacaktı. Yani Erzurum Konsolosluğunun görev alanı bu dört vilayeti kapsayacaktı.⁴⁴ Böylece Erzurum'daki konsolos memurluğu kaldırılarak konsolosluk kuruldu. Alınan bu karar üzerine İtalya'nın İstanbul Sefiri Catalani, 22 Aralık'ta Osmanlı Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek Konsolos Memuru Lavini'nin görevden ayrılması nedeniyle, onun yerine Edirne'de konsolos vekili olan Attilio Monaco'nun⁴⁵ Erzurum'a konsolos tayin edildiğini bildirmiş ve bu hususta gereken berat ve fermanın verilmesini talep etmişti.⁴⁶

İtalya Devleti'nin Lavini'nin ardından Erzurum'a bir konsolos görevlisi atamayıp yaklaşık üç yıl sonra Erzurum'da müstakil bir konsolosluk kurma kararı, aynı günlerde patlak veren ve kısa zamanda uluslararası bir mesele haline alan Sason İsyanı⁴⁷ ile doğrudan alakalıydı. İtalyanlar, bu isyan günlerinde Erzurum'da bir konsolosluk açarak, bir büyük devlet sıfatıyla meseleye müdahil olmak ve uluslararası arenada boy göstermek istemişlerdi. Çünkü bu isyan nedeniyle, batılı devletlerin baskısıyla kurulan uluslararası Tahkikat Komisyonu'nda⁴⁸ Osmanlı Devleti yetkililerinin yanı

43 BOA, DH. MKT, 1961/27, 18.11.1309 (14.6.1892).

44 *Raccolta Ufficiale delle Leggi e Dei Decreti del Regno D'Italia, Parte Principale*, Volume Terzo, Anno 1894, Roma 1894, s. 394.

45 *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 40, Gennaio 1895, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma, s.4

46 BOA, İ. HR, 346/57, 19.8.1312 (15.2.1895).

47 1894 yılında Bitlis Vilayeti'nin Muş Sancağı'na bağlı olan Sason'da başlayan Ermeni İsyanı, kısa sürede uluslararası bir hâl alacak ve Osmanlı Devleti'ni bir hayli meşgul edecektir. Bu hususta bk. Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2000.

48 Sason Olayları patlak verince, başta İngiltere olmak üzere batılı devletler bu meseleyle yakından ilgilenmeye başladı. Bu durumun farkında olan Osmanlı Hükûmeti, kendi memurlarından oluşan

sıra, Erzurum'da konsolosluğu bulunan devletlerin temsilcileri (bizzat konsoloslar) yer alacaktı.⁴⁹ Belirtilen tarihte Erzurum'da İngiltere Rusya ve Fransa'nın konsolosluğu vardı. Osmanlı yetkilileri dördüncü bir konsolosun, yani İtalya'nın işe karışmasını istemiyordu. Bu nedenle İtalya'nın Erzurum'a konsolos atmasını mümkün olduğunca geciktirmek ve Tahkikat Komisyonu'nun işini tamamlamasından sonraya bırakmak için elinden geleni yaptı.⁵⁰

1894 yılının son günlerinde, bu mesele ciddi bir hâl aldı. Bunun nedeni, yukarıda bahsedilen Attilio Monaco'nun 27 Aralık'ta Erzurum Konsolosu olarak atanması ve Edirne'den Erzurum'a doğru yola çıkmış olmasıydı. Bu bilgi Fransız Sefiri tarafından Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya bildirilmişti. Bu durum karşısında tedirgin olan Hariciye Nazırı, ilgili devletlerden Fransa ve Rusya'yı bu meseleyle ilgili olarak yanına çekmeye çalıştı. Aslına bakılırsa her iki devlet de İtalya'nın Tahkikat Komisyonu'na üye vermesine karşı çıkmaktaydı.⁵¹ Hariciye Nazırı ile görüşen Fransa Sefiri, Osmanlı Devleti ile üç büyük devlet arasında bulunan çözüm yolunun ancak ilgili devletlerin tamamının muvafakatiyle değiştirilebileceğini, yalnız bir devletin bu hususta karar vermesinin mümkün olmadığını ve başka bir devletin işe karışarak Tahkikat Komisyonu'na temsilci vermesi vaktinin geçmiş olduğunu belirtmişti. Rus Sefiri de benzer görüşler ileri sürmüştü. Nitekim 15 Aralık 1894'te İstanbul'daki İtalya Sefiri ile görüşen Rus Sefiri Nelidow, İtalya'nın bölgede hiçbir çıkarı olmadığını, İtalyan temsilcinin işe karışmasının meseleye politik bir karakter vereceğini ve halkı isyana sevk edeceğini belirtmişti.⁵² Diğer taraftan Hariciye Nazırının Sadarete bildirdiğine göre 27 Aralık'ta kendisiyle görüşen Fransız Sefiri, Londra'daki Fransız ve Rus sefirleri vasıtasıyla İtalyalıların "bu sevdadan vazgeçirilmesi için" İngiltere kabinesine ciddi bir tebligat

---

bir tahkikat komisyonunu bölgeye göndermek için teşebbüse geçti. İngilizler, komisyonun sadece Osmanlı memurlarından oluşmasına itiraz edince hükümet, komisyona Amerikalı bir temsilcinin katılmasını önerdi. Ayrıca bir İngiliz konsolos yardımcısının da katılmasına sıcak baktığını bildirdi. Ancak İngiliz Hükümeti, komisyonun uluslararası olmasını talep etti ve Bâbiâli'ye, delege göndermeleri için Fransa ve Rusya'yı davet etmesini tavsiye etti. Davetler, Paris ve St. Petersburg Hükümetleri tarafından kabul edildi. *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, Internationals Problems, London 1914, s. 290.

49 Mehmet Batuhan Çeken, "1894 Sason İsyamı'nın İngiliz Basımına Yansımaları", *OTAM*, S. 51, Bahar 2022, s. 81.

50 BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).

51 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894); BOA, Y. A. HUS, 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).

52 *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, s. 290-291.

yanıldığı gibi İstanbul'daki İngiliz Sefiri dahi Londra'ya ayrıca bu yolda telkinde bulunmuştu. Dahası İngilizler Osmanlı, Rusya ve Fransa'ya verdikleri kesin sözden cayarak İtalya memurunun da Tahkikat Komisyonu'na iştirakini desteklerse Rusya ve Fransa'nın bunu protesto edip muvafakat etmeyeceklerini; bu durumda uluslararası Tahkikat Komisyonu hakkında verilmiş olan kararın iptal olacağını ve kendileri komisyona üye vermeyecekleri gibi İngiliz temsilcinin gitmesine de razı olmayacaklarını söylemişti. Bu takdirde Osmanlı Devleti'nin yalnız başına istediği gibi tahkikat icra etmeye salahiyet kazanacağını; bu durumun Fransa ve Rusya tarafından destekleneceğinin İngilizlerce pekâlâ tahmin edildiğinden işi bu noktaya getirmeyeceklerini ve İtalyanların teşebbüsünün zaten "ayak patırtısından" ibaret olmakla bir iki gün içinde geri adım atacaklarını kendisine ifade etmişti.⁵³

Anlaşıldığı kadarıyla İtalya'nın Erzurum'a konsolos atayarak bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'nda yer almasını ısrarla destekleyen devlet İngiltere'ydi.⁵⁴ İngiltere Hükûmeti, bu komisyona daha fazla batılı gücün temsilci vermesinden yanaydı. Bu hususta İngiltere ve İtalya yetkilileri arasında görüşmeler yapılmış ve iki devlet arasında mutabakat sağlanmıştı. İşte bunun üzerine Attilio Monaco Erzurum Konsolosu olarak görevlendirmişti.⁵⁵

Diğer taraftan Osmanlı yetkilileri, İstanbul ve Roma'daki İtalyan yetkilileri ile durumu görüşmekte ve İtalya'nın Erzurum'a bir konsolos atamasının "münasebet-siz ve lüzumsuz" olduğunu anlatmaya çalışmaktaydı. Osmanlı yetkililerine göre Sason tahkikatında İtalya tarafsız kalmalı ve Osmanlı Devleti ile dostluğunu sürdürmeliydi. Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesinden sonra, Erzurum'da konsolos bulundurmasını icap ettirecek İtalyan tebaasının bulunmadığını İtalyanlar da görecekler ve konsolos atanmasının gereksiz olduğunu anlayacaklardı.⁵⁶ Buna mukabil muhatapları olan İtalyanlar aksi görüşte ısrar etmekte ve bu atamanın Osmanlı Devleti'nin lehine olacağını belirtmekteydi. 27 Aralık'ta İtalya'daki Osmanlı Sefiri ile görüşen İtalya Dışişleri Bakamı Blanc, Konsolosun Sason Hadisesi'ne karışmayacağı ve dost bir ülkenin konsolosu olarak Erzurum'da görev yapacağı hususunda İstanbul'daki sefirinin verdiği teminatı tekrarlamıştı. Ayrıca, bu atamaya yönelik Osmanlı yetkililerinin itirazlarına şaşırıldığını, tarafsız ve dost bir

53 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894).

54 *The Memoirs of Francesco Crispi*, Vol. III, s. 291

55 *Atti Parlamentari Della Camera Dei Deputati*, LXXIII, Tornata Di Giovedì 28 Novembre 1895, Roma, 11 Dicembre 1895, N. 73, s. 2605-2607.

56 BOA, Y. A. HUS, 315/116, 28.6.1312 (27.12.1894).

devletin Erzurum'da bir konsolos bulundurmasının Osmanlı Devleti'nin lehine olacağını belirtmişti. Bakan, Ermeni meselesi hakkında Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir sürü şayia dolaştığından, İtalya Hükümeti'nin kendi konsolosu vasıtasıyla bu mesele hakkında doğru bilgileri elde etmeyi vazife addedildiğini de ilave etmişti.⁵⁷

İstanbul ve Roma'da bu görüşmeler yapılırken, İtalyan Konsolosu olarak görevlendirilen Attilio Monaco, Edirne'den İstanbul'a gelmiş ve 24 Aralık Pazartesi günü buradan vapurla Trabzon'a hareket etmişti. İşin ilginç tarafı Monaco'nun, Sason Tahkikat Heyeti başkanı Şefik Bey ve üyesi Celal Bey'le birlikte hareket etmiş olmasıydı. Böylece Tahkikat Heyeti'ne resmen olmasa bile fiilen iltihak eden Monaco, adı geçen kişilerle birlikte Trabzon'a gelmiş ve oradan da aynı kişilerle birlikte Erzurum'a doğru hareket etmişti. Daha da ilginç olan şey, bütün bu bilgilerin Fransa Sefiri tarafından İstanbul'daki Osmanlı yetkililerine bildirilmiş olmasıydı.⁵⁸ Bunun üzerine derhâl harekete geçilmiş ve 29 Aralık'ta Şefik ve Celal Bey'e bir telgraf gönderilerek Monaco'ya refakat etmemeleri tembih edilmişti.⁵⁹ Diğer taraftan 3 Ocak 1895'te, konsolos olarak Erzurum'a gelmekte olan Monaco'nun hiçbir resmî sıfatının olmadığı ve Bâbüâlî tarafından tanınmadığı Erzurum Valiliğine iletildi. Bununla birlikte Monaco'nun men edilmesinin iki ülke arasında diplomatik ve siyasi sorunlara sebep olabileceği hatırlatıldı.⁶⁰ Şefik Bey ve Celal Bey ise 4 Ocak 1895 tarihinde İstanbul'a verdikleri cevapta, İtalyan Konsolosu olarak Erzurum'a gitmekte olan kişiye gemide rastlayarak kendisiyle Trabzon'dan Gümüşhane'ye kadar birlikte yolculuk ettiklerini; kendilerine verilen emir üzerine gereğini yaptıklarını ve ondan ayrıldıklarını belirttiler. Ayrıca, Monaco'ya verilmiş bir sözlerinin olmadığını ve hükümet ve padişahın emrine uygun hareket edeceklerini ifade ettiler.⁶¹

Bu arada 5 Ocak 1895'te Erzurum'a gelmiş olan Monaco, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Tercümanı vasıtasıyla Erzurum Valisi'nden randevu istedi. Erzurum Valisi ise Monaco'nun elinde resmî bir emir olup olmadığını tercüman vasıtasıyla kendisine sordu. Olmadığı cevabını alınca, kendisini resmî bir konsolos sıfatıyla kabul edemeyeceğini ve muteber bir şahıs sıfatıyla gayri resmî bir şekilde gelir

57 BOA, Y. A. HUS, 315/126, 28.6.1312 (27.12.1894).

58 BOA, İrade-i Hususiyeye (İ. HUS), 33/7, 1.7.1312 (29.12.1894).

59 BOA, İ. HUS, 33/8, 1.7.1312 (29.12.1894).

60 BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 545/40865, 7.6.1312 (6.12.1894).

61 Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C 70/ S. 258, 2006, s. 702-704.

ise kendisiyle görüşebileceğini belirtti. Valinin bu tavrından sonra Monaco'dan herhangi bir geri dönüş olmadı. Erzurum Valisi'nin İstanbul'a bildirdiğine göre Monaco, üç günden beri bir otelde kiraladığı odalarda ikamet ediyor ve devamlı surette İngiliz Konsolosu ile görüşüyordu.⁶² Diğer taraftan bu hususu görüşmek üzere 9 Ocak'ta Bâbiâli'ye gelen İtalya Sefiri, Erzurum Valisi'nin Erzurum'u gitmiş olan Monaco'yu kabul etmemesinin kendisini oldukça rencide ettiğini ve bu hususta Roma'ya bir telgraf göndermeyi pek arzu etmediğini belirtmişti. Aynı toplantıda sefir, Monaco'nun Sason işlerine doğrudan veya dolaylı olarak karışmayacağını ve yalnız Erzurum'da kalacağını bir kez daha temin etmiş ve Monaco'nun resmi sıfatının tanınmasının Erzurum Valisine bildirilmesini istemişti. Sefirin bu sözlerine karşılık olarak, iki devlet arasında mevcut bulunan münasebetlere uygun olarak hareket olunacağı kendisine bildirilmişti.⁶³

İtalya'nın konsolos olarak görevlendirdiği Monaco'nun Erzurum'a gidişi bir emri-vaki idi. Bu hususta 14 Ocak 1895'te Hariciye Nezaretine gelen İtalya Sefiri ile görüşen nazır, konsolos atama işinin belirli resmi işlemlere göre yapılması gerektiğini, buna mukabil resmi muameleler tamamlanmadan ilgili kişinin Erzurum'a gönderilmiş olmasının doğru olmadığını belirtmişti. Sefir ise konsolosun her nasılsa tayin edilerek Erzurum'a gönderilmiş olduğu ve artık geri çağırılmasının mümkün olmadığı cevabını vermişti. Sefire göre Monaco'nun resmi sıfatının Osmanlı Hükûmeti tarafından tasdik edilmemesi İtalya Devleti'nin haysiyetine zarar verecekti. Bu kişinin Erzurum'da adı bir şahısmış gibi layık olmayan muameleye maruz kalması ve durumun Roma'ya bildirilmesi hâlinde bunun kötü sonuçları olacaktı. Sefire göre bu gibi mahzurların ortaya çıkmaması için konsolos sıfatıyla memuriyetinin tasdiki hususunun Erzurum Valiliğine telgrafla bildirilmesi gerekmektedir. Buna mukabil Hariciye Nazırı, sefir ile uzun uzadıya görüşerek, bu atamanın Sason tahkikatı sonrasına bırakılması konusunda ısrar etmiş; fakat sefiri ikna edememişti. Bu husustaki görüşmeler ertesi gün de devam etmişti. Her iki taraf da kendi fikrini karşı tarafa kabul ettirmek istemiş; bu yüzden bir sonuç alınmamıştı. Bunun üzerine Hariciye Nazırı, Rusya ve Fransa'nın sefaret baş tercümanları ile görüşmüştü. Bu iki kişi, Erzurum'a gönderilmiş olan Monaco'nun Sason tahkikatına hiçbir surette karışmayacağı yönünde İtalya Hükûmeti tarafından teminat verildikten sonra konsolosluğunun kabul edilmemesinin uygun olmayacağı yönünde görüş bildirmişlerdi.⁶⁴

62 BOA, Y. A. HUS, 316/94, 14.7.1312 (11.1.1895).

63 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Marûzâtı (Y. PRK. A), 9/74, 16.7.1312 (13.1.1895).

64 BOA, Y. A. HUS, 317/16, 18.7.1312 (15.1.1895).

Görüldüğü üzere, Sason Hadisesi'ne müdahil olan üç devletten birisi olan İngiltere, başlangıçtan beri İtalya'nın Erzurum'a konsolos ataması yönünde görüş belirtmiş ve bunu ısrarla talep etmişti. Rusya ve Fransa, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin bu husustaki görüşlerine daha yakın durmuş, ama sonunda İtalya'dan gerekli teminatın alınması koşuluyla konsolos atamasının uygun olacağını belirtmişlerdi. Bunun üzerine İtalya'nın lehine bir hava oluşmuştu. 18 Ocak'ta İstanbul'da Hariciye Nazırı ile İtalya Sefiri arasında yapılan görüşmede, Monaco'nun konsolos sıfatıyla yalnız Erzurum'da ikamet edip ne bizzat ne de memur göndererek Sason tahkikatına iştirak etmeyeceğine dair İtalya Sefiri'nin sözü hatırlatılmıştı. Fakat Sefir, durumun Roma'ya bildirilmiş olması nedeniyle artık işin kendisinden çıkmış olduğunu belirterek bu hususta teminat vermektan kaçındı. Hariciye Nazırı'nın bu hususta ısrar etmesi üzerine sefaret yetkilileri, Monaco'nun tahkikat heyetine iştirak için İtalya Hükûmeti tarafından hiçbir emir almamış olduğu mealinde bir mektubu Hariciye Nazırı'na verdi. Bunun üzerine Monaco'nun konsolosluk beratının Erzurum'a ulaşmasına kadar sıfatının re'sen tanınması ve kendisinin Sason işleri hakkındaki tahkik heyetinde ne bizzat ne de memur göndermeye salahiyeti olmayıp vazifesi münhasıran konsolosluktan ibaret bulunduğu telgrafla Erzurum Vilayeti'ne bildirildi.⁶⁵

Bu arada İtalya Hükûmeti tarafından Erzurum'da bir konsolosluk açılması yönünde 20 Aralık 1894'te verilmiş olan karar yenilenmiş ve 6 Ocak 1895'te İtalya Hükûmeti tarafından Erzurum'da birinci sınıf konsolosluk açılması yönünde nihai karar verilmişti.⁶⁶

İşte bütün bu gelişmelerden sonra İtalya Sefiri'nin Monaco'nun Erzurum Konsolosu atanmasına dair gerekli iznin verilmesini isteyen 22 Aralık tarihli yazısı işleme alındı. Bu hususta öncelikle Dîvân-ı Hümâyun tarafından arşivdeki kayıtlara bakıldı. Osmanlı Devleti ile Sardinya Devleti arasında yapılan ahitnamede arşivdeki kayıtlardan çıkarıldı. Bu ahitnamede şu ifadeler yer almaktaydı:

“Memâlik-i Mahrûse'de Sardinya tebaasına göre mevki-i ticâret olup umûr ve husûslarının rü'yeti zmnında konsolos ve konsolos vekili bulunmasının lüzümü tebeyyün eden mahallerde, kendi cinslerinden konsolos ve konsolos vekili ikame olunup bunlara imtiyazât ve muafiyeti hâvi lâzım gelen berevât ve evâmîr-i âliye itâ kılınacaktır.”

65 BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 113/41, 21.7.1312 (18.1.1895).

66 *Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia*, 19, Gennaio 1895, s. 422.

Sardinya Devleti ile Osmanlı arasındaki ahitnamenin ilgili maddesi çıkarıldıktan sonra, eski konsolos memuru Lavini'nin memuriyetinin tasdikine dair 3 Haziran 1881 tarihinde Erzurum Vilayeti'ne gönderilen yazının sureti Hariciye Evrak Müdüriyetinden alınmıştı. Ardından konsolos atanacak olan Monaco'nun tabiiyeti, Tabiiyet Kaleminden sorulmuş ve yapılan tahkikatta bu kişinin İtalya Devleti tebaasından olduğu tespit edilmişti. Hariciye Nazırı 2 Şubat 1895'te Sadaret makamına bir yazı gönderecek, Monaco'nun emsalleri gibi konsolos atanmasına dair berat ve Padişah emrinin verilmesini talep etti. Bunun üzerine gerekli irâde-i seniyyenin alınması için durum 7 Şubat'ta Padişah'a arz edildi. Atamayla ilgili Padişah iradesi ise 16 Şubat'ta çıkarıldı. Böylece âdeta yılan hikâyesine dönen Monaco'nun Erzurum konsolosu atanması meselesi nihayete ermiş oldu.⁶⁷ Monaco'nun atanmasıyla birlikte Erzurum'da birinci sınıf İtalya Konsolosluğu da kurulmuş oldu.

Bu arada Osmanlı yetkilileri ile İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Erzurum Konsoloslarından oluşan Sason İsyanı'yla ilgili Tahkikat Heyeti de 24 Ocak 1894'te çalışmalarına başlamış ve 21 Temmuz 1895'te tahkikatını bitirmişti.⁶⁸ Yukarıda ayrıntılarına yer verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, İtalyan Konsolosu atanması işini Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesinden sonraya bırakmayı başaramamıştı. Bunun nedeni İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, konsolosun bir an önce atanması hususunda İtalya'nın görüşünü desteklemeleriydi. Bununla birlikte konsolos atamasının Tahkikat Heyeti'nin işe başlamasından sonra kesinleşmesi ve Monaco'nun bu heyette yer almamış olması, Osmanlı yetkilileri açısından bir başarıydı. Heyet üyelerinin Erzurum'da bir araya gelmesi ve isyan bölgesine hareket etmesi sürecinde Erzurum'da bulunan Monaco'nun resmi ataması geciktirilmiş ve Monaco, isyan bölgesine gidememişti.

Diğer taraftan İtalya Devleti, doğrudan veya dolaylı olarak Sason İsyanı ile ilgilenecekleri ve Monaco'nun Erzurum'da kalarak sadece rutin konsolosluk işleriyle meşgul olacağı yönündeki sözlerinde durmadı. Monaco, kendisi doğrudan bölgeye gitmese bile bölgedeki casuslar aracılığıyla aldığı bilgileri Osmanlı Devleti aleyhine kullanma çabası içine girdi. İtalyan Konsolosu'nun bu tür çabaları bazı krizleri de beraberinde getirdi. Bu krizlerden birisi bir Ermeni gazetesinde çıkan makaleden kaynaklanmıştı. Bu makalede Sason İsyanı sırasındaki sözde katliamın izlerinin IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa tarafından ortadan kaldırıldığı iddia edilmişti. Makalede, tutuklu bulunan 300 Ermeni'nin çoğunun öldürüldüğü ve

67 BOA, İ. HR, 346/57, 19.8.1312 (15.2.1895); BOA, HR. SYS, 2167/35, 28.11.1914.

68 Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", s. 81.

kalanların da diri diri çukurlara gömüldüğü belirtilmişti. Bu iddianın kaynağı Osmanlı yetkilileri tarafından araştırılmış ve bunun Tahkikat Heyeti içindeki yabancı temsilcilerden biri tarafından ortaya atıldığı sonucuna varılmıştı. Çünkü heyetteki yabancı devlet temsilcileri telgrafla Erzurum'daki konsolosluklarıyla haberleşmekteydi. Fakat araştırmanın derinleştirilmesi üzerine bu yalan haberin Tahkik Heyeti'ndeki yabancı ülke temsilcileri tarafından değil, İtalya'nın Erzurum Konsolosu tarafından ortaya atıldığı anlaşılmıştı.

Görüldüğü üzere İtalya'nın Erzurum Konsolosu Monaco, Tahkik Heyeti'ne giremeyince başka yollara başvurmuş ve bölgedeki casusları üzerinden topladığı bilgileri yalan yanlış haberlerle birlikte Roma aracılığıyla Rus gazetelerine ulaştırmıştı. Aslında Monaco'nun yaptığı işin arkasında Tahkik Heyeti'ne üye veremeyen fakat oyunun dışında kalmak istemeyen İtalya Devleti vardı. İtalyan yetkililer, bu tür yollarla Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmak ve devlet üzerinde nüfuz kurmak istemekteydi.⁶⁹

Monaco, Sason Hadisesi'ne bu şekilde müdahil olmaya çalıştığı gibi, Erzurum'da bulunduğu dönemde şehirde meydana gelen Ermeni ayaklanmasının önemli aktörlerinden biri hâline gelmişti. Nitekim konsolos atanmasının üzerinden daha bir ay geçmişken, bazı Ermenileri konsoloshaneye toplamış ve onları Erzurum'da bulunan *Daily News* muhabiriyle buluşturmuştu. Bu muhabir, onlardan dinlediği gerçek dışı bilgileri yayınlanmak üzere gazeteye göndermişti. Bu durumun Yıldız Sarayı tarafından haber alınması üzerine söz konusu muhabirin Erzurum'dan çıkarılması ve konsolos hakkında sefarethane nezdinde teşebbüse geçilerek kendisinin uyarılması 26 Mart 1895'te Hariciye Nezaretine bildirildi. Bu hususu 2 Nisan'da İtalya Sefiri ile görüşen Haricine Nazırı, Erzurum Konsolosu'nun sefaretçe verilen teminata ve alınan karara rağmen Osmanlı Devleti aleyhine çalıştığını belirtti. Buna karşılık Sefir, Erzurum Konsolosu'nun dost bir memlekette dost bir devlet memuru sıfatıyla vazifesini ifa etmesinin umumi talimat gereği olduğunu, bununla birlikte şikâyete konu olan durumu Roma'ya bildirdiğini, konsolosun bu tür hareketlerde bulunduğu tahakkuk ederse kendisine gereken talimatın verileceğini söyledi. Sefir ayrıca, Osmanlı Devleti aleyhine herhangi bir hareketi kendisinin asla uygun görmediğini ilave etti. Diğer taraftan İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri tarafından Erzurum Valisi'ne bir yazı gönderilerek konsolosun bu gibi hareketlerine meydan verilmemesi emredildi.⁷⁰

69 Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s.700-701.

70 BOA, İ. HUS, 35/88, 30.9.1312 (27.3.1895).

Mart 1895'te gerçekleşen bu hadiseden bir müddet sonra, Ermeni komitacıları tarafından 30 Ekim 1895'te başlatılan ve tarihe "Erzurum Vakası" olarak geçen olaylar patlak verdi. Bu hadiseyi Ermenilerin lehine yanlı bir şekilde batı basınına duyuran ve bunu uluslararası bir kriz hâline getirip Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak isteyen kişilerden biri, Erzurum'daki İtalyan Konsolosu'ydu. Hadiseyle ilgili olarak Erzurum'daki konsolosların hazırladıkları 7 Kasım 1895'teki ortak raporda, Rusya Genel Konsolosu, İngiltere Konsolosu ve Fransa Konsolos Vekili'nin yanı sıra İtalya Konsolosu Monaco'nun da imzası vardı.⁷¹ Diğer taraftan bu hadiseler hakkında *Tribune* gazetesinde yayınlanan mübalağalı ve iftiraya varan iddialarla dolu haberin altından da Monaco çıkmıştı. Bu hususta yapılan tahkikatta, haberi yapan ve gazete muhabiri sıfatıyla gazeteye gönderen kişinin bizzat İtalya Konsolosu olduğu anlaşıldı. İlgili haberi hazırlayan kişi, Türklerin katliama başladıklarını tercümanından öğrendiğini, hanesinin İtalya tebaasından birine ait olduğu için birçok Ermeni'nin kendisine iltica ettiğini, ertesi günü kavasıyla birlikte ve kılık değiştirerek şehri dolaştığını belirtmekteydi. İşte bu haberdeki ipuçlarından yola çıkan Osmanlı yetkilileri, bu yazıyı İtalya Konsolosu Monaco'nun hazırladığı, yazının gönderilmesi ve yayınlanmasında bizzat İtalya Hükûmeti'nin parmağının olduğu ve bu işi bizzat Monaco'nun organize ettiği kanaatine varmışlardı.⁷²

Bütün bu hadiselerin ardından Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu 11 Ağustos 1896'da kapatıldı⁷³ ve görev bölgesi Trabzon'daki konsoloslukla birleştirildi.⁷⁴ Böylece Monaco'nun Erzurum'daki görevi sona erdi. Bu münasebetle kendisine "Üçüncü Rütbeden Osmanlı Devlet Nişanı" verildi.⁷⁵

Erzurum'daki Son Konsolosluk Görevlileri

Erzurum Konsolosluğunun kapatılması ve Monaco'nun Erzurum'dan ayrılmasından sonra, adından sıkça bahsetmiş olduğumuz Lavini, bir süre konsolos vekili

71 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS), 2803/1, 26.6.1890.

72 BOA, HR. SYS, 2834/76, 18.11.1895.

73 İtalya'nın Erzurum'daki konsolosluğunu kapattığı 1896 yılı sonlarında Erzurum'da Rusya ve İran'ın başkonsolosluğu, ABD ve İngiltere'nin konsolosluğu, Fransa'nın ise konsolos vekilliği mevcuttu. "Powers Represented in Erzerum", Leo Bergholz'dan W. W. Rockhill'e, 17 October 1896, *National Archives and Records Administration (NARA)*, T-568, Roll 1; Naim Ürkmez, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 144-152.

74 *Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri*, 88, 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma s. 40.

75 BOA, İrade-i Taltifat (İ. TAL), 121/27, 7.5.1315.

(vice console) olarak görev yaptı.⁷⁶ Ardından 14 Kasım 1896'da Erzurum'da tekrar konsolosluk memurluğu tesis edildi. Bu memurluk Trabzon'daki İtalya Konsolosluğuna bağlıydı.⁷⁷ Böylece 1894 öncesindeki sisteme tekrar geri dönüldü.

1898 yılı itibarıyla Erzurum'daki İtalyan tebaasının işlerine bakmaya memur edilen kişi, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu idi.⁷⁸ Bu hususa ait bir belge, 1901 Depremi sırasında Erzurum'da ikamet eden Madam Ricci'nin depremden zarar gören eviyle ilgilidir. Bu evin bir kısmının yola katılarak geri kalanının tamiri için ruhsat gerekmiş ve bu işlemleri İngiliz Konsolosu takip etmişti.⁷⁹

Bu dönemde Erzurum'da bulunan İtalyanların en bilineni, daha önce konsolos memurluğu ve konsolos vekilliği yapmış olan Eczacı Lavini'ydi. Bu kişi Erzurum'da bir taraftan asıl mesleği olan eczacılığı icra ediyor, diğer taraftan da uluslararası ticaret yapıyordu. 1898 yılı kayıtlarına göre Erzurum'un önemli tüccarlarından biri olan Lavini, yurt dışından getirttiği ilaç, bisküvi, bira ve şarap ticaretiyle uğraşıyordu.⁸⁰ Bu dönemde Erzurum ve civarında satılan İtalyan ürünlerini doğrudan getirebilen iki tüccardan biri Lavini idi. Diğer tüccarlar İstanbul, Samsun ve Trabzon'daki komisyoncular aracılığıyla mal getiriyorlardı.⁸¹

Anlaşıldığı kadarıyla Lavini, Osmanlı yetkililerinin dikkatini çeken ve hatta bir kısmının ülkeye girişi yasak olan malzemeleri de Erzurum'a getiriyordu. Nitekim 1897 yılında Lavini'nin Venedik'ten getirttiği, üzerinde sıradan ecza ürünlerinin isimlerinin yazılı olduğu iki paket Trabzon Gümrüğü'ne incelendiğinde, içlerinde yurda girişi yasak olan ürünlerin de bulunduğu anlaşılmıştı.⁸²

76 Aslına bakılırsa Lavini, Attilio Monaco'nun Erzurum'da bulunduğu fakat konsolosluk sıfatının henüz Osmanlı Devleti tarafından tasdik edilmediği 26 Ocak 1895 tarihinde konsolos vekili olarak atanmıştı. *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, 40, Gennaio, 1895, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma 1895, s. 5.

77 *Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri*, Novembre 1896, *Parte Amministrativa e Notiziario*, Roma 1896, s. 4.

78 *Calendario Generale del Regno D'Italia Pel 1898*, Anno XXXVI, Roma 1898, s. 124.

79 BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMIK. M), 191/59, 12.12.1322 (17.2.1905).

80 Leo Bergholz, "Business Houses in Erzerum", *Consular Reports: Commerce, Manufactures, Etc*, Washington 1898, s. 384-385.

81 Bu dönemde İtalya'dan Erzurum'a mum, gıda konserveleri, deri, boncuk, uyuşturucu ilaçlar, kibrit, beyaz ve düz kırmızı renkli iplik, likör, ilaç, makarna, salam, sardalya, ipeklili ve pamuklu kumaşlar, yün ve kadife ürünler ve şarap ihraç ediliyordu. *Annuario D'Italia per L'Sportazione e L'Importazione*, Roma 1905, s. 926.

82 BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası Evrakı (HR.TH), 197/92, 26.7.1897.

Bu döneme ait Lavini'yle ilgili ilginç belgelerden biri 1905 tarihlidir. Belirtilen tarihte Marsilya'dan iki kilo zehirli buğday getirtmiş ve bu buğdaylar Trabzon'da dikkati çekerek tevkif edilmişti. Bunun üzerine Erzurum Valisi'nden bu işi tahkik etmesi istenmişti. Vali Nazım Bey, bu durumun Lavini'ye sorulduğunu ve buğdayın kendi evindeki fareleri zehirlenmek için getirildiği cevabını aldığı İstanbul'a arz etti.⁸³

Lavini ile ilgili ulaştığımız son belge 1908 tarihli İtalyanca Yıllık Ticaret Rehberi'dir. Bu rehberde Lavini'nin Erzurum'da kimyasal maddeler, bakkaliye ürünleri ve şarap ticaretiyle uğraştığı yazılıdır.⁸⁴ Lavini, 1909'da eczahanesini yakın dostu olan Harutyun Pastırmacıyan'ın oğlu Haçik Pastırmacıyan'a devretmiştir.⁸⁵ Bu tarihten sonra Lavini'nin Erzurum'dan ayrıldığı anlaşılmaktadır. 1908 tarihli bir belgede İtalya'nın Karadeniz sahilindeki Trabzon'da konsolosluğu, Samsun ve Giresun'da konsolos memurluğu bulunduğu belirtildikten sonra şu ifade kullanılmıştır: *İtalya, Erzurum'daki viskonsüllüğü kaldırdıktan sonra, içerideki hadiselerden onu haberdar edecek hiç kimse kalmamıştır.*⁸⁶

İtalya'nın Erzurum Konsolosluğu hakkındaki en son belge, 1914 tarihlidir. İstanbul'daki İtalya Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 28 Kasım 1914 tarihli yazıda, İtalya Devleti'nin Erzurum Konsolosluğuna, orada bulunan Antonio Benedetti isimli kişinin, muvakkaten vekil olarak tayin kılındığı ve bu kişinin aynı zamanda Erzurum'daki Rusyalıların işlerini de takip edeceği belirtilmiş ve bu durumun Erzurum Valiliğine bildirilerek tanınması istenmiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezaretinden Erzurum Valisi'ne bir telgraf gönderilerek durum bildirilmiş ve kendileri için bir mahzuru yoksa konsolos vekilliğinin kabulüyle altı aya kadar asaleten bir konsolos tayin olunmazsa bunun bildirilmesi istenmiştir. Vali Tahsin Bey buna cevaben gönderdiği 4 Aralık 1914 tarihli cevapta, "Mahzuru yoktur; konsolos vekaleti muvafıktır." ifadesini kullanmıştır.⁸⁷

Bu belgede iki husus dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, belgede "İtalya Devleti'nin Erzurum Konsolosluğu" ifadesinin geçmesidir. Yine belgeden anlaşıldığına göre konsolosluk görevine vekaleten bir kişi atanmıştır ve yakın bir zamanda asaleten atama yapılması söz konusudur. Bu durumda belirtilen tarihte Erzurum'da İtalya

83 BOA, DH.MKT, 1023/16, 5.9.1323 (3.11.1905).

84 *Guida Commerciale d'Italia*, Anno III, 1908, *Ditte Italiane Esercanti All'Estero*, s.LXXXII.

85 *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient, 1909*, Constantinople 1910, s. 2111.

86 *Bollettino Ufficiale del Ministero D'agricoltura, Industria e Commercio*, 1908, s. 366.

87 BOA, HR. SYS, 2167/35, 28.11.1914.

Konsolosluğunun resmen var olduğunu söylememiz mümkündür. İkincisi ise vekaleten İtalya Konsolosluğuna atanan kişinin, aynı zamanda Erzurum'daki Rus tebaasının işlerine bakacağıının belirtilmesidir. Bunun sebebi 1914 yılı sonlarında Erzurum'daki Rus Konsolosluğunun kapatılmış olmasıdır.⁸⁸

1915 yılı ortalarına gelindiğinde Erzurum'da İtalyan tebaası kalmamıştır.⁸⁹ Nitekim aynı yılda İtalya, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu İttifak devletleri bloğundan ayrılıp İtilaf devletlerinin safına geçmiştir. Bu gelişmeler üzerine Erzurum'daki İtalya Konsolosluğu faaliyetlerine son vermiştir.

Sonuç

Sardinya'nın Erzurum'a bir konsolos memuru tayin etmesinin temel gerekçesi, Kırım Savaşı ve sonrasında bölgeye gelmiş olan ve birtakım ekonomik girişimler gerçekleştiren İtalyanların çıkarlarını korumaktır. 1861 yılında İtalya birliği kurulmasından sonra, bu kez İtalya Devleti adına bir konsolos memuru görevlendirilmiştir. Başlangıçta rutin konsolosluk hizmetlerini yürütmek amacı ve gerekçesiyle kurulmuş olan bu birim, çok geçmeden tamamen siyasallaşmıştır. Bunun temel nedeni, Ermeni Meselesi'nin uluslararası bir hâle getirilmesi ve İtalya'nın bu meselenin bir parçası veya aktörü olarak uluslararası arenada boy göstermeye çalışmasıdır. İşte bu süreçte, İtalyan Konsolos Memuru olarak Kırım Savaşı'ndan beri bölgede bulunan, Erzurum'daki ilk eczaneyi açmış olan ve birtakım yeni (modern) tedavi yöntemlerini uygulayarak halkın dikkatini çekmiş olan Doktor Augusto Lavini'nin atanması son derece önemlidir. Bölgeyi çok iyi bilen ve bilhassa Ermenilerle yakın temas kurmuş olan böyle bir kişinin bahsedilen göreve getirilmiş olması, İtalya Devleti'nin Ermeni meselesinde etkin bir rol oynaması ve uluslararası arenada boy göstererek bu meselede kendine ciddi bir yer edinmesi bakımından büyük bir avantaj sağlamıştır. 1890'da patlak veren ilk Ermeni isyanı sırasında adını duyurmaya başlayan Lavini, isyanı takip eden günlerde Erzurum'daki Ermeni komitacıları ile birlikte Osmanlı yöneticilerini rahatsız eden birtakım faaliyetlere girişmiştir. Bunun üzerine 1892'de görevden alınmıştır. İtalya Devleti'nin Lavini'nin ardından Erzurum'a bir konsolos görevlisi atamayıp yaklaşık üç yıl sonra Erzurum'da müstakil bir konsolosluk kurma kararı, aynı günlerde patlak veren ve kısa zamanda uluslararası bir mesele hâlini alan Sason İsyanı ile doğrudan alakalıdır. İtalyanlar, bu isyan günlerinde Erzurum'da bir konsolosluk

88 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı (DH. ŞFR), 452/55, 23.9.1330 (5.9.1912).

89 BOA, DH. ŞFR, 474/11, 23.3.1331 (2.3.1913).

açarak büyük devlet sıfatıyla meseleye müdahil olmak istemiş; Osmanlı Devleti'nin muhalefetine rağmen Attilio Monaco'yu konsolos olarak Erzurum'a göndermiştir. Osmanlı Devleti, bu emrivaki karşısında zor durumda kalmış; bu atamayı Tahkikat Komisyonu'nun işini bitirmesine kadar onaylamamak ve böylece İtalya'nın Sason Hadisesi'ne müdahale etmesini engellemek istemiştir. Yapılan diplomatik girişimlerin sonucunda İtalya Konsolosu'nun ataması yaklaşık iki ay geciktirilebilmiştir. Bu arada Tahkikat Komisyonu bölgeye giderek çalışmalara başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, konsolosun atanmasını engelleyememekle birlikte, bu konsolosun Tahkikat Komisyonu'na katılarak İtalya'nın Sason Hadisesi'ne doğrudan müdahalesinin önüne geçmiştir. Bununla birlikte İtalya Konsolosu, sonraki günlerde Ermeni fesat hareketinin önemli aktörlerinden biri hâline gelmiştir. Bu durum İtalyan Konsolosluğu'nun kapatıldığı 1896 yılına kadar devam etmiştir. Takip eden yıllarda Erzurum'a atanan konsolos memurları ve diğer görevlilerin Ermeni Meselesi'nde Lavini ve Monaco gibi aktif bir rol oynadıklarına dair elimizde herhangi bir belge yoktur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 545/40865

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH.MKT), 197/92; 1023/16; 1929/38; 1961/27

BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR), 452/55; 474/11.

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH. TMİK. M), 191/59.

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1167/46143.

BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMS. İŞO), 77/16.

BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR. MKT), 261/70; 306/44; 331/97; 442/45; 636/43; 637/73; 780/93.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS), 2167/35; 2803/1; 2834/76.

BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası Evrakı (HR. TH), 197/92.

BOA, İrade-i Hariciye (İ. HR); 93/4524; 346/57.

BOA, İrade-i Hususiye (İ. HUS), 33/7; 33/8; 35/88.

BOA, İrade-i Taltifat (İ. TAL), 121/27.

BOA, Yıldız Evrakı Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y. A. HUS), 315/116; 315/126; 316/94; 317/16.

BOA, Yıldız Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV), 113/41.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Marûzâtı (Y. PRK. A), 9/74.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK), 62/106.

Konsolosluk Raporları/Sürelî Yayınlar

Annali del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio, Padova, 1872.

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient, 1909, Constantinople 1910.

Annuario D'Italia per L'Sportazione e L'Importazione, Roma 1905.

Atti Parlamentari Della Camera Dei Deputati, LXXIII, Tornata Di Giovedì 28 Novembre 1895, Roma 11 Dicembre 1895, N.73.

Bergholz, Leo, "Business Houses in Erzerum", *Consular Reports: Commerce, Manufactures, Etc*, Washington 1898.

Bergholz, Leo, "Powers Represented in Erzerum", 17 October 1896, *National Archives and Records Administration (NARA)*, T-568, Roll 1.

Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura Del Ministero Per Gli Affari Esteri, Volume XVIII-Fascicolo III, Marzo, Roma 1882.

Bollettino Consolare Pubblicato per Cura del Ministero per Gli Affari Esteri, Volume XVII, Parte I, Roma 1882.

Bollettino del Ministero degli Affari Esteri, 40, Gennaio, 1895, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1895.

Bollettino del Ministero degli Affari Esteri, 85, Giugno, 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri, 88, 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino del Ministero Degli Affari Esteri, Novembre 1896, Parte Amministrativa e Notiziario, Roma 1896.

Bollettino di Notizie Commerciali, Serie II/ Vol. IV, N.46, 13 Novembre 1887.

Bollettino Ufficiale del Ministero D'agricoltura, Industria e Commercio, 1908.

Calendario Generale del Regno D'Italia Pel 1898, Anno XXXVI, Roma 1898.

Consorzio Nazionale. Bollettino Ufficiale del Comitato Centrale, Anno V, N.18, Dicembre 1870.

Dalyell, Robert, "1862 Report on the Eyalet of Erzurum", 28 February 1862, (TNA, FO, 78/1669).

Diplomatic and Consular Report, Turkey, Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas, 1900.

Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia, Num. 19, Gennaio 1895.

Gazzetta Ufficiale Del Regno D'Italia, Num. 29, 5 Febbraio 1891.

Gazzetta Ufficiale, Del Regno D'Italia, Num, 304, 20 Dicembre 1883.

Gazzetta Ufficiale, Del Regno D'Italia, Num. 262, 8 Novembre 1879.

Gioia, Ludocico, “Sul Commercio di Erzerum”, *Trebizonda*, 2 Novembre 1887, *Bollettino Consolare Pubblicato Per Cura del Ministero Per Gli Affari Esteri*, Volume XXIII-Fascicolo XII, Dicembre 1887, Roma.

Guida Commerciale d'Italia, Anno III, 1908, Ditte Italiane Esercanti All'Estero.

Il Palmaverde Calendario Storico-Administrativo del Regno D'Italia Pel 1866, Torino.

Il Palmaverde Pel 1860, Torino 1860.

Manuale Dll'istituzione Consolare Austriace, Vienna 1862.

Raccolta Ufficiale delle Legii e Dei Decreti del Regno D'Italia, Parte Principale, Volume Terzo, Anno 1894, Roma 1894.

Report from the Select Committee, Diplomatic and Consular Services, Minutes of Evidence, Thursday, 7th March 1872.

Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1299.

Taylor, J. G., “Koordistan”, *Reports Relative to British Consular Establishment, 1858&1871, Part III (Ottoman Dominions)*, London 1872.

Araştırma ve İnceleme Eserler

“Pharmacy in Asia Minor”, *The Chemist and Druggist*, June 15, 1881.

“Из Дневника Русской Женщины в Эрзеруме въ 1878 Году”, *Русский Вестник. Журналъ Литературный и Политический. Издаваемый М. Катковымъ*, Том сто тридцать восьмой, Москва, 1878.

Bayraktutan, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 2001.

Berridge, G. R., *The Counter-Revolution in Diplomacy and Other Essays*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2011.

Çeken, Mehmet Batuhan, “1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları”, *OTAM*, S. 51, Bahar 2022, s. 75-98.

Doğan, Hamdi, *Sason Ermeni İsyancıları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2000.

Gencer, Fatih, *İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları (1836-1852)*, Gece Kitaphığı, Ankara 2018.

Görür, Emel Demir, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, C 84/S. 299, 2020, s. 399-449.

Graves, Sir Robert, *Storm Centres of the Near East, Personal Memories, 1879-1929*, London 1933.

Gülmez, Nurettin, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C 70/S. 258, 2006, s. 695-742.

İskefiyeli, Zeynep Cumhuri, "Ermenilerin İlk Büyük Ayaklanması: Erzurum Olayı (1890)", *ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Sonbahar 2005, s. 103-123.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsolosları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Köse, Muhammed, "Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'in 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu'nun Etnik, Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı", *Asia Minor Studies*, C 6/S.12, 2018, s. 145-170.

Küçükkuşurlu, Murat - Muzaffer Başkaya, *Sorularla Trabzon Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2019.

Küçükkuşurlu, Murat, "Trabzon'da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarki", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 63, 2018, s. 617-638.

Küçükkuşurlu, Murat, *Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.

Leone, Enrico de, *L'Impero Ottomano Nel Primo Periodo Delle Riforme (TANZİMÂT) Secondo Fonti Italiane*, Milano 1967.

Maurizio Russo, "The Formation of the Kurdish Hamidiye Regiments as Reflected in Italian Diplomatic Documents," *Armenian Review*, Vol. 47 (1-2), 2001.

Millingen, Fredirck, *La Turquie Sous Le Regne D'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris 1868. Osmanlı Bankası, *Armen Garo'nun Anıları*, İstanbul 2009.

Tezcan, Mehmet, "1847-1852 Türk-İran Sınır Komisyonu Rusya Temsilcisi Albay E. İ. Çirikov'un Erzurum ile İlgili Kayıtları", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 104-117.

The Diary of A Russian Lady, Reminiscences of Barbara Doukhovskoy, London 1917.

The Memoirs of Francesco Crispi, Vol. III, Internationals Problems, London 1914.

Turan, Şerafettin, "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C IX/S. 1-2 1951, s. 11-151.

Ürkmez, Naim, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci”, Osmanlı *Hakimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*, Erzurum 2018, s. 144-152.

Yılmaz, Özgür, “Erzurum Fransız Konsolosu Challaye’nin Kırım Savaşı Döneminde Askerî İstihbarat Faaliyetleri (1853-1854)” *History Studies*, Vol. 7/Issue 4, 2015, s. 157-174.

Yılmaz, Özgür, “Erzurum Yerel Tarih Kaynağı Olarak Fransız Konsolosluk Arşivleri”, *Mukaddime*, C 12/S. 2, 2021, s. 268-306.

Belleten yayın ilkeleri ve başvuru şartları için lütfen okutunuz.
Please scan the code to see the Editorial Principles and Application
Requirements of Belleten.

CONTENTS

Research Articles:	<u>Page</u>
SARI, DENİZ: New Contributions to Anatolian Prehistory: İnhisar Gedikkaya Cave (14500-4500 BC)	1
TEKİN, MURAT: A New Proposal on the Localization of the Pontic Temple State of Ameria in the Light of Archeological and Epigraphic Data	45
KEÇİŞ, MURAT-BAYKARA, REFİK: The Establishment of the Menteşâ Emirate and the Spelling of Menteşâ	81
TORUN, M. FATİH-TURNA, NALAN: The Role of Artisans in the Circumcision Festival of 1675 During the Reign of Sultan Mehmed IV	111
GEZER, ÖMER: The Embassy of Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi to France	147
KOYUNCU, DERViŞ TUĞRUL-KÜÇÜKKALAY, ABDULLAH MESUD: Correlation Between Tax Rates and Tax Revenues in the Ottoman Empire in Respect to Laffer Theorem as Applied to Raki and Wine Figures (1792-1839) ...	185
YÜKSEL, AHMET: Horse, Carriage and Crash: The Traffic Tribulation of Istanbul from The Ottoman Aspect (1860-1890)	231
TUNA, SERHAT ARAS: An Investigation on the Issue of Revision in Ottoman Yearbooks	267
GÜNGÖR, EBUBEKİR: Population Movements in Turkestan Military Governorate According to the Russian Yearbooks (1867-1917)	297
KÜÇÜKUĞURLU, MURAT: Sardinia-Italy Consulate in Erzurum and its Role in the Armenian Issue	341

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 88

Issue: 311

April 2024

ANKARA - 2024